

ЗЬМІТРОК БЯДУЛЯ

26
1931
Ленін

ЯЗЭП КРУШЫНСКІ

Р О М А Н

КНІГА ПЕРШАЯ

ВЫДАНЬНЕ ДРУГОЕ,
ПА П Р А Ў Л Е Н А Е
і ДАПОЎНЕНАЕ АЎТАРАМ

БЕЛАРУСКАЕ ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА
МЕНСК — 1931

З Ы М Е С Т

	<i>Стар.</i>		<i>Стар.</i>
Ад аўтара	3	26. У яе надзвычайна белая шыйка	213
1. Пасажыр	5	27. Летаніе вёскі Гайдачаны	220
2. Вось ён Вось ён	17	28. Плач Цыпручыхі	242
3. Дразды і Дзятлы	33	29. „Мы павінны багацець“	251
4. Ня Дрозд і ня Дзяцел	40	30. Мухі і айцец Дзімітры	255
5. На сенакосе ў Курганішчы	46	31. Многія аба мне ведаюць	265
6. Чырвоная шапачка	55	32. Алькерык, настаўніца і пяцёрка	268
7. Трэба сьвянціць партрэт	69	33. „Дайте мне за руб с полтиной“	280 ^а
8. Рэспубліка Язэпа Крушынскага	78	34. Падласая Другая і знаходка	291
9. На арэне бойкі	82	35. Мікола	300
10. Вялікі грэх	94	36. Па воўчых сьлядох	311
11. „Леў Іалстой“	101	37. У апошні раз	316
12. „Рэспубліцы патрэбна прыгожая жанчына“	107	38. Зірнеце на гэтага злачынца	327
13. Настачка і Мзей	115	39. Дуб ломіцца, а траўка застаецца	332
14. Скарб	121	40. Крыжовы паход	341
15. Старыя курганы	126	41. Памірае мястэчка	345
16. Гут моргн. рэб Шмуэл	136	42. Мэра	349
17. Штука прывычная	142	43. Завярцелася, закруцілася	355
18. Сымон Чарнюк	148	44. Тэатр у Курганішчы	370
19. Агляд „культурнай“ гаспадаркі	157	45. У гарачцы	380
20. Што за чорны камячок?	163	46. Першы гонарар	387
21. Дзядзькава камяніца	167	47. Навошта пяцьсот рублёў?	396
22. Сыны чыстакроўнага пролетара	173	48. Акуляры і бакенбарды	402
23. „Я, як філэзаф“	178	49. Аграфена Макараўна	410
24. Хроніка вусная і пісаная	188	50. Да доктара	414
25. Па розных справах	200		

АД АЎТАРА

Выпраўляючы для другога выдання першую кнігу роману «Язэп Крушынскі», я заўважыў у сваім творы шэраг недахопаў. Па магчымасці, стараюся іх тут выправіць.

Шчыра дзякую тым таварышам, якія на літаратурных вечарох (у менскім Рабфаку і ў Магілёве) паказалі мне на розныя памылкі ў маім творы. Буду ўдзячным і ў далейшым на гэтакія заўвагі з боку марксысцкай крэйткі.

На запытанні некаторых чытачоў: як маглі існаваць пры савецкіх умовах такія Крушынскія, агрономы, дзікія бойкі за лужок, ледзь не антысэмітка Мэра, як маглі друкавацца ў нашых органах друку хвалебныя нататкі аб кулаках,—я павінен зазначыць, што ўсе героі роману і іхныя учынкi ўзяты мною непасрэдна з жыцця. Бадай усе натуршчыкі сябе пазнаюць. Цікава яшчэ тое, што пазнаюць сябе і такія, якіх я зусім ня ведаў і ня меў на ўвазе. Таксама многія з чытачоў у провінцы знаходзяць сваіх Язэпаў Крушынскіх і дзіўнца, скульп я іх ведаю... Палітыка прышчэпаўшчыны ў працягу некалькіх год дапамагала росквіту Крушынскіх. Індывідуальны «культурныя» гаспадаркі карысталіся ў свой час ільготамі і нават узнагародамі. Наркамземам БССР у часы Прышчэпава была нават выпушчана кніжка («За лепшую сельскую гаспадарку і сельскагаспадарчы гурток»). Выданьне Наркамзему і газеты «Беларуская вёска», Менск—1926 г.), у якой першы раздзел прысьвечаны апісанню і расхвальваньню «культурных» куладкіх гаспадарак. Што тычыцца куладкай гаспадаркі Мароза, дык аб ёй многа пісалася (вышэйпам'яніёная кніжка, «Наш край», у працах Горацкай с.-г. акадэміі і інш.). У Інбелкульце была цэлая вітрына з экспанатамі сельскай гаспадаркі Мароза. Таксама замаскаваных куладкіх селькораў было ня мала ў нашых газетах. У адной толькі «Беларускай вёсцы» іх было выяўлена ў восені 1929 году некалькі дзесяткаў.

У першай кнізе роману паказана і беларуская нацыянал-дэмократыя, праўда, скупавата, але ёсьць: вечарынка ў менскіх сваякоў Крушынскага (паэта, профэсара, літаратурны крытык) і студэнт-этнограф на вёсцы, які захапляецца старасьветчынай.

Выкрыцьцё прышчэпаўшчыны, рост котгаснага руху, ліквідацыя куладства, абвастрэньне класавата змаганьня ў горадзе і на вёсцы, выкрыцьцё слаўным вяртаўніком Кастрычніка—ДПУ контр-рэволюцыйнай групы беларускіх нац-дэмократаў дае мне ўдзячны мат рыял для другой кнігі роману. Якую цяпер пішу.

Бязумоўна, такія згідныя і срытыя Язпы Крушынскія выкрываліся і раней. Спробы і пачатак выкрыцця Крушынскага я дзе-ні-дзе паказваю і у першай кнізе роману: рабфакавец Мікола, пошук у Крушынскага і г. д. У працэсе пісаньня роману я мысліў разгортваць больш вышукла змаганьне супроць Крушынскага ў другой кнізе, але па розных аўтарскіх меркаваньнях я ўстаўляю з другой кнігі ў першую два разьдзелы «29. Летніс вёскі Гайдачаны» і «43. Завярцелася, закруцілася» (Гайдачаны—суседняя з Курганішчам і Драздамі і Дзятламі вёска). Далейшыя падзеі у Гайдачанах будзе мною паказаны ў другой кнізе роману і дойдзе да часоў суцэльнай калектывізацыі ў гэтым раёне.

Соцыялістычнае будаўніцтва выкінула вялізную большасьць Язэпаў Крушынскіх у сьметнік, але дзе-ні-дзе яны яшчэ ёсьць і па сёнешні дзень.

Яшчэ адна заўвага: па сваіх меркаваньнях, я даў назвы разьдзелам кнігі чаго няма ў першым выданьні.

Крытыкам я буду вельмі ўдзячны за выкрыццё недахопаў, якія знойдзца ў гэтым выданьні. Недахопаў засталася, бязумоўна, намала.

Менск 12-I—31 г.

З. Бядуля.

ПАСАЖЫР

Злажы пальцы ў кружок, настаў перад вокам, як шкелья з акуляр, і зірні.

Усё вакол нібы намалявана. Лес, стромкі, густы, застылай грамадою кучаравіца на краі мутнаватай бляхі неба. Водаль шырачэзнай посьцілкай расплылося жоўтаватае жытняе поле. Сьвежай зеляніваю, нібы густая мяккая шэрсць, разгарнуліся вузкія палоскі аўса. Бліжэй да вёскі на шараватых агародах раскінуўся нэндзны бульбоўнік, ён здаецца толькі нядаўна, пасля дажджу, выскачыў з глебы. Хаткі невялічкай вёскі абтрушаны зьверху бруднаватай саломай. Над імі кружацца вераб'і, крычаць на розныя галасы і часта апускаюцца на зямлю шукаць спажывы.

На дарозе стаіць селянін.

Такога часам можна бачыць на малюнках. Вочы—вузенькія, загостраныя, бліскучыя ільдзінкі. Барада—прыклеены жмуток пакульля. Чупрына—насупуты кавалак аўчыны. Яна брындзлямі вісіць з-пад старой барашкавай кучмы. Кажуронак—замыцганы, у дзірках рознага выгляду і памеру. З гэтых дзірак вылазяць, як мышы, каўтуны сіваватай шэрсці. Старому і ўлетку холадна пасля вялікага дажджу. Ён дрыжыць і ў кажуху. Часта прыціскае руку да правай шчакі, нібы яму баяць зубы.

Дарога прарэзана каляінамі, патуэгана і пакалечана калёсамі, у глыбокіх выбоінах. Яна зьвязвае селяніна, як вяроўкай, з усім сьветам, далёкім ад гэтай глухой мясціны, нібы нясны сон.

Чаго-чаго ня бачыў тут стары за капу гадоў! Усё-ўсё запісана ў яго памяці, нібы выразана сцызорыкам на гладкай

бярэзіне. Дарога для старога—газэта, кніга, універсытэт, тэатр. Вельмі часта тут можна бачыць падарожнікаў. Кожны з знаёмых і незнаёмых баіць старому аб усім, што на сьвеце дэсецца. Кожны з іншага рэшата прасейвае сваю гутарку. Стары збірае думкі людзкія, як жабрак скарынкі. Ён убірае іх у сябе, нібы сухое поле сьвежы дожджык.

Многа дэсяткаў гадоў ведае селянін гэту дарогу. Тут жыў яго бацька, дзед. Тое, што стары бачыў і чуў тутак да гэтага лета 1924 году, не змясьцілася-б у вялікай кнізе.

І цяпер селянін чакае, можа хто праедзе, можа хто наведаецца... А то нуда, як моль, заела. Суседзі даўно ўжо надакучылі. У кожным з іх ён бачыць, як у люстэрцы, самога сябе. У іхнай гутарцы чуе водгаласак уласных слоў і думак.

Стары наставіў вушы, як дзьве трубкаі, схіліў галаву ў бок дарожнага бябрэжжа—і давай прыслухоўвацца з вялікай рупнасьцю да далёкіх гукаў, да ледзь прыкметнага шуму.

Здавалася, што гэта доктар прыслухоўваецца да стукатаў сэрца хворага чалавека.

Селяніна ахапіла вялікая смага—паслухаць рэха ні-то блізкага, ні-то далёкага сьвету...

Ён стаяў, як анямелы. Ня рухаўся з месца.

Прыслухоўваўся.

Нарэшце, нешта ўлавіў...

Нясныя гукі людскога голасу. Хлюпат конскіх ног на топкай грэблі. Рупатлівае чопканьне па гразі. Па старым твары, між пісанінай глыбокіх зморшчын, зацьвіла, расплылася ледзь прыкметная ўсьмешка. Нясныя гукі жывых істот. здаваліся яму надзвычайна прыемнай музыкай, нявідочным канцэртам з замураваных туманнай вільгацю далячын.

Нядоўга разважаючы, стары пабрыў туды—на гукі і галасы. Адняў руку ад твару. Ззбыўся, што зубы ныюць. Ногі ў прасторных атопках рухаліся лёгка і мерна. Нібы поўным крокам за сахою дыбае араты. З кожным крокам голас з далячын рос яму насустрач.

На выгане біліся два пёўні. Яны ўвайшлі ў такі газарт бітвы. ажна пер'я з іх сыпалася ва ўсе бакі, нібы з парванай падушкі. Разыйдуцца, наскочаць адзін на аднаго, стукнуцца моцнымі дзюбамі і давай скубсьці. У іх адна мэта—павырываць адзін у

аднаго пер'е-вопратку, каб голымі гуляць-спацыраваць па нудным выгане. У іншы раз стары спыніўся-б і сачыў за гэтай пятушынай бітвай з вялікай зацікаўленасьцю, са смакаваньнем, з крытыкай, падбухторваньнем. Цяпер нават увагі не зьвярнуў на дармовае прадстаўленьне: ён бачыў сягоньня гэты бой ужо тры разы...

Ён шыбаў наперад на людзкія галасы на паратунак ад маркоты. Спачатку пабачыў няясную плямку. Пасьля высоўваўся конь, каламажка, чалавек на высокім сядзеньні ў каламажцы, другі—пры кані.

Стары працёр вочы, каб пільней углядацца, каб яшчэ здалёку пабачыць, каго сустрэне на сваю пацеху. Яшчэ ярчэй выступалі перад яго вачыма на гразкай грэблі каламажка і двое людзей. Часам так ва сьне паўстаюць вобразы—спачатку мутныя, неакрэсьленыя, а пасьля такія жывыя і яркія, што на доўгі час не забываюцца.

Ён падышоў блізка, як гаспадар, як уладар гэтай мясцовасьці.

— Во то-та-ж!

Яму здавалася, што сказаў вельмі ціха, але вышла так гулка, ажна чуваць было на сто крокаў вакол.

Гэтыя словы былі сказаны з такою пэўнасьцю і рашучасьцю, нібы ён вырашыў неразгадную цікавую загадку.

— Во то-та-ж!—перадразьніў яго фурман, які трымаў каня за аброць, чырвоны здаравяка тадоў пад трыццаць,—чаго крычыш!

— Я ня крычу, а кажу!—апраўдваўся селянін яшчэ галасьней.

— Чаму грэблю ня правіце?

— А я тут адзін рукі пад яе падлажу, ці што?

Конь па бруха ўграз і ня мог выцягнуць каламажкі.

Стары гэтаму ня здзівіўся. Застаўся вельмі спакойным. На гэтым месцы ён бачыў такія прыгоды тысячы разоў. Гэта для яго было старой, надакучлівай справай.

Ва ўсіх тутэйшых коняй ногі і бруха назаўсёды абрасьлі карою гразі, што служыць жывёле як-бы мясцовай адзнакай. Грэбля цёвгля ладзіць такія кпіны і над сваімі, і над падарожнікамі без усялякай розьніцы.

Фурман ляскаў па кані пугаўём, замарыўся, спацеў. Конь тузгаўся, рваўся, вочы крывёй паліліся. Нарэшце ён прысеў задам у балотнай кашы, нібы ког на ладушцы, і ня мог выбрацца з топкага месца. Цяжка сол і азіраўся навакол вільготнымі вачыма, шукаючы паратунку.

Тут стары вышаў з роўнавагі супакойнасці:

— Гэй, чалавека, ачмурэў, ці што? Навошта жывёліну мардуш?

— А што?—ажывіўся фурман,—мо' паможаш? Ты вазьмі каня пад аброць, а я па ім—пугай!

— Э-гэ-гэ-гэ-э! Вучоных вучыць? Дык ты тут першы раз ездзеш, ці што? А калы навошта ляжаць—во! Гэта-ж нашы струмэнты!

Стары паказаў на кучу жэрдак, што ляжалі водаць. Яны былі таксама, як і тутэйшая жывёла, да паловы ў гразі: спецыяльна для выцягванья вазоў з балота. Селянін з гордай усмешкай глядзеў на «струмэнты».

Фурман спачатку не разумеў, а пасля стральную сабе заскарузлым пальцам у ня менш заскарузлы лоб.

— Ах ты, чорт! Не дагадаўся!

Стары жыва ўзяўся за камандаваньне—не ўпяршыню:

— Вось трэба папрасіць дзядзьку, каб з воза зьлез, ці што. А то каню цяжка.

«Дзядзька», які ціха сядзеў на возе, заёрзаў на месцы, але нічога не сказаў.

За яго загаварыў фурман:

— Ды яны запэцкаюцца ў гразі.

— Нічагуткі. Можна «іх» вынесці з гэтай жыскы, ці што. Стары зарупіўся і з захованай няпрыязню зірнуў у бок седака.

— Не, не, таварышы, што вы?!—запротэставаў «дзядзька» на возе.

— Так як вы мой пасажыр,—загаварыў фурман да седака.—я вас далжон даставіць сухім.

Пры гэтых словах фурман рашуча падышоў шчыльна да каламажкі.

«Дзядзьку», відаць, пераканаў просты довад фурмана. Абапёрся рукамі аб сядзеньне і падняўся.

Фурман схачіў яго на рукі і вынес на сухое месца, паставіў асьцярожна, нібы вялізную шклянную бутлю і няпрыкметна для старога плюнуў у лужыну.

«Пасажыр» быў гадоў пад сорак. Крутлы твар калераваўся бліскучым сінім дымком у тых месцах, дзе шмаравалі па ім брытвай. Вызначаліся пульхныя губы. Вочы былі зацягнуты павалокай лянівай рахманасьці. У руцэ трымаў новы портфэль. Стаяў на сухім месцы, як на востраве ў моры. Паглядаў навакол з тупою нудою.

Селянін і фурман падсунулі калы пад каламажку, прыпад-нялі яе і крыкнулі:

— Гэй, кося! Но-о! Каб цябе ваўкі! Па-а-дла! Но-о-о!

Конь выбраўся з гразкага месца.

Слова «пасажыр» глыбока ўрэзалася селяніну ў памяць.

— Значыць, па-са-жыр! А-га-а-а!

У думках стары паўтараў гэтае слова шмат разоў, аж пакуль не дабраўся да яго «праўдзівага» сэнсу:

... Пасе-жыр! Лоўка! Зноў зьявіліся ў нас такога роду людзі, ці што? Ніяначай—панок.

Селянін зірнуў на «пасажыра» з асаблівай зацікаўленасьцю. але ўбачыўшы ў яго руцэ портфэль, сунакоіўся.

Людзей з портфэлямі ён за апошнія гады наглядзеўся шмат, бо часта хадзіў на сходы ў сельсавет. Гэтыя людзі самыя цікавыя штукі гавораць. Некаторыя з іх сыплюць такімі мудронымі словамі, аж на галава хадыром ходзіць.

Старому заўсёды здавалася, што ўвесь спрыт іх гутарак, уся моц іхных дзеяў зьвязана з портфэлямі ў адно, нібы лапці з аборамаі.

Наглядзеўся ён іх многа—і людзей і портфэляў: рознага выгляду, гатунку і колеру.

Усе яны (людзі, а не портфэлі) па-рознаму гаварылі.

Усе яны (портфэлі, а ня людзі) былі рознай таўшчыні—і пузатыя, і худыя. Іх выгляд гаварыў аб зьмесьце, аб значнасьці сваіх гаспадароў.

Гаварылі людзі з портфэлямі аб такім жыцьці, аб якім дзяды толькі ў байках калісьці чулі.

Селянін пачаў лічыць на пальцах:

Уначы будзе сьветла, як удаень—«лектрафіскацыя». Аб такіх жар-птухах, як быў яшчэ малым, ад бабулькі чуў.

Самалёты будуць людзей насіць над воблакамі—ёсьць такі Кашчэй-чараўнік, які ў байцы каршаком лунае над зямлёю.

Нейкія «тарарахтары» будуць поле араць, а селянін толькі паглядай ды пагульвай, ды люльку пілкай. Такія фокусы таксама ў байках дзеюцца. Вось «агромон» прывёз-бы нам такі «тарарахтар»!

Часам чалавек з пяці скур вылязае, як певень змокне, пакуль усё растлумачыць.

Стары ўяўляе сабе—нібы бачыць як гарадзкі «раратай» скідае з сябе скуру за скурай, гаворачы перад вяскоўцамі надзіва мудронья штукі.

Калі ён, стары, аднаго разу «раратаю» казаў, што аб гэтым усім у старасьведкіх байках даўно ўжо гаворыцца, дык той адказаў: «байкі—гэта людзкая хвантазія, а тут рэальна, матэрыялізма!»

Стары тады ажна спалохаўся гэтых слоў. Яны здаваліся яму назвамі страшных нявідочных зьвяроў.

Аднаго разу такі самы «раратай» прывёз некалькі вазоў добрага насеньня, дык у таго ў портфэлі былі якраз ня мудронья рэчы, а рукавіцы.

Той гаварыў зусім проста— без «хвантазіі», без «рэальна» і без «матэрыялізму».

А другі з гэтых самых, які малодшага сына селяніна ў нейкі рабфак забраў (дай яму, бог, здароўе, бо дзяцюк вучыцца), дык зусім портфэля ня меў.

Думкі аб людзях і портфэлях мільганулі ў галаве селяніна раптоўна—як маланка ў рабінавую ноч. Хутка ён адарваўся ад іх—глядзеў на «пасажыра» з портфэлем, як на сваю новую кнігу, якую будзе сягоньня чытаць. Ён будзе ўдумвацца ў кожнае слова «пасажыра», будзе лавіць гукі голасу, кожны рух рукі, жмураньне вачэй і ўсе многазначныя мігацісы на твары гарадзкога чалавека.

Аднак, ня глядзячы на такую зацікаўленасьць, стары глядзеў на «пасажыра» з апаскай:

... Ці можна яму верыць?..

Зноў занялі зубы.

Ён крўтнуў галавою, адганяючы ад сябе зубны боль, як на-
дакучлівага авадня. Пачаў сваім камэртонам спробаваць новы
інструмант:

— Пэўна, дзядзька занячуе ў нас?

— Можна!—сказаў «пасажыр» лагодным аксамітным тонам.

Фурманка пад'ехала да «пасажыра». Ён асьцярожна ўлез у
каламажку.

Фурман сьцебануў каня.

Сонца вырвалася з-пад ваўняных хмар і накасурылася на
ваколіцу загарэлым тварам. Полымя заходу заяскравілася на
вяршынах лесу, запаліла салому на хатках і агністымі скурамі
невядомых зьвяроў расьцілалася на зямлі. Паветра паружавела,
пералівалася празрыстым віном. Па гразі ішло з поля невяліч-
кае вясковае стада—таксама ружовае ад заходняга сонца. Усе
каровы былі па бруха ў закарэлай гразі.

— Ну й гаспадары!—зьдзівіўся фурман.—У вас асобная
парода жывёл. А з гэтай гразі вы, мабыць, спэцыяльны сыр на
продаж робіце.

— Ат! Досыць жартаваць, ці што?

Золата заходу бліснула па сьпінах кароў і заіграла на
твары і портфэлю «пасажыра» апошнім зьзяньнем.

Надыходзілі змрокі. Яны павольна насоўваліся на ваколіцу,
сіняватымі пластамі нагортваліся над лесам. Расьлі цені, выцяг-
валіся ўздоўж па абшарах лугоў і палёў. Паўставала цішыня
вечара. Задумёнасьць адзіноты лунала над палямі. Тупат стада
і скрышы каламажкі як-бы зусім не перашкаджалі гэтай
цішыні—яшчэ больш вызначалі яе.

Селянін ішоў побач з каламажкай і вёў гутарку пакуль-што
толькі з фурманом: скуль і куды едуць.

«Пасажыр» наставіў каўнер і скомкаўся ў новым паліце.

Селянін час-ад-часу касурыўся на профіль «пасажыра».

Цямнела з кожнай хвілінай.

Каля сваёй хаты стары спыніў фурманку і адчыніў скрышу
чья вароты двара. Фурман пакіраваў у браму.

З хаты на двор высунулася старая гаспадыня.

— Гэй, маці,—заклапаціўся гаспадар,—запалі лучыну, ці
што?

З суседніх двароў паказаліся зацікаўленыя людзі. З вуснаў у вусны вандравала навіна:

— Нехта прыехаў да Цыпрука Ярэмчыка!

Цыпрук ня ведаў, дзе дзецца з сваёй шчырай гасьцінасьцю. Гасьцей было тое: «пасажыр», фурман і конь.

Першым чынам ён падышоў да каця. Паглядзіў яго, падсуноў руку пад хамут, памацаў, ці не спацеў. памог фурману распрэгчы і бягом кінуўся пад гумно. Прынёс ахапак сьвежага сена. На людзей зьвярнуў увагу ўжо толькі тады, калі конь стаяў пад наветкай недалёка ад дрывоўні і спакойна хрумсьціў пахучае сена.

«Пасажыр» яшчэ сядзеў дрымотны на каламажцы. Цыпрук зьвярнуўся да яго нясьмелым голасам:

— Калі ласка, у хату пойдзем, ці што? Пане таварыш!

— М... м... б... к...—штосьці мэкнуў «пасажыр» нявыразнае і паволі зьлез з каламажкі.

Фурман схапіў за ім жоўты чамаданчык.

Пашлі ў хату.

— У вас праўдзівая электрыфікацыя,—пажартаваў «пасажыр».

Цыпрукова «электрыфікацыя» чадзіла і дыміла.

На чорных сьценах і на столі мільгалі фантастычныя цені. Малы сьветлагаловы хлопчык, унук Цыпрука, стаяў каля стала і трымаў у руцэ запаленую лучыну.

Звычайнае месца лучыны было над прыпечкам у шчыліне, спэцыяльна выкалупанай для гэтага. Але ў гэты момант гасьцей хлопчык сьвяціў пры сталае.

Каля печы дыміла другая лучына. Асьветленае месца выглядала патаемным падзямельлем. Куты хаты трохі скрадваліся. Ёх у ценю ня відаць было. Здавалася, што тут вялікі прастор, што ён разыходзіцца ў нявідочнай далі, а толькі маленькія часткі яго асьветлены лучынамі, нібы пры вогнішчы на полі ўночы.

Хлопчык, акружаны яркім златаблескам лучыны, выглядаў напружным і ўрачыстым. Вызначаліся яго ільняныя валасы, сінія, спалоханыя вочы з пашыранымі зрэнкамі. Уся ўважлівасьць хлопчыка была скіравана на агонь лучыны. Ён цікаваў за пералівамі аганька, за маленькімі змейкамі полымя з такой

павагаю, нібы ад гэтага залежаў лёс усяе хаты. Як толькі лучына абвугліцца трохі, хлопчык зараз-жа сьціраў вугольце другой лучынай і стараўся трымаць яе так, каб агонь сьвяціў роўна—без перабояў.

Увайшоўшы ў хату, «пасажыр» спачатку заўважыў толькі гэтага хлопчыка і невялікія дзьве пляміны сьвятла. Пустое, душнае паветра біла ў нос моцным пахам сьвежага кажуха, чалавечага поту і кісьляціны ад астаткаў яды, якая зьбіралася ў цэбры каля печы. «Пасажыр» паморшчыўся, пакруціў носам і стаў сярод хаты. Нібы ён заблудзіўся і ня ведаў, дзе спыніцца.

Цыпрук рупліва падскочыў.

— Садзецца вось тут!

Стары паказаў на шырокі тапчан каля стала. Госьць азірнуўся па бакох, сеў і палажыў портфэль каля сябе. Звыкшыся трохі з асьвятленьнем хаты, «пасажыр» заўважыў, што на ложках і каля печы сядзяць і стаяць у ценю рознага ўзросту і выгляду члены вялікай сям'і селяніна—дзеці і ўнукі. Яны маўчаць і ў напружанай зацікаўленасьці глядзяць на яго з цёмных куткоў.

Фурман паставіў перад «пасажырам» на лаве дарожны чамадан.

— Трэба павячэраць і—спаць!—казаў «пасажыр». Заўтра чужы сьвет паедзем у Курганішча да Крушынскага.

Стары Цыпрук лавіў кожнае слова негутарлівага «пасажыра», каб зразумець, па якіх справах едзе:

... Якраз гэтымі днямі сюды павінен прыехаць з гораду таварыш на конт дзяльбы лесу на будову. Ня той, ці што? Мабыць, у часе вячэры што-кольвечы выведаю ў яго.

— Маці! Маці!—крыкнуў стары да жонкі,—можа тав... вану таварышу сьвежага малачка дасі, ці што?

— Дзякую! У мяне свае харчы з сабою,—адказаў «пасажыр» і давай распакоўваць чамадан.

Ён раскладваў на сталe розныя пакуначкі, бутэлечкі, нож і відэлец, белую сарвэтку, маленькую сарвэтачку і іншыя рэчы. Усё гэта рабілася паволі, у строгім парадку. Можна было падумаць, што «пасажыр» рыхтуецца наладзіць тут балюшку на чалавек дзесяць.

Ён зьняў з сябе паліто, палажыў на ганчак і давай разварочваць пакуначкі з такой павагай і асьцярожнасьцю, нібы з сваіх пкстуноў-дзяцей здымае дарожную вопратку! і закрасаваліся на белай сарвэце смажаная курыца, сыр, масла, яйкі, радыска, соль і перац у пудэлачках, булкі, булачкі, бутэлька з наліўкамі, бутэлька нарзану і нават бутэлька з малаком.

Усё гэта стаяла абцёртае і бліскучае. «Пасажыр» зірнуў з захапленьнем на свой дарожны буфэт. Ён нават забыў, што многа пар вачэй пільна паглядаюць на яго з розных куткоў хаты. Адпала ранейшая застыгласьць і замкнёнасьць яго твару. У вачох зьявіўся жывы блеск. Увесь ён стаў паваротлівым, рухавым. Прытульнасьць стала, нібы ў люстэрцы, адбілася на яго круглым твары. Нават адценьне дабрадушша і гульлівасьці замільгала ў яго вачох. Здавалася, што хоча расказаць сьмехатлівы анекдот, але чамусьці стрымліваецца.

Меншую сарвэтку ён прыладзіў пад бараду да шыі і грудзей, нібы рыхтаваўся галіцца. Прыняўся за яду.

— Я вось агроном,—адрэкомэндаваўся ён перад гаспадаром,—а агрономы любяць пад'есьці!

— Аг-ра-мон!—нібы паправіў няправільнасьць вымовы «пасажыра» стары Цыпрук,—аг-ра-мон, вось што! ага-а!

Стары як-бы ўрэшце дагадаўся, у чым рэч. Кплівым вокам зірнуў на «аграмона». Наслухаўся і «аграмонаў» за апошнюю пару гадоў. Ведае ён пра многапольлі, лубін, канюшыну.

...Сярод аграмонаў ёсьць такія, што ня сеюць і ня жнуць, а хлеб смачны ядуць,—падумаў стары і схапіўся рукою за шчакуны зуб.

У адказ на яго думку агроном накінуўся на смажаную курыцу і наліўкі. Рупнасьць яго была надзвычайная.

Хлопчык-электрыфікацыя мяняў лучыну за лучынай. Агрономаўскі вандроўны буфэт быў увесь час асьвечаны роўным сьвятлом.

На гэты раз на сталае старога Цыпрука, як на экране ў кіно, паказвалася сытасьць і здаволенасьць.

Агроном еў, мяняў пакуначкі і пасудзінкі адно за адным з мэтодычнаю акуратнасьцю і стараннасьцю. Пры гэтым чытаў цэлую лекцыю па сельскай гаспадарцы.

Хлопчык-электрыфікацыя, як зачарованы, глядзеў яму ў самы рот, аблізваўся, глытаў сьліну...

Ня лекцыя агронома яго захапляла, а тыя смачныя кавалкі, што «дзядзя» глытаў з прагнасьцю чалавека, які тры дні галадаў.

— Мама! булячку!—застагнала ў поцемках малое дзіцё.

— Ціха, ты!

Дзіцё залівалася ў плачу, а кабета біла яго, прыгаварваючы:

— Во табе... во табе! во табе!!

Агроном у гэты час расьпісваў перад гаспадаром трактар і высьмейваў старасьвецкую саху.

— Але як-жа ты яго купіш?—пытаўся селянін.

— Грамадою, дэлай грамадою!—казаў агроном запэўняючым тонам, запіваючы гэтыя словы малаком,—трэба весьці гаспадарку так, як хутаранін Язэп Крушынскі. У яго культурная гаспадарка. Я цяпер туды еду.

— Трактар, адборнае насеньне, многа жывёлы, шматполье—вось адзіны паратунак для сялянства!—рэзюмаваў сваю лекцыю агроном. Ён выціраў губы сарвэткай.

— Усё гэта сьвятая праўда!—згадзіўся стары Цыпрук,—але сіл на гэта няма. А нашы мужыкі яшчэ вельмі ўпарты народ. Вось што! А хто-ж ён, гэты Язэп Крушынскі?

— Селянін, як усе сяляне, але разумны чалавек!

Агроном прыбіраў са стала пустыя бутэлькі і пасудзіны. Гэта ўсё зноў заварочваў у паперу і клаў у чамадан з ранейшай акуратнасьцю.

Увесь час каля маленькага вакенца на дварэ мітусіліся зацікаўленыя суседзі. Калі-ні-калі якая-колечы з іх прыклеивалася носам да шкла і паглядала ў хатку.

— А цяпер спаць!—кончыў агроном сваю гутарку.

— Можна вот тут на лаве, а то і на сене, ці што?

— Лепш на сене!

— Маці, дай кажух і пасьцілку!—закамандаваў гаспадар.

Агроном адзеў паліто. Узяў у рукі портфэль і чамадан.

Гаспадар павёў яго на сена і хутка вярнуўся. Фурман агронома зірнуў на яго і засьмяяўся шчырым сьмехам.

— А цыфу! ці што?—плюнуў стары Цыпрук,—такога агромона перш раз у жыцці бачу. Гэта-ж дзіцё плача булачку, а ён ходзь-бы што, ну й сьвіньня!

— А хвор быў гаспадара гарэлкай пачаставаць!—падбухторваў фурман.

— Ліха яго бяры з яго гарэлкай! Чаму ён цябе, свайго фурмана, не пачаставаў?

— Ён сам толькі з пачастункаў жыве. Па ўсіх куладкіх хутарох і фальварках яго частуюць.

— Так. Хто бярэ, той не дае,—па-філэзофску сказаў гаспадар.

— Няўжо-ж ня бачыш, што гэта панок, панскай косткі?—як-бы апраўдваў агронома фурман.

— А навошта ты яго на руках вынес з балота, гэтага кабаня?

— Вось здуру сваю далікатнасьць паказаў. Мне пасля і самому прыкра стала... а потым аж плюнуў ад злосьці... Каня шкадаваў...

— Вось бачыш...

Стары махнуў рукой.

— Маці!—крыкнуў ён,—дай вячэраць! Хоць з чалавекам пагутарым, ці што!

ВОСЬ ЁН... ВОСЬ ЁН...

Агроному кепска спалася.

Ён часта абуджаўся, кідаўся з боку на бок. Нешта кусала яго.

... Няўжо блохі ў сене? Як гэта «мужыччо» ўмудраецца апаганіць такое мурожнае пахучае сена?

Але хутка дагадаўся, у чым рэч. Блохі былі ў сялянскай пасьцілцы і кажуху. Ён адкінуў на бок гэтыя рэчы, лёг проста на сена і прыкрыўся сваім палітом. Спаць усёроўна ня мог. Аглядаўся па бакох. Цёмна. Нават ня можа сабе ўявіць, як выглядае пуня. Яму пачало здавацца, што, як у хаце, і тут з усіх куткоў на яго глядзяць мужыцкія вочы—прыкрыя, пранізваючыя...

... Чаго добрага, чамадан нехта ўкрадзе. І што мяне накруціла тут начаваць?

Занепакоены агроном ускочыў, намацаў чамадан і палажыў побач з сабою разам з портфэлем. Аднак, месца сабе не знаходзіў. Падлажыў левую руку пад галаву. У самае вуха затуркаў гадзіньнік. Ён быў прышпілены да рукі вузкім раменчыкам. Стукат мэталёвага сэрца гадзіньніка вельмі непакоіў:

— Тур-тур-тур-тур.

У гэтым аднагуковым слове тоненькіх спружыні адчувалася маленькая хрыпотка: нібы ў чалавека, які застудзіў горла. Хрыпотка надавала тэмні сэнс бязупыннаму турканьню. Здавалася агроному, што чася яго дабрабыту лічаныя. Нешта нявідочны бязьлітасна за ім цікуе, вядзе падрахунак усім яго дзеям і ўчынкам. «Нешта» выкрые яго перад людзьмі. У яго зьменіцца

постаць, твар, голас. Ён стане ня тым, якім ёсьць цяпер. Вельмі палохаўся агроном гэтага «нехта», ненавідзеў усёй істотай. Сярваў гадзіннік з рукі і палажыў у кішэнь штаноў. Турканьне, хоць заглушанае, але чуваць было. У змрочнай цішыні гадзіннік гаварыў:

— Ён... ён... ён... ён...

З лёгкім стогнам, з ледзь прыкметным водгаласкам раздавалася гэтае слова, калола вострым шылам. Агроному пачало здавацца, што ён сам маленечкі, як саломінка, як травінка, а слова «ён» расьце, пераходзіць у гучны крык, у звон, аглушае, чаруе, гіпнотызуе, запаўняе сабою ўсе куткі цёмнай пуні. Можна ўтапіцца ў гэтым крыку, нібы ў глыбокім возеры. Ён падняўся ў другі раз, выняў гадзіннік з кішэні, палажыў у чаравік і зарыў яго глыбока ў сене. Тады ў поўдрымоце пачало яму здавацца, што сам расьце; ад галавы да ног—некалькі сажняў. Прыкра ад такога казачнага росту. Яшчэ болей спалохаўся; у яго раптоўна пачала расьці барада—калматая, чорная, здрадная. Мацае рукою гладка выгалены твар, зьнімае з яго валасінкі калючага сена.

Заснуў. Хутка зноў прачнуўся ад няпрыемнага сну.

... Мабыць, замнога еў перад сном.

Ён сьніў, што вакол яго шэпчаць:

— Вось ён... вось ён... вось ён...

Адусюль тыкаюць на яго пальцамі. Людзей ён ня бачыць. Толькі паадзіпочныя пальцы мільгаюць у паветры ў яго бок. Блішчаць вочы.

Кідаецца з боку на бок. Сена шорхаецца пад ім.

— Вось ён... вось ён...

... Няўжо-ж баяцца гэтых двух слоў? Ці-ж яны такія страшныя?

Першым чынам, пасля рэволюцыі ён згаліў бараду. Ніхто яго не пазнае. Па-другое, гэта было далёка ад Беларусі. Ранейшыя знаёмыя яго тут ня сустрэнуць. Даўно гэта было—у завірусе 1905 году. Але, ня глядзячы на ўсё гэта, вось ужо некалькі гадоў як часта над настарожаным вухам чуе шэпт:

— Вось ён... вось ён...

Пасля рэволюцыі 1917 году ён выехаў далёка з роднага гораду М... і жыў пад чужым прозьвішчам. Удалося набыць фальшывы пашпарт, дзе запісана Іван Мацьвеевіч Шапавалаў.

Ён доўга ня жыве ў адным месцы. Дзе знаходзіцца на квартэры, рознымі хітрыкамі стараецца ня прыпісвацца. Ні з кім не вядзе перапіскі. Калі прыходзіцца мець справу з дакумантамі для даставання прадуктаў у коопэрацыі, ці што іншае, дык заўсёды робіць гэта сам без дапамогі жонкі.

Аднак, яшчэ па сёньнешні дзень ён добра памятае сваё праўдзівае імя і прозьвішча: Антон Сяргеевіч Мятлоў.

— Вось ён... вось ён...

Гэта значыць, не цяперашні Іван Мацьвеевіч Шапавалаў (голены, круглы агроном), але Антон Сяргеевіч Мятлоў (малады чалавек з чорнай аксамітнай бародкай).

Цяжка было спачатку з новым дакумантам і новым абліччам. Як ад дырульніка прышоў дахаты, дык Аграфена Макараўна (яго жонка) спалохалася, у роспачы рукі заламала:

— Ты, Аньцік, звар'яцеў? Гэта-ж цябе не пазнаць. Нашто бараду згаліў?

Яго вельмі ўзрадавалі словы: «гэта-ж цябе не пазнаць!» Але разам з радасьцю была і няпрыемнасьць. Жонка прыставала да яго, навошта гэта зрабіў, калі з бародкай ён прыгажэйшы.

Некалькі тыдняў жонка лемантавала над ім, шкадавала згінуўшую бародку. Шмат было ўжыта красамоўства, пакуль угаварыў жонку, што барада была не да твару.

Ён апавядаў жонцы легенду пра «вечнага жыда»—сваю ўласную легенду-быль. Ён сам, дзякуючы аксамітнай бародцы і худому твару, перажываў гэту легенду:

З барадой быў вельмі падобным да сэмита. З гэтай прычыны на сваіх плячох перажыў «історыю евреев» у царскія часы. Пры пагромах пасля 1905 году яго ня раз-білі, як «жыда». Аднаго разу нават ледзь ад сьмерці выратаваўся.

У часы процэсу Бэйліса яго называлі «Бэйлісам».

Пры імперыялістычнай вайне—«нямецкім шпіёнам».

У цягніку аднаго разу да таго над ім кпілі, што хацелі выкінуць з вагона, калі цягнік імчаўся поўным ходам: думалі, што «жыд».

Выратаўвалі кожны раз толькі дакуманты.

— Досыць насіць гэтае жыдоўскае аблічча! Многа здароўя і прыкрасьці каштавала бародка...

— Дык чаму-ж ты, Аньцік, не абігаліўся яшчэ тады? Цяпер гэта вусім непатрэбна! Ніхто-ж цяпер пўрэяў не чапае!

— Вось якраз тады я лічыў патрэбным перажываць усе жудасьці гэтага народу, каб глыбей разумець яго нядолю, каб не адыходзіць ад слабага... Цяпер гэта лішняе.

Прайшло трохі часу і жонка звыклася бачыць мужа з голым тварам.

— Ты, Аньцік, надобен цяпер да актора. Усе акторы безбародыя!

З барадою справа была наладжана добра. Тады вылезла на верх яшчэ цяжэйшая бяда: жонка яго называла «Аньцік» у той час, калі (наводле дакуманту) павінна называць «Ванька».

Агроному прыходзілася дваіцца: ва ўстановах, на вуліцы, з новымі знаёмымі ён быў Іванам Мацьвеевічам, а дома перад жонкай—Антанам Сяргеевічам.

Трэба было мець вялікую напружнасьць думкі, каб часта ператварацца ў іншую асобу. Часам сярод новых знаёмых, калі хтосьці скажа «Іван»—ён адварочваўся, думаючы, што гэта адносіцца да яго. А дома, бывала, часам як жонка скажа «Антон», дык не зьвяртаў увагі, нібы не яго завуць.

— Што ты, Аньцік, аглух?—дзівілася жонка.—Рэволюцыя на цябе кепскі ўплыў зрабіла. Ты стаў нейкім грубым. Я цябе заву, а ты не адклікаешся.

— Выбачай, дарагая, я задумаўся і ня чуў.

— Над чым ты думаеш, калі без цябе ўсё абдуманна? Кепская ў цябе, Аньцік, прывычка так задумвацца. Гэта ўжо не ўпяршыню. Ты, Аньцік, мэлянхолікам зрабіўся.

Ён стараўся рознымі жартлівымі слоўцамі затушоўваць жончыны заўвагі, пачынаў гутарку на іншую тэму.

Жончына слова «Аньцік» калала яго павідочнымі голкамі. пранізвала сэрца, торгала нэрвы. Ён кожны раз пры гэтым слове імпрэтна адварочваўся, ці няма чужога ў пакоі.

Выходзячы з хаты, ён пакідаў «Аньціка» ў сьценах кватэры. нібы хатнюю сьвітку. На вуліцы быў Іванам.

— Я—Іван, Іван Мацьвеевіч!—кожны раз паўтараў ён у думках некалькі разоў, паглядаў з апаўскай па бакох, каб часам не натрапіць на знаёмага з таго гораду, дзе быў Антанам Сяргеевічам... Мадаў рукой свой голены твар.

... Ніхто не пазнае... Сама жонка ледзь пазнала, калі першы раз агаліў бараду...

Па-за сьценамі сваёй кватэры ён стараўся мяняць паходку, манеры, гесты. Ва ўстановах нават голас перайначваў: гаварыў гарлавым басам, выціскаў словы адрывіста, ненатуральна, нібы вечна трымаў у роце неразжаваныя гаршчыны.

Заўсёды пры знаёмстве выразна выгаварваў: «Іван Мацьвеевіч Шапавалаў!» і такім тонам, нібы кліча Шапавалава сабе на дапамогу ад нявідочных ворагаў, якія яго апаназалі.

А спачатку сваё новае імя і прозьвішча гаварыў хутка, мармочучы пад нос, як-бы саромеўся няпрывычных слоў. Бывала, што новы знаёмы не пачуе і пытаецца ў другі раз:

— Як? Як? Выбачайце, не дачуў.

На такога чалавека ён глядзеў з падазронасьцю і прывучаўся гаварыць сваё імя заўсёды голасна.

Паходку і манеры раз назаўсёды зьмяніў пасля аднаго прыкрага выпадку: ён ішоў па вуліцы зусім спакойна і забыўся пра сваё новае імя, ажна нехта з-заду крыкнуў:

— Пачакайце, Антон Сяргеевіч!

Ён уздрыгнуўся і хацеў ужо спыніцца, але ўспомніў, што ён Іван Мацьвеевіч і пасунуўся далей.

Зямляк (гэта быў блізкі сусед з роднага гораду) нагнаў яго і пасяброўску палажыў яму руку на плячо, але як глянуў яму ў твар, дык папрасіў прабачэньня:

— Выбачайце, паходка так напозніла мне аднаго знаёмага Антона Сяргеевіча, ажна я аклікнуў вас, але ў таго барада.

— Бываюць памылкі,—сказаў агроном зьмененым голасам і ўвесь пакрыўся халодным потам.

З таго часу ён зьмяніў увесь ранейшы надворны выгляд.

Ён стараўся перайначыцца да таго, каб родны бацька ня мог яго, Івана Мацьвеевіча, зблытаць з Антонам Сяргеевічам.

Ён пачаў зварочваць увагу на самыя драбніцы свайго абыходу: трэба зрабіць так, каб нічым ня быць падобным да ранейшага сябе. Пасіў іншую вопратку. Зьмяніў характар пісьма. Дзеля гэтага пачаў пісаць прам «рондо». Падпісваўся раней неразборліва: «А. С. Мят...» з рознымі крўцёлкамі, а цяпер— «Іван Мацьвеевіч Шапавалаў»—поўнасьцю, выразна, літару ў літару, дзіцё магло чытаць.

У канцелярыі ўсе здзівіліся на яго «почерк», які выглядаў арыгінальным і характэрным за друкаванае. Почарк Івана Мацьвеевіча служыў прыкладам для дробных чыноўнікаў.

Гэта ўсё было па-за сьценамі сваёй кватэры.

Пры жонцы ён зноў накіроўваў усю сілу, каб стаць дарэволюцыйным «Аньцікам». Трэба было ў сваёй кватэры быць ранейшай істотай, з ранейшым голасам, манерамі і ўсімі іншымі адзнакамі Антона Сяргеевіча.

Такая двуіснасьць даводзіла яго да таго, што пачаў марнець, сохнуць і нідзе сабе месца не знаходзіў. Ён ня меў магчымасьці прасіць да сябе гасьцей, або пайсьці куды-колечы з жонкаю ў госьці ці ў тэатр, бо магла здарыцца няпрыемая блытаніна між «Антанам Сяргеевічам» і «Іванам Мацьвеевічам».

Жонка заўважыла, што яе «Аньцік» стаў нейкім дзіўным чалавекам, што з ім чыніцца нешта благое.

Колькі яна ні наракала на сваё замкнёнае жыцьцё, на тое, што жыве, як у вастрозе, што нават менскія сваякі да яе не прыяжджаюць,—нічога не памагала. Муж быў вельмі ўпарты. Нават роднай жонцы баяўся адкрыць сакрэт, што ён цяпер не Антон Сяргеевіч, а Іван Мацьвеевіч: яна ня ведала аднаў яго сакрэтнай дзейнасьці і да рэволюцыі. Апрача таго, пры малых дзецях гэтага нельга было рабіць. Яны вельмі здзівіліся-б, калі-б маці, яго называла новым імем.

Даходзіла ў іх да вельмі прыкрых гутарак, да сварак. Жонка не пазнавала свайго ранейшага люблага «Аньціка». Як-бы хто яго падмяніў.

— Можа ты тут каханку маеш? дык кажы. Навошта таіць.

— Якія ў мяне могуць быць каханкі? Я-ж па вечарох заўсёды дома бываю. У Менск ежджу толькі па пільных справах. Нават няма калі да тваёй сястры заходзіць, каб іх сюды ў госьці прасіць. А туды ехаць ня можаш дзеля дзяцей. Браць іх з сабою—дэлы тарарам. Пішы, каб Стэфка, пляменьніца наша, сюды прыехала!

Жонка ня ведала, што калі ён бярэ яе лісты ў Менск, каб кінуць у паштовую скрынку, дык нішчыць іх...

Жонка на яго недаверліва паглядала.

— Мала стрыжаных машыністак! Нешта з Менску мне

нічога ня пішуць. Ці ня злуюцца яны на нас. Слухай, Аньцік, нам трэба сур'ёзна пагаварыць.

Гэтае «сур'ёзна пагаварыць» паўтаралася бадай кожны дзень. Але ён заўсёды адкладваў «сур'ёзную» гутарку.

У той-жа час новыя знаёмыя, таварышы па службе, часта прыставалі да яго:

— Ванька, чаму ня ходзіш да нас у госьці і чаму да сябе ня просіш?

«Ванька» чырванеў, бянтэжыўся.

— Бачыце, у цяперашнія часы, калі рэволюцыя толькі заваёўваецца, калі многа крыві льецца, не да гасьцяваньня.

Пры гэтым ён рабіў кожны раз такі лосны выгляд, што знаёмыя адставалі.

Горш было з жонкай.

Аднаго разу пасья «сур'ёзнай гутаркі» з ім яна паехала з дзядзьмі ў глыб Расіі да сваіх старых бацькоў на некалькі месяцаў, абяцала часта пісаць адтуль лісты.

На другі дзень пасья гэтага ў яго з'явілася новае занепакоеньне: лісты.

... Прозьвішча Мятлоў будзе красавацца на конвертах яе лістоў. Паштавік якраз прыходзіць сюды з газетай на імя жонкі, а гадзіне адзінаццатай раніцою, калі мяне былога Мятлова, няма дома. Вось тут і пачнецца новая блытаніна. Паштавіку скажудзь, што ў гэтай кватэры жыве не Антон Сяргеевіч Мятлоў, а Іван Мацьвеевіч Шапавалаў.

... Небясьпечна блытаць гэтыя імёны і прозьвішчы, небясьпечна ставіць іх побач.

... Трэба, каб Антон Сяргеевіч Мятлоў быў выкрэсьлены навскі-вечныя з памяці людзей, нібы такі ніколі і не радзіўся. А то колькі людзей будзе чытаць гэты адрас. Чаго добрага, натрапіцца такі, хто дасканала ведае маё мінулае.

Мароз праходзіў па сьпіне.

... А калі жонка пачне ва ўстанову пасылаць лісты з запытаньнем, дзе дзеўся Антон Сяргеевіч Мятлоў, які займаў такую-та пасаду? Яшчэ падазронасьць зьявіцца ў таварышоў. Пачнуць шукаць гэтага нібы-та незнаёмага чалавека.

Галава мадыром хадзіла.

... Што рабіць? Цавошта адпусьціў жонку? Няхай-бы тут сядзела. Гэта-ж ад раптоўнай радасьці вызваліцца на некалькі месяцаў ад цяжкай ролі быць падзеленым на дзьве асобы я забыўся аб сытуацыі з лістамі.

Цяпер яшчэ больш жыва, чым да гэтага часу, ён бачыў у сваім уяўленьні бурны 1905 год. Ён тады—малады студэнт. Антон Сяргеевіч Мятлоў быў арыштаваны з іншымі таварышамі з сакрэтнага сходу соцыялістых-рэволюцыянераў. На допытах жандарскі афіцэр абыходзіўся з ім вельмі ветла, проста як родны бацька. Пачаў яго, студэнта, шкадаваць, што такі малады чалавек, назаўсёды можа загубіць сябе. Дзіўна зрабілася тады на душы Антона Сяргеевіча.

... Жандар мяне шкадуе, а я сам сябе не шкадую...

Таварышоў выслалі на вечную ссылку ў Сібір. Ён астаўся дома.

Да высылкі сядзеў у турме разам з імі. Між іншымі таварышамі быў брат яго цяперашняй жонкі, Аграфены Макараўны. Які раптоўна памёр яшчэ ў турме.

— Між намі ёсьць здраднік...— часта напталіся яго таварышы.— Сьледчы ведае такія рэчы, аб якіх мог дазнацца толькі ац сябра нашай партыі...

Усе паглядалі тады адзін на аднаго з падазронасьцю, празізвалі недаверліва вачыма. І ён, Антон Сяргеевіч, рабіў падазроныя вочы і горача, абураны, пытаўся:

— Хто? Дзе ён?

На яго выкрыкі таварышы адказвалі стрыманым сьмехам. У гэтым сьмеху адчувалася такая агіда (яму здавалася, што да яго), якой ён ніколі ў жыцьці не забудзе... Нават і цяпер, калі хто так сабе засьмяецца пры ім, яму рабіцца прыкра.

Усё гэта ён успомніў пры паездцы жонкі.

... Што рабіць?

І ў яго зьявіўся раптоўны плян.

Зьліквідаваў свае справы, напросіў водпуск, сабраў хатнія рэчы, вопратку і бялізну да апошняга шматка, запакаваў у скрынкі і паслаў да жонкі. У дадатак тэлеграма пад прыдуманым прозьвінчам:

«Антон Сяргеевіч рапгоўна памёр ад запалення мазгоў. Мы яго праз дзень пахавалі. Пасылаю вам яго рэчы. Шчыра выказваю свой жаль. Сідараў».

...Цяпер жонка сюды ня прыедзе і ня будзе мяне шукаць...

Жудасна стала тады на сэрцы Івану Мацьвеевічу. Да вечара (да адыходу цягніка, на якім яму трэба было абавязкова кудысьці паехаць) ён сядзеў у апусьцелай кватэры. Шээндаўся з кута ў кут і меркаваў; вось хутка жонка атрымае тэлеграму...

...«Ён памёр ад запалення мазгоў»,—будзе думаць яна.— Вось чаму ён апошнія часы быў нейкім дзіваком і мэлянхолікам. Маэгі яшчэ тады былі ў яго не ў парадку,—дагадаецца яна і пачне сваім бацьком апавядаць, як ён трымаўся ўвесь час, якім быў заўсёды устрывожаным, зьбянтэжаным. «А я сварылася з ім, а я падазравала, што ён вядзе шашні з машыністкамі, а я... такая благая: паехала ў госьці ў той час, калі мне трэба было быць пры ім...» Жонка будзе рукі ламаць да хрусту пальцаў. У яе вачох затуманіцца вялікае гора і роспач.

Жаль агарнуў Івана Мацьвеевіча да Антона Сяргеевіча.

Ён ціха заплакаў.

...Не. Будзе ня так. У такім выглядзе жонка будзе выяўляць сваё гора пазьней, калі страшны боль усьцішыцца. Спачатку будзе вось як: жонка прачытае першыя словы тэлеграмы. Яна вышадзе з яе дрыжучых пальцаў... (Ён жыва ўяўляў яе ружовыя дрыжучыя пальцы).

...Жонка бухнецца на падлогу. Падбяжыць маленькі хлопчык Мішка, здзівіцца, што мама раптам заснула на падлозе. У пакоі пачнецца беганіна, перапалох. Усе даведаюцца, што я памёр. Жонка будзе ляжаць на ложку ў няпрытомнасьці. Яе пачнуць паць рознымі кроплямі, валяр'янкай. Ва ўсіх кутках кватэры падымецца плач. Маленькая, пухленькая Люська пачне пляскаць у ладкі і кожнаму гаварыць: «Папка памель... папка памель... Ён цяпер у бозешкі...» Так дзед ёй растлумачыць аб маёй сьмерці.

Іван Мацьвеевіч жыва бачыў перад нутраным зрокам усё гэта. Яму тады здавалася, што чуе прыглушаны плач сваіх родных і блізкіх.

Ён закусваў губы. Стараўся сьціскваць зубы так шчыльна, каб яны прыкра не барабанілі адзін аб адзін. Ком падступіў пад

горла. Агроном прыдзіснуўся лобам да шкла вакна, каб трохі ахаладзіцца.

Сонечная вуліца выглядала мутнай.

... Чаму людзі такія туманныя, як-бы пад вадою?

Ён доўга стаяў нярухомым ля вакна.

... Ці ня лепш будзе, калі цяпер паеду да жонкі і аб усім ёй раскажу.

... Не! Ня можа быць! Яна тады адрачацца ад мяне. Успомніць брата, таварышоў. Будзе яшчэ горш. Мне прыдзецца яшчэ болей асьцерагацца яе. Усё-роўна страціў жонку. Мы памёрлі адзін для аднаго.

... Няможна... няможна...

Іван Мацьвеевіч у той-жа дзень вечарам паехаў на новае месца. Там зараз-жа лёг у шпіталь. Хварэў на гарачку.

— Антон Сяргеевіч памёр! Жыве Іван Мацьвеевіч!—крычаў ён у няпрытомнасьці на ўсю палату.

Як ачуняў, дастаў новую пасаду раённага агронома ў глухім мястэчку Шапалевічы, недалёка ад граніцы. На гэтай пасадзе знаходзіцца ўжо некалькі год. Увесь час стараецца ўвасабляцца ў новага чалавека—Івана Мацьвеевіча. Цяпер гэта яму шмат лягчэй, чым тады, калі жыў з жонкай, і яму трэба было дзяліць сябе на дзве часткі паміж Іванам Мацьвеевічам і Антонам Сяргеевічам.

Цяпер ён цалкам Іван Мацьвеевіч!

Дзеля гэтай мэты ён спакойна абдумаў новы мэтод працы над сабою.

... Тут патрэбна мастацкая творчасць. Трэба стварыць новага чалавека, навіоткага, якога яшчэ ня знаў да гэтага часу.

Іван Мацьвеевіч захапіўся гэтай ідэяй. Тое, што раней было яму няпрыемна і цяжка, цяпер зрабілася надзвычайна цікавым. Гэта ня толькі з практычнага боку, а нават з погляду псыхалёгічна-мастацкага эксперымэнту.

... Пісьменьнікі пішуць романы, аповесьці. Маляры і скульптары даюць вакольнае, прапушчанае праз прызму сваёй мысьлі і эмоцыі. Тое самае робяць акторы на сцэне. А я вось папробую новую форму мастацтва: тварыць новага чалавека з самога сябе, з тэй самай жывой гліны ляпіць новую фігуру...

Іван Мацьвеевіч над гэтай праблемай доўга думаў. Зусім па-інакшаму пачаў чытаць мастацкую літаратуру, па-новаму прыглядацца да людзей, вывучаць драбнейшыя рыскі іх характараў, выгляду, учынкаў.

Ён збіраў, такім чынам, матэрыял для свайго новага чалавека, для яшчэ ня зусім аформленага Івана Мацьвеевіча.

Ён вёў арыгінальны дзеньнік: ня ў запісах на паперы, а ў памяці. У дзеньніку канцэнтраванай у адно ўсе раскіданыя часткі свайго твору—новага чалавека.

1. Выкінуць з памяці ўсё мінулае. Ён толькі цяпер нарадзіўся.

2. Змяніць свой выгляд і характар.

Вось асноўны сэнс дзеньніка Івана Мацьвеевіча.

Вакол асноўнага сэнсу, нібы мяса вакол шкілету, было тустое пляценьне розных падрабязгаў і рысаў новага чалавека. Усё гэта разгалінавалася ў пэўную тэорыю, якую ён пачаў ужываць да сабе са строгай акуратнасцю.

Першым чынам, каб забыць аб усім мінулым, трэба жыць у новай мясцовасці, у новых абставінах рэчаў і людзей, з новымнутраным зместам.

Па-другое, каб змяніць свой выгляд, ён насіў іншага пахрою вопратку, іншы фасон шапкі і абуцця. Апрача таго, стараўся растаўсьцець. (Ён быў да гэтага часу вельмі худы).

Каб забыць аб жонцы і дзецях, аб якіх міжволі часта думаў, ён стараўся запоўніць мозг і пачуцці новымі ідэямі. Ужо адна думка аб стварэнні новага чалавека патроху выпіхала з яго нутра ўсё ранейшае. Але паколькі гэта было звязана з «ранейшым» праз ланцуг контрастаў, дзе для ўзмацнення новай тэорыі прыходзілася ставіць перад фокусам вачэй на адным пункце сваё жыццё і «да» і «пасля» гэтага часу,— ён прымушаны быў выклікаць у сваім уяўленні «ранейшае».

Прайшоў першую стадыю новатворчасці і пачаў прыдумваць наркотычны спосаб затуманення ў памяці ўсяго таго, што там жыло да гэтай апошняй мяжы.

Спосаб быў хутка знойдзены: ён даў мозгом новую працу—савецкія анекдоты. Збіраць і прыдумваць анекдоты на тэму дня, на кожную новую політычную падзею, на ўсе галіны савец-

жага будаўніцтва, на вядомых правадыроў партыі. Тут было вялікае поле для сваяасаблівай творчасці.

Анэkdоты былі ў пэўнай афарбоўцы: у выяўленьні ўсіх слабых бакоў савецкага ладу, быту, дасягненніў. Анэkdоты былі свайго роду эпопэяй пасля кастрычнікавых часоў, але ў пра-ламленьні—абразкі ў крывым люстэрцы. Высьмейваньне ўсяго існуючага, новага ў гэтых анэkdотах было ўзброена вострымі шпілечкамі гумару, было аздоблена нахабнымі рыскамі. Нахаб-шчына была ў анэkdотах тым стрыжнем, якім у амэрыканскіх кіно-фільмах зьяўляюцца акробатычныя трукі і каханьне між «ім» і «ёю». Без такога стрыжня, паводле Івана Мацьвеевіча, анэkdоты ня мелі-б душы, былі-б нуднымі.

Іван Мацьвеевіч расказваў свае анэkdоты па-мастацку, артыс-тычна. Сам ніколі ня ўсьміхаўся пры гэтым, а вакол—рогат. Слухачы—у захваленьні.

Усё вакольнае, усю працу ва ўстановах, савецкае будаўніцтва Іван Мацьвеевіч уяўляў сабе, як адзін доўгі-доўгі анэkdот.

Яго анэkdоты, як асаблівага роду вусная творчасць, вельмі хутка распаўсюджваліся па ўсіх канцылярыях і ўстановах, на нявідочным самалёце пераліплывалі тысячы вёрст, запаўнялі ўсе гарады СССР. Часам у прыемнай нечаканасьці варочаліся назад да Івана Мацьвеевіча новыя, палепшаныя варыянты яго ўласнай творчасці. Па ўсім Саюзе яны корэктаваліся; шліфаваліся да мастацкай вастраты і спэцыфічнай зграбнасьці.

Гэтая жывая, усесаюзная школа апрацоўкі надавала ахвоты да тварэньня новых анэkdотаў. Іван Мацьвеевіч сыпаў іх цэлымі томамі. Аднак, баючыся, каб анэkdоты ня скіроўвалі ўвагу на яго, як на няпрыхільніка савецкай улады, ён расказваў іх не ад сябе, але ад трэцяй асобы («ад нейкага чуў»), расказваў толькі добрым знаёмым.

Дзякуючы такой гумарыстычнай творчасці, у яго зьявіўся апэтыт. Ён пачаў прыкметна таўсьцець, расьці ўшыркі.

Анэkdотысты часта глядзеў на сябе ў люстэрка і цешыўся: твар круглы, ружовы, грудзі выпукліліся, рукі зрабіліся пухкія, з ямачкамі, як у кабеты. Зьмяніўся выраз вачэй, губ. Рухі яго набылі павольнасьць, паважную марудлівасьць.

Іван Мацьвеевіч ператварыўся ў дабрадушнага «дзядзьку» з портфэлем, зрабіўся чалавекам нібы-та адкрытым, шчырым.

якога ўсе любяць, пазважаюць, сябруюць з ім, надакучаюць рознымі справамі, патрэбнымі і непатрэбнымі.

Тут з'явілася ў Івана Мацьвеевіча новае пытаньне: з якімі людзьмі весьці знаёмства і сяброўства?

Гэтае пытаньне стала ў яго, пасля такой мэтаморфозы, рубам і печакана. Ён—папанька і маманька нованараджонага Івана Мацьвеевіча—задумваецца на тым, як прабіць шлях у жыцьці свайму пястуну.

Тут патрэбны добрыя пэдагогі, якія вымуштравалі-б Івана Мацьвеевіча, паказалі-б яму новы шлях жыцьця, увалі-б у новую эпоху падрыхтаванага, спрактыкаванага, шустрата і кемнага, каб ён не загубіўся ў новым бурлівым жыцьці, нібы пылінка пад ветрам.

Перад ім паўстала вельмі цяжкая задача.

Трэба быць і няпрыкметным, а разам з тым арыгінальным, выдатным, расьці ўгару, павышацца па савецкай лесьніцы. Гэта значыць, забясьпечыць дабрабыт Івана Мацьвеевіча. Трэба, не нажываючы ворагаў, быць цьвёрдым у працы і рабіць кар'еру градна і скрытна.

... Гэта ўсё залежыць ад таго, з кім ты знаёмы, з кім вядзеш сяброўства.

Спачатку ён думаў выходзіць у людзі па «пролетарскай» лініі—думаў набыць пролетарскую вопратку, абшарпаную, равную (па вопратцы сустракаюць) і, такім чынам, пачаць выслужваньне перад начальствам. Аднак, хутка раздумаў.

... Гэта выглядала-б, што я маскуюся, што я фальшывы чалавек. Я магу такім спосабам выклікаць да сябе недавер'е. Гэта не гадзіцца. Так многія робяць. Лепш, калі я буду адзетым па-эўропэйску. Падумаюць, што я з-за межаў прыехаў. Напрыклад, з Амэрыкі, дзе працаваў у падпольным рэволюцыйным гуртку, і адтуль выслалі ў Расію пасля рэволюцыі.

Аб гэтым ён ня раз у анкетах пісаў (нават трохі ангельскую мову ведае).

... А галоўнае (Іван Мацьвеевіч доўга разважаў аб «галоўным») — трэба ўмець ладзіць з начальствам. Начальства—усемагутна. Начальства можа ўмагіліць, можа і падняць чалавека на вышэйшую ступень радасьці і дабрабыту.

Але ў даным выпадку цыперашняму Івану Мацьвеевічу цяжэй было шмат, чым ранейшаму Антону Сяргеевічу, чыёй практыкай «новы чалавек» карыстаўся.

Даўней начальства было моцнае, няруховае, нібы скала, не мянялася дзесяткамі гадоў. А цыперашняе начальства—няпэўнае, будынак на пяску: ускалатне бура зьездаў і выбараў—і няма старога, прыручанага начальства. Ты працаваў, стараўся, а раптам—начні спачатку! Увіхайся перад новым начальствам.

Ігра з начальствам была ў Івана Мацьвеевіча надзвычайна «тонкая», «дэлікатная» (як яму здавалася).

Ён стараўся вывучаць нораў начальства ва ўсіх падрабязгах. выведваў слабыя струны яго, каб граць, як добры музыка, на гэтых струнах, ці яны політычнага, ці іншага характару. Напрыклад, калі начальнік быў сем'янінам, ён абавязкова знаёміўся з сям'ёю начальніка, вывучаў тады і капрысы, і слабасьці яго жонкі, каб часам тут дапамагчы, чым трэба. Калі начальнік быў ярым політыкам, ён сам стараўся быць у курсе політычных спраў, каб умець з ім гутарыць на політычныя тэмы. Калі ў паветры ўстановы адчувалася, што начальнік моцна трымаецца, тады кожнае слова і поўслова начальніка былі для яго законам. А калі начальства мянялася—перад новым начальствам востра крытыкаваў старое папярэдняе і гэтым заўсёды выйграваў, трапляў у тон.

З начальствам гаварыў зусім пэ-інакшаму, чым са сваімі звычайнымі саслужыўцамі і знаёмымі. Гутарыць з начальствам было яго асобным талентам. Як толькі ўваходзіў Іван Мацьвеевіч у кабінэт начальніка, дык адразу ўвесь мяняўся, мяняўся да апошняга ледзь прыкметнага руху. Ён тады пачынаў гаварыць таемнымі шаптушачкамі і ўсё аглядаўся па бакох, на сьцены і на дзьверы, як-бы баючыся няпрошанага вуха, і ў той-жа самы час відаць было, што хоча, каб гэтае «няпрошанае вуха» абавязкова прыслухоўвалася да яго гутаркі з начальствам:

... Няхай усе бачаць, што я з начальнікам за пацібрата, трымаюся з ім, як роўны з роўным.

Пры гэтым выразы яго круглага, заплыўшага твару мяняліся з кожным словам: чаргаваліся—нібы рознакаляровыя электрычныя лампачкі. сполах, пашана, здзіўленьне, здаволенне,

роспач, шчасьце і іншыя самыя процілеглыя адчуваньні. Міміка была надзіва багатая. Рукі скрытна хадзілі ў розныя бакі, выраблялі свае арыгінальныя круць-верці. Ня глядзячы на таўшчыню, цела яго хісталася, гнулася нібы гумаластыкавае. Здавалася, што Іван Мацьвеевіч адносіцца з бязьмежнай пашанай, з шчырай адданасьцю нават і да няжывых рэчаў, нават да паветра ў кабінэце начальства.

Вітаўся з начальствам вельмі дыпляматычна, рабіў сваім тулавам у адзін і той самы час дэўве замыславатыя фігуры на падабенства пыталніка і клічніка—вось так «?!». Гэтым ён даваў зразумець сымбалічна наступнае:

— Што ў вас чуваць? Маю гонар апавядаць вам нешта надта цікавае!

Калі начальнік лічыў сябе беларусам, тады Іван Мацьвеевіч ужываў свой беларускі слоўнік: «як», «добра», «дзякую» і «выбачайце». Гэтыя чатыры словы аздаблялі яго расійскую гутарку, нібы замыславатыя ўзоры шырокі кялім.

Калі начальнік ня меў прыхільнасьці да «белмовы», тады Іван Мацьвеевіч стараўся высьмейваць гэту «тарабаршчыну».

Яго голас рабіўся надзвычайна мэлёдычным з багатымі вібрацыямі. Кожны сказ закругляўся трыма ломамі-клічнікамі на такі лад: «!!!», трыма качаргамі-пытальнікамі—«???». На словы начальства ён адказваў таемным паяском многакроп'я: «.....».

Гмыкаў нявыразна, калі ня ведаў добра погляду начальніка аб гэтай рэчы.

У канцы гутаркі ён заўсёды акцэнтаваў кропку велічынёю ў стог і пасля многозначнага рэвэрансу ціханька, як мыш, высоўваўся з кабінэту начальніка.

Іван Мацьвеевіч умеў абыходзіцца з начальствам, а таксама ўмеў трымацца і з звычайнымі людзьмі. У апошнім выпадку ён прымаў вельмі паважны выгляд: мала ўжываў рухаў, міміка на твары замірала, вочы рабіліся нявыразнымі, а гутарка, без усялякіх знакаў прыпынку, пачыналася без пачатку і канчалася без канца. Толькі анекдоты свае расказваў бяз розьніцы між начальствам і звычайнымі людзьмі. Аднак, для начальства падбіраў анекдоты «ідэалёгічна вытрыманыя».

Адносіны да кабет.

Гэта было адным з балючых прыгажуняў Івана Мацьвеевіча. Справа ў тым, што жонку сваю ён і цяпер любіў, а каб забыць яе, трэба было звязацца з іншымі кабетамі. «Кабетай ад кабеты лячыся»,—разважаў Іван Мацьвеевіч. Але... (тут было маленькае «але») кожная жанчына, як паўмысьне, напамінала аб жонцы і выклікала непажаданыя ўспаміны. Дзеля гэтага ён адклаў гэту справу на нявызначаны час.

І вось такім чынам аформляўся пагроху новы чалавек Іван Мацьвеевіч—мастацкі твор Антона Сяргеевіча.

Хоць вельмі рэдка, але здаралася, калі ён сядзеў задумёны адзін у пакоі, да яго наведваўся стары знаёмы.

«Той» меў, прыблізна, такі выгляд: худы, стройны, з палкімі чорнымі вачыма, з чорнай сэміцкай бародкай. «Той» заглядаў Івану Мацьвеевічу ў вочы з вялікай скаргай і нема маўчаў. У тасмнай маўклівасьці госьця Іван Мацьвеевіч чытаў:

— Каін, дзе твой брат Абэль?

Тады з глыбіні істоты падымалася жудасьць, расла, як вільготны туман над балотам у цёплы дзень.

— Вось ён... вось ён...—шэпчуцца знаёмыя.

Так яму здавалася.

Калі ў такія хвіліны да яго хто колеч раптоўна заходзіў, ён уздрыгваў усім целам і чакаў нечаканай катастрофы.

— Што? Як?

— Ну, і нэрвовы-ж вы чалавек, Іван Мацьвеевіч!

Яго вочы былі яшчэ затуманены няпрыемным нутраным відовішчам. Ён выпіраў іх беленькай хустачкай і, убачыўшы, што гэта сябар, з цяперашніх знаёмых, спакойна казаў:

— А, гэта вы, просіма, калі ласка!

— Я чуў, што ў вас, Іван Мацьвеевіч, новы запас анекдотаў.

І анекдотамі ён заглушаў таемнае запытаньне:

— Каін, дзе твой брат Абэль?

ДРАЗДЫ І ДЗЯТЛЫ

Праз шчыліны пуні прабіваліся залатым дротам праменьні сонца. Агроном прагнуўся на сене, ускочыў, дастаў з чамадана ручнікі і мыла. Вышаў.

Цёплая, летняя раніца.

Ад учарашняга пахмурнага дажджлівага надвор'я і знаку няма. Неба чыстае—без адзінай хмаркі, нібы з сіняватага празрыстага шоўку. На розныя лады зьвіняць птушкі. Шостая гадзіна.

... Заспаў я. Далёка яшчэ, пакуль дабяруся да Крушынскага, гадзіны 3—4 язды. Прыдзецца доўга галадаць, бо чамадан пусты.

Каляровы, бліскучы матылёк шчакатаў яму лоб. Заспаны агроном хацеў яго злавіць, але матылёк высьлізгнуў спаміж яго пухкіх пальцаў і замільгаў высока над яго галавою.

Усё вакол выглядала ня так, як учора вечарам.

Сялянскія хаткі былі прыветны, прытульны. На блізкай лагчыне яшчэ клубіўся туман. Пахла сьвежай траваю і сялянскім дваром. Спэцыфічны пах біў у ноздры агронома. Ён моршчыўся і праклінаў у душы «мужыцкую цемнату». Загадаў фурману запрэгчы каня і падышоў да студні мыцца.

Гаспадыня прынесла драўлянае вядро, абросшае ўнутры цэвільлю. Пават вядро пахла «тым самым», што так дразьніла чулыя ноздры агронома.

Мыўся хутка, фыркаўся, цёр са злосьцю далонямі гладкі твар. Быў незадаволены:

... Без сьняданьня паседу.

Фурман запрог каня.

Агроном накінуў на плечы паліто, забраў портфэль і чамадан, на хаду разьвітаўся з гаспадыняй (стары ўжо працаваў на полі) і сеў у каламажку.

Рышнулі калёсы па вуліцы маленькай вёскі. Пара сабак хрыпла брахнулі і адрывіста змоўклі.

Фурманка апынулася сярод поля і лесу.

Якраз такую летнюю раніцу Іван Мацьвеевіч бачыў шмат гадоў таму назад зусім у іншым месцы.

Тыя самыя старыя бярозы віселі зялёнымі галінамі над вузкай лясной дарогаю дзівоснаю аркай. Той самы вільготны пах, зьмешаны з водырам траў, шчакатаў нос і горла. Тое самае чыліканьне нявідочных птушак у лясной гушчэчы. Тая самая паласа неба над галавою. Падобна ўсё—да драбнейшых рысак пейзажу. Нават і цені па дарозе на тлустай сакавітай траве. Нават кветкі-дмухаўкі пухлымі белымі галоўкамі растуць на гасьцінцы між калюгамі, і дзікая канюшына пахне мёдам. Тыя самыя «сабачыя грыбы» тырчаць бледна-жоўтыя на кволых высокіх сьцяблох.

Як цяпер—і тады тарахцелі калёсы па карчок на лясной дарозе, кідалася і стагнала драўляная каламажка па жылістых бурых карэньнях сьпілаваных дрэў.

І тут на некаторых пнёх, якія стаяць каля самай дарогі, сьцёрта паласа кары да самага белага мяса. Дубовая васьтрацца аб гэтыя незагоеныя раны дрэва, вырывае адтуль ледзь прыкметны сьвежы пах, замешаны з пахам калёснай мазі.

Тая далёкая раніца стаяла цяпер жыва перад яго вачыма, уваскрасіла настроі і пачуцьці маладога тады студэнта Антона Сяргеевіча. Ён гасьціў у таварыша на дачы (той самы таварыш памёр у турме).

Аграфена Макараўна, сястра таварыша (якая потым вышла за яго замуж), называла яго Аньцікам, гладзіла пальчыкамі яго чорную чупрыну, жартаўліва шчыпала яго за маленькую чорную студэнцкую бародку.

Чуласьці дзяўчбыны былі яму прыкры. Ён стараўся не аставацца адзін на адзін з гэтай тонкаю, як сьцебло маладога жытнага коласа, дзяўчынаю.

... А пасья...

Івану Мацьвеевічу было цяжка, балюча ад гэтых успамінаў моладасьці Антона Сяргеевіча...

Ён схаў з ёю да чыгуначнай станцыі за пяць вёрст ад дачы. Такая была дарога, як цяпер...

Яму тады было прыемна ад трасяніны каламажкі на лясных карчоках і карэньнях, бо Аграфена Макараўна моцна трымалася за яго лезай рукою. Агонь пранізваў яго цела. Ён хваліўся, хацеў адціснуць яе ад сябе. Аграфена Макараўна ўсю дарогу да станцыі жартавала, сьмяялася, называла яго «соцыялістым». Вочы яе вабілі снім блэдзеньнем.

Іван Мацьвеевіч уздрыгануўся і трывожна запытаўся ў фурмана:

— Ці хутка мінем гэты лес?

— Яшчэ вярсты тры з гакам.

Каб затушаваць успаміны, Іван Мацьвеевіч уставіўся вачыма ў шырокую сьпіну фурмана. Глядзеў на яго шэрую сьвітку з самадзялковага цвёрдэга сукна і сачыў за «божай кароўкай», якая поўзала марудна па сьвітцы, нібы па нейкай шэрай пустэчы.

Сонца расло ўгару.

Цені на дарозе вузлі, зьнікалі. Бліскучыя кроплі расы на траве высыхалі.

Іван Мацьвеевіч пачаў адчуваць голад. Шчыра гэтаму абрадаваўся: адчуваньне голаду прагоніць няпрошаныя ўспаміны.

Як мінулі лес і выехалі ў поле, яму зусім весела стала.

Дарога была гладкая. Не трасло.

Мітусіўся ледзь прыкметны ружовы пылок. Моцна пахла канюшынай. Сонца сьляпіла вочы. У небе зьвінелі жаўранкі. Ваколічная радасьць летняга дня запаланіла настроі агронома. Ён зьняў паліто і палажыў на калені.

— А каб учора ня было дажджу, дык тут пылу, пылу, проста дзецца няма дзе!—выказаў фурман у голас сваю думку.

— Так, так...

Фурманка ехала сьпешна на хутар Крушынскага, пад назваю «Курганішча».

Хутар знаходзіцца на баку ад шырокага з кацярынінскімі бярозавымі прысадзіцамі гасьцінцу за дзьве вярсты ад Драздоў і Дзятлаў.

Іван Мацьвеевіч задумаўся аб Драздох і Дзятлах, якіх ён добра ведаў з гутарак Язэпа Крушынскага.

Дразды і Дзятлы ня птушкі, а людзі пад прозьвішчамі Драздовічы і Дзятловічы. Там ні то адна вёска, ні то дзьве.

Паводле паданьняў сірых дзядоў, калісьці прыехалі туды ў непраходны векавы лес два чалавекі—адзін Драздовіч, другі Дзятловіч. Яны пабудавалі ў лесе хаты і давай вакол выкарчоўваць месца пад пахату.

Ішло пакаленьне за пакаленьнем. Не агледзеліся ўнукі і праўнукі, як памёрлі іхныя дзяды, першыя насельнікі глухой лясістай мясцовасьці, як лес расчысьціўся і даў прастор на цэлую вёску. Людзі перамаглі гэты лес, і ад яго гвілых карчоў нават знаку не засталася: над мурожнымі сенажацямі сьпявалі птушкі, гучэлі песьні дзяўчат. На пахаці лаяліся між сабою мужыкі. На некаторых выкарчаваных мясцох пачынаў расьці новы лес—ельнічак-маладняк.

Адну палову вёскі займалі Драздовічы, а другую—Дзятловічы. А звалі і людзей, і вёску проста: «Дразды і Дзятлы».

Гэта было, як кажучь старыя дзяды, яшчэ пры паншчыне. Драздовічы і Дзятловічы ў аднаго пана (яго ўнук пан Семашкевіч цяпер жыве ў Варшаве) адбывалі прыгон.

А калі, яшчэ ў тыя старасьвецкія часы, вёску трэба было запісаць у воласьці толькі адной назвай, дык вышлі вялікія спрэчкі.

— Няхай вёска завецца Драздоўшчына!—казалі Дразды.

— Няхай вёска завецца Дзятлоўшчына!—казалі Дзятлы.

Пісар на гэта ня даўся:

— Трэба, каб абодва прозьвішчы былі склеены ў адно слова. Гэта штука сур'ёзная і мудронья. Што напішаш пяром, ня вырубіш тапаром!

Думалі абодва плямёны, Дразды і Дзятлы, і дадумаліся:

— Няхай вёска завецца Дроздадзятлаўшчынай!—казалі Дразды.

Няхай вёска завецца Дзятладроздаўшчынай! — казалі Дзятлы.

На бяду Дразды і Дзятлы былі вельмі ўпартыя людзі. Кожны стаяў на сваім.

Справа пачынала высьвятляцца пры кулачнай бойцы.

На шчасьце знайшоўся паратунак ад бяды.

Пісар, накінуўшы на іх гэту бяду, прыдумаў і паратунак.

Справа ў тым, што хаты Драздоў і Дзятлаў былі аддзелены між сабою прыроднай мяжою—бурлівай рэчкаю без назвы.

— Дык няхай,—казаў пісар,—па адным баку рэчкі завецца «Дразды», а па другім «Дзятлы».

Выіграў ад гэтай Саламонавай мудрасьці і пісар, бо піў гарэлкі ўдвойчы—ад Драздоў і ад Дзятлаў—і меў іншыя па частушкі ўдвойчы.

А двое плямён, нібы гусакі, пазіралі адны на адных—Дразды на Дзятлаў, Дзятлы на Драздоў. (Урачысты падзел іх най мясцовасьці на валасной паперы пісарскім пяром іх яшчэ болей разрозьніў). Яны жылі сабе паасобку шмат гадоў. Між сабою ніколі не радніліся, вечарынак разам ня ладзілі, а толькі служылі па ўсёй ваколцы жывым календаром:

— Пятроўка, дзякаваць богу!—гаварылі людзі,—Дразды з Дзятламі на кірмашы пабіліся.

— Пара жыта жаць! Дразьдзіхі і Дзятліхі сярпамі парэзаліся!

У воласьці на сходах яны таксама шыцелі адны на адных:

— Драздухі!—дразьніліся Дзятлы.

— Дзятлухі!—адгукаліся Дразды.

З аднаго канца вёскі быў выган Драздоў, з другога канца—Дзятлаў. Скаціну яны ня пасьвілі разам: мелі двух пастухоў.

Асаблівасьць іх плямённых адзнак можна было прыкмятаць і па іхнім выглядзе. Дзятлы ў большасьці былі высокія, ценькія, цёмнавалосыя і каравокія, а Дразды—нявысокія, плячыстыя, русавалосыя і сінявокія. Але, ня гледзячы на гэтую надборную розьніцу, яны былі вельмі падобныя адны на адных у складзе жыцьця, у пачуцьцях няпрыхільнасьці між сабою.

У кожнага з гэтых плямён быў свой правадыр, які лічыўся нават судзьдэю ў воласьці.

— Паньня разумнікі!—гардзіліся Дразды і Дзятлы пакасаю сваіх вёсак—роданачальнікамі.

Дразды мелі свайго Прапука. Клічка яго была Галава, бо ён быў кароценькі, тоўсьценькі і насіў заўсёды, і ўлетку, і ўзімку вялікую шапку-«сібірку» з кудлатай авечкі. Ён быў агульным бацькам Драздоў. Трэба было купіць на кірмашы каця, карову.

парэкова, дык не абыходзілася без Галавы. А калі ён што-колечы казаў, дык ужо было аман: ніхто супроць яго не адважваўся і пікнуць. Меў ён ад сваіх Драздоў вялікую павагу і ня меншую вышэйку: то хрэсьбіны, то хаўтуры, тут ён кумам, там—сватам, а ўсюды—свой ды яшчэ самы першы з сваіх.

— Каму па каму, а мне два камы!—гаварыў ён часта, сядзячы на прызьбе суседа, плюючы ў бок.

Дзятлы мелі свайго Сымона. Яго клічка—Сухарукі. Левую руку яму адціснула калода ў лесе. У Дзятлаў граў ён тую самую ролю, што Галава ў Драздоў. Ён быў доўгі, як жэрдка, і худы. Меў і ён сваю пастаянную прыказку: «Альбо рыбка, альбо піпка».

Сухарукі розніўся ад галавы тым, што гарэлкі зусім не каштаваў, за што Дзятлы, не бяручы пад увагу і яго мудрасьць, лічылі яго яшчэ большым калекай, чым за пакалечаную руку....

Дзіўна было тое, што Галава з Сухарукім, якім трэба было быць найгоршымі ворагамі, былі, наадварот, найлепшымі прыяцелямі.

Вясковыя іх не маглі зразумець.

— Чорт злучыў нашага Галаву з гэным Дзятлішчам!—бурчэлі Дразды.

— Нехрысьць ажаніў нашага Сухарукага з тым Дразьдзюком!—скардзіліся Дзятлы.

Але ні першыя, ні другія не маглі іх разлучыць.

— Пішы «прапала»!—казалі Дразды.

— Вышэй пуна не падскочыш!—гаварылі Дзятлы.

Абодва плямёны паставілі крыжык на гэтай справе. Іхныя роданачальнікі заставаліся шчырымі прыяцелямі.

Галава і Сухарукі мелі шмат супольнага ў сваіх характарах: абодва палохаліся пісаных паперак і бліскучых гузікаў.

— Чаго ў іх няма (у паперках і ў гузіках)—падаткі, надоймкі, праўка дарог і мастоў, рэкрутчына, суды і яшчэ гібель такіх прысмакаў.

Так роданачальнікі Драздоў і Дзятлаў часта характарызавалі паперкі і гузікі.

Роўныя былі абодва роданачальнікі і на сваёй адукацыі: на страшных паперках падпісваліся крыжыкамі. Таксама абодва:

сыпалі прыказкамі, нібы гарохам, і вельмі любілі на начлегах, баяць байкі.

Начлегі заўсёды пачыналіся пасья касьбы на балоце. У цёплую летнюю ноч звычайна блішчэлі на лузе два вогнішчы. На адным беразе рэчкі (яна прарэзвала як вёску, таксама і вялізны балотны луг) начавалі Дразды, на другім—Дзятлы. Пры вогнішчах начлежнікі сыпявалі песьні. У песьнях на баку Дзятлаў выкпіваліся Дразды, на баку Драздоў высьмейваліся Дзятлы.

Але як толькі Галава або Сухарукі пачыналі казку, рабілася ціха. Хрыплая «тальянка» спыняла свае мізэрныя тоны, змаўкалі працяглыя сьпевы дзяўчат.

У слухачоў пры вогнішчах цяжкі вочы. Пры спынках баечнікаў чуваць было, як прагавітыя коні тупалі па мокрай лагчыне путанымі нагамі, як шчыпалі траву.

Часам ветрык дзьмухаў па вогнішчах, мігцелі галавешкі цэлымі снапамі іскраў, палалі смалістыя карчы, шыпелі, як жывыя. Полямя расьцілалася па баках чырвонымі абрусамі і асьвячала на момант доўтую паласу сумнага скошанага лугу, волава рэчкі, густыя лазьнякі і калматыя вольхі.

Доўга пасья казак начлежнікі не маглі спаць над цёплымі кажухамі. Ледзь не да самай раніцы пазіралі на поўночнае сіта зорак у небе...

Вызначаліся Дразды і Дзятлы мянушкамі, якія давалі адны адным: Арцём Рабы, Міхась Кудлаты, Марыля Крывая, Зьмітро Дзярыгорла, Баўтрук Нюхайла.

Каландарнае імя заўсёды вісела на калку, як лішняя хамуціна, а мянушка, дадзеная спрытным брахуном, ужывалася да самай доўбні. Кемнае слаўцо, надзетае на галаву чалавека, як новая шапка, характарызавала яго вельмі трашна. Некаторыя з сялян так прывыклі да сваіх мянушак, што лічылі за абразу, калі хто іх называў хрыпчоным імем.

Гэтыя плямёны ня былі між сабою сьмярцельнымі ворагамі. Няхай хто чужы закрале на рынку Дзятла пры Драздох ці Дразда пры Дзятлах, дык вочы выдзеруць за суседа. Галоўным чынам яны ня дружылі з суседняй вёскай Гайдачань.

НЯ ДРОЗД І НЯ ДЗЯЦЕЛ

Недалёка ад Драздоў і Дзятлаў жыла яшчэ адна асоба—Сымон Чарнюк, і тут суседзі мелі вечную прычэпку за што сварыцца: Дразды казалі, што Сымон Чарнюк да іхнай вёскі належыць, а Дзятлы ўпіраліся, што да іхнай.

— Сымонка,—часам пыталіся Дразды:—скажы па чыстай праўдзе, чаго варты гэтыя дохлыя Дзятлугі? Шальмяцы, дык толькі!

— Да каго вы сябе раўнуеце? Вы іх за падпярэзіну падаткнеце!—гаварыў па «чыстай праўдзе» Сымон Чарнюк.

Радаваліся Дразды.

— Чарнючок,—казалі Дзятлы—ты-ж не абы-хто! Гукні нам, на шчырым сумленьні, ці-ж не дарма жуюць хлеб на зямлі гэтыя паскуднікі—Дразьдзюкі? Гадзюкі яны, каб перадавіліся, дай, божанька!

— Яны вам раўня, як сьвіньня да каня!—сыпаў Сымон Чарнюк па «шчырым сумленьні».

Цешыліся Дзятлы.

Сымон Чарнюк меў здольнасць задавольваць усіх.

Сымон Чарнюк жыў у маленькай хатцы у ельнічку—у нейтральным месцы між Драздамі і Дзятламі.

Узіму хатка Чарнюка была завалена вялікай гурбай сьнегу і яе бадай ня відаць было. Улетку яна аздаблялася ў зялёна, як маладуха. Чаго-чаго толькі ня было на дзядзінцы: палын, мак, крапіва, мухаморы, маліньнік, сьвіныя яблычкі, а на страсе—на пагніўшых мялінах нейкім дзівам буяў рэдкі авёс.

Зваўся Сымон «Чарнюком» таму, што быў заўсёды зацэцканы сажай. Відаць, ня мыўся з таго часу, калі бабулька малечкага выкупала ў начоўках.

Яго праўдзівае прозьвішча было Крушынскі. Ён быў высокі, ценкі, з кручкаватым носам, з чорнымі, як вішні, вачыма, без барады і вусоў. Яму можна было даць і сорак, і шэсьцьдзесят год. Сваю абсмаленую бравэрку ён ніколі ня здымаў з плеч. На яго раменнай каліце заўсёды вісеў сцызорык. Быў Крушынскі-Чарнюк бондарам і варажбітом. Любіў прарочыць благое:

Курыца запяяла—нядобрас нешта будзе.

Заяц дарогу перабег—няўдача.

Віхор круціцца ў полі—ліха надыходзіць.

Крушынскі-Чарнюк часта гаварыў пра гібель, голад і канец сьвету.

Сам ён сур'ёзна рыхтаваўся да «сканчэньня сьвету» і голаду: спаў у труне, якую змайстраваў сабе насмерць. Хатка і сенцы былі ў яго завалены розным запасам: мукою, хлебнымі сухарамі, сушанай бульбай, сушанымі яблыкамі, гарохам, грыбамі і іншымі харчамі. Усё гэта было насыпана ў кублох, скрынках, цабэрках, начоўках, карытах, гаршкох, гладышох. Толькі каля печы быў пусты куток.

Гэтыя запасы, як Дразды і Дзятлы памятаюць, ён збіраў дзiesiąткамі гадоў.

— Запас бяды ня чыне,—казалі адны.

— На чорны дзень,—казалі другія,

У апошнія гады, калі ня лічыць калматага злога сабакі і га-лагуцкага пэўня, які быў каралём усіх курыц Драздоў і Дзятлаў, бяз розніцы плямён, у Чарнюка ніякай сям'і ня было.

Жонка ў яго памерла маладою. Астаўся жвавы чорненькі сыноч Язэпка. Малога забраў да сябе багаты дзядзька, які меў у Менску свой дом і вялікі рэстаран. Для васьмігадовага хлопчыка пачалося тады зусім новае жыцьцё. Спачатку горад яго вельмі напалохаў сваім выглядам і грукатам. Нават аднаго разу пехатою да бацькі ўцёк. Бацька завёз яго назад у горад, прыгразіў, што калі ўцячэ ад дзядзькі, дык кіне яго сабакам.

Язэпка прымірыўся. Пачаў звыкацца з новымі абставінамі жыцьця. Дзядзька аддаў яго ў школу вучыцца. Пры гэтым казаў:

— Падвучышыся чытаць і пісаць, а пасьяля ў рэстаране рахунаводам зраблю. Галоўным чынам, напірай на рахункі. Лічбы—гэта ўсё на сьвеце. Бяз лічбаў чалавек—не чалавек. З лічбамі, калі яны ў тваёй галаве будуць лётаць і гудзець, як камары, заживеш, братку, на-панску.

Бадай кожны дзень дзядзька праводзіў перад ім філёзофію лічбаў. Часта экзаменаваў:

— Кажы, братку, калі ў маім рэстаране чалавек зьеў абед, які каштуе 40 капеек, а госьць даў 50 капеек, дык колькі трэба даць рэшты?

Язэпка маўчаў.

— Эх, братку, ты яшчэ зусім дурны.

Калі дзядзька праз некаторы час пытаў тое самае ў другі раз, Язэпка асьмялеў і адказаў толькі два словы:

— Ня ведаю.

Калі праз некаторы час гэтае самае гаварыў, Язэпка глядзеў на дзядзьку і ўсьміхаўся.

— Чаго?

— Кхі-кхі,—душыўся сьмехам Язэпка,—паабедаў чалавек, а плаціць павінен госьць. Няхай чалавек і плаціць.

— Чалавек і госьць—адно і тое самае. Той чалавек, хто прыходзіць у мой рэстаран паабедаць, ёсьць мой госьць.

— Калі ён дзядзькін госьць, дык зусім не павінен плаціць за абед.

— Не, братку, гэта там, у вас на вёсцы госьці ня плацяць за яду. У горадзе ў рэстаране плацяць. У мяне, братку, два-якага роду госьці. Хто прыходзіць у мой рэстаран—плаціць за яду. А хто прыходзіць у мой дом, той ня плаціць.

— Такія госьці, што павіны плаціць,—скрытыкаваў Язэпка рэстаранных гасьцей,—зусім ня госьці, а чалавекі.

— Востры ты хлапчук!—пахваліў дзядзька Язэпку,—але ў горадзе па-далікатнаму абыходзяцца. У нас кожны чалавек, які заходзіць у рэстаран, называецца гасьцём.

— Дзякую за такую далікатнасьць і гасьцёвасьць,—зазлаваўся надзіцячаму Язэпка.

— Гэта ўсё лічбы, братку, лічбы!—сьмяяўся дзядзька.—Аднак, колькі трэба даць госьцю або чалавеку рэшты з 50 кап., калі ён зьеў на 40?

— Вядома, дзесяць!

— Во! З цябе будзе толк.

Дзядзька радаваўся і купіў за гэта Язэпку новую шапку.

Пасьля такіх рэчавых доказаў сваіх посьпехаў Язэпка шчыра налягаў на «лічбы». Ён яшчэ слаба ўмеў чытаць, а па «лічбавых справах» быў першым у клясе.

З дзядзьмі дзядзькі ён нічога супольнага ня меў. Яны вучыліся зусім у іншых школах. А ён вучыўся спецыяльна для рэсторану.

Язэпка нават спаў асобна ў нейкай цёмнай каморцы, еў на кухні. Маючы трынаццаць гадоў, ужо быў пры рэсторане. У восемнаццаць—галоўным бухгалтарам у дзядзькавым рэсторане.

Дзядзька быў надзвычайна здаволены сваім спрытным пляменьнікам:

— Ты, братку, якраз у мяне ўдаўся!

Як надыйшла вайна, дзядзька прымасьціў пляменьніка дзесятнікам у дарожным атрадзе.

Язэп Крушынскі пасіў дзесятніцкія срыбныя пагоны на плячах яшчэ пры Керанскім. Увесь час вайны гэты дарожны атрад будаваў масты і правіў дарогу якраз у ваколіцы Драздоў і Дзятляў. Ён быў там сваім чалавекам. Яго землякі працавалі на дарозе, вазілі калоды з лесу, капалі падзённа зямлю і вельмі радаваліся:

— Свой начальнік! Сымонавага Чарнюка сын!

Пры першых бальшавіках Язэп Крушынскі (ужо бяз срыбных пагонаў) ажаніўся з дачкою ляснічага, паннай Ганнаю, у маёнтку Курганішчы пана Семашкевіча недалёка ад Драздоў і Дзятляў.

Яго бацька, Сымон Чарнюк, нават на вясельлі ня быў. Ён жыў сваім ранейшым, адзінокім і дзівосным жыцьцём чалавека, які «ведаецца з нячыстай сілай».

Крушынскі багата пачаставаў на вясельлі Драздоў і Дзятляў. Трое сутак яны гулялі на яго грошы і пасьля вясельля.

— Вы-ж мае бацькі! Я-ж на ваших руках выгадаваўся. З кім мне весяліцца, калі ня з вамі?

Крушынскі быў з імі за панібрата.

За ўвесь час завірухі розных окупацый, розных уладаў ён быў як-бы апякуном Драздоў і Дзятлаў, іхным адвокатам пры немцах, пры паляках.

Пры паляках ён адкупіў маёнтак Курганішча ў пана Семашкевіча за многа пачак новенькіх мікалаеўскіх пяцісотак—«кнэк».

Пан Семашкевіч зараз-жа паехаў у Варшаву, а Крушынскі зрабіўся гаспадаром Курганішча.

Маёнтак, праўда, быў за часы вайны вельмі запушчаны і абяднелы. Жывёлы ў ім было мала. Лепшы лес пашоў на будаваньне мастоў. Курганішча мела выгляд не маёнтку, а фальварку.

Крушынскі быў і здаволены сваёй купляй, і незадолены. Ён адчуваў, што быць цяпер гаспадаром вялікага абшару зямлі—тое самае, што быць гаспадаром ветра ў полі. Курганішча было і яго ўласнасьцю і не яго.

Яшчэ пры першых бальшавіках Дразды і Дзятлы, якія разрасьліся ў вялікую вёску, адчувалі недахоп зямлі і лесу. Яшчэ тады векавечны плямённы падзел трошачку адышоў на задні плян, а на першы ледзь прыкметна выступіў новы падзел—на багатых і бедных.

Гэта трывожыла Крушынскага.

Ён часта ездзіў у Менск: «што там чуваць?»

Толькі ў гэты час ён зрадніўся з дзядзьмі апякуна-дзядзькі, які памёр пры немцах. Часта з імі гутарыў на тэму «Што чуваць?»

Стрыечныя браты, адзін доктар, а другі адвакат, таксама цікавіліся гэтым пытаньнем.

— Што газэты пішуць?—пытаўся ён у сваякоў.

— Мы ў газэты ня верым. Што ў вас там на вёсцы гавораць?

Аднаго разу пасьяла такога «што чуваць» Крушынскі адважыўся на вельмі круты і орыгінальны ўчынак. Ён пашоў да Драздоў і Дзятлаў (да самых бедных і безьзямельных) і заявіў ім:

— Вы можаце ісьці ў мой лес і выбіраць пні на новыя хаты! Загорвайце маю зямлю, як сваю ўласную! Забярыце Кургані-

шча, а мне пакіньце вакол будынкаў плошчу толькі ў 50-60 дзесяцін і кавалак лесу! Ведайце, што я стаю за савецкую ўладу! Малякаў выганім!

Сяляне паднялі Крушынскага на «ура». Пачалася праца: паехалі ў лес і на поле.

Пры дзяльбе зямлі Крушынскі стараўся ўраўняць усіх, каб ня было бяднейшых і багацейшых.

Учыкак новага ўладара вялікага абшару зямлі хутка дайшоў да польскай улады. Сялянам забаранілі карыстацца зямлёю і лесам Курганішча. Некаторых добра адлупцавалі.

Да Крушынскага пашлі з вобыскам і арыштавалі як «бальшавіка». Двое паліцыянтаў павялі арыштаванага ў Менск.

Аднак па дарозе яму ўдалося ўцячы.

Некалькі месяцаў ён хаваўся ў лясох і часам уночы наведваўся да сваіх Драздоў і Дзятлаў, у якіх быў вялікім героем і сваім чалавекам.

Пры савецкай уладзе пасля ўдэкаў польскага войска, ён астаўся на лепшай зямлі Курганішча, і ад вялікай прыязні Дразды і Дзятлы выбралі яго ў сельсавет, дзе ён быў сакратаром.

Беднякі забудаваліся на зямлі Курганішча. Вырасла тут некалькі хутароў.

Крушынскі, ніколі не працаваўшы на сельскай гаспадарцы, за адно лета налаўчыўся працаваць ня горш за суседзяў. Спачатку надзвычайна захапіўся гэтай працай. Але хоць у яго было некалькі работнікаў, ня мог здолець заворваць усю зямлю і зрабіў новы падзел зямлі сярод сялян—аддаў ім яшчэ з дваццаць дзесяцін. Ён пакінуў сабе самы лепшы кавалак. Яго гаспадарка карысталася вялікімі ільготамі і розным падтрыманьнем мясцовай улады, як «культурная».

НА СЕНАКОСЕ ў КУРГАНІШЧЫ

Касьба ў Крушынскага была кожны раз сьвятам для Драздоў і Дзятлаў. Тут табе і смачная яда з выпіўкай, і добрая плата чым хочаш—збожжам, грашмі. Яны свае лужкі няскошанымі пакідалі, а з вялікай ахвотай ішлі з касамі і граблямі ў Курганішча. Праца заўсёды адбывалася пры паднятым настроі: сьпявалі песьні, перакідваліся жартамі і адчувалі сябе не як на падзённай рабоце, а нібы ў гасьцёх. Пасілкавацца ім прыносіла на поле сама гаспадыня пры дапамозе дзяўчат-служак. Насілі ў спарышох, гладышох і кошыках. Тры разы елі на сенакосе: абед, полудзень і падвячорак, сьняданьне і вячэру—у хаце гаспадара.

За доўгімі шнурамі жыта, за шырачэзным полем капошыны, упярэмышку з палосамі аўсоў, цягнуўся мурожны луг далёка ўшыркі і ў даўжыню аж да самага альхоўніку ў лагчыне.

На гэты раз касіў і сам Крушынскі. Ён прыходзіў заўсёды на работу з мэтай паказваць падзённікам добры прыклад у працы. Гаспадар у расхрыставай кашулі, бяз шапкі стаяў на гэты раз самым апошнім у лініі касцоў.

— Асьцярожна, ногі парэжу! Хутчэй! Хутчэй!—крычаў ён заліхвацкім голасам, наганяючы касца.

А касец жартаваў:

— Хлопцы! шывчэй! а то гаспадар нам усім ногі парэжа. Ён лепш за ўсіх косіць!

Касцы пусьціліся навыперадкі. Праца пашла шпарка. Праз некалькі хвілін гаспадар спэцеў, пачаў адставаць.

Раздаўся гучны рогат касцоў.

— Перадышка!—закамандаваў гаспадар.—Хлопцы, курьць!
У мяне менскія папяросы!

Касцы абступілі яго цесным колцам.

Ён частаваў усіх «менскімі папяросамі». З яго пот цурком ліў. Касцы жартавалі.

— Гэта з няпрывычкі!—казаў касец гадоў трыццаці, сухарлявы, з зажмуранымі ад сонца вачыма.

Яго голас быў упэўнены, аўторытэтны. Ён славіўся як першы касец па ўсёй ваколіцы.

— Да касьбы трэба прылаўчацца змалку,—казаў ён тонам настаўніка.—Я добра касіў, калі быў яшчэ пятнаццацігадовым хлопцам. І бацька мой быў першым касцом у вёсцы, і дзед. Гэта лоўкасьць вялікая—касіць гладка, хутка, ды каб яшчэ не змарыцца! О-го! Дайце мне яшчэ двух касцоў, як я, дык мы ўвесь дуг за два дні скосім!

— Ну, ты не мані! Лопнеш хіба, а ня скосіш!—пакрыўдзіўся адзін пажылы селянін, нізенькі, шырокаплечы, з калматай рыжай бародкай.

— А-я-яй! Так і скосіш за два дні!—падхапілі ўсе.

Загаварыў касецкі гонар і ў іх.

Першы касец кпліва звузіў вочы на грамаду касцоў і зноў сказаў спакойным тонам:

— Я касою граю, як пісар пяром усёроўна. Мне толькі добрая каса патрэбна! Ужо некалькі год як зьбіўся з добрай касы—укралі. Каб вы ведалі, што гэта была за каса! Каб вы ведалі!

Касец зірнуў на альхоўнік насупроць сонца, потым адварнуўся і расшырыў вочы. У іх адбіваўся шчыры сум і ўглыбленне ў думках ад гэтага няпрыемнага ўспаміну.

— Што гэта была за каса...—паўтарыў ён аслабленым голасам,—што за каса...

Голас яго перайшоў у шэпт, у жальбу.

— Яна, бывала, проста маслам мажа па траве. Яе і ня чуваць, як косіць.

— Годзе табе мавіць!—артачыўся той-жа селянін з рыжай бародкай.

Касец, не зьвярнуўшы на гэта ўвагі, гаварыў далей тым-жа жалабным тонам:

— Яна (каса), бывала, рэжа траву ціха-ціха. Вось як муха

праляціць. Табе здасца, што ня косіш, а так сабе—забаўляешся. Яе бадай і вастрыць ніколі ня прыходзілася. Чым больш косіш, тым больш вострай робіцца яна.

Касец гаварыў аб «ёй», як аб нейкай мары—недасяжнай і замілаванай. Голас яго быў кволы і ціхі:

— Яна, бывала, у чужых руках ані не касіла, ну, як трэска ўсёроўна. Шморг, шморг, а яна ходзь-бы што. Не бярэ дыг годзе!

— Маніш!—крыкнулі з грамады.

Тут касец павесялеў і загаварыў зноў упэўненым, урачыстым тонам:

— Каса, як той конь. Мае свае норавы. Трэба яе добра ведаць. Трэба прылаўчацца да яе, трэба ўмець абыходзіцца з ёю. А то ў дзесяты пот яна цябе загоніць. Аднаго разу, пасля вечарынкi, я позна спаў. Рантам нехта штурх мяне ў бок. «Уставай!»—крычыць бацька,—«схадзі на луг, пакасі трохі!» А мне спаць да зарэзу хочацца. «Зараз, кажу, пайду!» і зноў сплю. Бацька сьцягнуў мяне з ложка. Я зазлаваўся, схпіў касу (тую самую, што ўкралі) ды на луг. Да абеду скасіў увесь луг. Прыходжу дахаты. «Тата, кажу, гатова!» «Што гатова?» пытаецца ён. «Луг, кажу, скасіў!» А луг гэты на добрых трох касцоў, а то і чатыры павінны касіць ад цямна да цямна. «Што ты, апундырыўся?!»—здзівіўся бацька.—«Ня можа быць!» Бацька набег на луг—пракосы ляжаць сьвяжукіа, роўненькіа, скасіў так, што проста выгаліў. «Ну, і чэрці ў тваіх руках!»—пахваліў бацька. «Ня чэрці, а каса добрая!»—кажу я. Ніколі яе не забуду, гэтай касы! Укралі, зладзеі!

Касец зноў стаў сумны і задумёны.

— Маніш!—крыкнуў рыжабароды.

Касец не звярнуў увагі. Маўчаў.

— Яно-то праўда,—згадзіўся, нарэшце, рыжабароды,—касу трэба ўмець шанаваць. Але больш за ўсё трэба ўмець выбіраць касу.

Уся ўвага была цяпер зьвернута на рыжабародага.

Ён паглядзіў паважна бараду і пачаў апавядаць:

— Гэта было ўжо даўно. Некалькі гадоў мне ўсё не шанцавала на косы. Што ні купіш—дрэнь!—Ламака, а не каса! Пасля касьбы плечы баяць: то яна тупая, гэтая каса, то цяж-

кая нейкая! Вось ніяк ня мог узьбіцца на добрую касу. Неяк зімой аб гэтым забудзеш, а як надыходзіць вясна, дык нешта ў сярэдзіне цябе ўжо сасе. А як ужо тыдні два да Пятроўкі, дык галава—хадыром! Бяда мне з касою. Хоць ты ваўком завый. Зазлаваўся я і пашоў пехатой (кабыла ў той дзень акарабілася) у Радашковічы да Бэркі. Трасца тваёй мацеры!—кажу яму:—хоць лопнеш, хоць здырдішся, а дасі мне добрую касу, бо жыццця няма. Хоць ты галавою ў пятлю лезь! Таргавацца з табою ня буду, дам на дзесяць, ну на пятнаццаць капеек даражэй. «Рэхт!» сказаў Бэрка: «дам табе касу. Доўга будзеш Бэрку помніць. Рэхт!» Выкінуў ён мне цэлы жмут кос і давай сам выбіраць. Дык ліха яго ведае, гэтага Бэрку! На глянец глядзеў, дзьмухаў, выбіраў, пробваў на звон. Урэшце, выбраў адну. Кажа: «На!» Я—туды, я—сюды. Хачу сам пробваць. «Ня грэба пробваць», кажа Бэрка, а вазьмі! Хочаш—плаці, хочаш—не плаці! Ты на Бэрку,—кажа Бэрка,—кепскага слова ня скажаш!»

Селянін трохі спыніўся. Зацмокаў губамі, нібы толькі-што нешта смачнае зьеў.

— Браткі мае! Што гэта была за каса! Да магілы памятаць буду! Ну, каб мне далі за яе пяць рублёў, ну дзесяць, лй-права, не аддаў-бы. А думаеце ахвотнікаў ня было? О-го-го! Гэта была не каса, а чорт ведае што! Праўда, яна любіла нейкія спецыяльныя мянташкі. Бэрка заўсёды дастаўляў. Касіла яна ў мяне нешта гадоў дзесяць. Аж пакуль зрабілася вузенькай, ну, як сярпок. А ўсёроўна—бярэ і бярэ! Вось любя ёй рэзаць гэтую траву. Косіш, а нават ня думаеш, што нейкую работу робіш. Аднаго разу касіў так, задумаўся, пачаў вачыма, як той кажа, мух лавіць, ажна раптам дзынк! Рассыпалася каса на тры кавалкі... На камень трапіла. У мяне тады, паверыце, у сэрцы нешта дзынкнула ад болю. Тады, трасца яго мацеры, як зазлуюся я на гэты камень, як бэцну яго босай нагою, так бэцнуў, ажна ў мяне ў вачох пацямнела. Пасля гэтага цэлы тыдзень кульгаў. Сабраў я кавалачкі касы і панёс дахаты. Вось Яўхім тут, ня дасьць зманіць. Ён яшчэ цяпер голіцца абломкам тэй самай касы.

Яўхім паглядзіў свой твар і сказаў:

— Скрабуся, як бачыш, дачушкай тваёй дзесяцігадовай касы!

Рыжабароды ўздыхнуў ад усяго сэрца:

— З таго часу не магу ўзьбіцца на людзкую касу!

Тут умяшаўся Яўхім:

— Вось мне дык сапраўды ніколі на косы не шанцавала, ажна пакуль не дайшоў да розуму: пазычыў касу ў чалавека, якому шанцавала. Касіў я гэтай пазычанай касою нешта гады тры. Потым (каб таго воўк зарэзаў) нехта ўкраў у мяне гэту касу.

— Ну?!—усхапіўся адзін з касцоў спачувалючым голасам,— і ў цябе ўкралі?

— Вось табе і «ну», вось табе і «тпру»! і ў мяне ўкралі,— паўтарыў Яўхім і хітра ўсьміхнуўся.

— Але, як-жа ж ты,—запытаўся першы,—касіў пазычанай касою аж тры леты.

— Рукамі касіў. Бач, пазычыў тады, калі гаспадар ня бачыў.

— Вось як!—усхапіўся першы.—Ці ня ты гэта ў мяне ўкраў?

— Што?!

— То!

— Дразьдзюк!

— Дзятлюк!

У адзін міг Дразды і Дзятлы падзяліліся на два фронты і хацелі прадеманстраваць тут-жа на сенажаці сваю традыцыйную кулачную бойку.

Крушынскі іх ледзь супакоіў, паабяцаўшы чуць не для ўсіх Драздоў і Дзятлаў купіць новыя косы, пакуль касілку-машыну купіць.

Баляда аб косах скончылася мірна. Касцы зноў ўзяліся за працу. Соцца пякло патыліцы. Скошаная трава выдавала хмельны пах. Аб касільцы пайшлі новыя гутаркі. Хто радаваўся гэтаму новаму спосабу працы, а хто крытыкаваў: «ня чыста касіць будзе». «Машына толькі для гультаяў».

— Мо' хутка прыдумаюць машыну, якая клецкі гарачыя будзе вам у ляпы кідаць?—сказаў рыжабароды.

Усе зарагаталі.

— Ды няма чаго сьмяцца!—пакрыўдзіўся адзін з касцоў!— Бачыў я такую машыну. Лоўка траву бярэ і плечы не баляць і вядзіны з касою няма.

— Не чакай машыны, а пакуль, што прадуў!—сказаў рыбабароды.

Крушынскі хутка пабег на гумно. Яму трэба было ўсюды пасьпяваць: і на сенажаці, і на полі, і на гумне, і ў хаце.

Сягоньня ў яго быў сапсаваны настрой. Ён пачаў успамінаць, што гэтаму паслужыла прычынай:

... ага! Учора з бацькам родным, з Чарнюком, пасварыўся.

Колькі разоў ён гаварыў бацьку, каб кінуў сваю закураную хатку, каб яму, сыну, сораму не рабіў варажбою, каб перабраўся ў Курганішча. Упарты стары. Ня хоча і думаць аб гэтым. Бацька напрарочыў яму такога ліха, аж страх.

Ад таго самага часу, калі ён яшчэ малым хлопчыкам застаўся жыць у багатага дзядзькі ў Менску, дык бадай парваў усялякія зносіны з бацькам. Праўда, спачатку засумаваў у Менску і пехатой уцёк да хаты. Але яго пацягнула тады не да бацькі, а да месца, дзе была матка, дзе ён жыў у дзівосных абставінах бацькавых запасаў на «чорны дзень».

Маці—ціхая, напалоханая кабета—вельмі песьціла Язэпку. Ціхачом ад бацькі брала з патаемных кублаў сушаныя яблыкі для сына. Язэпку тады здавалася, што смачнейшых рэчаў на сьвеце няма. Смак гэтых сушаных яблык, назапашаных бацькам к дню «сканчэння сьвету», ён яшчэ і цяпер памятае. Увесь час у Менску ў рэстаране дзядзькі, дзе было многа гарадзкіх смачных цястак, цукерак, крымскай і загранічнай садавіны, Язэп памятаў сушаныя яблыкі. І цяпер іх любіць. Жонка спецыяльна для яго сушыць.

Паводзіны сына ня вельмі падабаюцца Сымону Чарнюку. Па-ягонным, сын павінен быў рабіць запасы на «чорны дзень», а то ніякага толку няма.

Успомніўшы сварку з бацькам, Крушынскі трохі паморшчыўся.

«Нічым бацьку задабрыць нельга: ня хоча стары пакідаць сваіх «запасаў». У Курганішчы жыць ніколі ня згодзіцца.

Ён пусьціўся бягом у гумно.

... Гэтымі днямі прыдзецца быць у Менску. Куплю для Драздоў і Дзятлаў паабяцаныя косы.

Ужо другі год як у яго працуе воўначоска. Зімой стаіць у маленькай хатцы побач з лазьняй, а летам яна прымайстро-

вана да малатарні. Паглядзеў, як ідзе праца. На гумне стаяла некалькі фурманак з воўнай. Каля вазоў тупаліся бабы. Воўначоска гудзела монотонным прыдушаным гудам. Гэты шум быў для яго буха прыемнай музыкай. Крушынскі любіў «фабрыку». У яго галаве ўвесь час, бы пчолы, роіліся мары аб «фабрыках». Ён марыў аб тым, каб пабудаваць у Курганішчы паравы млын разам з невялічкім тартаком.

Ён ускочыў у будыніну паглядзець, як працуе машына, і нарабіў крыку на баб:

— Чаму вы мне не казалі? Машыну трэба пачысьціць! Стойце!

Спынілі працу. Ён сам узяўся за чыстку машыны спецыяльнымі шчоткамі. Кончыўшы з гэтым, пашоў у другі будынак. Дзе поўным ходам працавала другая «машына». Яе мэталёвы рытмічны стукат яшчэ здалёку чуваць было. Тут працаваў ужо другі дзень местачковы кравец Мотка. Хаця ён жыў у мястэчку, але быў сялянскім краўцом. Хадзіў ад вёскі да вёскі з машынай за плячыма і з вялікімі ножніцамі ў руках. Тоўстым драўляным самадзялковым аршынам Мотка вельмі спрытна бараніўся ад сабак.

Цяпер Мотка спыніўся на некалькі дзён у Крушынскага, дэсшыў вопратку для аднаго з рабочых Курганішча.

Яшчэ месяца два таму назад сам Крушынскі езьдзіў у сваты з сваім рабочым да аднаёй дзяўчыны. Трэба было яшчэ да жніва наладзіць вясельле.

Крушынскі апекаваўся над сваімі рабочымі. Сам прымаў удзел у наладжваньні іхнага сямейнага дабрабыту.

— Чаму, Мотка, у пакоях не працуеш?—запытаўся Крушынскі.

— Там сьпякота вялікая.

— Прадуй тут!—даў яму Крушынскі спозьнены дазвол і прылёг уцяньку на кулёх леташняй саломы.

Мотка шыў для рабочага шлюбны гарнітур—фрэнч і «філігэй» (галіфэ).

Рыгор (жаніх) часта заходзіў да яго на прымерку і на «вайну».

Ён вёў з старым краўцом бязлітасную вайну за кішэні. Яму вельмі хацелася, каб у «хрэнчы» былі кішэні. Мотка артачыўся і ўсялякімі стратэгічнымі спосабамі адгаварваў Рыгора ад кішэнь—ад гэтага «гарадзкага баламуцтва».

Мотка ўжо дваццаць пяць гадоў краўцом. Славіцца на ўсёй ваколіцы, як добры майстар. Але ў яго профэсіі ёсць адна маленькая трагедыя—ніяк не налаўчыўся рабіць кішэнь. Гэтая мудроная штука па сёгонешні дзень засталася па-за межамі яго мастацкасьці. Дзеля гэтага ў Моткі з кожным годам расьце і павялічваецца шчырая нянавісьць да кішэнь. Ён іх крытыкуе рознымі спосабамі, з надзвычайнай злосьцю.

— Ну, на якое ліха табе патрэбны кішэні?—пытаецца Мотка ў Рыгора.

— Як на якое ліха? Усе цяперносяць кішэні. Так палагаецца!

— Што? Па закону палагаецца?

Мотка ўваходзіць у злосьць і пачынае даводзіць Рыгору непатрэбнасьць гэтых абрыдлых, паганых, чужых не кантэррэволюцыйных кішэнь.

— Скажы мне, Рыгорка, такую штуку! Ну, навошта табе гэтыя кішэні даліся? Навошта? Ідзеш працаваць на поле—бярэш торбачку! Едзеш на кірмаш—бярэш торбачку з харчамі! Навошта табе кішэні?

З застылым запытаньнем у вачох Мотка глядзіць на зьбітага з панталыку Рыгора.

— Навошта табе кішэні?

І Мотка дае адказ на сваё запытаньне:

— Хіба красьці думаеш і крадзенае ў кішэні хаваць?..

— Я—ня злодзей. Ховай, божа, я—ня злодзей.

Голас Рыгора сарамлівы.

Мотка ўсьміхаецца ў сваю рэдзенькую казьліную бародку. Ён перамог сваімі довадамі.

Пад рытмічны стукат краўцовай машыны Крушынскі заснуў на пругкай саломе. Але не паспеў праспаць і пяці хвілін, як прыбегла яго маленькая дачушка і давай тармашыць абедзвюма ручкамі.

— Татка! Татка! уставай!!

Крушынекі ўскочыў.

— Што, Настачка, трэба?

— Агроном прыехаў. Пытаецца, дзе татка.

— Аг-ро-но-о-ом! Вось як!

Сьпешнымі крокамі ён пашоў дахаты.

За ім набегла, падскокваючы на аднэй назе, маленькая дзяўчынка.

ЧЫРВОНАЯ ШАПАЧКА

Агроном тут бываў часта.

У яго зрокавай памяці, з кожным новым прыездам у Курганішча, і вонкавы, і нутраны выгляд панскага дому адлюстроўваўся ўсё ярчэй і ярчэй. Усе драбніцы і ледзь прыкметныя асаблівасці дому жыва маляваліся перад яго вачыма.

Іван Мацьвеевіч, каб затушоўваць свае ранейшае жыццё (пэрыяду бытаваньня Антона Сяргеевіча), стараўся набірацца новых думак і ўражаньняў. Такім мэтодам ён выкрэсьліваў з сваёй памяці ўсё старое. З гэтай мэтай ён углыблёна ўзіраўся ва ўсё вакольнае, уважна і пільна прыслухоўваўся да гутарак людзей. Навастрыў свае пачуцьці да таго, што яны былі падобны да надзвычайна чулых шалаў, якія ўмелі паказваць розьніцу вагі паміж двума валаскамі.

Вонкавы выгляд дому яшчэ і цяпер навяваў лірызм шляхоцкай старасьветчыны. Высокі дах з двума белымі комінамі, гладка абцёсаныя сьцены з «нямецкімі вугламі», вялікія вокны, ганак з дубовымі габляванымі слупамі-колюмнамі гаварылі аб старадаўнім комфорце зьбяднелага пана або ўзбагацелага шляхціца.

Дом высіўся на пагорку ў цэнтры абшарнага дзядзінцу. Сасновыя сьцены, ня глядзячы на пяцідэсяцігадовы век, былі яшчэ моцныя. У шчылінках крышылася, нібы сухі воск, сасновая смала, якая не выдавала паху ўжо некалькі дзесяткаў год. У некаторых вокнах яшчэ ўрэлы былі старыя шыбы. Калісьці празрыстае шкло цяпер зацягнута тоненькай рознакаляровай плёўкай. Такія колеры можна часта бачыць на стаячай вадзе балотных рудавак. Ганкам дом пільна ўзіраўся ў службовыя бу-

дынкі, якія ў форме падковы стаялі на краі дзядзінцу ў застылым драўляным сутулым паклоне. З другога боку дом быў затулены старым запушчаным садамі.

Душа панскага дому болей за ўсё адчувалася ўнутры—у лакоях.

«Салён» для гасьцей быў у тым выглядзе, як пакінуў яго колькі год таму назад пан Семашкевіч, і, мабыць, не зьмяніўся зусім у працягу апошніх хоць-бы дзесяці год да выезду пана.

На сьценах віселі шматкамі старыя шпалеры з выцьвілымі кветкамі. У куце стаяў у высокай, ад падлогі да столі, ясянёвай шафе стары гадзіньнік. Шафа напамінала сабою вежу ў мініятуры, мела багатую разьбу зьмешаных стыляў. Цыфэрблят гадзіньніка быў патрэсканы, і адзіная ўцалелая стрэлка заўсёды паказвала шэсьць гадзін.

Гадзіньнік служыў цікавай забавай для дзяцей Крушынскага. Яны хаваліся ў шафе, нацягвалі ўверх масьнідзовыя гіры, што віселі на моцных ланцугах з тоўстага дроту, і пускалі ў ход цяжкі маятнік.

Астатнім старэцкім форсам гадзіньніка было званіць заўсёды дванаццаць разоў. Яго матэматычная здольнасьць застыгла ў такой апостальскай лічбе.

Гэта вельмі весяліла дзяцей.

Працяглы мэлянхолічны звон з ноткай захаванай урачытасьці расплываўся па ўсім вялікім дзядзінцы Курганішча. Да звону прыслухоўваўся вельмі ўважліва і маўкліва рымскі папа Піі Х, які езуіцкімі ўглыблёнымі вачыма глядзеў з старога пажоўклага партрэту. Бронзавыя барэльефы Касьцюшкі і Адама Міцкевіча аздаблялі сьцяну па абодвух баках Піі Х ў строгай сымэтрыі. Яны не зварочвалі жаднай увагі на цырымоніял гадзіньніка. У мэталёвых тварах ня было жыцьця, не адчувалася ілюзія рухаў. Барэльефы гэтых людзей нагадвалі мёртвыя маскі.

Невядомымі мастакамі выразна была нададзена маскам адна толькі веліч. Кожная бронзавая рыска падкрэсьлівала строгаю веліч усяго твару да прымітыўнага шаржу. Мастак, відаць, хацеў такім чынам паказаць веліч польскага народу.

Каля сьцен вялікага «салёну» цясьпіліся маленькія столікі. На іх стаялі бронзавыя і гіпсавыя статуэткі пастушкоў, рыцараў

і розных жывёл. Надакошнікі былі густа застаўлены вазонамі, і вокны затулены імі, нібы фірганкамі з расьлін і кветак. У самы светлы сонечны дзень у «салёне» гойдаўся поўзмрок і адчуваўся халадок, зьмешаны з ледзь прыкметным прыкрым салодкаватым пахам.

Тут знаходзіліся яшчэ дзьве рэліквіі панскай старасьветчыны: вялізная канапа, з якой тырчэлі ўверх праз парваныя малінавы плюш вострыя спружыны, нібы мэханізм сакутай машыны, і старое аблупленае фортоп'яна.

— І мы калісьці былі пышнымі і бліскучымі,—як-бы гаварылі гэтыя рэліквіі.

Іван Мацьвеевіч заўсёды любіў адпачываць у «салёне».

Як толькі з сонечнага дзядзінца ўваходзіў у гэты пакой, яму здавалася, што знаходзіцца ў нейкіх катакомбах. Містычны настрой заўладаў ім.

— Я тут адпачываю душою—гаварыў ён Крушынскаму.

Тут Іван Мацьвеевіч аддаваўся прыемнаму суму і велічы адвечнасьці. У яго пачуцьцях расло, нібы ў маці да пакалення нага дзіцяці, хваравітае замілаваньне да мізэрных абломкаў старых часоў. Гэтае адчуваньне размякчала яго, рабіла яго чутым. Старасьвецкія рэчы: разьбітае фортоп'яна, дрындушкі на століках, арнаманты на гадзінніку, портрэт папы, здаваліся яму надзвычайна прыгожымі. Ён адчуваў да іх нейкую крэўнасьць. Ён вёў з імі сьпірытычныя гутаркі, забываючы пры гэтым аб сваім новым «я»—аб Іване Мацьвеевічу. Тады над ім брала верх старое «я», навеянае паветрам і выглядам лірычнага «салёну».

Яму неадступна кожны раз лез у памяць адзін старасьвецкі вальс. Мэлэдыя вальсу гіпнотызавала, уладала ім і даводзіла да нястрыманай жаласьлівасьці. Ён пачынаў ціхацька сьпяваць, перабіраць пальцамі, парываўся да сапсаванага музычнага інструманту, ледзь стрымліваўся. Нават на сапсаваным інструманце ён баяўся выклікаць гэту мэлэдыю да жыцьця, баяўся нават аблупленых сьцен. Калісьці яго жонка іграла гэты вальс...

... Не. Я павінен хоць раз, хоць тут, зноў пачуць захаваную баючасць, выклікаць мінулае. Я зараз кінуся да фортоп'яна...

Але кожны раз жывыя істоты перабівалі яго настрой.

Імн як-бы наўмысьня не давалі доўга сядзець у самоце, доўга быць у палоне затаёных, нязнаных лятуценьяў. Гарэзлівыя людскія галасы разьбівалі мары Івана Мацьвеевіча, разрывалі іх у шматкі, нібы вецер тонсенькую, кволую павуціну.

«Салён» запаўняўся жартамі, смехам. Гэта зусім не гарманавала з вакольнай абстаноўкай.

Дзеці Крушынскага пасьля дванаццацізвоннай музыкі гадзінніка лічылі абавязковай гасьціннасьцю сыграць на разьбітым фортоп'яне «марш» у чэсьць госьця.

Дэве маленькія, вёрткія дзяўчынкі з заядлай стараннасьцю барабанілі па клавішах. На гэтую дзікую какафонію заўсёды прыбягалі, нібы на пажар, усе хатнія: і старая матка пані Ганны, жонкі Крушынскага, і маладая гаспадыня, і хатнія працаўніцы, і пастух, калі гэта было ў гарачы поўдзень, і нават людзі з дзядзінцу.

Крушынскі і Іван Мацьвеевіч рагаталі да ўпаду.

Ад «музыкі» зьвінелі шыбы ў вокнах, і ў жудаснай прыемнасьці напаміналася жыцьцё ранейшых паноў-уладароў былога маёнтку Курганішча.

У іншых пакоях гэтага дому ўжо адчуваўся дух новага гаспадара—Крушынскага. Стаяла новая мэбля, купленая нядаўна ў Менску: сталы, ложка крэслы, шафы. Старыя шпалеры былі сарваны са сьцен. Замест іх сьцены ўжо другі год красаваліся белымі лучынамі, якія былі прыбіты для новага тычку. Ад лучын пахла маладым дрэвам. Пах сьвежага лесу ўліваў у гэтыя пакоі бадзёрасьць аднаўленьня і дашчэнтку сьціраў сьляды былых жыльцоў. Усё часу ня было Крушынскаму закончыць рамонт дому.

«Салён» быў пакінуты ў ранейшым выглядзе, дзякуючы Івану Мацьвеевічу.

— Няхай салён застаецца маленькім панскім музэем!—гаварыў часта агроном.

Гэта, паводле яго погляду, уваходзіла ў плян культурнай гаспадаркі Курганішча.

Назву «музэй» ведалі ўсе хатнія, нават дзеці. Меншая дзяўчынка Крушынскага выгаварвала «мзей», што вельмі сьмяшля Івана Мацьвеевіча.

Ён і называў дзяўчынку «Мзей».

— Мзей! хадзі ка мне. Я пагушкаю цябе на назе!

Мзей за гэта вельмі крэўдзілася на «дзядзю».

— Мне завуць Ёйка (Лёлька), а ня Мзей. Я мамцы скажу!

Дзяўчынка скардзілася маме:

— Мамка! дзядзя мяне заве Мзей. Я не хацу!

Усе сьмяяліся, а яна пачынала плакаць.

Тады «дзядзя» супакойваў яе цукеркамі.

Такія «дзядзькаўскія» адносіны да дзяцей вельмі чулілі

Крушынскага і яго жонку. Сяброўства маццела.

Ня было выпадку, каб Іван Мацьвеевіч выяжджаў з Курганішча без «адрэзу» шэвіоту ці драпу самага лепшага заграничнага вырабу. Агроном заўсёды быў апрануты ў новыя вопраткі.

На сваёй далікатнасьці агроном ня пытаўся ў Крушынскага, скуль ён гэта ўсё дастае, але гаспадар аднаго разу сам вытлумачыў:

— Мне дапаручана ў гэтым раёне лавіць контрабанду. Я дастаю ад мытніцы ўзнагароду таварам кожны раз, калі мне ўдаецца цапнуць каго-небудзь з гэтай хэўры.

— На што вы мне аддаеце?

— Сам карыстацца гэтым не хачу. Я лаўлю контрабанду толькі ў парадку грамадзкага абавязку.

— Дык няхай-бы ня бралі гэтых нагород, калі так справа стаіць?

— Бачыце, Іван Мацьвеевіч, жонка прымушае. Часам жонка са сьвету зводзіць чалавека.

На гэта Іван Мацьвеевіч раскажаў цэлую сэрыю анекдотаў пра жонак камісараў.

— А контрабандыстыя могуць вас забіць за такую дзейнасьць.

— Не баюся іх,—усьміхнуўся Крушынскі.

Іван Мацьвеевіч, вывучаючы людзей, каб часам цікавую рыску іхных характараў і манер надаць свайму новаму «я», нібы культурную прышчэпу да дзікай ігрушы, вельмі цікавіўся Крушынскім, як тыпам.

З кожным разам портрэт Крушынскага ў яго ўспрымальні становіўся ярчэйшым: надаваліся новыя штрыхі, новыя фарбы.

Іван Мацьвеевіч як-бы піша портрэт свайго сябра на палатне. Старзецца запамінаць кожнае слова, сказанае Крушынскім, усе яго развагі, погляды на існуючы дзяржаўны лад, яго ўчынкi.

З гэтай мэтай часта «цягне за язык» гаспадара. Такім чынам, Іван Мацьвеевіч мае яго поўную вусную анкету.

Крушынскі часта апавядаў Івану Мацьвеевічу аб самім сабе, маляваў свае дзіцячыя гады. З урыўкаў склаўся поўны малюнак чалавека.

Урыўкі жыцьцёпісу Крушынскага заўсёды пачыналіся з трафарэту:

«Аднаго разу...»

«Часам бывала...»

«А то была такая гісторыя...»

З такіх кавалачкаў—ні то споведзі, ні то ўспамінаў,—нібы з валокнаў, ткаўся кялім з рознымі ўзорамі жыцьця Крушынскага.

Ён апавядаў гладка, без ухабін. Відаць, ня толькі Івану Мацьвеевічу, а многім чытаў кнігу свайго быцьця.

Праўда, ён жыў у багатага дзядзькі ў Менску і мог набрацца буржуазных настрояў, мог сапсавацца, але багатыя людзі, калі знаходзішся над іх апекай (тлумачыў Язэп Крушынскі), даводзяць да таго, што ты пачынаеш іх ненавідзець і набіраешся агіды да іх.

Іван Мацьвеевіч добра памятае вусную анкету Крушынскага з урыўкаў гутаркі. Ён прыводзіць гэтыя ўрыўкі ў хронолёгічны парадак. Пры гэтым прапускае рознастайныя варыянты адных і тых самых прыгод.

«Аднаго разу, гэта было ў першыя дні майго прыезду ў Менск, маёй цётцы не спадабалася, як я ем. Я тады сядзеў пры адным сталe з усёй сям'ёю дзядзькі. Цётка ўвесь час скоса на мяне паглядала: моршчылася, нэрвавалася. Мяне зьбіла з панталыку абсталяваньне пакою: багатая дубовая мэбля, буфэт, нібы хорам, белы, як сьнег, абрус на вялізным сталe, талеркі з малюнкамі, срэбныя лыжкі і відэльцы, розныя міскі, місачкі і іншыя прылады да яды, прызначэньня якіх я ня ведаў. Я быў ашаломлены гэтым усім, забыўся пра голад і толькі думаў аб адным: як-бы кутчэй вызваліцца ад гэтай мукі—есьці пад поглядам цёткі ў такіх царскіх, як мне тады здавалася, абставінах.

Я нейк сьціснуўся ў камічок, каб менш месца займаць пры стане. Я стараўся хутчэй есьці, думаў, што такім чынам зараз вызвалюся і пабягу ў іншы пакой. Гэтым я нарабіў сабе горшае ліха. На маю галаву пасыпаліся, як асеньні дождж, цёткіны заўвагі:

— Не сьпяшы так: пажару няма ў хаце!

— Што так сёрбаеш? Ад вясковых сьвіней, мабыць, наўчыўся?

— Лыжку, як сякеру, ня трымай!

— Не барабань відэльцам на талерцы!

«Сваім злосным, пісклівым голасам цётка сыпнула мне адразу нешта з дзесяць заповедзяў аб тым, як трымацца пры ядзе, як есьці.

«Я развіўся ад дзіва. Ёў восем гадоў у сваіх бацькоў і ня дрэнна еў, а зусім ня ведаў, што есьці ня ўмею. Што пазываецца, быў няпісьменным у ядзе. Я пачаў тады ўспамінаць пра абед у роднай закуранай хаце. Маці налье ў міску стравы, а мы чабалдых дрыўлянымі лыжкамі ў адну міску. Я лічыў вышэйшым форсам барабаніць лыжкай аб міску. Я гэта рабіў так лоўка, што проста маршы іграў. Бацькі толькі цешыліся і сьмяяліся, глядзячы на сына.

«Успомніўшы гэта, мне проста плакаць захацелася. Такой смачнай здавалася мне посная матчына зацірка. Так прыемна было проста пальцамі браць у пядзелю блінцы з шырокага сасновага тапчана і глытаць-глытаць, як гусак усёроўна. Маці мяне пры гэтым зусім не муштравала, сьмяялася, падсоўвала самыя смачныя кавалкі.

«А вось пад нагодам цёткі яда мне ў горла ня лезла. Я дрыжэў ад страху і ня ведаў што рабіць. Ня ведаў, што есьці—вялікая навука. Я з зайдрасьцю паглядаў, як ядуць мае стрыечныя браты—хлопчукі бадай адных гадоў са мною. Я іх пачаў малпаваць. Адзін хлопчык мяне так пры гэтым ушчышнуў за нагу пад сталом, ажна я крыкнуў, падскочыў на месцы і... разьбіў талерку.

«Яшчэ цяпер памятаю гэту талерку з залатым абадком, з кветкамі па краях, а ў сярэдзіне кітаяка, у шырокіх нагавіцах з маленечкімі ножкамі, касавурыла на мяне вочы. У адной рудэ яна трымала вэр, а ў другой—букет кветак. Вельмі ў памяць

урэзалася. Я ня так шкадаваў тады талерку, як гэту дзіўную кітаянку, якая мне вельмі спадабалася.

«Я, разумсецца, адразу выскачыў на кухню. У той-жа дзень я пехатой уцёк дахаты. Калі бацька мяне назад прывёз у дом дзядзькі, дык еў ужо на кухні, дзе мне было шмат лепей. Да кухаркі я адчуваў большае сваяцтва, чым да дзядзькавай сям'і. Яна мяне не муштравала. Яна мяне нават шкадавала, спачувала, называла сiратою. Нас радзіла пролетарскасьць. Я гэта толькі цяпер уцяміў».

Іван Мацьвеевіч заўсёды даваў свае тлумачэньні ў такім сэнсе, што пролетарскасьць Крушынскага ідзе ад самога маленства бяз крывых ліній, проста, як струна. Гэта пролетарскасьць урасла карэньнем у яго псыхолёгію. Выхаваньне ў доме багатага дзядзькі толькі загартавала яе.

Такімі заўвагамі ён паддаваў Крушынскаму ахвоты плясьці далей свае ўспаміны, з якіх з кожным разам яшчэ ярчэй блішчэла на яго галаве, паводле выразу Івана Мацьвеевіча, «чырвоная пролетарская шапачка».

«Часам бывала так,—уваходзіў Крушынскі ў натхнёньне,—што проста жыць болей неўмагату было ў дзядзькі. Гэта было тады, калі я вучыўся ў школе. Дзядзька ахвотна купляў мне розныя кніжкі, даваў вопратку з плеч маіх стрыечных братоў. Ён паддаваў мне ахвоты добра вучыцца, падкупліваў смачнымі рэчамі з рэстарану. Вёў са мною гутаркі на розныя тэмы. Галоўным чынам расказваў аб сваіх дзіцячых гадох, калі сам быў вельмі бедны, аднак, вышаў у людзі, паступіў лёкаем у адзін рэстаран. «Пасьля вунь якім багачом зрабіўся!»—хваліўся мне кожны раз дзядзька.

— Ты за мне шчасьлівейшы,—казаў часта дзядзька,—бо з малых гадоў сыты, абуты, адзеты і вучышся. Старайся добра вучыцца.

«Дзядзька часта мяне настаўляў, каб ня браў кепскага прыкладу з яго дзяцей, якія галуздаюць і ніякай ахвоты ня маюць да навукі. Дзядзька называў «навукай» і чытаньне па складах, і «закон божы», і «чыстапісаньне».

«Спачатку я вельмі шчыра адносіўся да яго бясед і настаўленьняў. Вельмі добры ў мяне дзядзька,—думаў я. Але хутка зразумеў, у чым справа. Дзядзька рыхтаваў мяне для свайго

рэстарану. Ён хацеў як найхутчэй выгадаваць для сябе ічырага, танняга, адданага слугу. Сваіх дзяцей ён рыхтаваў у адвакаты і дактары. Вось чаму ён мне заўсёды гаварыў «ня браць з іх келскага прыкладу» і як найхутчэй «канчаць навуку».

«Хочаш ня хочаш, а мусіў я ісьці па тэй дарозе, куды мяне накіроўваў дзядзька. Хутка я зразумеў розніцу між сабою і стрыечнымі братамі. Я скончыў гарадзкое вучылішча і застаўся ў дзядзькавым рэстаране, а яны вучыліся ў гімназіі і рыхтаваліся да унівэрсытэту. Паміж намі была пракапана глыбокая канавы. Я адчуваў, што яны—дзеці багатых бацькоў, а я жыву на ласцы. Ласка гэта была ня толькі тады, калі я вучыўся ў школе, яна адчувалася нават у той час, калі я ўжо ад васьмай гадзіны раніцы да трэцяй уночы сядзеў над рахункамі ў рэстаране.

— Вось ты цяпер свой хлеб ясі,—часта гаварыў дзядзька,—ты ўжо самастойны чалавек, бо я цябе на ногі паставіў, адразу паставіў. Стукнуў балваном аб падлогу, а стаіць чалавек. Табе ня трэба было раней быць лёкаем.

— А ці лёкай ня свой хлеб есьць?—пытаўся я ў дзядзькі.

— Свой то свой, але не ганаровы, а лёкайскі хлеб,—гаварыў дзядзька.

— Ён-жа таксама працуе. Нашто ганьбіць працу лёкая?—абураўся я.

— Як сам будзеш мець рэстаран і ў цябе будуць лёкаі, тады і ты будзеш ганьбіць іх,—казаў дзядзька і паморшчыўся.

— Дык дзядзька' самога сябе ганьбіць, бо дзядзька сам лёкаем быў. А ці-ж цяпер дзядзька ня лёкай свайго багацьця?—пытаўся я.

— Глядзі, Язэп, ты праз меру, разумны. Глядзі, з цябе нічога ня выйдзе, калі ты гэтакі. Ня ведаеш, што трэба ганьбіць, а што хваліць. Чым быць лёкаем у другога, лепш мець іх у сябе. Пры гэтым дзядзька ківаў на мяне строга круглым і бліскучым, нібы сасіска, пальцам.

«Я ня ганьбіў лёкайскую працу, бо сам быў добрым лёкаем у дзядзькі. Я атрымліваў у яго мізэрную пэнсію. А ён увесь час гаварыў, што я многа грошай яму каштаваў, пакуль вывеў у людзі. Цяпер павінен у яго рэстаране адпрацаваць. Ён быў вельмі хцівы на грошы.

«Я бліжэй быў з лёкаямі, чым з дзядзькавай сям'ёю. Так, буржуазны дом дзядзькі быў мне агідным. Я выбраўся з цёмнай дзядзькавай каморкі і наняў сабе пакой у аднаго шаўда за пяць рублёў у месяц, а харчаваўся ў рэстаране. За харчы дзядзька ў мяне адлічваў палавіну пэнсіі. З кожным годам службы ў дзядзькі я ўсё больш загартоўваўся ў сваіх поглядах аб буржуазіі. Я нават зорганізаваў аднаго разу забастоўку ў дзядзькавым рэстаране».

Крушынскі з замілаваньнем да самога сябе расказваў, як наладзіў калісьці забастоўку:

«Я абмеркаваў на нашым сакрэтным сходзе цэлы шэраг патрабаваньняў. Як мы гэта падалі дзядзьку, дык ён разлаваўся.

— Зьмяю грэў за пазухай! Выгадаваў цябе, а воць як ты мне дзякуеш!

«І лёкаі таксама людзі!»—артачыўся я.—Многа клопату нарабіў я тады. Ён прагнаў з рэстарану ўсіх служачых, як «сапецтых людзей», набраў новы штат. Быў я тады неспрактыкаваны ў такіх справах. Ранейшыя служачыя бадзяліся бяз службы. Галадалі. Ніхто не хацеў іх прыняць на працу. Яны мяне пракліналі. Я прасядзеў тады ў вастрозе некалькі месяцаў. Сам дзядзька на мяне данос падаў. Ледзь упрасіў яго пасля гэтага зноў прыняць мяне на службу. Абцаўся быць цікаім і адданым яго справе».

Гэтая частка вуснай анкеты Крушынскага была самай яркай. Тут яго «чырвоная шапачка» героічна мітусілася. Гэты эпізод меў некалькі варыянтаў. Адзін пярэчыў другому. З прычыны такіх пярэчаньняў Іван Мацьвеевіч рабіў свае вывады аб пролетарскім выхаваньні гаспадара Курганішча.

... Прыдзе воўк і зьесьць чырвоную шапачку,—жартаваў у думках Іван Мацьвеевіч.

«А то была такая гісторыя»,—зачынаў Крушынскі новае апавяданьне з свайго жыцця.

Ён з захапленнем апавядаў аб тым, як рабіў фокусы ў рахунках, быў вельмі спрытным у лічбах і краў грошы ў дзядзькі.

— Я ня краў,—апраўдваўся ён,—а браў, браў дзеля таго, каб раздаваць бедным. Быў я тады багаты на розныя фантазіі.

Ладзіў такія балі на гэтыя грошы, ажна пыл дыміў. Жулікі і абадранцы гарадзкія балявалі са мною.

— А чаму проста не раздавалі грошы бедным, чым частаваць іх вышпўкамі?—спытаўся ў яго Іван Мацьвеевіч.

— Бачыце, Іван Мацьвеевіч, каб я простым чынам раздаваў бедным людзям грошы, дык карысьці ня было-б в гэтага. Яны прывучыліся-б да гультайства. Гэта адно. А, па-другое, я хацеў паказаць ім нікчэмнасьць жыцьця багатых. Балюшкі я ладзіў з вялікім шыкам, каб адбіць у іх, у бедных, ахвоту да такога жыцьця, да баляваньня. А разам з тым я будзіў іх такім чынам да бунтаў супроць буржуяў, супроць тых, якія вечна так балююць.

— Орыгінальны спосаб прапаганды,—сьмяяўся Іван Мацьвеевіч.

— Я калісьці быў здольным на такія штукі. Ого! Грошы так сабе не даваў. Гэта-ж былі ня дзядзькавыя грошы, а народныя. Дзядзька эксплёатаваў сваіх служачых, скуру лупіў з сваіх «гасьцей» у рэстаране. Я ня меў права так сабе раздаваць гэтых народных грошай, а балюшкі з мэтай прапаганды супроць буржуяў—калі ласка!

... Прыдзе воўк і зьесьць чырвоную шапачку,—жартаваў у думках Іван Мацьвеевіч.

— А бывала часам як накінешся на кнігі, дык глытаеш іх, усёроўна як смачныя клёцкі або п'яніца гарэлку. Многа я ў Менску калісьці чытаў. Вельмі шмат. Трэба лічыць на пуды. Ад кніг розныя думкі зьяўляюцца. Фантазія расьце ад іх, як цеста ад дражджоў.

— Што, напрыклад, вы чыталі, Язэп Сымонавіч?—зацікавіўся Іван Мацьвеевіч інтэлектуальным багажом Крушынскага.

— Чытаў усё, што толькі ў рукі пападалася. Як быў малы, вельмі любіў казкі чытаць аб асілках, красунях, аб чараўнікох і іншых дзівосных штуках. Як падрас, чытаў Майн-Рыда, Жюль-Вэрна. Потым вельмі любіў Гоголя і Дастаеўскага. Чытаў усё, што пападалася пад рукі. Шмат чытаў рэволюцыйных кніжачак.

— Што болей за ўсё вам у гэтых кнігах падабалася?—рабіў формальны допыт Іван Мацьвеевіч.

— Мне падабаліся ўсялякія прыгоды. Галоўным героем у кожным романе я заўсёды лічыў самога сябе. Мне здавалася,

што гэта я сам вандрую па розных тропічных лясах, страляю ў львоў, тыгрысаў, сланёў. А то я бываў лютым піратам на караблі, дзікім разбойнікам. Часам зьяўляўся рыцарам і царэўну вызваляў з зачарованага лесу, з сьпячага царства. Мне заўсёды здавалася, што прымаю самы чыны ўдзел ва ўсіх гэтых цікавых прыгодах, і сумаваў, калі прыгоды героя канчаліся няўдачна, радаваўся, калі герой браў верх. Наогул мяне захапляла кожная драбніца ў апісаньнях. Часам цэлымі начамі чытаў. У стрыечых братоў у Менску было многа кніг. Пад уражаньнем цікавага роману я знаходзіўся, бывала, некалькі дзён. Пераймаў манеры галоўнага героя. Аднаго разу купіў капялюш з шырокімі палямі толькі дзеля таго, што такі капялюш насіў адзін герой, які біўся з індзейцамі ў амэрыканскіх прэрыях. Вывучаў напамяць мудронья гутаркі прыдворных з «Тайн Мадрыцкага двара» і дзівіў часам сваіх таварышоў кніжнай, дзівоснай бяседай. Кіно таксама дала мне шмат духоўных харчоў. Цяпер я мала чытаю. Няма калі. Некалькі пудоў кніг у кufры запакавана. Дзеці падраснуць—няхай чытаюць.

Крушынскі папулярываваў таксама сваю партызанскую чынасьць пры польскай окупацыі.

— Так, так, Язэп Сымонавіч,—згаджаўся з ім Іван Мацьвеевіч,—у вашых руках вельмі добрая візытная картачка. Але трымайце яе на здароўечка, сабе на славу і гонар, а на страх людзям. Візытная картачка даражэй за грошы.

— Якая візытная картачка?!

— Пролетарская...

Іван Мацьвеевіч хітра ўсьміхнуўся.

Крушынскі смаліў папярсы адну за адной і з самазадаволенасьцю глядзеў на агронома.

— Ну і заядлы вы курэц! Папярскі з зубоў не выпускаеце.

— Прывычка.

— А вам знаёмы вагоны з надпісамі «для некураючых»?

— Паганья вагоны, ліха на іх!

— Такія вагоны для заядлых курцоў як вы, Язэп Сымонавіч, заўсёды зьяўляюцца нейкімі карцарамі, месцам пакуты на ўвесь час язды. У такіх вагонах жанчыны надзвычайна строгія, а большасьць мужчын таксама дыму не пераносяць. Усе «некураючые» неміласэрна шпігуюць за тымі, хто курыць. Хай

толькі ў купэ замітусіцца дымок, дык пачынаецца галас і гвалт на ўвесь вагон: «хто курьць?», «зараз кандуктара пазаву!», «будзеце штрафу плаціць!», тут курьць няможна!», «вагон для некураючых!» і шмат іншых такіх выкрыкаў. Пачынаюцца вохі і акі. Кашляюць нават тыя, хто ніколі ня кашляў. Проста не вагон, а шпітальная палата, дзе ўсе хворыя атручаныя нікотынаю. Але курцы таксама народ упарты. Хоць у пятлю пойдзе, толькі з папяросай у зубах. За свой «опіум для народу» гатоў на любую ахвяру.

— Ого!—узбудзіўся Язэп Крушынскі,—я сам колькі разоў грошніцы плаціў за курэньне ў такіх вагонах! Пролетарскай жалезнай мятлой трэба вымятаць з нашай рэспублікі вагоны з дошчачкай «для некураючых».

— Дык вось,—усьміхнуўся Іван Мацьвеевіч,—быў раз такі выпадак. У вагоне «для некураючых» сядзеў заядлы курэц, вось як вы. Смаліў у засос папяроску за папяроскай. Ніякай увагі на протэсты пасажыраў!

— І я заўсёды так раблю!

— Паслухайце, Язэп Сымонавіч, што далей было.

— Цэўна, нарваўся на штраф?

— Пачакайце. Насупроць курца сядзеў чалавек сярэдніх гадоў, з густой шэвэлюрай сіваватых валасоў, з маленькай бародкай. Гэты пасажыр паглядаў на курца і бліскаў вачыма ад злосьці, нарашце, ня вытрымаў, і зьвярнуўся да курца з просьбай ня курьць. Курэц хоць-бы што. «Прашу ня курьць!» зьвярнуўся той у другі раз. Курэц ані мірг! Яшчэ з большай стараннасьцю пускае круцёлкі дыму, фарсіць, вырабляецца. Тады той нэрвовы пасажыр, выведзены з цярылівасьці, са злосьцю палез рукой у кішэнь, палез з такой мінай, нібы зараз застрэліць пасажыра...

— Выхваціў браўнінг?—зацікавіўся Язэп Крушынскі.

— Выхваціў адтуль візытную картачку і падаў курцу. Курэц, смокчучы папяроску, зірнуў адным вокам на картачку. На ёй было надрукована «Лев Давідавіч Троцкі».

— Ой,—крыкнуў Язэп Крушынскі,—ну, і папаўся няшчасны курэц!

— Пачакайце. Курэц палажыў картачку ў кішэнь камізэлькі і спакойна закурываў новую папяроску. Тут таварыш Троц-

кі не сыцярапей і паклікаў кондуктара. Строгі кондуктар падышоў да курца. Курэц горда выняў з кішэні візытную картачку таварыша Троцкага і тыкнуў кондуктару ў самыя вочы. Кондуктар спалохаўся, па-вайсковаму выцягнуўся, аддаў чэсьць і папрасіў прабачэньня. «Я пакажу яму гэ... гэ... гэнаму з бародкай, які вас непакоіць!»—сказаў бравы служака. «Ня трэба! Ну яго...»—вялікадушна махнуў рукою курэц і запаліў новую папяроску.

— Лоўка!

— Вось і візытная картачка, бледнатвары брат мой!—сказаў Іван Мацьвеевіч і зірнуў у чырвоны твар Язэпа Крушынскага з хітрай усьмешкай.

Такой-жа хітрай усьмешкай адказаў Крушынскі Івану Мацьвеевічу.

ТРЕБА СЪВЯНЦІЦЬ ПОРТРЕТ

— Іван Мацьвеевіч!

— Язэп Сымонавіч!

І два прыяцелі трасьлі рукі адзін аднаму з імпрэтам цыркавых барцоў. Зазіралі адзін аднаму ў вочы, ветла, горача, з дабрадушнай хітрыкай, з нямым запытаньнем «што чуваць?»

Гаспадыня тупалася каля стала, рыхтавала сьняданьне: шчупленькая, тоненькая, рухавая, яна ставіла на стол сыр, масла, яйкі, малако, вэндліну, каўбасы, бліны з верашчакай і іншыя вясковыя продукты. Выбегала з пакою, зноў прыбегала, клапацілася, сьпяшыла. Яна рыхтавала сьняданьне для госьця. Яна была зьбянтэжана.

— Іван Мацьвеевіч галодны!—сказала яна мужу з дакорам і бліснула на яго заклапочанымі вачыма.

Голад Івана Мацьвеевіча заўсёды надаваў жывой рупнасці жонцы Крушынскага.

— Гэта не навіна, што я галодны, чаго непакоіцца? Я заўсёды галодны, прыблізна гадоў сорок. У мяне галоўны лёзунг— есьці, есьці і яшчэ раз есьці!

— Вы пакуль што, Іван Мацьвеевіч, сілкуйцеся! А я—зараз!

Гаспадар шырока махнуў рукой перад сталом, як-бы знаёміў гасьця са сваім сталом, і бомбай выскачыў за дзьверы.

— Я сапраўды галодны, ой, галодны!—прастагнаў Іван Мацьвеевіч,—і гаспадара не дачакаюся.

— Не чакайце! сьнедайце, калі ласка! Выбачайце, што не зрабіла для вас лепшага сьняданьня!—сказала гаспадыня ў распачы,—выбачайце за вясковыя простыя пачастункі!

Іван Мацьвеевіч не чакаў. Ён пачаў частавацца яшчэ за поўхвіліны да яе запрашэньня.

Гаспадыня глядзела на яго з рэлігійным захапленьнем, з замілаваньнем маткі, якая корміць сваё любае дзіця.

— Ежце! Ежце!—уторыла яна сярдэчны акомпанімэнт да яго шчырага чваканьня.

— Ежце! Ежце!

Іван Мацьвеевіч еў. З кожным кавалкам яды ў яго павялічвалася апэтыт, вырастаў у надмерную велічыню. Еў моўчкі з такім відам, што, здаецца, каб цяпер хто пад вакном з гарматы страляў, дык не зьвярнуў-бы ўвагі, можа нават і ня чуў-бы.

Гаспадыня падсоўвала яму смачнейшыя кавалкі, з пяшчотай заглядала ў твар, як на хворага, якому дае лякарства, і ўсё паўтарала ў розных пералівах голасу:

— Ежце! Ежце!

— Во гэта вазьмеце! Во тое!

Яна радзіла, што браць, літасьці прасіла.

У Івана Мацьвеевіча рот напханы і тым, і другім.

Гаспадыня гардзілася, што яе продукты, яе вырабы яму да смаку. Яна разумела, што ён рассынаўся-б у пахвалу яе таленту, але рот заняты блінцамі...

— А во папробуйце сала! Сала пакаштуйце...

Сала парэзана вострым нажом у шырокія лісткі—ружовыя, празрыстыя, прыемна пахучыя.

Гаспадыня падсунула сала бліжэй да Івана Мацьвеевіча, села насупроць яго, паставіла вострыя локці на стол, ушчаміла галаву рукамі ў сумнай задумёнасьці і давай ціхім голасам апавядаць госьцю эпопэю пра кпрука:

— Кпрук важыў дзесяць лудоў. Я кажу гаспадару—шкада калоць. Няхай яшчэ трохі адкорміцца. Няхай яшчэ... А божа-ж мой, дзе-ж гэта мой запрапасьціўся? Чаму не нясе? Дык мы думалі гэтага кпрука...

Гаспадыня рэптам ускочыла з месца і замітусілася па хаце.

Крушынскі паказаўся ў дзьвярах. Ён с бутэльку «Пілесудчыны».

— Заўсёды спозьніцца!—ня выцярпела гаспадыня,—эх, ты!

У гэты час на стале былі толькі ўбогія астаткі яды.

Іван Мацьвеевіч патглядзеў на гарэлку і войкнуў:

— Ёсьць закуска—гарэлкі няма. Прынесьлі гарэлку—няма закускі. Самаарганізавацца трэба, Язэп Сымонавіч!

— Заўсёды з самага пачатку трэба гарэлку прынесьці!—
уставіла пэдагогічную парадку гаспадыня.

— Калі я ня мог,—апраўдваўся Крушынскі.—Ведаеш, што далёка схавана. А якраз там круціліся чужыя людзі. Трэба было асьцерагацца. У мяне цяпер ёсьць цікавы плян. Няхай гаспадыня прынясе новыя закускі. Вось мой плян!

— Плян! Плян,—жартаваў Іван Мацьвеевіч,—Цяпер у дзяцей ёсьць новая забава. Гульня ў плян.

— Што гэта за гульня?—зацікавіўся гаспадар.

— Гульня такая: дзеці складаюць плян.

— Ну, а пасья?

— А пасья яго ня выконваюць.

— Мы выканаем,—сьмяяўся Крушынскі, наліваючы з другой бутэлькі.

— Не!—артачыўся Іван Мацьвеевіч,—пакуль гаспадыня прынясе закускі, гарэлкі ня будзе. А потым, пакуль вы яшчэ гарэлкі прынясеце, Язэп Сымонавіч, зноў ня будзе закускі, бо я-ж не дачакаюся... І так на доўгі час, на многія гады, аж да прыбыцьця пазаклясавага чалавека на нашу грэшную плянэту.

Крушынскі наліваў сьпешна ў шклянкі.

Сьпешна пілі.

Гаспадыня бягом пусьцілася на закускі.

Праз некалькі хвілін вярнулася гаспадыня. Зірнула на стол і спалохалася:

— А божачка! Калі справіліся выпіць? Без закускі?

— Калі я закусваў бяз выпіўкі, дык чаму ня выпіць без закускі? Такая бяссыстэмнасьць у мяне ўвайшла ў сыстэму. Стаўце, гаспадыня, закуску на стол!—бравым голасам скамандаваў Іван Мацьвеевіч.

Гаспадыня зноў ставіла на стол, а гаспадар зноў пашоў у патаемнае месца па гарэлку...

Іван Мацьвеевіч закусваў з ранейшай рупнасьцю. Кроплі поту блішчэлі на яго ілбу.

Гаспадыня тут-жа перад ім разрэзала на тоненькія лісточкі тоўсты кавалак сала і складвала акуратненька ў стопку.

Іван Мацьвеевіч мэланхолічна зірнуў на гэту работу і клаў у рот лісток за лістком.

— Ведаеце, пані гаспадыня,—сказаў ён лагодным голасам,— гэтая беларужовая стойка нарэзанага сала нагадвае мне прыгожанькі томік поэзіі, лірычнай старасьвецкай поэзіі. Ну, напрыклад, томік сонэтаў Петраркі. Гэта так прывабна, так хораша, так смачна, што проста аблізваецца.

— А хто такі Пятрок? — зацікавілася гаспадыня, — камісар які?

— Не,—засьмяяўся ціха Іван Мацьвеевіч,—гэта ў Італіі быў калісьці такі чалавек. Ён любіў чужую жонку, жонку аднаго купца, буржуйку пекную любіў. І вось у часьці гэтай жанчыны ён пісаў сонэты—вершы такія. Ведаеце: траляляляля, траляляляля! І так чатырнаццаць разоў!

— Чатырнаццаць разоў?! Гэты Пятрок чатырнаццаць чужых жонак любіў, чатырнаццаць купчых! Іван Мацьвеевіч, вы не такі сапсуты чалавек, як той італьянскі Пятрок...

— Не Пятрок, а Петрарка,—сьмяяўся шчыра Іван Мацьвеевіч,—і не чатырнаццаць жонак ён любіў, а пісаў вершы. Кожны верш у чатырнаццаць радкоў. А гэтых вершаў напісаў многа, многа!

— Вось бедненькі,—шчыра пашкадавала гаспадыня.—Каб я пачаставала яго салам з Курганішча, дык ён-бы не вар'яцеў. Жартачкі, так многа пісаць! А божанька! Гэта-ж проста страх берэ!

— Каб частавалі яго такім салам, дык сапраўды быў-бы здольным чатырнаццаць чужых жонак налюбідзь,—падміргнуў да гаспадыні агроном гульлівымі п'янымі вачыма.

— Ой,—спалохалася гаспадыня,—я вас пачынаю баяцца.

— Няма чаго баяцца,—сьмяяўся Іван Мацьвеевіч,—вось Язэп Сымонавіч кулямёт нясе!

У дзвярах паказаўся гаспадар, і бутэлька тырчэла з яго кішэні.

— Што? Зноў закускі няма?

— Мы будзем закусваць вершамі,—сказаў Іван Мацьвеевіч, паказваючы на сала.

— А гарэлка па вашаму проза?

— Гарэлка таксама—вершы, таксама—поэзія, ого!

— Па вашаму, Іван Мацьвеевіч, і сала—вершы, і гарэлка—вершы. Мабыць, трохі ня так. У беларускім тэатры ў Менску я чуў, што вершы гэта ня проза, а проза гэта ня вершы.

— Пасьля такіх навуковых доказаў,—сказаў пакорліва Іван Мацьвеевіч,—згаджаюся прызнаць гарэлку—поэзіяй, а сала—прозай. Вось вам, Язэп Сымонавіч, і першая тэорыя літаратуры на беларускай мове!

— Ого! які вучоны!—здэівілася гаспадыня.

— Яшчэ профэсарскі тытул у Менску дадуць вам,—жартаваў Крушынскі.—Гэта-ж мой стрыечны брат улажыў кніжачку для дзяцей, і яго цяпер усе завуць «профэсарам». Нават у газэце чытаў «Профэсар Крушынскі». Гэта сын майго дзядзькі.

— Профэсарам дык не, але крытыкам зраблюся!—сказаў Іван Мацьвеевіч.

— На гэта, выбачайце мяне, Іван Мацьвеевіч, у вас здольнасьці ня хопіць. Вы ня ўмеце лаяцца. Другі мой стрыечны брат пачаў вершы пісаць, дык скардзіцца на крытыку. Кажы, што вельмі лаюцца, ну, як апошнія хуліганы.

— Ё гэтаму можна навучыцца,—не паддаваўся Іван Мацьвеевіч.—Дарэчы казаць, я ўжо трохі сапраўды літаратурай займаюся.

Іван Мацьвеевіч цяжкім крокам пасунуўся ў «салён», прынёс адтуль свой портфэль і дастаў з яго газэту.

— Якія-ж навіны хочаце чытаць?—апатычна запытаўся Крушынокі.

— Навіны цікавыя. Глядзеце!

Іван Мацьвеевіч разгарнуў газэту і паказваў здалёк Крушынскаму.

Гаспадар доўга ўглядаўся асалавелымі ад дзіва вачыма. Між шэтытным густым слупком тэксту красаваўся невялікі портрэт круглага дзядзькі з лысінай, з вусамі.

— Лысіна якраз мая!—крыкнуў Крушынскі.

— Усе лысіны адна да аднай падобны, як галоўкі капусты,—ўставіла сваё крытычнае слова гаспадыня.—Хто чым, а ён заўсёды сваёй лысінай хваліцца.

— Па жаль, у нас лысіна не выкарыстоўваецца,—сказаў Іван Мацьвеевіч.—У Амэрыцы на лысінах рэкламы наклеююцца.

Крушынскі, як зачарованы, падсунуўся бліжэй да газэты.

— І падпісана «Язэп Крушынскі», і мае вусы! Глядзі, жонка, мае вусы!

— Няўжо-ж!?!—зьдзівілася гаспадыня.—За якія ласкі боскія? Можа верш напісаў?

— А за такія ласкі, што Язэп Сьмонавіч вядзе культурную гаспадарку!—сказаў аўторытэтна Іван Мацьвеевіч. Гэта вам ня верш, а проза. Без такой хлебнай сельска-гаспадарчай прозы ня пісаліся-б і вершы! Ну вось, скажам, хоць-бы такі твор.

Іван Мацьвеевіч чытае на сьпеўны лад:

«Гаспадарка Язэпа Крушынскага знаходзіцца ў 45 вярстах ад Менску, у былым маёнтку Курганішчы. Крушынскі—селянін, які прымаў чынны ўдзел у партызанскім руху пры польскай окупацыі. Ён яшчэ ў 1905 годзе распаўсюджваў рэвалюцыйныя проклямацыі і быў ранены ў Менску на барыкадах, сядзеў у турме за арганізаваньне забастоўак на фабрыках і заводах. Наогул рэвалюцыйнае мінулае Крушынскага досыць яскравае».

— Правільна!—узрадаваўся Крушынскі.—Так яно і ёсьць, Іван Мацьвеевіч.

Іван Мацьвеевіч пераходзіць на мінорны тон, чытае хітрамудрыя табліцы аб разьмеркаваньні зямлі па ўжытках, сеназвароце, будоўлях, сельска-гаспадарчых машынах, жывёле і іншае.

У канцы ён задэкламаваў з патосам, з багатай мімікай твару, з выкрутаснымі сьмешнымі гестамі і крыўляньнямі.

«Язэп Крушынскі прымае ўдзел у грамадзка-культурным жыцьці суседняй вёскі «Драздоў і Дзятлаў», зьяўляецца сябрам сельсавету і розных культурных арганізацый ваколіцы. Гаспадарка Курганішча носіць характар культуры і зьяўляецца прыкладам для вакольнага насельніцтва. Узорную культурную гаспадарку вядзе пад кіраўніцтвам агронома Івана Мацьвеевіча Шапавалава».

З кожным новым словам, які дэкламаваў Іван Мацьвеевіч з друкаванага тэсту, Крушынскі рос, вырастаў у сваіх вачох да нябывалых памераў.

— Жонка! Трэба сьвянціць портрэт! Прынясі яшчэ бутэльку!

— Досыць! Хіба вечарам, Язэп Сымонавіч!—запротэставаў Іван Мацьвеевіч,—не магу болей.

— Можа, вы нездаровы, Іван Мацьвеевіч?—шчыра занепакоіўся Крушынскі.—Чаму адмаўляецеся?

— У мяне такая хвароба, як у таго чалавека, які зьядаў за сьняданьне па тры фунты хлеба. Аднаго разу яму падалі на стол акраец хлеба. Ад сьняданьня асталася з поўфунта хлеба. Чалавек спалохаўся: падумаў, што нездароў, бо ня мог сваёй звычайнай порцыі зьесьці. Ён лёг у пасьцель і стагнаў. Падняўся з ложка толькі тады, калі гаспадыня паведаміла, што памылкова, замест трох фунтаў, палажыла пяць.

— Але-ж трэба портрэт сьвянціць!—не адставаў Крушынскі.—Гэту газэту выпішу з Менску аж сто экзэмпляраў. Буду раздаваць суседзям. Дайце мне газэту, Іван Мацьвеевіч! Я выражу артыкул з маім портрэтам і ў салёне на сьцяне наклею.

— Вазьмеце, калі ласка. А я найду іграць на вашым старым інструманце. Пасьля сьняданьня душа музыкі захацела. Калісьці добра іграў! Трэба ўспомніць старое.

Іван Мацьвеевіч гэта прагаварыў з такой рашучасьцю і адвагай, нібы ён казаў, што калісьці добра рэзаў людзей або краў коняй з стайні, нібы «ўспомніць старое» было вялікім злаўчынкам...

Ён пашоў у «салён».

Хутка пачулася адтуль гучная музыка. Сапсутае фортоп'яна мучылася-стагнала. Агроном пачаў іграць нейкі старасьвецкі вальс. Струны інструманту былі расстроеныя, дзеля чаго вальс меў вялікія перапынкі ў форме нязвязных гукаў, якія рэзалі слух і няпрыемна білі па нэрвах. Але прыкрае ўражаньне было ўзнагароджана вельмі прыемнымі ўрыўкамі мэлёды. Мілагучныя, вабяныя і стройныя ўрыўкі вырываліся з хаосу бязладу на волю як-бы з лапцюгоў. Дысгармонія і гармонія дапаўнялі адна адну, служылі аднаў мэце, каб разумець розьніцу між імі. Кожны музычны сказ, вырваны такім чынам з какафоніі, нібы

залатая макавінка з груды пяску, яскравіўся, набываў захаваны глыбокадумны трагізм, быў лёгка для ўспрыманьня і вабіў самога музыку.

Крушынскі з жонкай, дзеці і ўсе хатнія сабраліся ў «салёне» і ўважна слухалі.

Відаць было, што пальцы агронома маюць навук да музыкі. Ніхто з хатніх ня ведаў гэтага старасьвецкага інструманту ў часы яго блеску. Ён служыў на забаву для малых дзяцей. Толькі цяпер жартаўлівы інструмант хоць страшна заікаўся, але вырабляў зусім нежартаўлівыя штукі пад пальцамі Івана Мацьвеевіча.

Нешта падобнае да гэтага інструманту ўсе заўважылі і ў самога Івана Мацьвеевіча. Зьмяніўся і ён увесь. Такім яго тут ніхто ня бачыў. Твар бляднеў. Вочы мелі зусім новы выраз.

Здавалася, што ён глядзіць кудысьці далёка-далёка, бачыць перад сабою зусім ня папу рымскага на сьцяне, а нешта нявідочнае, на многа міль адгэтуль. На яго твары ў гэтыя хвіліны зьявіліся такія зморшчыны, якіх раней ніхто ня бачыў. Ва ўсім целе адчувалася захаваная напружнасьць.

Здавалася, што чалавек хоча выскачыць з няпрыемнай чужой скуры, хоча вырвацца з нечых моцных рук—і ня можа. На твары яго напісана пакута і боль.

А пальцы выраблялі свае выкрутасы, па-вар'яцкаму скакалі па клавішах—часам па касьцяных, а часам па аблупленых брудна-дрыўляных, якія тырчэлі, як гнілыя зубы паміж здаровымі і бліскучымі.

Іван Мацьвеевіч быў так захоплены нечым сваім унутраным, што не зварочваў увагі на расстроеныя струны.

... Аднак, шуміць у галаве,—падумаў ён,—замнога вышій.

Але хутка контрольны цэнтр мазгоў і нэрваў разьмяк, расплыўся, як дым. Па організьме прайшлі наскрозь гарачыя голкі. Іван Мацьвеевіч устрапянуўся. Нешта накіроўваў яго думкі і настроі ў захаваны куток, куды ён даўным даўно не заглядваў.

... Дзеці, мабыць, падрасьлі, жонка пастарэла. Няўжо-ж яны забылі аба мне—аб «нябожчыку» пад назваю Антон Сяргеевіч?

— Аньдзік...—пачуў ён далёкі голас да болі роднай жанчыны.

— Папка...—раздаваўся дзіцячы кліч, мілагучны, жаласьлівы. У яго слыхавой памяці ясна зычэлі знаёмыя галасы—жонкі і дзяцей. Нехта круціў перад ім кіно-стужку з карцінамі, нехта злы і ўпарты. Іван Мацьвеевіч жмурыў вочы, моршчыўся, комкаўся і ня ведаў, дзе дзецца. А ў гэты час пальцы скакалі па клявіятуры...

... Гэты вальс калісьці жонка іграла, Аграфена Макараўна...
Ком падступіў да горла. Хацелася выць, падняць дзікі, вар'яцкі крык.

... Трымайся Іван Мацьвеевіч. Выкінь з галавы Антона Сяргеевіча... Так крыкнуў у думках да самога сябе.

Рвануўся з месца. Адскочыў ад фортэп'яна, як ад накалёмага да чырвона жалеза.

Выцер белай хустачкай пот з твару.

— Ну, і граеце, Іван Мацьвеевіч!

— Вось музыка!

— Даль-бог, любата!

— А я чуць не забыўся. Маю для вас, Язэп Сымонавіч, новы цікавы анекдот!

Ён азірнуўся па бакох з апаскаю, з жулікаватай усьмешкай:

— Пры кабетах не выпадае.

Іван Мацьвеевіч і Крушынскі вышлі ў другі пакой.

Пасьля кароткага шушуканья пачуўся гучны, здаровы рогат Крушынскага.

— Го-го-го! Ну, і ліха-ж яго ведае! Го-го-го!

РЭСПУБЛІКА ЯЗЭПА КРУШЫНСКАГА

У той час, калі Іван Мацьвеевіч расказваў гаспадару вясёлыя анекдоты, ускочылі ў «салён» адзін за адным два чалавекі, адзін высокі, другі нізкі—Галава і Сухарукі, старэйшыя з плямён Драздоў і Дзятлаў. Яны былі вельмі ўстрывожаныя, зблятажаныя, шукалі вачыма кагосьці.

— Дзе гаспадар?—сказаў Галава.

— Пане Язэпе!—крыкнуў Сухарукі.

Крушынскі вышаў да іх.

— У чым справа, суседзі?

— Каму па каму, а мне два камы!—адрапартаваўся Галава.—Дзятлы Драздоў забіваюць.

— Дразды Дзятлаў перадушцаць!—паведаміў у сваю чаргу Сухарукі.—Мне што-ж: альбо рыбка, альбо пішка!

Галава і Сухарукі з роспачы ня ведалі, што рабіць, зірнулі адзін на аднаго, потым на ўсіх хатніх і спынілі вочы на Крушынскага.

Яны шукалі ратунку.

— Ліха ня возьме іх! Сто гадоў да рэволюцыі вашы Дразды і Дзятлы біліся, яшчэ сто гадоў біцца будуць. А біцьцё ім толькі на здароўе памагае!

— Ой, пане суседзе, каламі б'юцца!—застагнаў Галава.

— Глузды выпусьцяць, кішкі вытрыбушаць!—войкнуў Сухарукі.

— За што б'юцца?—зацікавіўся гаспадар.

— За сенакос!—сказаў Галава.

— За панскі лужок каля плёсы!—дадаў Сухарукі.

— Іван Мацьвеевіч!—крыкнуў Крушынскі.

З другога пакою высунуўся агроном.

— Вы трохі пасьпіце пакуль што, а я пайду мірыць Драздоў і Дзятлаў!

Крушынскі вышаў на дзядзінец.

За ім пашлі Галава і Сухарукі.

Яны накіраваліся нацянькі праз хмызьняк да таго лужна ля рэчкі, дзе цяпер біліся Дразды і Дзятлы.

Дразды і Дзятлы хоць ня так часта, як даўней, але не пакідалі старадаўняй традыцыі—біцца. Бяз гэтага было-б вельмі нудна, без гэтага жыцьцё застоілася-б, як вада ў сажалцы. А за што біцца заўсёды было: дзальба лесу, сенакос, паша, патрава, карова чыя шкоду наробиць. Але, галоўным чынам, яны біліся за гонар. Прычыны былі толькі пацеркамі, якія нанізваліся на вітку гонару, хмельнага, як старое віно. Калі зірнуць глыбей, дык яшчэ па-за гонарам хаваўся галоўны дурнап'ян вечных боек паміж двума плямёнамі. Называць гэта можна хіба мастацтвам для мастацтва—змаганьне для самога змаганьня. Самы процэс бойкі хутчэй за ўсё служыў і мэтай. Гэта было як-бы лазьняй, у якой Дразды і Дзятлы парыліся, мыліся і мелі вялікую прыемнасьць. Бойка асьвяжала кроў, улівала бадзёрасьць.

Праўда, пасья Кастрычніка пачаўся быў у ваколіцы падзел на багатых і бедных і бойкі набывалі новы сэнс: ад плямённай розьніцы яны перайшлі ў новыя формы няпрыязьні—эканамічнага характару, але клясавае пачуцьцё ў іх ня мела патрэбнага празьвіцьця. На гэта былі розныя прычыны і перашкоды. Мудрагельны, сплечены ланцуг крэўнасьці (дзядзькі, браты, кумы і іншага роду сваяцтва) быў гэтаму адной з галоўных перашкод. Кулак-дзядзька ўціхамірыць часам злосьць пляменьніка-бедняка пудам жыта ці асьмінай бульбы. Багаты кум заткне глотку беднага кума тым, што дасьць яму каня на дзень, каб гной вывозіць на поле. Такія ўчынкі былі як-бы падсвядомым (а можа нават і сьвядомым) спосабам самаабароны ў багатых. Гэта памагала.

Але самым галоўным у імкненьні да роўнасьці, у стушоўваньні кулакоў і беднякоў, у стварэньні блеклясавасьці была політыка Крушынскага ў сельсавеце. Рознымі спосабамі ён стараўся даводзіць, што тут няма ні багатых, ні бедных, а ёсьць адзін працоўны люд...

Сельсавет знаходзіўся пад яго ўплывам увесь час. Крушынскі стараўся даваць усім заробкі, як і чым толькі мог. Па ягонаму выходзіла, што беднякі—гэта тыя з сяляк, якія не стараюцца, ня дбаюць аб сабе, запусчваюць гаспадарку. «Беднасьць,—гаварыў ён,—цягне да гультайства, абібоцтва. Бядняк і апошнюю сваю капейку гатоў прапіць, не шануе яе. Чым больш грошай хто мае, тым больш дрыжыць над рублём. Трэба быць багатым, каб шанавалі грошы».

Такая тэорыя была ў Крушынскага ў адносінах да іншых. Што тычыцца самога сябе (ён раскідваўся грашмі), дык ён гэта рабіў «на карысьць працоўнага люду».

Ён стараўся выхоўваць у беднякоў пашану да грошай. Толькі тады яны перастануць быць беднякамі. Але каб наладзіць дабрабыт, роўны для ўсіх, зноў-жа патрэбны грошы. Для гэтай справы варта і трэба папрацаваць. Спосаб здабываньня грошай? Дзеля такой важнай соцыяльна-эканамічнай мэты ўсе спосабы магчымы. Патрэбна толькі моцныя спайка, каб гэтыя спосабы былі вялікім сакрэтам.

Крушынскі абкружыў сваю «маленькую рэспубліку» (так ён называў той кавалачак тэрыторыі, які знаходзіўся пад яго ўплывам) мяжою сакрэту. Калі ўсё будзе наладжана тут паводле яго пляну, калі роўнасьць паміж людзямі вакол іцы Курганішча будзе даведзена да ідэалу, тады ён паднясе «сваю рэспубліку» ў падарунак савецкай уладзе. «Яго рэспубліка» будзе маленькаю модэллю вялікай рэспублікі будучыні, як маленькая модэль новай машыны, новай вынаходкі.

«Мяжа сакрэту» вакол «рэспублікі» Крушынскага была досыць моцная. Ня было, разумеецца, ні слупоў, ні капцоў па гэтай мяжы, ні ўзброенай варты, а нешта, як яму здавалася, мацнейшае, больш пэўнае і сталае. Ён так абставіў справу, што хто-б «з-за межы» не апынуўся на абшары зямлі гэтай «рэспублікі»—той пападаў пад ўплыў яго тэорыі... Крушынскі так увіваўся каля «заможніка», так яго агітаваў, што «заможніку» ўжо ня было выгады выкрываць сакрэтаў «рэспублікі», бо гэтым нашкодзіў-бы самому сабе.

Такім чынам, была створана як-бы свая «заможная палітыка», сваё «міжнароднае становішча»—у раённым цэнтры, у

акруговым. Нават у самой сталіцы—у Менску былі яго людзі, яго прыяцелі, якія дапамагалі ў справах «рэспублікі», працавалі на яе карысць.

У «політграмаде» Крушынскага галоўнай, самай яркай тэмай было:

... Змаганьне.

... Каб змагацца, трэба быць рэволюцыянерам.

... Рэволюцыянеры зрабяць рэволюцыю.

... Рэволюцыя давядзе людзей да шчасця.

Адно слова «рэволюцыя» давала Крушынскаму натхненне ва ўсіх яго дзеях і ўчынках. Яно служыла як-бы жалезнай васьсю, на якой трымаліся калёсы «рэспублікі».

Слова «рэволюцыя» было ў яго нейкім ясным сонцам, у праменьнях якога ён даўно грэўся. Яно было атулена поэтычнай традыцыяй пятага году. Крушынскі пашыраў яскравыя легенды аб тым, як у 1905 годзе ён раздаваў проклямацыі, як быў падстрэлены каля вакзалу ў Менску, калі многатысячная грамада чакала царскага маніфэсту.

Знак на левай руцэ яшчэ і цяпер застаўся ў яго ад гэтага стрэлу. Івану Мацьвеевічу—аднаму з самых таленавітых сваіх паслоў «па-за межамі рэспублікі»—ён аж тры разы паказваў сваю рану, «заслужанасьць перад рэволюцыяй». Гэтую эмблему рэволюцыянера ён папулярываваў, шмат каму паказваў.

— Каб на адзін вяршок правей папала куля, дык трапіла-б у самае сэрца, і мяне даўно на сьвеце ня было-б!

З гэтага трэба было ўжо дагадацца, што адзін вяршок выратаваў цэлую «рэспубліку». Такі нязначны выпадак, сьмешны капрыс лёсу, а мае вялікае гістарычнае значэньне.

НА АРЭНЕ БОЙКІ

— Хутчэй, суседзе, а то перарэжуцца, перадушца!—сказаў Галава.

— Чуеце? Чуеце?—спытаўся Сухарукі і тармашыў Крушынскага за руку.

На хвіліну ён з двума бацькамі Драздоў і Дзятлаў спыніўся ў невялічкім густым бярэзьніку.

Усе наставілі вушы.

У цень, у вільгаць бярэзьніку прыносіліся глухія чалавечыя крыкі. Ляманты Драздоў і Дзятлаў зліваліся ў адно дзікае войканьне, у жудасны звон. Паміж мужчынскімі басавымі галасамі чуваць былі жаночыя пісклівыя лаянкі.

— Мабыць, Дразды натаўкуць Дзятлаў,—сказаў Галава.

— Пэўна, Дзятлы выпусьцяць юху Драздом,—дадаў Сухарукі.

— Усе цэлыя застануцца. Няхай трохі пацярэбяць косьці!—пафілёзофску аданіў гэту падзею ў сваёй «рэспубліцы» Крушынскі.—Рэволюцыянэры павінны змагацца! Я чытаў калісьці ў нейкіх проклямацых такія словы: «Змагайся—зможаш!» Правільна было там напісана.

Яны вышлі з бярэзьніку ў сонечны прастор лугу.

Птушкі сьпявалі, як заўсёды. Сонца пазвычайнаму сьвяціла. Рэчка блішчэла. Але на сенажаці адбывалася сур'ёзная гістарычная падзея: поле бітвы разгортвалася ва ўсёй красе і магутнасьці.

Спачатку, на сьвежае вока, здавалася, што гэта ідзе нейкая гульня. Чалавек за чалавекам тоніцца. Некаторыя на жарт ду-

жацца. Мігцяць у паветры калкі. Бабы адцягваюць мужчына. Дзеве грамады людзей то разыдуцца адны ад адных, то сойдучца, сплятуцца, зьмяшаюцца ў жывую чалавечую кашу.

Не, гэта ня гульня. Гэта Дразды з Дзятламі б'юцца.

Не, гэта ня гульня. Бабы войкаюць. Мужчыны лаюцца.

Не, гэта ня гульня. Вочы ў людзей дзікія, валасы ўсудлачаныя, грудзі раскрыстаныя.

Косы тырчаць водаль, блішчаць на сонцы ў два шэрагі сталёвых вострадзюбых істот.

З аднаго боку косы Драздоў, з другога—Дзятлаў.

Касамі, праўда, хутчэй можна было-б вырашыць пытаньне: «хто каго», але кос шкода. Чаго добрага, ні за што, ні пра што, і кас на кавалачкі раздасца. А Дразды і Дзятлы гаспадары не абы якія—шануюць сваё дабро.

Калы, а болей за ўсё кулакі—самая ганаровая зброя ў Драздоў і Дзятлаў. Гэта зброя засталася ім у спадчыну ад дзядоў і прадзедаў. Яна зьяўляецца неофіцыйным гербам і цяперашняй невялічкай «рэспублікі».

Арэна бойкі з прыходам Крушынскага з двума бацькамі плямёнаў ажывілася.

Удзельнікі бойкі заўважылі іх і лічылі патрэбным не паконфузіць сябе перад людзьмі.

Важна было ня тое, за што біцца, але як біцца.

«Як біцца» было старым мастацтвам Драздоў і Дзятлаў.

Лужок быў кавалачкам сенакосу ў поўдзесьціны паміж сенажамі Драздоў і Дзятлаў. Ён урэзаўся клінам у іхнюю зямлю яшчэ з старых часоў. Ён лічыўся раней уласнасьцю пана Семашкевіча.

Доўгія гады Дразды і Дзятлы судзіліся з Семашкевічамі за гэты кавалак. Тады політыка вымагала, каб яны разам адстойвалі сваё права. А цяпер, калі новы гаспадар Курганішча некалькі год таму назад надзяліў ім большую частку зямельных абшараў Семашкевіча, дык ня зусім ясна вызначыў гэты лужок, пакінуў спрэчным. «Маленькае спрэчнае пытаньне ў рэспубліцы ня шкодзіць»,—меркаваў ён.—«Спрэчка не дае людзям драмь. Улівае ажыўленьне ў застыглу кроў мірнага жыцьця».

За гэты лужок Дразды і Дзятлы штогод б'юцца.

Крушынскі заўсёды прысутнічае пры гэтым плямённым рытуале і захапляецца характвам жыцця...

Пасья ён іх мірыць.

Усё канчаецца лагодна. Усе здаволены яго пастановай.

З няменшым захапленнем глядзіць на бітву Галава і Сухарукі.

Як адстаўныя генэралы, яны ўспамінаюць старыя часы, калі вшчэ іхныя равеснікі біліся за гонар плямён.

А равеснікі іхныя—сівенькія дзяды—цяпер водаль стаяць з аднаго і з другога боку. Стаяць і крычаць старчымі слабымі галаскамі:

— Ты яго ў бок! У бок!

— Во так! Во гэтак! Во! Во!

— У вока ня бі, сабачы сын! Выб'еш!

— У патыліцу ня можна, разбойнік! заб'еш!

У іх існуюць адвечныя правілы аб тым, як біцца. Аднак, вгледзячы на старыя законы Драздоў і Дзятлаў: адны адных не пакалечыць, заўсёды з поля бітвы яны выходзяць з лаўрамі героізму—заплыўшыя вочы, паломаная рабрына, выкручаны палец і апухлыя твары. Таксама некалькі кварт «чырвонай юшкі» застаецца на полі бітвы.

Галава і Сухарукі глядзяць на «тэатр ваенных чыннасьцяў» і ад перапоўненага настрою частуюць адзін аднаго тытуном...

— Ты майго тытуну папробуй!—кажа Галава.

— А чым мой горшы?—артачыцца Сухарукі.

— Не! Ты майго папробуй!

— Ты раней майго пакаштуй!

Тыцкаюць тытун адзін аднаму ў самыя грудзі.

— Ну, сып у люльку!

— Я-ж цябе частую!

У Галавы загарэліся вочы, сыплюць маланкамі ў бок Сухарукага.

У Сухарукага зазьвінелі ноткі злосьці ў голасе.

Урэшце, яны абмяняліся тытуном. Задымілі люлькі.

Крушынскі смаліць папяроску за папяроскай. Ня ведае, што з сабою рабіць, дзе дзецца ад вялікай радасьці.

... Дзятлы і Дразды яшчэ добра біцца ўмеюць. У яго «рэспубліцы» люд жыве кіпучым жыццём...

— Во-о-ох! Во-о-ох!—стогне зямля.

— Гэ-э-э! Гэ-э-э!—зьліваюцца ўсе крыкі ў нешта адно зьвярынае, дзікае.

Ва ўсіх азьвярэлых твары. І ў тых, хто прымае гарачы, чынны ўдзел, і ў тых, хто наглядае і паддае ахвоты падбухторваньнем.

Гараць разьёшаныя твары. Вочы запалены дзікім агнём першабытных людзей.

І ў Крушынскага такі самы выраз твару. Ход бітвы адлюстроўваецца і на ім.

Бабы—Дразьдзіхі і Дзятліхі—аддзяліліся ад мужчын і давай весьці змаганьне між сабою «духоўнымі мячамі»: пачалі сыпаць адны на адных кулямётамі лаянак. Тэкст лаянак вельмі багаты. Па камандзе яны пачалі ілюстраваць свой тэкст: авангарды бабскага войска і з аднаго, і з другога боку адварнуліся адны да адных сьпінамі ў адзін міг, у мігаценьне вока (у гэтай стратэгіцы вялікае значэньне мае «хто раней»), і нагнуліся...

— На!—раздаўся ліхі крык Дзятліх.

— На!—войкнулі ў гэты самы час і Дразьдзіхі.

Адваротныя бакі мэдаляў Дразьдзіх і Дзятліх гарэзьліва бліснулі на сонцы...

Адно і тое самае з абодвух бакоў.

Гэта не здавальняла. Дразьдзіхі і Дзятліхі выгукнулі ў стылю «эдрам-жалам» адзін магутны дзеяслоў...

Пажарышча твараў, пагрозы, крыкі, ламанты.

Два плямёны — Дразды і Дзятлы — вышлі з роўнавагі жыцця, скінулі з сябе вопратку штодзёншчыны. Паветра, здавалася, было накалена, нагрэта да кіпеньня ад такога настрою, ад такіх учынкаў.

Нарэшце, з абодвух фронтаў пачыналі як-бы «выбываць з строю».

Людзі змарыліся, засапіся. Глядзелі адны на адных і выдалі нейкія хрыплыя гукі:

— Гу-у-у!

— Гэ-э-э!

Ад вялікай злосьці аднялася ў людзей мова.

Дразды і Дзятлы вярнуліся да становішча сваіх дагістарычных пра-пра-прадзедаў.

— Гу-у-у!

— Гэ-э-э!

Трохі адсапіліся, і гісторыя чалавецтва зрабіла скок ад часоў пячэрнага чалавека да эпохі казачных былін.

Вышлі, высунуліся наперад два асілкі.

Адзін з боку Драздоў—плячысты і кароткі. Звалі яго Міхась Бочка. Другі з боку Дзятлаў—высокі і тонкі. Звалі яго Арцём Слуп.

— Во-во-во!—казалі Дразды.

— Так-так-так!—згадзіліся Дзятлы.

Пакуль што, апрача аднагукавых слоў, у іх яшчэ ня было іншых сродкаў выказаць сваю згоду на такі спосаб вырашэння спрэчнага пытання.

Кожны год, калі вялася ў іх спрэчка, каму касіць лужок, дык вырашэнне пачыналася масавай чыннасцю і канчалася індывідуальнай. Ход гістарычных падзей разьвіваўся тут у адваротнай форме.

Кожны год яны прыдумвалі новыя спосабы бойкі, новыя мэтоды. Эвалюцыйны ход разьвіцця паказваў тут свае неадменныя законы.

Бывала так.

Калі перамагаў Плячысты і Кароткі, Дзятлы хадзілі цэлы год панурны і маўклівыя. Дразды сьвяткавалі перамогу.

Калі браў верх на полі бітвы Высокі і Тонкі, Дразды апускалі голавы. Дзятлам было цэлы год мора па калена.

І вось...

Сёлета...

— Хто каго?

Міхась Бочка сунуўся на Арцёма Слупа.

Арцём Слуп лез на Міхася Бочку.

— Хто каго?

Пагрозна блішчэлі цёмныя вочы ў Арцёма Слупа. Ён зьме-рыў імі ворага зьверху ўніз—з галавы да ног.

Жудасна льшаў сьветлымі бірузовымі вачыма Міхась Бочка. Ён зірнуў на ворага зьнізу ўверх—з ног да галавы.

— Наш маху ня дасьць!—думалі Дразды.—Шырокаплечы Бочка на тры кавалачкі разаб'е, як зьмяю, гэтага Дзятлюка!

— Наш возьме верх!—разважаў у думках кожны з Дзятлаў.—Высокі Слуп закоціць драздоўскую Бочку на край сьвету!

На арэну бітвы прыбеглі і тыя Дразды і Дзятлы, якія працавалі на сенакосе Крушынскага.

Яны трапілі якраз на самае цікавае, як-бы на смачную закуску бітвы.

— Хто каго?

— Ці Бочка Слупа, ці Слуп Бочку?

Слуп і Бочка змагаліся «по-божаму»: на кулакі.

Надыходзілі.

Разыходзіліся.

Елі вачыма адзін аднаго.

— Сьцеражыся, Бочка!

— Глядзі, Слуп!

Гонар двух плямёнаў залежаў цяпер ад асілкаў.

Два чалавекі трымалі ў сваіх кулаках славу двух плямёнаў і гордасьць маленькай «рэспублікі».

Крушынскі падышоў бліжэй.

Шалі справядлівасьці ён павінен трымаць у сваіх руках моцна і строга.

Тут павінна быць аб'ектыўная крытыка—справядлівая, чэсная. Нельга прымаць пад увагу абліваньне балотам гарачых крытыкаў з лягераў зацікаўленых бакоў.

Ні Дразды, ні Дзятлы ня могуць быць шчырымі судзьдзямі ў пытаньні «хто каго»? Дразды цягнуць у свой бок, а Дзятлы—у свой.

— Хто каго?

Ад гэтакага «хто каго?» зноў стагнала зямля, войкала больш, чым раней, калі біліся грамадою, бо цяпер уся ўвага была зьвернута на Бочку і Слупа.

Кожны грук кулака здаваўся гарматным стрэлам. Тупат ног аддаваўся ў вушох вялікім стукатам.

Бітва двух асілкаў доўга цягнулася. Пяроўны рост праціўнікаў гэтаму быў прычынай.

Бочка месьцілася даць па галаве Слупу, а трапіў у живот.

Слуп рыхтаваўся сыпнуць Бочцы на мазгаўніцы, а яго кулак гудзеў у пустым паветры.

Каб «пудлу ня даць», кожны з іх павялічваў свой спрыт. Кожны стараўся сьцерці свой фізычны мінус у гэтай справе тэхнічным плюсам. Каб згладзіць розьніцу росту, Бочка падскокваў угару, а Слуп згібаўся.

Кожны з іх пры гэтым перахапляў мерку і не пападаў у прыцэл.

Бочка падскокзваў, і яго кулак жаўрацкам круціўся над галавою Слупа.

Слуп згібаўся, і яго рука хлюпалася аб модны жывот Бочкі.
— Го-го-го!—рагаталі Дразды.

— Га-га-га!—сьмяяліся Дзятлы.

Яны зусім страцілі сур'ёзнасьць.

Ня тое было з Крушынскім. Ён быў сур'ёзным арбітрам.

— Ціха!—крыкнуў ён на грамаду.

Слуп скрыгатаў зубамі.

Бочка пыхцеў, як паравоз.

Яны глядзелі адзін на аднаго няпрытомнымі, налітымі крывёю вачыма.

На момант абодва сьціхлі, як-бы аб нечым пабочным задумаліся.

А раптам...

Раптам яны зьмянілі тактыку бою.

Сашчапіліся ў адно.

Ніхто і не заўважыў, як гэта здарылася.

Бочка абхапіў Слупа за бакі, сьціснуў яго магутнымі рукамі, як жалезнымі абцугамі.

* Слуп сашчаміў жылістымі рукамі галаву Бочкі.

Гэта былі страшныя абоймы. Ні то абоймы вялізнай дружбы і прыязні, калі зараз людзі добрыя пачнуць цалавацца, ні то абоймы страшнай нянавісьці і сьмерці.

Але шыя Бочкі была, як дубовая калода, а бакі Слупа—як з чыгуна вылітыя.

Ніхто не паддаваўся.

— Душы, душы яго!—крычалі Дзятлы.

— Валі яго, валі!—раўлі Дразды.

— Г-г-гэ!

— Г-г-гэ!

І Слуп, і Бочка выдавалі адзін і той самы гук.

— Г-гэ-э!—рвалася з глыбіні моцных грудзей двух асілкаў.

Доўга кружылі карагод на адным месцы.

Нарэшце...

Крутнуў сваёй моцнай галавой Бочка, вырваў яе з рук

Слупа, тузгануўся ў адзін і другі бок і... т-р-р-ах!

Слуп, нібы крыло ветранага млыну, закружыўся і грукнуўся вобземлю.

— Ой!—застагналі Дзятлы.

— Ага! ага!—узрадаваліся Дразды.

Слуп, як спружына, зноў ускочыў на ногі.

— Во! во! во!—паддавалі Дзятлы бадзёрасьці Слупу.

Напружнасьць дайшла ва ўсіх да таго, што жылы, як вяроўкі, выступалі на чырвоных ілбах.

— Го-о-оп!—паднялі Дразды трубы крык перамогі.

Бочка трапіў якраз кулаком у вісок Слупа.

Асілак паваліўся і як-бы адразу заснуў, раскінуўся рукамі і нагамі, нібы на шырокай пасьцелі пасья цяжкай працы.

Фінал бітвы вышаў яскравы і драматычны.

У мінулым годзе перамога была на баку Дзятлаў.

Сёлета пяршыства заваявалі Дразды.

Сам «лёс» справядліва дзеліць гонар паміж плямёнамі. Ён дзеліць гэты гонар па чарзе паміж Драздамі і Дзятламі.

Чэмпіёнам «рэспублікі» застаўся Бочка.

— Арцёма забілі! Забілі Арцёма! Людцы, ратуйце!

Туды і сюды, нібы кавалкі сьнегу, мітусіліся белыя хусткі ўсгрывожаных баб.

Арцём Слуп ляжаў на стопанай траве ў цэнтры грамады. Рукі раскіданы крыжам, далоні з растапыранымі крывымі мазалістымі пальцамі. Ногі разьняты цыркулем. Адшліфаваныя пяткі колеру чыгуна тырчэлі людзям на паказ. Выгляд Слупа бяз слоў гаварыў Драздом і Дзятлам аб мізэрнасьці і хвілёвасьці адзіночнай чалавечай сілы.

Галава Арцёма Слупа была ўскінута. Выпуклялася цёмна-

жоўтая шыя, нібы падстаўленая пад нож разьніка. Чорная густая чупрына зблыталася з сьвежай травою. Пад сонцам пёкся твар—бледны, з зачыненымі вачыма. Па твары была разьліта надзвычайная супакойнасць і незацікаўленасць да ўсяго, што робіцца вакол. На лоб апусьціўся блакітны, кволы матылёк...

Мужчыны адразу абмяклі, апусьцілі рукі і адной грамадой (і Дразды, і Дзятлы) стоўпіліся вакол Арцёма Слупа. Яны былі цяпер зьбянтэжаныя, сарамлівыя, маўклівыя і ня ведалі, што рабіць.

Чалавечы выгляд і чалавечае пачуцьцё зноў відаць у абліччах Драздоў і Дзятлаў. Няма ніводнага злоснага твару. З вачэй сьвеціцца дабрата, празьмерная чуласць.

Над лугам сьпяваюць птушкі, зьвіняць з нейкім захапленьнем. Пахне трава. Толькі цяпер Дразды і Дзятлы гэта заўважылі.

Арцёміха прычытвае над мужам, галосіць у поўны голас:

— А божа-ж мой! А людцы добрыя! Што-ж гэта сталася?

Дразды і Дзятлы маўчаць.

— На каго-ж ты, Арцёмка, пакідаеш мяне з дробнымі дзеткамі?

Арцём Слуп ляжыць спакойна без усялякага спачуваньня да лямантаў жонкі.

Толькі бабы ў знак згоды выціраюць вочы хусткамі і праклінаюць луг:

— Каб ён скрозь зямлю праваліўся гэты чортаў луг!

— Вечна кроў людзкая льецца на ім!

— Каб яго сухавеі завялі!

— Ціха вы, сарокі!—крыкнуў Крушыньскі.—Прынясеце скараў вады!

Па ваду пабег Міхась Бочка.

Ён прынёс поўную шапку вады і бухнуў на галаву Арцёма Слупа.

Арцём Слуп скрывіў губы і расплюснуў вочы. Блакітны матылёк пасьпеў выратавацца, узьняўся, закружыўся на месцы і плаўна замільгаў над галовамі Драздоў і Дзятлаў...

Міхась Бочка шчыра засьмяўся:

— Го-го-го! Што чуваць на тым сьвеце?

Арцём Слуп лупіў вачыма ва ўсе бакі і сапраўды ня ведаў, дзе ён і што з ім. У вушох зьвініць. Неба падае на яго галаву лёгкай пасьцілкай. Недзе высока-высока над ім, вышэй летняга неба, стаіць грамада людзей.

— Яшчэ вады!—закамандаваў Крушынскі.

Зноў па ваду набег Міхась Бочка. Ён гэта рабіў вельмі рупна і ахвотна.

Арцём Слуп глядзіць вакол сябе асалавелымі вачыма.

Міхась Бочка прынёс вады ў жбанку, напайў Арцёма Слупа і зноў запытаўся:

— Што чуваць на тым сьвеце?

Толькі цяпер Арцём Слуп апамятаўся і сеў.

Успомніў, што тут здарылася, пачырванеў і мармытнуў сабе пад нос брыдкую лаянку.

— Што чуваць на тым сьвеце?—не адстае Бочка.

— На тым сьвеце мой бацька на тваім смалу возіць!—злосна сказаў Слуп і, як ні ў чым ні бывала, ускочыў на ногі...

Дразды і Дзятлы дружна гутараць між сабою, нібы нічога ня здарылася.

Усе глядзяць на здратаваны лужок.

— Шкада, дабро змарнавалася,—кажа Галава.

— Пэўна на два вазы сена стапталі,—дадае Сухарукі.

Яны зноў абменьваюцца тытуном.

Хвала пераможнікам!

Гора пацярпеўшым!

Вось выкрыкі, якія, нібы вострыя стрэлы, пранізваюць сівыя тысячагодзьдзі і б'юць у самае сэрца юнага «сягоньня».

Іншых законаў, здаецца, нельга спадзявацца і ў «рэспубліцы» Крушынскага.

Але ў гэтай «рэспубліцы» ўмеюць накіроўваць плясь у адваротны бок, адважваюцца выступаць супроць законаў прыроды: слабейшы застаецца правым.

Трэба ўмець быць моцным, каб аддаць у падарунак правату слабаму. Трэба ўмець заўважаць праз грубасьці жыцьця хараство дабраты і чуласьці.

Крушынскі ўмее.

Урачыстым голасам ён гаворыць Драздом і Дзятлам:

— Луг вы, суседзі, зараз-жа скасеце, а сена трэба аддаць Арцёму Слупу! Два гарцы самагону на гэту справу я даю.

— А ўсё-ж мы такі перамаглі,—кажуць Дразды.

— Эх, вы! Для каго сена косіце? Для нашага!—адказваюць ім на гэта Дзятлы.

Зазьвінелі косы, зашорхалі па траве. Пачалі касіць лужок...

Арцём Слуп камандуе ўсімі. Ён на гэты раз гаспадаром.

Міхась Бочка, як вінаваты, працуе пад камандай Слупа, болей за ўсіх іншых касцоў старанна і паслухмяна.

У часе касьбы, ня глядзячы на тое, што Дразды і Дзятлы працуюць навывперадкі, аднак не змаўкае гамонка аб нядаўнай бойцы.

Цяпер загаварылі ва-ўсю пустыя брахуны.

Гэтага гатунку людзей у Драздоў і Дзятлаў многа.

Брахуны-Дразды даказвалі сваю правату, а брахуны-Дзятлы—сваю.

Брахунамі ў большасьці былі тыя, хто рукамі ніякага ўдзелу ў бойцы ня прымаў, а былі так сабе—з боку-прышэку. Яны займаліся толькі «тэорыяй».

Адны гаварылі, што бойка павінна адбывацца чэсна без падвохаў.

Другія казалі, што ў бойках галоўную ролю грае скрыт, а ня сіла.

Кожны з брахуноў даводзіў:

— Каб я камандаваў бойкай, дык вельмі добра ўсё скончылася-б.

Як гэта «добра ўсё скончылася-б» і чаму цяпер кепска скончана, ніхто з брахуноў на тлумачыў. У душы кожны з іх зайздросьціў Арцёму Слупу.

— Нямаведама за якія «пролетарскія» заслугі яму застаўся гэты лужок.

Два брахуны (адзін Дзяцел, другі Дрозд) вялі цяпер між сабою слоўны турнір:

— Ты цецярук!

— А ты мышыны хвост!

— Контррэволюцыянэр!

— Ад такога чую!

Не кулакамі і не каламі біліся яны.

Языкi—самая прыстойная зброя.

Дразды і Дзятлы падбухторвалі да лаянкі сваіх брахуноў.

Галава і Сухарукі дазваляюць брахуном не касіць.

Брахуны вызвалены ад «грамадзкай працы», каб выконваць гэты-ж абавязак лаянкай.

Гэта вяселіць касцоў абодвух лягераў.

Вясёласьць дапамагае ў працы.

ВЯЛІКІ ГРЭХ

У «рэспубліцы» Крушынскага ёсць і «нацменшасць».

Гады два таму назад пераехаў сюды стары каваль Лейба з сям'ёю. Раней Лейба жыў у мястэчку, але Дрэзды і Дзятлы хацелі мець свайго каваля. Каваль патрэбен быў і ў Курганішчы, бо там «машынабудаўніцтва» з кожным тодам павялічвалася.

Крушынскі вызначыў для каваля кавалак зямлі; далі лесу на будоўлю, талакою пабудавалі хату, кузьню—і «рэспубліка» ажыла. Ваколіца Драздоў і Дзятлаў аздобілася новым музычным інструмантам: звон малаткоў аб жалеза.

Ажыўляліся вечарынкі ў Драздоў і Дзятлаў, бо ў каваля былі дарослыя дзеці—сын Рахмілька і дачка Мэра. Яны акуратна хадзілі на ўсе вечарынкі і забаўляліся разам з вясковай моладзьдзю. Ня раз біліся маладыя Дразьдзюкі і Дзятлюкі за Мэру.

Стары каваль з сынам часам месяцамі працавалі ў Курганішчы. У Крушынскага была свая кузьня як для ўласнай гаспадаркі, таксама для заробкаў. Ён прадаваў сялянам павозкі на жалезных восях; гаварыў, што робіць гэта не для гандлю, а з тэй мэтай, каб суседзі мелі добрыя павозкі.

Кончыўшы справу з лужком, Крушынскі накіраваўся да каваля. Трэба было нарыхтаваць сярпы да жніва і паправіць пару панарадаў для возкі сена.

Кузьня Лейбы стаяла насупроць хаты на пагорку. І кузьня, і хата былі беленькія, новыя. Яшчэ пахлі свежай смалою.

Крушынскі быў здзіўлены, што з кузьні не раздаецца звычайнага звону. Падышоў бліжэй—кузьня зачынена. Прайшоўшы праз невялічкі, не абгароджаны дзядзінец, абросшы густа крапіваю і палыном, ён увайшоў у хату.

І пабачыў нязвычайны, дзівосны абразок. Каваль Лейба качаўся па зямлі і стагнаў, Сівая барада была ўскудлачана. Вочы—няпрытомныя, дзікія. Вакол старога бянтэжылася ўся сям'я. Жонка плакала і ў распачы рукі ламала. Дзеці глядзелі спалоханыя і стрывожаныя. Толькі старшы сын, Рахмілька, спакойна сядзеў на лаве і маўчаў.

Мэры ня было ў хаце.

— Што такое? Што здарылася?—шчыра занепакоіўся Крушынскі.

Стары Лейба сеў на падлозе і ўтаропіўся заплаканымі вачыма ў Крушынскага.

— Лейба, што з табою? Якая бяда?

— Каб я лепш галаву сваю скруціў у той дзень, калі перабраўся ў гэту хату! Няхай той дзень будзе чорным днём у маім жыцці! Няхай той дзень будзе праклятым навекі-вечныя! Гэты дзень напоўніў мае вочы эгіпецкай страшнай цёмрай. Ужо ня будзе для мяне сьветлага дня! Ня будзе... ня будзе... Божы гнеў над маёй галавою вісіць... божы гнеў...

Стары гаварыў з біблейным патосам. Пералівы голасу аддавалі трагізм прарока Езакіэля, які аплакваў зруйнаваны хорам Саламонавы.

Усе хатнія анямелі ад страху.

Вочы Лейбы блукалі па сьценах хаты, глядзелі насупроць і вічога ня бачылі.

— Што? Якое няшчасьце?

Каваль не адказаў на запытаньне. Ён грозна крыкнуў на жонку:

— Ты, ты ва ўсім вінавата! Матка павінна глядзець за дэцымі. Я-ж казаў, што вечарынкі да добра не давядуць!

— Ці-ж я загадвала ім па вечарынках цягацца? Ці-ж я іх выпраўляла? Ці-ж я...

Старая заплакала, прыпёрлася галавою да цялеснікаў і білася ў конвульсіях.

— Мамэ... мамэ...—крычалі спалоханыя дзеці...

Крушынскі стаяў на адным месцы і ня ведаў, што рабіць.

— Якое няшчасьце здарылася ў вашай хаце?—эпоў запытаўся ён.

Каваль падняўся на ногі. Стаяў высокі і грозны. Няпрыязна зірнуў на Крушынскага, нават нянавісьць мільганула ў яго вачох.

— Няшчасьце! Няшчасьце!—перадразьніў ён Крушынскага.

Крушынскі яшчэ больш здзівіўся і адступіў на крок ад старога.

Лейба падышоў бліжэй, схваціў яго абедзвюма рукамі за правую руку і пачаў трасьці.

— Няшчасьце! Няшчасьце! Каб усе няшчасьці, якія толькі ёсьць на сьвеце, скласьці ў адно, дык маё ўсёроўна пераважыць... ,

— Кажы, Лейба, толкам, у чым справа? Дачка памёрла?

— Горш!

— Атруцілася?

— Яшчэ горш.

— Можа зацяжарыла ад якога хлапца?

— Яшчэ горш...

— ???

— Яна... яна жэніцца з Марцінам Дразьдзюком. Вечарынкі ўсё гэта нарабілі. Мэра да яго сягонья ўцякла. Я толькі рвануў яе за валасы. Уцякла.

— А нашто было рваць за валасы?

— Як нашто? За гэтае самае? Гэта-ж вялікі грэх. Шкадую, што малатком па галаве ня даў, шкадую, што насмерць не забіў. Менш грэху было-б.

— Суседзе, нашто глупства пляцеш? Лепш вясельле гулаць будзем! Запішам іх у сельсавете, і няхай жывуць!

— І я тое самае кажу!—засьмяяўся Рахмілька.

— Ціха ты! Чорт! Шэйгец! Гой!

Стары затупаў нагамі і кінуўся было з кулакамі да Рахмількі.

— Заб'ю! Ты яшчэ зубы шчэршы?

Рахмілька адскочыў у бок.

— Каму вясельле, а мне хаўтуры! Гадуеш дзяцей, няньчыш, а потым яны ад цябе адыходзяць. Віхор-вечер з карэньнямі дрэвы вырывае, далёка-далёка ўносіць.

Стары Лейба давай рваць сівыя валасы, пачаў войкаць бяз слоў.

— Вось так ад раніцы...—заплакала старая,—звар'яцець можна.

— Ціха, Лейба,—пачаў лагодным голасам Крушынскі.—Няшчасьце не такое вялікае. Гэта-ж цяпер зусім новы сьвет на стаў, новыя парадкі пашлі. Мэра зьвязалася з добрым хлапцом. Будуць слаўна жыць. Гэта-ж другі бацька на тваім месцы радаваўся-б.

— Ай... ай... Не гавары... На літасьць боскую не гавары...

— Твая дачка ня першая і не апошняя. Сотні цяпер такіх. Ды што я кажу сотні—тысячы, дзiesiąткі тысяч.

— Але мне, бацьку, ад гэтага не лягчэй,—стагнаў Лейба.

Аднак, ён пачаў патроху супакойвацца. Сеў на лаву, папраціў сесьці побач з сабою Крушынскага, і вочы ў яго трохі палагднелі. Паглядзіў бараду, хацеў нешта сказаць, але стрымаўся. Некалькі разоў усё парываўся гаварыць. Кожны раз скоса зірне на Крушынскага і нічога казаць не адважыцца. Потым палажыў руку на плячо Крушынскага.

— Язэп...

— Што, суседзе?

— Можя, ты-б мне памог... Я і пасагу шкадаваць ня буду... Маю дзвесьце рублёў... Аддам Марціну... Ты, Язэп, з ім пагавары... Тады сораму мець ня буду...

Ён шапнуў Крушынскаму на вуха некалькі слоў:

— Няхай толькі Марцін не баіцца. Рапарацыя лёгкая... Тады родным сынам будзе мне, бліжэй за роднага. Ведаеш, такіх лўрэйскія хрэсьбіны наладзім.

Лейба паглядзеў на Язэпа і чакаў паратунку.

Доўга Крушынскі стрымліваўся. Зірнуў на Рахмільку. Рахмілька міргнуў да яго.

І гучны рогат пакаціўся ад сьцяны да сьцяны.

Сьмяяліся і Рахмілька і Крушынскі.

Стары анямеў на месцы ў сваім, ні для каго незразумелым, вялікім горы. Ён сядзеў, як аглушаны доўбінай на гатаве. Здавалася, што гучны сьмех не даходзіў да яго вушэй...

Нейк не на сабе зрабілася Крушынскаму ад такога выгляду старога. Ён змоўк. Твар яго зрабіўся сур'ёзным. Кінуў галавой

да дзяцюка і вышаў з хаты. Рахмілька выскачыў зараз-жа за ім.

— Вось што, Рахмілька, глупства гэта ўсё. Бацька суна-коіцца. Ты мне сягонья ўночы патрэбен. Як сьцяміе, будзе мяне чакаць там, пад гумном.

— Добра.

Рахмілька быў адным з «дыплёматычных кур'ераў» Крушынскага. Свае сакрэтныя справы Крушынскі заўсёды праводзіў праз спрытнага Рахмільку.

«Нацменшасць» прымала чыны ўдзел у самых сур'ёзных справах «рэспублікі».

— Значыць да вечара?

— Вечарам пабачымся!

Крушынскі пашоў пыльнай вуліцай.

З-за вугла Марцінавай хаты паказалася кавалёва дачка Мэра.

Яна сярэдняга росту, тонкая і лёгкая. Чорныя валасы «стрыжка» роўнай лініяй вызначаюць зграбную шыю. Контраст колераў шыі і валасоў вельмі рэзкі, ад чаго Крушынскаму валасы Мэры здаюцца яшчэ болей чорнымі, а шыя болей белая. Чорнае з белым заўважалася і ў вопратцы Мэры. Яе твар таксама нейкае дзіўнае злучэнне чорнага з белым. На бледным твары вызначаюцца чорныя бровы і вочы. Тонкія губкі так сьціснуты, што замест іх—толькі вузенькі шрам.

Мэра падбегла да Крушынскага.

— Вы былі ў бацькоў?

— Быў.

Ён зірнуў ёй глыбока ў вочы.

У яе вачох столькі жальбы і такі выраз болю, ажна нешта кранула яго за сэрца.

— Як яны там, бацькі...

Мэра глядзіць на яго з доўгім запытаньнем. У яе вачох блішчаць сьлёзы.

— Нічога, супакояцца.

Тон Крушынскага лагодны, бацькаўскі.

— Мне іх так шкода...

— Перамелецца ўсё гэта—мука будзе. Выжывуць.

— Я іначай рабіць не магла.

— І вельмі добра зрабіла. Марцін лоўкі хлопец. Але бацька хоча, каб Марцін наладзіў сабе хрэсьбіны па-яўрэйску. Крушынскі ўсьміхнуўся.

Мэра пачырванела.

— Бацькі мае хочуць свой гонар абараніць. Яны толькі сябе шкадуюць.

— А ты сябе шкадуй. І ўсё будзе добра.

Крушынскі вельмі цікавіўся жыццём «нацменшасьці» ў сваёй «рэспубліцы». Ён вёў барацьбу з дробнымі праявамі антысэмітызму, што калі-ні-калі адчуваліся сярод старых сялян. Ён даводзіў кожны раз пры выпадку, што ніякай розьніцы няма паміж яўрэямі і хрысьціянамі. Але праз некаторы час ён зразумеў, што такой гутаркай толькі робіць адваротны ўплыў—розьніца павялічваецца... Тады ён аб гэтым зусім кінуў гаварыць.—Лепш абмінаць гэтае пытаньне,—падумаў ён,—тады яно само сабою зьнікне.

Часам ён рабіў заўвагі суседзям, калі чуў ад іх выраз «горш жыда», калі іхныя дзеці лаяліся словамі «жыд-халамід». Ён гэта стараўся тлумачыць мякка, асьцярожна, каб не ўгнавіць. Пры гэтым вёў прапанду ў тым сэнсе, што «жыд» такі самы чалавек, як усе іншыя.

Зьверху такім чынам было гладка. Крушынскі адчуваў прыёмнасьць для самага сябе ад уласных слоў. Але, калі ён пачынаў капацца ўнутры гэтага пачуцьця, дык заўсёды выплывалі на ўзверх: «а ўсё-ж такі»... Усё-ж такі такой блізкасьці да Лейбы ў мяне няма, як да якога-колечы Дразда або Дзятла. Чават да Рахмількі няма, хоць апошні ведасе ўсё мае сакрэты.

Крушынскі адкрыў у сябе выпадкова гэта пачуцьцё, калі аднаго разу казаў сыну кавалю: «ты, Рахмілька, да жыда не падобны». Гэтым ён шчыра хацеў пахваліць Рахмільку, аднак, заўважыў па вачох Рахмількі, што той пакрыўджаны. Тады Крушынскі задумаўся над гэтай пахвальбою—над сваімі словамі і зразумеў, што гэтым зганіў «жыдоў». Як-бы ён, Крушынскі, ні агітаваў супроць антысэмітызму, аднак, у яго глыбока ўнутры ёсьць гэтае «а ўсё-ж такі...».

Побач з гэтым у захаваных куфэрачках яго думак і плянаў ён марыў аб чыстае плямён. Недзе вычытаў, што ў яўрэяў

ёсьць нейкая іншая кроў, спецыяльныя мазгавыя цэнтры гандлю, рэлігіі і г. д. Значыць, гэты народ ад прыроды інакш створашы. Яму гэта «розыніца» падабалася.

— Яўрэй народ патрэбны,—думаў ён.—Яны павінны быць у кожнай дзяржаве, у кожным горадзе, у кожнай вёсцы. Яны служаць добрым грамаадводам у любой справе. Дзе якая няўдача—вінаваты яны...

— Яўрэй патрэбны і мне... Мала, што яшчэ можа здарыцца. Тады Лейбы, Рахмількі і Моўшы будуць за ўсё адказваць...

«ЛЕУ ТАЛСТОЙ»

Крушынскі вярнуўся дахаты. Івана Мацьвеевіча сустрэў на дзядзінцы. Твар у агронома быў заспаны. Ён сам нёс з льодоўні збан халоднага квасу.

— А я да гэтага часу спаў, Язэп Сымонавіч.

— Па твары відаць, Іван Мацьвеевіч. Ё вельмі шкадую, што не пашлі са мною. Шмат цікавага пабачылі-б.

Іван Мацьвеевіч піў квас з збана і на момант закрыў гліняным збанам свой твар ад Крушынскага.

Адсапнуўся.

— Ой, добры квас. Па маім рэцэпту зроблены. Цікавае, кажаце?

— Зноў Дразды і Дзятлы набіліся.

— Гэта ня цікава. Вечны адно і тое самае. Я-ж сам тры разы бачыў.

— А мне вельмі падабаецца. За такое прадстаўленьне два гарцы самагону абяцаўся даць. Няхай балююць.

— Ё бойка, і самагон—гэта ўсё гнілы, стары быт. Чаму вы гэтым захапляецеся, Язэп Сымонавіч?

— Вось вам побач і новы быт. Жыдовачка, дачка Лейбы каваля, пабралася з адным хлапцом—з Драздоў.

— Чаго добрага, Дразды і Дзятлы і за гэта біцца пачнуць, як старажытныя грэкі за прыгожую Гелену,—сказаў Іван Мацьвеевіч і зноў прыгарнуўся да збана з халодным квасам.

— Мабыць, да гэтага ня дойдзе,—засьмяяўся Крушынскі.— У каваля падростае другая дачка. Тая пажэніцца з Дзятлам.

Іван Мацьвеевіч вышіў квас да дна і з заклапочаным відам зноў пашоў у лядоўню.

— Я зараз, Язэп Сымонавіч. Пачакайце!

Іван Мацьвеевіч хутка вярнуўся з новым запасам квасу.

— Ага, ледзь не забыўся, Язэп Сымонавіч. Гэта-ж вунь на ганку свайго новага знаёмага пакінуў. Адзін стары. Вельмі падобны да Льва Талстога.

— Гэта і ёсьць наш «Леў Талстой»! Вы, Іван Мацьвеевіч, да абеду з ім паталкуйце, а я пайду да касцоў. Пагаварэце з ім. Ён нават кнігі піша. Пасылае ва ўсе рэдакцыі, толькі нідзе ня друкуюць.

Крушынскі пабег на сенакос.

Іван Мацьвеевіч сеў на ганку каля старога дзеда, які ветліва ў яго запытаўся.

— Напіліся кваску?

— Выпіў і вам прынёс.

Іван Мацьвеевіч паставіў збан на ганку, дзе на газэце стаялі дзьве шклянкі.

Стары з сур'ёзнай наважнасьцю наліў з збана квасу ў абедзьве шклянкі.

Яму па выглядзе было гадоў за шэсьцьдзсят. Сівыя валасы на галаве, доўгая жаўтавата-белая барада, сіваватыя бровы над маленькімі шэрымі вачыма надавалі старому выгляд патрыярха. Суцэльнаму ўражаньню перашкаджалі сялянскі кароткі пінджак, з шэрага самадзялковага сукна, і старыя боты.

Іван Мацьвеевіч, аглядаючы сівога дзеда, дваіўся ў сваіх пачуцьцях і адносінах да яго.

Зірне на твар дзеда, поўны старасьвецкай адухоўленасьці, і пачынае да яго зварочвацца на «вы» з павагай, з сваёй прывычнай далікатнасьцю і ўслужлівай чуласцю. Гляне на вяртатку старога, і пачынае казаць яму «ты», робіцца апатычным, незацікаўленым, і нават стыль гутаркі ў яго мяняецца. З складанай інтэлігенцкай формы сказаў ён пераходзіць на больш простыя словы. То падмаецца ў настроі, то апускаецца.

Глядзіць старому ў твар і пачынае гутарку:

— Дык вы кажаце, вандраваць любіце, маеце прывычку наглядаць над жыцьцём. Так. Чалавек вышэйшага калібру,—ну, скажам, надчалавек па Фрыдрыху Ніцшэ,—толькі так і паві-

ней рабіць. Трэба стаяць вышэй добра і зла. Дабро і зло існуе толькі ў агульным чалавечым стадзе. Праўда, гэта не па-марксызму, але...

Раптам зірнуў на сялянскую вопратку «Льва Талстога»,
— Але бедзеш, дзядзя, дай, вып'ем квасу!

А вось, далікатна, элегантна чокаецца з «Львом Талстым». У Івана Мацьвеевіча з'явілася такая ўрачыстасьць на твары, нібы яны п'юць шампанскае.

Гэта было выклікана прыгожай барадой старога, на якую агроном выпадкова зірнуў у гэтую хвіліну.

— Вашы словы няясныя,—пачаў «Леў Талстой», паважна выціраючы вусы пасля квасу,—тоісь, я хацеў сказаць, ваша гутарка наконт добра і зла і аб стадзе (я разумею людзкім) адвакацкая, гэта значыць—мудрая. Наслухаўся я многа ізмаў. Але ўсё гэта адзін папізм! Так.

— Як гэта так?—вытарапчыў вочы Іван Мацьвеевіч.

— А так, папізм!

«Леў Талстой» паглядзіў бараду і глыбокадумна ўсьміхнуўся.

— Ну проста! папізм! ад слова поп! рэлігія! вера!

«Леў Талстой» блішчэў вачыма і казаў далей:

— Вера вышэй за ўсё на сьвеце! Я хацеў сказаць, што людзі ўсе моляцца богу. Тоісь, нават і нерэлігійныя моляцца. Я сам папом ня веру! Не прызнаю папізму!

Ноткі злосьці чуліся ў яго голасе.

Іван Мацьвеевіч лыпаў вачыма. Ён акінуў «Льва Талстога» выпытваючым поглядам з ног да галавы, паціснуў плячыма і сказаў:

— Вельмі блытана гаворыш. Я ня ўцяміў сэнсу вашых слоў.

— Бяда ў мяне!—усхапіўся «Леў Талстой».

— Якая бяда?—спачуваюча запытаўся Іван Мацьвеевіч.

— Бяда ў тым, што я думаю адно, а гавару другое.

— Як гэта так? Вы ня шчыры?!

— Не, ня тое! проста не магу выказаць сваіх думак. Пры-
вык усё на паперы пісаць. Дваццаць гадоў быў пісарам у зем-
скага начальніка.

— Вось як! Гэта зусім іншае! А як вы аб веры казалі? Я там ня ўсё зразумеў з тваіх разважаньняў.

— Я сказаў, тоісь, я хацеў сказаць, што рэлігія ў чалавека жыве і па сьгоднішні дзень. Ці ён поп, ці ён рэволюцыянэр. Кожны я нас камусьці моліцца, перад нечым і нейкім на каленях стаіць:

— Так... цяпер разумею. А я чуў, што вы наогул пішаце, нават у рэдакцыі пасылаеш свае творы.

— Ёсьць гэты грэх у мяне...—уздыхнуў «Леў Талстой».— Чытаў я Льва Талстога, Дастаеўскага. Ёсьць шмат чаго такога ў іх, тоісь, я хацеў сказаць, разумныя былі людзі. А я—так! я пішу. Вось трэба будзе калі зьездзіць у Менск у рэдакцыю і запытацца, чаму яны ня друкуюць.

— А што вы тут робіце?

— На воўначоску прыехаў. Тоісь, баба мая, я хацеў сказаць, прыехала. А я—так сабе. Тоісь, ня баба прыехала на воўначоску, а прывезла воўну на ваўначоску. А я вось, прыкладам, маю тут свой альбом. Думаў, розныя людзі бываюць у Курганішчы, часам ня горш рэдакцыі якой. Я вам зараз прынесу свой альбом.

«Леў Талстой» падняўся з ганку і пашоў на гумно. Праз некалькі хвілін ён нёс адтуль вялікую тоўстую кнігу поўаркушнага формату.

— Вось мой альбом. Вазьмеце з сабою у Менск. Друкуйце там. Тоісь, я хацеў сказаць, ня друкуйце. Гэта значыць, перадайце там у рэдакцыю. Так. Можна што надрукуюць. А я цяпер вельмі заняты. Тоісь, баба мая вельмі занятая. Гэта значыць, што баба лаецца. Я хацеў сказаць, мне трэба ехаць. Так. Бывайце здаровы!

— Бывай! Бывайце здаровы!

«Леў Талстой» хутка пабег на гумно.

Адтуль чуваць быў жаночы крык:

— Не марудзь там, памяло сівое! Каб ты здырдыўся, дай божацька! каб ты...

Іван Мацьвеевіч з зацікаўленасьцю разгарнуў на ганку альбом «Льва Талстога».

Верх кожнай старонкі альбому меў такі друкаваны тэкст:

Время посещения земским Начальником Волостного Правления	Замечания Земского Начальника при посещении Волостного Правления	Отметки
--	--	---------

На першай старонцы было напісана:

А Л Ь Б О М

Красный сон мужыка

Н. Н. К.

Я был богат—
Шттал на миллионы;
Я был не рад;
Глупее быть вороны.
Но как мужик
Я думал так:

Я попривык
Жить на пятак,
Ворочай миллионы
Рабочий пиши законы,
Мужик глупее вороны.
Нет...

...І вершы піша,—усьміхнуўся Іван Мацьвеевіч,—а здаецца з кулацкім душком. Пабачым, што далей напісана.

Іван Мацьвеевіч перагортваў старонку за старонкай.

... І пчалярствам чалавек займаецца. Некалькі старонак аб пчолах напісана.

...А вась цэлая калекцыя грашовых знакаў ад мікалаеўскіх марак часоў вайны аж да апошніх—савецкіх.

...А вась хроніка падзей ваколіцы «Льва Талстога».

...А вась нейкія прытчы ў евангельскім стылі.

... Разважаньні аб папізьме.

... Цэлы сьпіс лекавых траў. Да некаторых і лацінская тэрміналёгія прыпісана.

...Вялікі артыкул пад назваю: «Почему я не коммунист»

...Многа старонак пра Язэпа Крушынскага.

Іван Мацьвеевіч пералістваў альбом і надзвычайна цешыўся.

... Гладкі канцылярскі почарк, але вельмі няпісьменна пісана. Відаць «Леў Талстой» быў простым перапішчыкам у земскага начальніка. Часам недрукаванае партней за друкаванае. Вельмі

орыгінальны чалавечы дакумант. Тут сказы, аднак, не такія блыганыя, як у жывой гутарцы «Льва Талстога».

...Можа што і для сябе карыснага знайду ў гэтым альбоме.

З поля ішоў Крушынскі. Іван Мацьвеевіч яго заўважыў, падняўся з гайку, панёс кнігу ў дом і схваў у сваім чамадане.

...У вольны час буду чытаць.

У дзвярах паказаўся Крушынскі.

— Давайце абедаць, Іван Мацьвеевіч! Агляд гаспадаркі будзеце заўтра рабіць!

— Так. Гаспадарка ваша не каза—ад мяне не пабяжыць. Пасьмеем і заўтра.

«РЭСПУБЛІЦЫ ПАТРЭБНА ПРЫГОЖАЯ ЖАНЧЫНА»

Дзяўчаткі Крушынскага, Настачка і Мзей, займаліся рыбацтвам. У апошнія дні гэта было галоўнай забаўкай.

Праўда, рыбацтва—хлопцоўскі промысел, але сямігадовая Настачка і чатырохгадовая Мзей увесь час забаўляліся з хлопчыкамі і перанялі ўсе іх манеры, усю кемнасьць і спрыт маленькіх мужычкоў. Разам лазілі на дрэвы, разам разьбівалі птушыныя гнёзды, пільнавалі дробных куранятак і качак ад каршуноў і наогул знаходзіліся ўвесь час у кампаніі хлопчыкаў.

Пасьля вялікага працоўнага дня дзяўчаткі Крушынскага заўсёды варочаліся дахаты падрапанья, параненья, мокрыя, запэцканыя ў рудаўках і лужак. Прыносілі з сабою жаб, яшчарак, птушак, вожыкаў.

Часам кідалі на матку гэтым дабром, каб паглядзець, «як мамка пужаецца».

Пані Ганна пішчэла ад страху. Дзеці сьмяяліся.

Пані Ганна была вельмі незадаволеная паводзінамі дзяцей. Бывала на цэлы дзень не адпускала іх ад сябе, каб яны не сябравалі з вясковымі «хамамі», каб не навучаліся ад «іх» брыдкіх слоў і ўчынкаў.

У часы такіх «арыштаў» дзяўчаткі вельмі сумавалі, плакалі і адмаўляліся ад яды. Галадоўкай ламалі ўпартасьць маці. Пані Ганна не магла даць рады. Скардзілася мужу. Ён сьмяяўся, радаваўся, што ў яго дачушак хлопцоўскі пораў.

— Якраз у мяне пашлі. І я такім у маленстве быў.

— Але-ж яны дзяўчаткі!

— Я ў гэтым невінаваты. Калі няма хлапцоў, дык няхай дзяўчаткі гадуюцца як хлопцы.

— Сапсуюцца дзеці. Што з іх будзе? Што з іх будзе?

— Нічога кепскага ня станецца. Трэба толькі даць ім волю, тады будзе добра.

— Волю, волю!—перадразьніла яна мужа пісклівым галаском.—Ліха наробіш гэтай воляй. Нават дарослыя людзі распусьціліся ад тваёй волі. Табе на галаву лезуць. Зараз курам і індыкам волю дасі.

— Захачу—і дам. Не твая бабская справа.

Так заўсёды канчалася гутарка паміж Крушынскім і жонкай аб выхаваньні дзяцей і волі.

Гэтае пытаньне паднесьлі на грамадзкі суд Івана Мацьвеевіча.

— Цікава, што скажа Іван Мацьвеевіч: ці мая праўда, ці твая?—гаварыла пані Ганна.

Пры гэтым яна пазірала на Івана Мацьвеевіча, як на збаўцу, як на чалавека шляхетнага, вучонага, які добра разумее, што яна, пані Ганна, мае рацыю.

— А праўда, няхай Іван Мацьвеевіч вытлумачыць табе, што ты дура, што ты нічога ня цяміш у выхаваньні дзяцей, ні бэлмэса не разумееш.

Сказаўшы гэта, Крушынскі хітра міргнуў Івану Мацьвеевічу.

Агроном павінен быў вырашыць вельмі цяжкую праблему, нават не адну, а некалькі.

Ён разважаў сам з сабою:

... Калі паводле майго вырашэньня, права будзе за гаспадаром, тады гаспадыня пачне на мяне касавурыцца. А гэта справа нявыгодная, бо ніхто, як пані Ганна, так ня ўмее карміць смачнай і сытнай ежай. Калі яна возьме перавагу, паводле майго прысуду, тады Язэп Сымонавіч ня будзе мець на мяне добрага вока. Гэта будзе яшчэ горш. Калі іх абодвух вінаваціць і зрабіць так, каб я асудзіў іх—гэта зусім не гадзіцца. Саб'еш іхны гонар—і мой пацерціць.

Такія развагі прамільгнулі ў думках Івана Мацьвеевіча хутка, у мігаценьне вока.

— Па-мойму,—сказаў ён павольна, расьцягнута і кожнае слова шліфаваў, нібы дарагі камень, і спынкі між словамі падзіў,

як малако праз падзілку,—па-мойму, Язэп Сымонавіч гаворыць праўду.

Пані Ганна выставіла на яго пару здзіўленых і пакрыўджаных вачэй.

Крушынскі зазьзяў ад радасьці і ківаў галавою ў знак згоды.

— Справа ў тым,—гаварыў далей Іван Мацьвеевіч,—што дзецям, бязумоўна, патрэбна воля. Гэта раз. А па-другое, нельга іх адрозьніваць ад іншых дзяцей. Трэба выхоўваць у іх ад маленства пачуцьцё калектыву, сяброўства, бойкасьці, адвагі, Трэба, каб дзеці, ці хлопчыкі, ці дзяўчынкі, загартоўваліся і цэлам, і думкамі. Словам, Язэп Сымонавіч у даным выпадку разумна разважае.

Пані Ганна стрэльнула на Івана Мацьвеевіча атрутаю злых вачэй.

Крушынскі спагадліва кінуў агроному і пальцамі правай рукі зрабіў жонцы доўгі нос ў знак перамогі, сказаўшы адно толькі слова—кплівае, абражаючае, атруйлівае:

— А-г-га!

Іван Мацьвеевіч спакойным дасьледчым вокам зірнуў у адзін і другі бок: правяраў на практыцы эфэкт сваіх слоў, праўдзівасьць сваёй тэорыі.

...Так. Я не памыліўся.

І дзеля таго, што не памыліўся, яму стала вельмі прыемна. Яшчэ раз зірнуў на Крушынскага, і на паню Ганну, яшчэ раз упэўніўся, што яго тэорыя правільная: выразы іхных твараў застылі ў тых характарных масках, якія ён на іх насунуў сваімі развагамі.

Яму было вельмі цікава глядзець цяпер на Крушынскіх. Нібы гэта ён сваёю рукою намаляваў два партрэты. Нібы пані Ганна і Язэп Сымонавіч—яго ўласныя творы.

Гэты досьлед заняў у яго зноў-жа толькі частку хвіліны. Ніякіх спынкаў у гутарцы ня было.

І вось ён пачаў гнуць кій у другі бок:

— Але калі мы будзем разважаць глыбей, калі мы ўнікнем у самую істоту справы выхаваньня дзяцей, дык выйдзе, што пані Ганна дарэчы гаварыла. Дай дзецям волю, пусьці іх бяз догляду—сапсуюцца. Дзіцё за свае ўчынкi не адказвае. Цяпер

наконт сяброўства з іншымі дзецьмі, у даным выпадку з дзецьмі суседніх сялян. Факт, што сялянскія дзеці гавораць брыдкія словы. Яны заўсёды запэцканья, брудныя. Факт, што яны не раўня да вашых дзяцей. А кепскаму заўсёды лягчэй навучыцца, чым добраму. Кепскае сяброўства шкодна і для дарослых. На мой погляд, пані Ганна мае рацыю.

Іван Мацьвеевіч зноў давай правяраць новы эфэкт: нібы граў на музычным інструманце і прыслухоўваўся пры гэтым, ці не фальшывіць.

... Не фальшывіць.

Муж з жонкаю памяняліся ролямі.

Ён паглядзеў на Івана Мацьвеевіча як на здрадніка, як на шальмяца самага горшага гатунку.

Яна кінула спагадлівы ўзорк шчырай удзячнасьці на Івана Мацьвеевіча, а свайму мужу вярнула яго тавар удубальт: зрабіла яму нос доўгі-доўгі—не на пяць пальцаў, а на ўсе дзесяць...

Тут Іван Мацьвеевіч у поўнай меры адчуваў сваю ўладарнасьць над людзьмі: ён перарабляе чалавека паводле ўласнага хаценьня; надае двуногаму формы паводле свайго капрысу ня менш таленавіта за бога, які стварыў Адама і Эву.

Гордасьць блішчэла ў яго вачох.

Ён пакіраваў шалі чалавечых пачуцьцяў у адзін бок, у другі; нацешыўся сваёй іграю злосна, па-разбойніцку—і годзе. Цяпер трэба наладзіць роўнавагу. Роўнавага—гэта залаты якар жыцьця. Роўнавага—жалезна-бэтонны мост чалавечага дабрабыту.

Кароткія спыткі, якія Іван Мацьвеевіч даў раней Язэпу Крушынскаму, а пасля—пані Ганьне для таго, каб кожны з іх часова цешыўся сваёй перамогай над другім, хвілёвасьцю займалі ня больш часу, чым шыпеньне гарачага папарознага акурка, кінутага ў лужыну: акурак, акунуты ў вільгаць, пшыкне разок і змоўкне. Толькі бледны дымок пакружыцца над ім і расьсеецца ў нявідочнасьць.

Ён пачаў тушыць акуркі:

— Так. Але тут такая справа, што калі праў адзін, дык гэта яшчэ ня значыць, што другі ня праў. Правы і Язэп Сымонавіч, і пані Ганна. Насы выстаўляць адзін аднаму, выбачайце,

зусім лішняя турбота. Можна і бяз гэтага... І абодва вы ня правы...

Крушынскі і яго жонка ў гэту хвіліну сапраўды выглядалі, як патушаныя папюросы. Напружнасьць перамогі аднаго над адным аслабла ў халоднай вадзе разважаньняў іхнага прыцеля. Яны цяпер абодва няпрыязна глядзелі на Івана Мацьвеевіча. Ён зьбіў аўторытэт кожнага з іх.

— Толькі ня крыўдуйце на мяне, мае дарагія!—прасіў літасьці агроном.

— Калі ласка, калі ласка!

— Проша, проша!

— Як муж бяз жонкі—ня муж, а жонка бяз мужа—ня жонка, бо адзін надае сабою годнасьць і магчымасьць другому, таксама і правата кожнага з вас, пані Ганна і Язэп Сымонавіч, можа быць праватою моцнай, практычнай і жыцьцёвай, калі яны будуць зложаны разам у адно. Як гэта зрабіць? А зусім проста. Язэп Сымонавіч кажа, што дзеці павінны мець волю, павінны гуляць разам з мужыцкімі дзецьмі, бо цяпер зусім іншы час настаў—вельмі правільна. Пані Ганна даводзіць, што ад сялянскіх дзяцей навучацца вашыя шляхетныя дзеці брыдкіх учынкаў, што лішняя воля сапсуе дзяцей—згодзен і з гэтым. Дык зноў-жа, як зрабіць, каб усё было добра?—А вось як: выбраць з сялянскіх дзяцей самых лепшых, ну, скажам, тых, якія маюць багацейшых бацькоў... Наняць для іх разам з вашымі настаўніцу (у Менску многа такіх знойдзецца, якія да вас у Курганішча ахвотна паедуць), і яна зоймецца выхаваньнем. Пад нагодам настаўніцы будуць ня толькі вучыцца, але і забаўляцца ў пакоях або ў полі разумна і карысна.

Гэты проект спадабаўся і Крушынскаму, і пані Ганьне. Такое меркаваньне перакінула кладку на канаве, пракопанай між імі частымі сваркамі аб выхаваньні дзяцей.

Выбар настаўніцы зноў-жа выклікаў цэлы шэраг пытанняў, меркаваньняў і спрэчак. У сувязі з гэтым разгортваліся новыя кругавіды.

Першым чынам, настаўніца ў хаце—гэта ня хатняя працаўніца, ня кухарка, ня жнейка і не пастушка. Мата таго, што ёй трэба даць асобны пакой, а ня куток у пакоі, прыдзецца ўсім у хаце надцэнюцца, перайначыць хатні быт, глядзець зусім іншым

вокам за сабою, каб ня было сорамна перад гарадзкой дзяўчынай. Апрача таго, прыдзецца пакласьці трохі энэргіі, пакуль яна зробіцца сваім чалавекам—шчырым сябрам сям'і.

І вось будучая настаўніца (кантроль сямейнага ладу Крушынскіх) прымусіла Язэпа Крушынскага, паню Ганну і Івана Мацьвеевіча аб многім думаць кожнаму паасобку і разважаць разам.

Язэп Крушынскі думаў:

— Які ў мяне густ? Ад гэтага залежыць выбар настаўніцы. Галоўным чынам, яна павінна быць маладою. Гэта—першая карысьць ад жанчыны. Па-другое, яна павінна быць прыгожай. Гэта—добры дадатак да яе маладосьці. Тут я мушу даць адказ на запытаньне аб маім гусьце: блёндынка, шатэнка, чарнявая, брунэтка, бялявая, голас, манеры, фігура і гэтак далей, і гэтак далей.

Перад уяўленьнем Язэпа Крушынскага праходзіла цэлая галерэя знаёмых дзяўчат, якія яму падабаліся. Некаторых, хоць яны былі для яго недаступнымі, ён кахаў. З іншымі меў прыязныя зносіны. З нямногімі былі ў яго самыя блізкія, самыя прыемныя хвіліны ў жыцьці. Ён правярыў такім чынам свой мужчынскі густ і прышоў да пэўных вывадаў.

— Характэрна кабет не аднолькавае і вельмі багата па сваёй рознастайнасьці. У мяне ў гэтым пытаньні погляды вельмі шырокія.

Ён круціў элегантныя вусы і многазначна ўсьміхаўся, думаў аб багатых пэрспэктывах, якія чакаюць яго ў сувязі з настаўніцай.

Пані Ганна меркавала:

— Самае лепшае, калі настаўніца сярэдніх гадоў, няпрыгожая, а то—павер мужчынам: мой Язэп вельмі лёгкадумны, зноў наробиць мне сораму, як у мінулым годзе са служанкай. Калі настаўніца стала кабета, тады яна будзе вучыць дзяцей богу маліцца. А то прыходзіцца мне самой кожную раніцу з імі малітвы казаць. Абавязкова настаўніца павінна быць каталічкай.

Іван Мацьвеевіч разважаў:

— Курганішча набудзе новыя прывабы. Мне куды прыемней стане часам пабыць тут некалькі дзён, калі фальварак аздобіцца маладой і прыгожай дзяўчынай.

Ходзь побач з такой думкай яго трохі палохала будучая чараўніца палёў і лясоў Курганішча. Яна напамніць яму аб ра-нейшай жонцы. Але зусім магчыма, што якраз прыгожая дзяўчына будзе для яго душэўнай раны гаючымі лекамі.

Свае думкі ўголас выказвала адна пані Ганна (толькі частку думак).

— Настаўніца павінна быць сяродніх гадоў і каталічкай, каб вучыла дзяцей богу маліцца.

Спрэчкі аб рэлігійным выхаваньні былі кароткія. Язэп Крушынскі—бязбожнік.

— Апрача таго,—сказаў Язэп Крушынскі,—сяродніх гадоў настаўніцу не дастанеш, бо яна або замужняя, або ўдава з дзецьмі. Такая, калі нават згодзіцца паехаць, дык толькі на некалькі месяцаў і то будзе вечна думаць аб сваёй сям'і. Гэта перашкодзіць заняткам.

— Няхай маладая дзяўчына,—згадзілася пані Ганна з мужчынскай лёгікай мужа,—але, прынамсі, трэба дастаць ня лялечку, ня прыгожанькую, а то...

Пані Ганна спынілася і паставіла пры слове «то» многа-кроп'е.

Язэп Крушынскі адчуў гэтае многакроп'е на сваёй сьціне нібы калючы жвір.

Івану Мацьвеевічу здалося, што пані Ганна ў гэтую хвіліну заглядае ва ўсе сакрэты і яго душы, чытае яго грэшныя думкі і перачытвае, нібы стары дзяк псалтыр, надрукованы буйнымі літарамі.

Толькі адну хвіліну пані Ганна зірнула на мужа і агронома. Яна давяла сваю думку да данца:

— ... а то настаўніцы ў галаву не палезе выхаваньне дзяцей, бо адбою ня будзе мець ад тутэйшых хлапцоў, ад пагранічных вайскоўцаў, якія часта ў нас бываюць.

Сваім важным довадам супроць прыгожай дзяўчыны пані Ганна нашкодзіла самой сабе, бо яна дала магчымасьць Язэпу Крушынскаму зараз-жа адкінуць гэты довад. Ён гэта зрабіў вельмі таленавіта, красамоўна і з вялікім патхненнем:

— Во, во, жонка, дзякую, што напаміла... Якраз такая дзяўчына і патрэбна. Яна павінна ўмець прывабліваць мужчына. Чытаў я калісьці «Гайны Мадрыцкага двара». «Шпіёнку кай-

зэра Вільгельма» і многа іншых цікавых гісторый і зразумеў вялікую сілу прыгожых жанчын. Прыгожая жанчына—сталёвы кручок, на які бярэцца самая тлустая рыба. Прыгожая жанчына за кулісамі трону кіруе дзяржавай. Прыгожая жанчына адыгрывае вялікую ролю ў справах любой краіны. Прыгожая жанчына акутвае залатой павуцінай самых разумных людзей.

Такое частае паўтарэнне слоў «прыгожая жанчына» вельмі прыкра адбівалася ў вушох пані Ганны, нібы шпількі калолі яе жаночае самалюбства. Яна часта папраўляла хустку, выбівала з-пад яе жмуток рэдкіх бялявых валасоў і станавілася ў позу. Гэтым бяз слоў гаварыла:

— А чым-жа я ня прыгожая жанчына?

Язэп Крушынскі ў хмелі красамоўства не заўважыў выразнай позы жонкі і разьвіваў далей думку аб прыгожай жанчыне. Ён перайшоў ад абстрактнага да канкрэтнага:

— І маёй маленькай рэспубліцы патрэбна прыгожая жанчына. Часам нейкае ліха здарыцца—выратуе прыгожая жанчына, наша будучая настаўніца... Часам... але што доўга аб гэтым гаварыць.

Дэталізаваць свае думкі Язэп Крушынскі лічыў нетактоўным перад гасьцём.

Справа была вырашана.

У самы блізкі час трэба будзе знайсці ў Менску маладую настаўніцу для дзяцей. У сувязі з гэтым кожны з удзельнікаў нарады па-свойму маляваў пэрспектывы Курганішча.

НАСТАЧКА І МЗЕЙ

Дзеці былі на полі каля рэчкі. Гэта было пасья абеда. Крушынскі і Іван Мацьвеевіч ляглі адпачыць.

Сонца знізілася. Да лесу прытуліўся густы цень. Настачка і Мзей забаўляліся каля рэчкі: разам з вясковымі дзецьмі «лавілі рыбу».

Мзей мела на гэту справу свой самастойны погляд: ракушак называла мянгузамі, «жабіны начовачкі»—плоткамі, а даўгаватыя каменчыкі—шчупакамі. Маленькіх плотчак, якіх часам удавалася хлопчыкам злавіць у «невадзе» (у кашульцы), Мзей называла зьмейкамі.

Старшая сястрычка, Настачка, ёй ня раз рабіла заўвагі голасам сталага чалавека:

— Дурненькая, гэта ня зьмей, а плотачка!

— Зьмей,—артачылася Мзей.

— Плотачка.

— Зьмей.

— Плотачка, плотачка, плотачка!

— Зьмей, зьмей, зьмей!

Кожная заставалася пры сваіх поглядах. Спрэчкі гучэлі пустымі словамі.

— Я не хацу, каб п'этацка,—настойліва Мзей,—я хацу, каб зьмей. Але гэты зьмей маенечкі, маенечкі. А вось зьмей вякі, ст'яшны... уй...

Мзей называла «вякім ст'яшным зьмеем» тонкі дубец. Яна махала ім у паветры і крычала:

— Зьмей, зьмей, ст'яшны...

Дубец гнуўся. Яна кінула яго на зямлю, адскочыла ў бок і давай шчыра крычаць:

— Настачка, баюся зьмея!

— Дурненькая, гэта-ж ня зьмей,—супакойвала Настачка матчыным голасам,—гэта-ж кіёчак.

— П'яўда?

Мзей засьмялася і зноў узяла ў рукі тонкі дубец.

— Кінь, кінь! Гэта зьмей!—жартавалі хлопчыкі.

Мзей зноў кінула дубец з такім страхам, нібы трымала гарачы вугаль.

— Не палохайце малую!—залемантавала Настачка, тулячы да сябе Мзей,—а то я заплачу і мамцы скажу.

Кончыўся фокус фараонаўскіх жрацоў з кіем і зьмеем.

Хлопчыкі зноў браліся «лавіць рыбу». Палёхкаліся ў вадзе і настаўлялі кашулькі, як рыбалоўныя сеткі.

— А цяпер будзем сушыць кашулі,—падаў адзін з кампаніі новы проект.

Дзеці пусьціліся на ўзгорак, на даўно ўзораны курган.

— Будзем у пяску качацца, дык кашулькі хутка высахнуць!—параіла Настачка.

Усе доўга качаліся ў пяску.

— Ага, грошык знайшла!—узрадавалася Настачка.

Яна знайшла ў пяску старадаўняю монэтку.

— Давай, хлопцы, капацца ў пяску, знойдзем і мы!—сказаў галоўны «рыбалоў» Язэпка.

— Давайце, давайце!—узрадаваліся дзеці,—знойдзем скарб.

— Сымон Чарнюк казаў, што тут скарб захаваны,—пацьвердзіў Язэпка.

Дзеці старанна капаліся ў пяску. Знайшлі некалькі чарапкоў, пацеркі, заіржавелыя масяндзовыя цацкі.

— А мой бацька,—пахваліўся Язэпка,—малаток каменны тут знайшоў. Усё тут ёсьць!

Да мокрых кашуль дзяцей прыстала многа пяску.

— Ой, маці біць будзе!—падняла трывогу Настачка.— Хадзем купацца. А тады пойдзем у лясок шукаць скарбаў. Дзеці гаварыў, што і ў лесе многа скарбаў.

Дзеці з вялікім запасам розных цацак у руках зноў пашлі купацца.

Пасьля купаньня Настачка зрабіла «экспэртызу» над вопраткамі дзяцей.

— Цяпер самая злосная мама ня будзе мець да чаго прычапіцца!—сказала яна.

Усе накіраваліся ў лес.

— Дзеці, глядзеце!—задзівілася Мзей.—Вунь маснечкі конік, маенечкі, мае-енечкі... Вось гэстачкі, як паед.

Мзей паказала велічыню коніка—выставіла на паказ свой тоненькі пальчык.

Па сіўцы пасьвілася кабыла з жарэбчыкам.

Дзеці пагналіся за «маленечкім конікам». Кабыла пачала злосна стрыгчы вушамі, кінулася на дзяцей.

Яны ўцяклі.

— Вось і лясок.

Маленькая Мзей яшчэ ні разу тут ня была.

Яна ішла ціха, азіралася па бакох з такой зацікаўленасьцю, нібы ўваходзіла ў казачныя палацы або ў нязведаны, дзіўны край. Каб быць болей харобрай і адважнай, яна тулілася да «вялікай» Настачкі, якую лічыла надзвычайным аўтарытэтам:

«Настачка ўсё ведае»...

У ляску бялеюцца стромкія бярозкі. Дзе-ні-дзе, як стагі сена з заостранымі вярхамі, стаяць прысадзістыя елкі. Яны ледзь рухаюць цёмназялёнымі лапкамі. Месцамі дрэвы гуртуюцца шэрагамі. Між імі пратопаюць сьцежкі, і лясок выглядае паркам з роўнымі прысадамі, насаджанымі людзкімі рукамі. Месцамі, нібы шчаціна на аграмадным япруку, тырчаць маладыя зарасьнікі, красуюцца тоненькія дубочки. Часам сустракаюцца гушчэчы. Там цёмна і ў вечным ценю пахне вільгацю.

Самы адважны хлопчык, Язэпка, водзіць дзяцей па вытаптаных сьцежках. Тлумачыць на кожным кроку:

— Вось бачыце—гэта муравельнік. Але мурашкі кусаюцца. Блізка падыходзіць нельга. А вось зайцава шчаўе. Можна есьці.

Дзеці пробуюць кіслую траўку.

— А вось гэта—мядовая кветка. Трэба смактаць.

Дзеці смокчуць дзяцельнік.

— Я вам пакажу месца, дзе сунічкі растуць і мухаморы,—
хваліцца Язэпка.

Сьпяваюць птушкі. Дзе-ні-дзе мігацяцца матылькі, гудзяць
мухі.

Дзеці з цікавасьцю прыглядаюцца і прыслухоўваюцца. Раней
яны толькі здалёк бачылі гэты лясок. Ён стаіць як-бы адга-
роджаны ад лугу і ўсёй ваколіцы вабнай таямніцай, недаступным
замчышчам, дзе, паводле казак старых бабулек, жыве калматы,
страшны лясун з лютай ганьнёю ваўкоў.

Дзеці шчыра вераць у гэтыя байкі.

Ніхто з іх не адважыўся-б адзін пайсьці. Але Язэпка не
баяўся: часта тут бываў.

Лясная казка палохае і прываблівае да сябе дзяцей. Як ма-
ладзя зьвяркі, яны нюхаюць паветра. Пах лесу казлыча ноздры
і павялічвае настрой казачнасьці.

Густыя папаратнікі, невядомыя ім расьліны, з вялізнымі
чырвонымі як-бы акрываўленымі, лістамі, чорныя карчы, падоб-
ныя здалёк да скорчаных зьвяроў, да людзей у розных позах,
будзяць дзіцячую фантазію.

Дзесьці ў кустох ляшчыны плача птушка.

Дзеці прыслухоўваюцца да лясных галасоў, да шэпту і
скрыпу дрэў, ідуць глыбей у лес—у самыя чароўныя куткі. Звы-
чайны дубовы лісток, засохлае скрыдлачка матылька дзівіць іх
тут сваімі цудамі і хараством. На дубовым лістку, нібы на руцэ
чалавека, знаходзіцца цэлая пляцёнка жылак: многа-многа,
дробненькіх-дробненькіх. Каб заплюшчыць вока і глядзець
доўга на гэтыя жылкі (як робіць Настачка), дык яны нагад-
ваюць вялізны густы лес... А то падобны да цікавай прыгожай
тканіны.

Настачка ірве лісткі.

А якая прыгожая цацка—скрыдлачка матылька. Гэтулькі
колераў, столькі бліскучых залатых крапінак, сініх вочак і пра-
зрыстых галіначак на гэтым скрыдлачку—не надзівішся...

Тое, што дзеці каля сваіх хат на кожным кроку бачаць ды
не заўважаюць, тут у лесе выпукляецца, набывае надзвычайную

яркасьць і прывабнасьць. Цікавыя рэчы адганяюць страх, цягнуць у глыб лесу, у нябачаныя таямніцы...

Жаласьліва стогне птушка. Шушукаецца лісьцё на дрэвах.

«Шу-шу-шу»...—шапацяць тысячы вуснаў.

«Квох-квох-квох»,—квохча нешта ў лужыне.

— Баюся,—ціха кажа Мзей.

— Ня бойся, маленькая,—супакойвае Настачка.—На табе птушынае малако!

Настачка нагінаецца, адрывае траўку пад назваю «птушынае малако». З сьцяблінак мяккай расьліны паказваецца густы белы, як малако, сок.

— Гэта маяко п'юць птушкі?—цікавіцца Мзей.

— Птушкі.

— І я хачу піць.

— Няможна—горка. Фэ.

Настачка вырывае траўку з рук Мзей.

— Тады я зноў буду баяцца!

— Ня бойся, маленькая. Кажы малітву, як мамка вучыла, і ня бойся.

— А як казаць малітву?

— Кажы: «мэйца, сына і духа сьвятога...» — дыктуе Настачка.

Мзей пачынае гаварыць:

— Казы мэйца...

— Дурненькая! — перапыняе Настачка,—не кажы «казы мэйца», а кажы проста мэйца».

— П'ёста мэйца...

Настачка торгае плечыкамі ад нецярплівасьці:

— Не кажы «п'ёста мэйца», а кажы «мэйца».

Мзей тарашчыць на сястрычку спалоханых вочы, складвае набожна ручкі і кажа тоненькім галаском.

— Не казы п'ёста мейца, а казы...

Настачка тупнула ад злосьці босай нагой і давай перадрозьніваць Мзей:

— Казы... казы... Тут няма коз, іх ваўкі зьелі ў лесе.

Мзей затраслася ад страху:

— Баюся ваўкоў... Хацу да мамы...

— Няможна да мамы. Трэба скарб шукаць у лесе!—стро-
гім голасам крычыць Язэпка.—Ня трэба маліцца, дык і страху
ня будзе. Мой старшы брат кажа, што цяпер няможна богу
маліцца. Цяпер людзі ня моляцца. Толькі чэрці моляцца...

— Чальцей баюся...—захныкала Мзей.

— Заплюшч вочкі, туліся да мяне і ня будзеш баяцца!—
раіць Настячка.

Мзей шчыльна туліцца да сястры і плюшчыць вочы.

— Цяпель не баюся...

СКАРБ

— А вось тут будзем шукаць скарб!—камандуе Язэпка і паказвае на кучу яловых лапак і хварасьцінак.—Дзеці, усе за працу.

Пачалі рупна адкідаць калючыя лапкі.

— Мой татка часта ходзіць сюды!— кажа Настачка.— Ён яшчэ зазлуецца. Ён казаў, што дзецям няможна хадзіць у гэты лясок. Баюся таткі...

— А я такі твайго не баюся!—супакойвае Язэпка.

Дзеці раскідаюць лапкі ва ўсе бакі. Працуюць шчыра.

Ад усіх лапак сыплюцца жоўтыя калючыя голкі, колюць цела праз вопратку, драпаюць твар, лезуць у валасы.

Лапкі бароняць захаваны ў гушчэчы скарб.

— Ой, колецца, кусае!—скардзяцца некаторыя.

— Шыхай кусае!—супакойвае Язэпка.

Дзеці спацелі, расчырванеліся.

Таямніца і казачнасьць лесу адсунуліся кудысьці, туляцца на далёкіх кутках. А тут, дзе вясковыя дзеці шукаюць скарб, пануе праца, будзённая, звычайная.

Вясёлыя, гарачыя вочы пранізваюць наскрозь вялікую кучу яловых лапак і старога падгнилага гальля. Лапкі і лом ляжаць тут ужо некалькі год. Прэлы пах лезе ў нос, няпрыемна казлыча ноздры. Зусім ня цікава. Ніхто з дарослых тут, мабыць, ніколі ня бывае.

Дзеці топчуць пад ногі «сабачыя грыбы», якія растуць тут цэлымі сямейкамі—жоўтавата-бледныя, мізэрныя капялюшыкі на высокіх кволых тычках-сьцяблох.

З-пад гальі паказалася белая трава, нібы сівая шэргель невядомых жывёлін. Трава плясцэца на зямлі, прыціснутая, змучаная, як нявольнік у цяжкіх уцісках.

— Ды няма тут ніякіх скарбаў. Маніш, Язэп!—пачынае сумнявацца адзін з змораных хлапчукоў.—Пойдзем адтэтуль!

— Яшчэ трошачкі пашукаем!—загадвае Язэп і выдзірае рукавом спацелы чырвоны твар.

— Ня хочам! Ня хочам!

— Ну, яшчэ адзін разок, адзінюткі разочак...—моліцца-просіцца Язэп.—Пасья гэтага я скіну вароніна гняздо. Потым трусой пакажу...

— Хіба што пакажаш!

Зноў закіпела праца.

— Ай!—крыкнула Настачка,—а вунь нешта белое блішчыць пад лапкамі.

— Ага! што я казаў!—гарачыцца Язэп.

Да дзяцей вяртаецца ранейшае імкненне да шукаўня скарбаў.

З-пад яловых лапак выныраюць тры белыя, новыя драўляныя скрынкі, замацаваныя з усіх бакоў дротам і цвігамі.

Дзіцячая вера ў байкі аб захаваных скарбах спраўдзілася.

Запанавала надзвычайная зацікаўленасць паглядзець, што ляжыць у гэтых скрынках. Узмацілася вера ў байкі, вярнулася і пачуццё страху.

У тых байках гаворыцца, што «нячыстая сіла» перашкаджае людзям знаходзіць скарбы, палюхае іх...

Нават і Язэп, самы адважны, струсіў.

Дзеці аглядаюцца ва ўсе бакі, ці ня ідзе на іх страхацьцё.

Ціха ў лесе...

Толькі час-ад-часу з старой калматай елкі шышка стукнецца аб зямлю.

Але гэта нястрашна. Так і яблыка падае з яблыні ў садзіку.

А во зашумеліся бярозкі, задрыжэлі лісткамі, тоненькімі галінкамі.

«Ша-ша-ша... Няможна чапаць. Няможна»...

І гэта нястрашна. Так бярозка і на гумне, і каля хаты гаворыць пад ветрам.

Дзеці не баяцца і галасоў бярозак.

— Давай адну скрынку адчынім!—камандуе Язэпка.

Хто пачаў ламаць дрот, а хто кіўком тоненькія дошчачкі калушае.

Удалося адарваць са скрынкі адну дошчачку. Рагожа і папера лёгка зьнімаецца.

У скрынцы ляжыць многа невялічкіх папяровых скрыначак. Малыя скрыначкі—дзеці вялікай скрынкі.

Гэта вельмі цікава...

— Скарб пароўну будем дзяліць!—абавяшчае Язэпка.—Пакуль што, кожны няхай возьме па адной скрыначцы!

Дзеці расчыняюць скрыначкі.

— А во грабенчыкі!

— А во панчохі!

— А во карункі!

— А во гузікі—бліскучыя, бліскучыя!

Дзеці ў няпрытомнай радасьці перакрываюць адны адных.

Пасьля першага імпрэту радасьці яны пачынаюць з зайздасьцю заглядаць у чужыя скрынкі.

— А я хачу грабенчыкі!

— Мне дай карункі. Я не хачу гузікаў!

— На табе панчохі, а мне дай гузікі.

Пачынаецца вялікая сумяціца.

Дзеці рвуць часткі «скарбу» адны ў адных.

Кожнаму з іх падабаецца якраз тое, што ў руках другога. А калі памянаюцца, дык пачынаюць падабацца зноў тыя самыя рэчы, якія раней былі ў іх-жа руках...

У вачох дзяцей, у рухах і ў голасе зьявілася нешта зусім новае, чаго ня было да гэтага часу.

Дзеці ў некалькі хвілін, пад уплывам «скарбу», робяцца як-бы сталымі людзьмі.

Калі ў маленькіх мужычкоў насыпявае вялікая бойка з прычыны дзяльбы «скарбу», Язэпка, правадыр «экспэдыцыі», пачынае адчуваць моральную адказнасьць за ўсе ўчынкі грамады. Ён па-сталаму мяркуе, як выйсьці з гэтага прыкрага становішча. Нарэшце, прыдумаў—думку сваю кажа ўголос:

— У нас ёсьць гузікі, грабенчыкі, панчохі і карункі. Няхай кожны возьме па троху ўсяго. Давайце дзяліць гэта ўсё пароўну! Добра?

— Добра!—згаджаюцца дзеці.

— Добля!—чуваць і голас маленькай Мзей. Хоць яна мала разумее тонкасць такой сур'ёзнай справы, але калі «вялікая» Настачка, якая «ведае ўсё на сьвеце», кажа «добра», дык Мзей таксама хоча быць «вялікай» і казаць «добля».

У гэты час дзеці забываюць, што страхі могуць яшчэ зьявіцца, каб не даваць забіраць скарбу. Яны заняты дзяльбою.

І вось...

У самую гарачку дзяльбы дзеці (ці мо' гэта ім здаецца) чуюць выцьцё невядомага зьвера.

Выцьцё раздасца з блізкіх густых кустоў...

Дзеці палохаюцца.

Вочы ад страху выпучаны і блішчаць, нібы тыя гузікі са «скарбу». Скрыначкі выпадаюць з маленькіх загарэлых і замурзанных ручак.

Дзеці баяцца крануцца з месца.

І вось...

Чалавечы голас...

Голас бадай нечалавечы: нехта гудзіць, бурчыць, вые, войкае.

Словы чалавечыя:

— Кіньце вы ўсё гэта ды ўцякайце дахаты, а то я вас зьем... Ні слова дома не кажэце аб тым, што бачылі ў лесе, а то я вас і дома зьем. Вылезу з-пад ложка—і зьем. Выскачу з-пад печы—і зьем. Выбегу з хлева—і зьем... В-в-у-у-у! Ціханька бяз крыку і плачу ўцякайце! В-в-у-у-у!

Дзеці дрыжаць.

Прыслухоўваюцца да кожнага слова невядомай баечнай істоты.

Адкуль чуваць гэты голас?

— Не аглядайцеся!—строга кажа Невядомы.

Дзеці сьціснуліся ў адзін камячок, нібы ў венік з тонкіх бларозавых галінак. Пусьціліся наўцёкі з лесу—далі лататы.

Да разбуранага галья і яловых лапак падскоквае чалавек.

Ён зьбянтэжаны. з хітрай усьмешкаю на твары, з аганькамі ў бліскучых вачох.

Рахмілька.

Ён аглядаецца ва ўсе бакі, прыслухоўваецца і хутка пачынае зьбіраць раскіданае дабро...

Запакоўвае ў драўляную скрынку і шпарка нясе ў іншае месца.

У працягу дваццаці хвілін забірае адгэтуль усе скрынкі. Разбураная куча яловых лапак і гальля зноў ляжыць па-ранейшаму...

Нічога тут ня здарылася...

Рахмілька, крадучыся, выходзіць з другога боку лесу. Абмінае сенажаць, поле. Вось ён на камністым гасьцінцы. Бяжыць дахаты, бярэ свой кавалёўскі раменны хвартух і агародамі ідзе праз вёску ў кузьню Язэпа Крушынскага.

Рахмілька разьдзьмухвае агонь на горне.

Пані Ганна ў агародзе. Яна чуе звод малатка ў кузьні, ідзе ў хату і будзіць мужа:

— Ідзі, Язэп, нешта Рахмілька майструе. Трэба сярпы прывесці да парадку. Жніво не за гарамі.

Язэп Крушынскі пабег у кузьню.

— Што здарылася, Рахмілька? Ты лепш паспаў-бы ўдзень. Сягоньня-ж ўсяночная будзе...

— То-то. Ліха здарылася. Нешта пацягнула мяне сягоньня туды...

— Ну, і што там бачыў?

— Дзеці там гулялі...

— А каб іх ліха.—Там?!

— Якраз трапіў на тое, як яны дзялілі між сабою скрынкі.

— Ну?!

— Знайшлі чэрці. Я перахітрыў іх. Завыў ваўком, зароў мядзьведзем.

— Яны цябе ня бачылі?

— Не. Я пад кустамі схаваўся. Напалохаў іх робленым голасам. Казаў, што я іх зьем, калі дзе скажуць, што бачылі ў лесе. Дзеці ўцяклі, і я перанёс скрынкі.

— Пашанцавала на гэты раз. Ніхто дзецям не паверыць.

— Яны пабаяцца каму і гаварыць, каб я іх ня зьеў.

Язэп Крушынскі засьмяяўся:

— Ідзі дахаты, нячыстая сіла. Там і мае дзеці былі? Ну, і дам! Ну, і дам!

— Былі. Вы іх лепш не чапайце. Не рабеце скандалу.

СТАРЫЯ КУРГАНЫ

Вакол Курганішча многа курганаў.

Яны раскіданы і па сенажацях і па некаторых агародах, і ў лесе.

Курганішча—ад курганоў. На некаторых вырасьлі сталетнія хвоі, іншыя ўзораны.

Часта сяляне знаходзілі тут старыя чарапкі з узорами, пацеркі, нейкія абручкі, каменныя стрэлы—«чортавы пальцы», каменныя, гладка адшліфаваныя, тапары і чалавечыя косьці. Каменныя тапары—добрая рэч у гаспадарцы—імі таўкуць соль.

Магілы старадаўняй, сёвой мінуўшчыны ў Драздоў і Дзятлаў звычайнае зьявішча ў штодзённым жыцці. Струхлелыя людзкія косьці, якія часам вычэсваюцца з рыхлай зямлі, нібы грэбнем, сялянскай сахою, ня робяць на аратага цяжкага ўражаньня. Араты, праўда, закопвае чэрап на мяжы, але зараз-жа аб ім забывае.

На курганох у непагодны час гралі вятры—старыя вандроўнікі. Яны сьпявалі на гэтым месцы і тысячу год таму назад.

Сярод старых людзей жывуць аб курганох цікавыя казкі і паданьні: а поўначы тут розныя страхі паказваюцца.

Паводле казкі аднаго старога дзеда, яго дзед, нябожчык, ехаў уночы каля гэтых курганоў. На іх сьвяціліся нейкія сінія агоньчыкі. Раптам на адным з курганоў нешта замэкала. «Ня-йначай, авечка»,—падумаў ён. А дзед таго старога дзеда быў чалавек адважны. Ніякіх страхуў не баяўся. Ён спыніў каця і пашоў на той курган. Так і ёсьць: ляжыць баран, зьвязаны па нагах, і жаласьліва мэкае: «мэ-ээ!» А дзед таго старога дзеда

быў чалавек гаспадарны. Зараз-жа абмацаў барана—тлусты; мо' поўпуда сала на ім. А воўна-ж, воўна! Шу, проста панская хутра! Тады дзед таго старога дзеда давай барана на воз класьці. Тузгаўся, тузгаўся, пацеў—і ткі ўскінуў на воз. Задыміў люльку і паехаў. Спачатку конь ірвануў, захроп і пабег з усяе сілы, як-бы цэлая ганьня ваўкоў за імі гналася. Але хутка конь запеніўся, замыліўся і ні з месца. Дзед таго дзеда, калі лясьне пугай—ня ідзе конь. Як трахне пугаўём—ні з месца. А ў дзеда ляжалі граблі на возе. Тады як возьме малаціць грабільнаю па крыжы каня. Конь толькі азадкам круць-верць і хоць-бы што. Бяда! Баран такі цяжкі... Дзед таго дзеда дзівіцца, што такі баран, але радасьць яго бярэ: затое ні ў кога з суседзям гэткага ня будзе... А ноч зрабілася цёмная—страх. Хоць вочы выкалі—нічога ня відаць. Дзед паглядзіў барана па мяккай шэрсці. І дзівіцца: дзе правядзе рукою па сьпіне барана—там іскры сыплюцца. Мігацьця па шэрсці агнёвымі палосачкамі, замільгаюць яркімі, дробненькімі, як шрот, чырвонымі вугольчыкамі—і зьнікнуць... Тады дзед таго дзеда трохі спалохаўся. Няпрыкметна для самога сябе рука яго зрабіла ў павётры крыжык над бараном. Тады баран як зарагоча чалавечым голасам: «о-го-го-го-го-о!», ажна рэха пасьпалася з усіх бакоў: «о-го-го-го-го-о!», і зынік. Толькі дымок астаўся на возе. Серкай засьмярдзела. А конь як ірвануў, як пабег, як панёс, дык скуль толькі ў яго ногі! Тарахцелі калёсы па шнэх, па карчоx, ледзь косьці не растрэсьліся ў дзеда. А ў дзеда валасы цьвярдзеюць, як дрот, растуць уверх, шапку падымаюць. Дзед вярнуўся дахаты ледзь жывы.

Шмат такіх казак ведаюць Дразды і Дзятлы аб курганох.

Абрасьлі курганы страхоцьцямі, нібы каменныя мохам.

Так было даўней.

Цяпер страхі зыніклі.

Год таму назад з гораду прыехалі людзі. Раскопвалі некаторыя курганы.

Дразды і Дзятлы сьмяяліся з гарадзкіх забаўнікаў: як малыя дзеці, тыя зьбіралі чарапкі, каменныя і мэталёвыя заіржавелыя цацкі. Усё гэта запакоўвалі ў скрынкі, нешта мералі, вылічалі і доўга запісвалі. Глянуць вакол—і пішуць, малююць.

Абегалі гарадзкія людзі ўсе курганы. Строга загадалі сялянам не раскопваць іх, не чапаць. А то штраф плаціць будучь, у турму пасадзяць...

Пляваліся Дразды і Дзятлы.

— Што мы канакрады якія?!—дзівіўся Галава.

— За што турма? Завошта штрафы плаціць?—гарачыўся Сухарукі.

Набралі гарадзкія людзі «цацак» з курганоў і паехалі.

Усё зноў супакоілася.

Дразды і Дзятлы па-ранейшаму абыходзіліся з курганамі. Ніхто па турмах не сядзеў і штрафай не плаціў.

— Гарадзкія жулікі выдумалі,—глумачыў Галава.

— Хацелі нас напалохаць,—казаў Сухарукі.

А часам сухавей кружыліся над курганамі.

Там, дзе курганы абрасталі сталетняй хваёвай чупрынаю, дрэвы выгіналіся ва ўсе бакі, трасьлі вецьцем, скрышчелі адно аб адно, нібы каналі, нібы маліліся. А вецер сьвістаў на розныя лады, гойсаў па вершалінах, ламаў іх, крышыў і адарванае лісьце перасыпаў у сваіх нявідочных далонях.

Лягчэй было разгульваць ветру па тых курганох, дзе дрэў ня было, дзе рыхлы пясок быў раскапаны лапатамі ці разораны сахою. Там цэлыя слупы пяску круціліся высока-высока, круціліся ў гару і зноў рассыпаліся. Вецер разьдзьмухваў пясок, пытляваў земляную цёмна-шэрую муку. З гэтай мукі дзеці ў спакойны час пяклі булачкі, аладкі, печачкі рабілі. Часамі, калі сонца медам фарбавала летні дзень, дзеці дзеля забавы самі закопваліся па пояс у пясок, насыпаны старадаўнымі прапрадзедамі...

Зычэлі дзіцячыя галаскі.

А сівыя дзяды гаварылі, што сухавей,—гэта не сухавей, а «чортава вясельле».

«... каб апусьціць нож у сьвянцоную ваду, а потым кінуць яго ў гэты сухавей, дык на тым нажы відаць будзе кроў»...

Ніхто так і ня пробаваў гэтага фокусу з нажом, каб упэўніцца, што сапраўды гэта ня вецер, а «чортава вясельле».

Дразды і Дзятлы і так верылі...

Удзень людзі і сонца супакою не давалі старым курганом.

Увечары людзі адпачывалі па хатах, а сонца, акрываўленае, памірала. Тады курганы ў неба глядзелі, моўчкі выстаўлялі зоркам на паказ свае абскубаныя людзьмі сьціны.

Зоркі глядзелі ўніз, нібы тысячы зрэнкаў, кідалі па курганы ледзь прыкметныя сівяватыя ніткі праменьняў і апляталі дямлю, як павуцінай, жоўта-сінім зьзяньнем.

Зоркі памятаюць той час, калі яшчэ тут курганоў ня было, калі палалі вялізныя агні, якія чырвонымі языкамі лізалі паветра, ператвараліся ў сіва-чорны дым. Патаемныя знакі пісаў на небе гэты дым, братаўся з воблакамі і расплываўся ва ўсе бакі і зьнікаў, як госьць, што ўжо ніколі назад ня вернецца.

Часам над курганамі кугатала сава. Засьмяецца дзіка-дзіка—на-вар'ядку, заплача жаласна-жаласна, па-дзіцячаму, і давай плысьці над курганамі па растапыраных крыльях.

А калі месяц бываў поўны, круглы і ярка-жоўты, як дачырвана нагрэтая скаварада, тады над яго бледным водблескам плаваў па курганох цень савы, соваўся ціха і хутка, нібы праводзіў па зямлі чорную паласу... Запісваліся на грудзёх зямлі галасы поўначы; гукі расьлі з задумёнай цішыні і тапіліся ў нямых і гучных абшарах. Ноч ня траціла ніводнага гуку. Шолах травы, піск дрымотнай птушкі, якая вешта радаснае ці смутнае бачыла ва сьне, хрып дрэва—усё гэта зычэла а поўначы, вызначалася ў хвалях цішыні і ўдаралася аб дрымотныя прасторы, нібы аб шаўковыя загарадкі.

Язэп Крушынскі дадаведаўся аб значэньні гэтых курганоў, аб іх паходжэньні ад Івана Мацьвеевіча. Агроном апавядаў яму аб жыцьці старадаўных славянскіх плямёнаў, аб пышных хаўтурах і пахаваьні. Агроном тлумачыў Крушынскаму значэньне чараткоў, пацерак, караляў, каменных тапароў і іншых «цацак», знойдзеных у курганох.

— Мой бацька,—гаварыў Язэп Крушынскі,—яшчэ і цяпер зёлкі зьбірае па курганох. Праўда, цяпер ён многа перайначыўся. Але памятаю, як яшчэ я быў малы, дык бацька вырабляў такія рэчы, што і цяпер дзіўлюся. Гэта бывала пасьяля вялікадня. Мой бацька і яшчэ адзінаццаць чалавек хадзілі ў лес. У гэты дзень рэпідою, яшчэ да ўсходу сонца, тушылі агонь па ўсіх хатах. У лесе людзі зрубалі ясець, калолі яго на чатыры

плашкі і доўга цёрлі плашкай аб плашку, пакуль не задыміцца дрэва. Тады прыкладалі губку і прыносілі агонь ў вёску. Бабы запальвалі ў печы ад гэтага агню. Так рабілася штогод.

— Гэта і ёсць першабытны спосаб здабывання агню. Калі ў вас, Язэп Сымонавіч, будзе паравы млын, тады зробіце электрычнасць для Драздоў і Дзятлаў. Вось і будзе пераскок ад першабытнага вечнага агню да новага вечнага агню. У вашай культурнай гаспадарцы электрычнасць будзе новай прычынай для праслаўлення вашай асобы ў газэтах. Яшчэ раз надрукуем ваш портрэт, Язэп Сымонавіч.

Яны сядзелі на танку.

Над Курганішчам апусьцілася ноч. Сьвяцілі зоркі.

Іван Мацьвеевіч разьвіваў далей свае проекты:

— Як хораша будзе, калі ў Курганішчы засьвецяцца электрычныя лампачкі.

— Хоць аб электрычнасці гаворыце, Іван Мацьвеевіч, і ня верыце ў забабоны, аднак, пад сьвятлом зорак схадзеце цяпер на курган і прынясеце сюды чалавечы чэрап. Якраз бачыў сягонья. Ляжыць там зверху ў пяску.

— Не, не пайду. Дзівацкая ў мяне натура. Удзень я ніякіх страхаў не баюся. Жартую з іх. А як толькі надыйдзе ноч, дык нешта такое з глыбіні душы лезе наверх. Прабужаецца дух маіх прадзедаў, і я, чалавек з вышэйшай адукацыяй, раблюся пужлівым, як дзіце або як вясковая, цёмная баба.

— А я пайду і прынясу чэрап,—пахваліўся Язэп Крушынскі.—Гэта каля самага лесу.

— Авось ня пойдзеце!

— Пайду!

— Ня пойдзеце!

— Пайду! Толькі вы не чакайце тут, а ідзеце, Іван Мацьвеевіч, у пакоі, бо я трохі забаўлюся там. Курган далёка адгэтуль.

— Добра!

Іван Мацьвеевіч пашоў у хату. Крушынскі хуткімі крокамі пусьціўся за гумно. Там стаяў Рахмілька.

— Я даўно чакаю,—шапнуў Рахмілька ўстрывожаным голасам.—Перанёс сюды...

Каля сьдзяны ляжала шэсьць белых скрынак.

— Я ледзь адвязаўся ад агронома. Абяцаўся яму чалавечы чэрап прынесці з курганоў. Гэта ўсё глухства, Рахмілька. Але небяспечна тут ля сыцяны...

— Нічога. Зараз людзі забяруць.

— А людзі свае?

— Тыя самыя. Пэўныя. Тры Дразды і тры Дзятлы.

— На той раз удалося. Можа і на гэты ўдасца. Ты, Рахмілька, угаварыўся з імі?

— А як-жа. Трое павязуць сена, а трое дровы.

— Толькі каб ня ехалі разам. Няхай рыссышца па дарозе паміж іншых фурманак. Заўтра будзе вялікі кірмаш у Менску. На гасьцінцы павінна быць многа фурманак.

— Усё будзе добра, пане Крушынскі. Зараз людзі прыдуць. Ідзеце сабе па чэрап і трахнеце ім аб дурны чэрап агронома.

— Ды што ты, Рахмілька,—засьмяяўся Крушынскі,—ён разумны і добры чалавек. Ты будзеш ехаць на маім кані далёка ззаду, а пад Менскам наперад паедзеш. Каля Шмуйлы Заменскага міліцыі няма. У Шмуйлы на дварэ схаваеш, у шпіхляры пад жэрдкамі. Потым пойдзеш на Пярэспу да Зэліка. Яму толькі скажаш, дзе ляжыць. Ён сам забярэ. Пагуляеш у Менску і паедзеш дамоў. А праз дзень-два я сам буду.

— Ідзеце на курган, пане Крушынскі, а то людзі сюды не падыйдуць. Яны-ж ня ведаюць чый тавар.

— Бывай здароў, Рахмілька! Будзь малайцом!

Разьвіталіся.

Крушынскі пашоў на поле.

Ён спыніўся на мяжы. Лёг. Глядзеў ў бок гумна.

Ціха было вакол. Пахла сьвежым сенам. Цьвіркалі конікі.

Нібы пілавалі па нявідочных трухлявых дрэвах сотнямі піл. Аднак, гэты шум як-бы тапіўся ў цішыні ночы.

— Тавару на тры тысячы золатам. Калі ўсё пройдзе гладка, будзе на гэты раз дэзве тысячы заробку. Тры тысячы засталася з таго разу. У шчаціну ўлажыў пяць тысяч. Зэлік прапаў некалькі зліткаў золата. Ад каратаў адмоўлюся. Ну іх да д'ябла! Вельмі далікатная для мяне рэч. Я ў гэтым сьляпы, бы крот.

Крушынскі спыніў вусную матэматыку. Наставіў вушы.

Тунат ног...

Да пуні надышло шэсьць чалавек.

... Ліха на іх. Як жарабцы тупаюць і ўсе разам...

Людзі ўсунулі скрыпкі ў мяшкі, ускінулі на плечы і панесьлі на гародах у бок вёскі. Рассыпаліся хто куды. Кожны, відаць, меркаваў, несьці на сваё гумно, да фурманкі.

Пакуль не пачуў, як вазы выехалі з варот, Крушынскі ня мог супакоіцца. Яго сэрца было падзелена на шэсьць кавалкаў. Кожны кавалак знаходзіўся цяпер на сялянскім возе разам са скрынкамі пад сенам і дрывамі...

— Ці патрапяць добра захаваць? Часам пагранічнікі пробу-юць штыхамі...

З лесу падзьмуў сьвежы ветрык. Прыемны халадок песьціў гладкую шліфаваную лысіну Крушынскага.

— Эт,—махнуў рукой,—чаго непакоюся? Ня ўдасца на гэты раз, прыдумаем нешта новае на другі. Удавалася-ж мне браць процанты з сваёй-жа контрабанды, якую нібы-то лавіў. Калі зарыштуюць коняй, адкуплю Драздом і Дзятлам новыя.

З лёгкаім настроем Крушынскі падняўся з месца. Пашоў да кургана. Там удзень блішчэў у пяску адшліфаваны ветрам жоўты чалавечы чэрап.

... Трэба прынесці Івану Мацьвеевічу падарунак...

Падышоў.

Зірнуў у бок лесу.

Чорным высокім тынам стаяў застыглы, нярухомы хвойнік. Нізка над вершалінамі была прышнілена да неба бліскучая вышыўка зорак.

Язэпу Крушынскаму здавалася, што на гэты раз хвойнік на-інакшаму глядзіць, што нехта туліцца паміж дрэў і цікуе за ім, за Крушынскім...

Шум вершалін сьцелецца па разрытым кургане ціхім, працяглым, нібы чалавечым, стогнам.

... Мала што Іван Мацьвеевіч баіцца. Я-ж тут праходзіў уночы дзiesiąткі разоў...

Разважаў:

... Глупства. Забабоны. Мы не агрономы, каб уночы баіцца...

Адзінокі дуб, які стаяў недалёка на мяжы. быў відаць на

фоне цёмна-сіняга неба ўсімі галінамі. Выразы кожнага паадзі-
ночнага лістка прыкметны былі, нібы наклееныя папяровыя
ўзоры чорным на сінім. Калісьці людзі маліліся дубам...

Павеяла сумам вякоў.

Жальба і смутак адзіноцтва панавалі ў ночным полі...

... І трэба-ж было прыдумаць мне такое глупства—чэрап,
каб на хвіліну пакінуць аднаго Івана Мацьвеевіча. Скажаў-бы
проста: «выбачайце, я зараз вярнуся...» Насі цяпер трухляцілу
дахаты...

Пачаў сябе ўгаварваць:

... Гэта-ж звычайная косець. За гумном вунь колькі конскіх
чарапоў бадзяецца. І коні—жывыя істоты.

Плюнуў, падышоў да таго месца, дзе удзень бачыў чэрап.
Падняў э зямлі. Агрэс пясок...

Чэрап глядзеў на яго пустымі ямінамі вачэй. Усьміхаўся
нахабнай усьмешкай...

Гэтая ўсьмешка сьмерці таілася ў зямлі многа сот гадоў...

... Агідна...

Крушынскі прынёс трофею дахаты.

Агроном ляжаў у ложку.

— Ну, што прынеслі, Язэп Сымонавіч?

— Не...

— Ага! Я так і ведаў.

— Вось вам!

Крушынскі вьняў чэрап з-пад палы і наставіў супроць твару
Івана Мацьвеевіча.

Усьмешка чэрапа адразу кінулася ў вочы агроному.

— Фу... Агідная штука...—энэрваным голасам сказаў
ён,—цікава глядзець і неяк прыкра. Вось гляджу на гэты
чэрап і мне здаецца, як-бы роднага бацьку абакраў. Ну, і малай-
чына вы, Язэп Сымонавіч! Я-б нізашто ня прынёс, каб вы мне
хоць тысячу рублёў далі!

— А я вось не баюся.

— Ведаеце, Язэп Сымонавіч, трэба будзе вам закапаць зноў
тэты чэрап. Такімі ўчышкамі мы саміх сябе не шануем. Некалі
і нашы чэрапы будуць так бадзяцца, як каменье ў полі.
Сьмерць ня любіць, каб выкрывалі яе інтымнасьць, каб не
шанавалі яе саромлівасьць. Яна самая агідная штука на сьвеце.

У мяне цяпер такое адчуванне, нібы мне хтосьці плюнуў у твар. Як вы, Язэп Сымонавіч?

— Нібы нешта нясмачнае глынуў.

— За час імперыялістычнай і грамадзянскай вайны аголілася сьмерць. Сарвалі вопратку з гэтай старой, брыдкай жанчыны. Яна зрабілася няцікавай, будзённай, без поэтычнай чорнай мантыі на касьцяку.

Іван Мацьвеевіч спыніў філэзофію на гэту тэму і пачаў прыслухоўвацца.

— Нехта пад вакном шастае ці якое там ліха?

Голас яго спалоханы.

— Гэта рабіна. Галінамі ў шыбіны барабаніць,—вытлумачыў Крушынскі.

Агроном супакоіўся і давай разьвізаць далей сваю філэзофію.

— Нават у акопах, дзе людзі прывыклі да сьмерці, як да сваіх агідных вошай, і то баяліся яе. Баяліся ня звычайнага працэсу сьмерці, але ў салдат жыў містычны страх уяўленьня аб ёй. Гэты страх людзіносяць з сабою, як спадчыну тысячагодзьдзя. Гэты страх ідзе з глыбіні чалавечай фантазіі. Адзін знаёмы афіцэр раскажаў мне на гэту тэму цікавую гісторыю. Гэта было ў 1915 годзе на расійска-нямецкім фронце. У нашых быў агентам адзін кітаец. Часта прабіраўся праз фронт на нямецкі бок, прыносіў адтуль вельмі каштоўныя весткі аб разьмяшчэньні іхнага войска. Нашыя атрады падсоўваліся наперад толькі дзякуючы гэтаму кітайцу. Так цягнулася некалькі дзён. Але вось неспадзявана перагала шанцаваць. Немцы пачалі біць нашых. І так трапіла—як-бы ведалі, дзе знаходзіцца кожны наш узвод, кожны паадзіночны салдат. Падазравалі кітайца. Давай сачыць за ім. Так яно і вышла! Цапнулі яго аднаго разу якраз тады, калі ён сядзеў пад ніём і самым спакойным чынам здымаў плян разьмяшчэньня нашага войска. Праз некалькі гадзін яго павесілі і закапалі. Аб гэтым ведалі ўсе салдаты. Дык што вы скажаце, Язэп Сымонавіч, назаўтра салдаты заўважылі, што гэты самы кітаец, як ні ў чым ня бывала, разгульвае каля аконаў... Сярод салдат пачаўся перапалох. Валасы дыбам паднімаліся. Жартачкі—мярцьвяк разгульвае! Да катоб кітаец ні пасу-

нуўся, усе ў гвалт і наўцёкі. Даведаліся афіцэры Такі-ж самы страх і на іх напаў. Але знайшоўся адзін адважнік. Ён з рэвольверам у руках пашоў на кітайца. Кітаец спалохаўся: «У чым справа? За што яго страляць?» Пасьля доўгіх гутарак і тлумачэньняў выявілася, што гэта быў павешаны ня ён, а яго родны брат, які служыў такім-жа самым агентам у немцаў. Брат быў вельмі падобны да яго. Дык вось што часам бывае. Людзі, якія не баяліся куляў і шрапнэляў, спалохаліся здані павешанага няшчаснага кітайца...

— Цікавая гісторыя,—сказаў Язэп Крушынскі.—Чэрап вынесу ў сад і заўтра закапаю, а то вы спаць ня будзеце.

Яны разьвіталіся і разышліся спаць.

Язэп Крушынскі цяпер думаў адно:

— Трэба пільнавацца гайдачан...

Сяляне з блізкай вёскі Гайдачаны былі па-за межамі яго «рэспублікі», былі зусім чужымі людзьмі, ня гледзячы на та-кое блізкае суседства. Крушынскі іх заўсёды асьцерагаўся. Што-б ён не рабіў, аб якіх плянах не меркаваў, заўсёды лёгкай чарвяточынай мучыў непакой:

— Трэба пільнавацца гайдачан...

Каб улабуніць гайдачан, каб прывабіць іх да сябе, Крушынскі ўжываў розныя спосабы: пасылаў на перагаворы самых лэўных з Драздоў і Дзятлаў, да сябе запрашваў і гарэлкай паіў «лепшых» гайдачан—самых гаспадарных—усё ня клеілася... і дабром пробваў, і страхукамі—нічога не памагала... Вечна вісеў над ім дамокляў меч:

— Трэба пільнавацца гайдачан...

... Я зрабіў колькі год таму назад вялікую памылку: пры раздачы сваёй зямлі не заткнуў глотак некаторых гайдачанскіх крыкуноў-абібокаў кавалкамі зямлі. Аддаліўся ад іх. А ніколі ня можна ад людзей аддаляцца, якімі-б яны ня былі. Цяпер цёнгля трэба стрыгчы вушамі і лавіць носам гайдачанскае паветра. Вось і сягонья, каб гайдачанскія халеры Рахмільку з таварамі не праюхалі... Галоўнае, Антоць Драчык...

Трэба пільнавацца гайдачан...

ГУТ МОРГН, РЭБ ШМУЭЛ! 3

На гасьцінцы ў Менск едзе шмат фурманак.

Сьпяшаюцца на кірмаш. Тарахтаюць калёсы. Людзкі гоман. Хто крытыкуе каня свайго суседа. Хто сьцёбае ўласнага каня, б'е са смакам, з моцнай лайнхай. Некаторыя кураць. На вазох крычаць куры ў клетках, верашчаць парасяты.

Шмат вазоў з дрышамі, з сечам, з цабэркамі, з мяшкамі; у кублах і пасудзінах—масла, сыр і іншае вязковае дабро.

Бадай на кожным возе—баба. Гаспадар—пехатой.

Пры дарозе каля хвойніку дымяць вогнішчы. Коні распрэжаны, прывязаны да вазоў, перабіраюць сена мяккімі губамі. Каля вогнішча на разасланай тканіне сілкуюцца людзі.

Толькі што пачынае віднець. Над ляском шапаціць ранічны халодны ветрык, перабірае на вазох паадзіночныя калівы сена. Трасе сівымі бародамі дзядоў. Нясе з дарогі на сьпелае жыта, на сьвежа-зялёныя аўсы пах кірмашовага гасьцінцу; сена, калёсная мазь і конскі пот зьмешаны ў адзін востры пах.

Пад ружовай паласою ўсходняга неба над завялым густым бульбянікам крычаць вароны. Цёмна-шэрымі плямамі яны кружацца над адзінокімі бярозамі, вызначаюцца на ружовым фоне наветра вострыя канцы іхных крыльляў і дзюбаў.

Рахмілька едзе на аднай з лёгкіх калясак Язэпа Крушынскага.

Яго абоз з трох вазоў сена і трох вазоў дроў расьселяны ў адзіночкі між іншымі вазамі сена і дроў.

Па яго камандзе Дразды і Дзятлы едуць ня разам, а ўперамешку з незнаёмымі людзьмі.

Рахмілька адчувае адказнасць за дабро: стараецца мець перад вокам усе свае фурманкі. Спачатку пусьціць каця хуткім крокам, пакуль не абгоніць увесь «свой» абор, каб набачыць, мо што здарылася нядобрае. А пасля, як утледзіць самую першую сваю фурманку з сенам, зноў аслабіць лейцы; конь ідзе марудна-павольна, і зноў такім чынам Рахмілька прапускае «свой» абор да самай апошняй фурманкі з дрывамі.

Зноў пачынае шывка ехаць...

Так Рахмілька плыве па гасьцінцы, вартуе дабро, трывожыцца і радуецца ў адзін і той самы час.

... Некалькі соцень і мне пападзецца. Каб толькі давезьці да Шмуйлы Заменскага.

Настрой увесь час напружаны.

... А можа на гэты раз не пашанцуе? Ліха яго ведае, усё можа здарыцца...

Холадна робіцца на сэрцы. Мары аб некалькіх сотнях вельмі вабіць. Яны адыходзяць, адсоўваюцца на некалькі вёрст.

Рахмілька нырцуе між сялянскіх вазоў, ня спускае з вачэй «свайго» абору, пераміргваецца па чарзе з «сваімі» Драздамі і Дзятламі. Кожнаму асьцярожна кіўне, міргне і адвернецца: ён з імі не знаёмы.

... Не выпадае цяпер гаварыць з суседзямі. Ня трэба мець ніякай сувязі з гэтымі вазамі...

Рахмілька—добры дыплёмат. Адзін з першых у «рэспубліцы» Крушынскага.

Пасьвятлела.

Над гасьцінцам у шкляным бяздоўні неба вісяць дробненькія кропкі. Часам яны выглядаюць маленькімі мушкамі. А часам нічога ня відаць, толькі чуецца чысты і дробны звон. Гэта жаўранкі...

Шнуры жыта, аўса, канюшыны, бульбы разгортваюцца абал гасьцінцу, разьбітаюцца далёка ў бакі да туманнага курадыму далячынь, да хутароў, да ледзь прыкметных узгоркаў, да цёмна-зялёных хмызьнякоў... Даўжэзнымі акварэлямі каляруюцца яны істужкамі, абрусамі заостранымі клінамі па шырокіх грудзёх глебы-маткі.

Прыгледзься пільна да аднаго толькі каласка жыта. Колькі ў ім зграбнасці, колькі пераліваў ліній і колераў!

Кінь вокам на адзін-адзіншоткі васілёк, што стаіць элегантам на мурожнай мяжы—і ў цябе зьявіцца радасьць, супакой...

А вунь, нібы вартаўніца, пазірае ўдаль самотная дзічка-яблынька.

Яе кручаватыя галіны таксама клічуць да сябе.

Сярод лугу, водаль ад дарогі—сажалка. Блішчыць яна аграмадным вокам зямлі, глядзіць уверх—у неба. Яе зрэнка адлюстроўвае ў сябе калматую хмарку, якая заблудзілася ў чыстым небе, як маленькае ягнё. Абапал сажалкі цягнуець, нібы густыя вейкі, змрочныя волькі. Яны нахіляюцца над сажалкай, заглядаюць у вакно падзямельля.

Кожны куток вабіць прытулам сонечнай, летняй гасьцінасьці.

Грукаюць-стукаюць калёсы. Па гасьцінцы пыл стаіць, курадыміць на поле.

Людзі заклапочаны. Трэба пасьпець упору прадаць тавары яшчэ за добрую цану: гэта значыць—дарага, а потым купіць тое-сёе для хаты таксама за добрую цану: гэта значыць—танна...

Людзкія галасы завэнджаны махорачным дымам; ядраныя лаянкі запаўняюць летнюю раніцу.

Рахмілька ўтаропіў вочы: глядзіць удаль дарогі, пазірае над конскімі вушамі пад дутою.

На дузе шмат намаляваных пеўнічкаў. Рахмілька налічыў іх штук дваццаць. Яны—як жывелькія. Во, здаецца, зараз кукаракнуць тоненькімі галаскамі: паводле свайго росту...

А пад гэтымі пеўнічкамі разгортваецца даўжыня дарогі. Яна ўрэзалася між палямі і цягнецца далёка-далёка, як нейкі казачны вуж. Чым далей, яна робіцца вузейшай, пакуль ня ўткнецца ў неба тоненькім, як заостраны кіёк, шпілем... Там, дзе дарога ў далячыні вузейшая—і фурманкі драбісуюць, а пад канец дарогі здаецца, што гэта мухі поўзаюць па зямлі... Людзкі гоман таксама болей гучны на блізкіх вазох. А далей ён зліваецца ў агульны гоман летняй раніцы і кірмашовай дарогі.

Усё гэта бачыць Рахмілька пад дваццацю пеўнічкамі маляванай дугі.

Усё жывое, чым далей, тым больш драбнее перад вокам Рахмількі.

Толькі мары яго, чым далей, тым болей вырастаюць і пры-
маюць болей жывыя, рэальныя формы.

Чым далей, тым большая адлегласць дарогі праглынула.

Абозу Рахмількі пакуль што яшчэ ніхто не зачашуў...

... Небясьпечна сустракацца з коннымі вайсковымі раз'ез-
дамі і міліцыяй. Тыя часам заглядаюць у вазы, калі нешта
здаецца ім падазроным.

Вось гэтых вайсковых і міліцыянэраў Рахмілька і «пільнуе».

Якая карысьць з таго, што «пільнуе»—ён сам ня ведае.
Карысьці хутчэй за ўсё ніякай няма. Але лягчэй на душы.
Прынамсі, пастаянна ведае, у якім становішчы знаходзіцца ён
і як справа з яго марамі.

... Вунь-вунь конны паказаўся. Рахмілька нацэліў на яго
вочы. Каб вочы былі стрэльбай-дубальтоўкай, дык адразу вы-
стралілі-б.

З кожнай хвілінай коньнік расьце на кругавідзе, вырастае ў
грознага «святота» Ягора на кані, з вострай пікаю супроць
цмока-людаеда. Блішчыць піка на сонцы.

У Рахмількі сэрца тухкае мацней.

Коньнік ня спыняецца каля вазоў.

... Пашанцавала на гэты раз...

Коньнік пад'ехаў бліжэй.

Рахмілька зірнуў на яго. Адварнуўся і злосна плюнуў.

... Ліха ведае што. Гэта-ж чалавек з касою на сенажаць
сідзе... Цьфу!

Рахмілька шкадуе, што гэта звычайны селянін, а не вай-
сковы, пагранічнік:

... Дармо спужаўся...

... Няхай-бы хоць страх быў не дарэмны, а то за нішто такое
адчуваньне прапала...

Сонца пачынае грэць. Здалёк вышлылі з-пад залацістага ту-
ману бліскучыя купалы менскіх цэркваў і касьцёлаў, чорныя
трубы фабрык.

Грукочуць калёсы па шашы. Трасе і ў лёгкім вазочку. Рах-
мілька не зварочвае ўвагі. Перад горадам яшчэ пільней гля-
дзіць...

І на гэты раз без усялякай карысьці...

Разъезд насхаў ззаду...

Тры чырвонаармейцы...

Млосна Рахмільцы. Пахаладзеў увесь.

... Вось, каб на хвіліну зрабіцца пеўнікам на маляванай дузе...

... Каб і вазы з сенам, з дрывамі пеўнікамі парабіліся...

... Пакуль чырвонаармейцы адчэляцца і паедуць сваёй дарогай...

— Гэй! стой! таварыш!

... Ніхто іх не чапае, чаго лезуць?..

Спыняе каня.

— Контрабанды няма?

— Шукайце!

Поркаліся ў бозе, перакінулі сена.

— Чаму едзеш з пустым возам?

— Я—каваль. Па жалеза еду.

... Ня так страшан чорт, як яго малююць.

Чырвонаармейцы спынілі яшчэ некалькі вазоў і паехалі далей.

На гэты раз Рахмілька нават ня плюнуў. Ня то, што не спалохаўся, але небясьпечна і плюнуць, каб ніхто не падумаў, што спалохаўся...

... Хутка і Шмуїла Заменскі.

... Вунь яго вялізны заезджы дом з высокім тынам з тоўстых бяровеньняў. Каб акапаць ровам вакол тыну, дык выглядала-б старасьведкай крэпасьцю.

Рахмілька абганяе фурманкі, адчыняе вароты на двор Шмуїлы.

Стары сядзіць на ганку ў ярмолцы, з акулерамі на носе. Доўгая да грудзей сівая барада. Халадайка да пят.

Біблійны патрыярх.

— Гут морги, рэб Шмуэл! *

— Гут ёр! **

— Купляеце дровы і сена?

*) Дзень добры, пане Шмуїла!

**) Добры дзень!

— Чаму не? Колькі вазоў?

— Шэсьць.

— Адкуль?

— З Курганішча.

— Ага...

Шмуйла паважна гладзіць бараду, паказвае рукою на шпіхляр і ідзе ў хату па ключы.

Фурманкі накіраваліся на дзядзінец.

ШТУКА ПРЬВЫЧНАЯ

У прасторы летняга дня сонца наліло мядовы сок. Над пала-самі аўсоў зіхаціць ледзь прыкметны для вока залацісты со-нечны пылок. Па лясных хрыбтох, па чулых вершалінах хмызь-някоў вандруе дзень; заглядае ва ўсе шчыліны, наводзіць глянц на адзінокія бярозкі. Яны дрыжаць сарамлівыя ў кужэльных сарочках і ня ведаюць, дзе схавалца ад аграмадных хвой, уку-таных у бурны дарожныя бурносы.

Вандруе дзень.

Ён сыпле-сее з нявідочных пазух у прыдарожны хмызьняк, нібы сейбіт зерня, гучна-сьпеўны дождж жаўранкаў і вераб'ёў.

У багне каля гразкай грэблі кіпіць жыцьцё. Сьвяткуюць со-нечнае сьвята балотныя кветкі і траўкі. Між сакавітым аерам і густым трысьцём размясьціліся сямейкі белых вадзяных лілей. Яны ўтаропілі ў сонечнае полымя сьнежныя гладышыкі, углядаюцца ў гару да ахмяленьня, да сляпоты. Кожная жылка на пілюстках сьвеціцца правіднай вузенькай, як валасок, сьця-жынкаю.

А водаль на мяккіх травяністых купінках-булках туляцца абалал грэблі густыя грамадкі сінх, жоўтавокіх незабудак.

Матылькі і вялізныя мухі з празрыстымі крыльямі міту-сяцца ў сонечнай мяцеліцы, кружацца над расьлінамі ў ціхі віхор і ня могуць нарадавацца яркімі колерамі і сьветлым цяплом.

А водаль грэблі і далей адпачываюць на купінах тонкія ляшчыны, сумныя вольхі і чулыя асіны.

А за імі разгарнулася балота, цягнецца-цягнецца ўдаль роў-ным абшарам аж да рэчкі. Балота скрозь абрасло шчацінай высокай травы, цьвёрдай і вострай, як шкло.

Часам вятры насоўваюць на свае плечы шэра-мутныя сьвіткі хмурых воблакаў і пускаюцца брысьці на балоце. Тады дрыжыць цвёрдая шчаціна травы, і зморшчыны праходзяць на бяльмістых рудаўках. Туляцца вятры да зямлі, шумяць і сьвішчуць і месца сабе не знаходзяць. Пішчаць жаласьліва балотныя птушкі. Уніз, бы камень, падае драпежны аграмадны каршун.

Каля грэблі трохі падсохла.

Шмат было крыку ўночы; вакольныя сяляне ехалі на рынак. Вазы з сенам рабілі круг на многа вёрст вакол.

Цыпрук Ярэмчык, які заўсёды любіць пагутарыць з людзьмі, на гэты раз ня выходзіў на дарогу. Ён прапусьціў цікавую аповесьць мінулай кірмашовай ночы, гутарлівай дарогі.

У пазаўчарашнюю ноч у яго начаваў «аграмон» з портфэлем.

Шкадуе Цыпрук, што не запытаўся ў таго вучонага чалавека, на ўсялякі выпадак, лякарства ад зубоў.

Нібы «аграмон» урачыў: раніцою, пасля яго ад'езду, у старога селяніна яшчэ горш разбалеліся зубы, ажна кінуў працу на полі і пашоў у хату. Вельмі шкадаваў, што сына-рабфакаўца дома ня было, бо той паехаў на пэйкую «скрусію» ў Ленінград. А то пэўна ведае сын зёлкі ад зубоў: не дарма-ж вучыцца ў Менску.

Стары Цыпрук завойкаў.

Ва ўсіх яго хваробах войканьне лічылася першай «хуткай мэдыцынскай дапамогай».

Але войканьне мала памагала. Яно толькі зьвярнула ўвагу ўсіх хатніх на хваробу старога гаспадара і дало магчымасьць яму самому як-бы кінуцца ў рукі гэтай хваробе, аддацца ёй і казаць: «рабі са мною, што хочаш».

Толькі лёгка сказаць, «рабі са мною, што хочаш», калі нехта піліць па сківіцах, сьвідруе мозаг, выбівае іскры з вачэй. Лёгка так казаць, калі зубы ў роце вырасьлі ў паркан, цесна ім там, ныюць. Вось здаецца, выбіў-бы іх, размалоў-бы на муку, каб толькі вызваліцца ад гэтай агіды.

— Во-о-ой, во-о-ой!—стогне стары Цыпрук.—А ніколі-ж яны, шэльмы, так заядла не балелі, ліха на іх!

Пробваў паласкаць зубы самагонам: добрае лякарства, лепшага ня трэба.

— Трасца пейкая, ці што?

І гарэлка не памагае.

Тады баба ахутала яму твар цёплай хусткай.

Стары сеў на лаву, абапёрся вострымі локцямі аб стол, сьціснуў далонямі твар і гудзеў ціханька, працягла, нібы камар:

— В-в-в-вой... Во-во-о-о-о...

Ліха яе бяры з работай!—прамармытаў Цыпрук праз цёплую хустку.—Паеду да хвэльчара, ці што?

— А праўда,—згадзілася баба,—усяго пяць вёрст да Моркаўкі!

Стары Цыпрук сам запрог каня. Паехаў.

У дарозе зубы яшчэ больш разгуляліся.

... Ня ведаў я дагэтуль, што ў мяне зубы ёсьць, ці што? А во маеш сабе пацеху на старасьць—зубы!

Цыпрук запрыўшымі ад болі вачыма злосна паглядаў на крыж каня. Прыехаў.

На шчасьце, у старога фэльчара ня было пацыентаў.

Фэльчар сядзеў пры сталае супроць недапітай пляшкі гарэлки. На канале адпачывала гітара.

На высьлізнулае з-пад хусткі «дзень добры!» ён падняўся, пільна зірнуў на Цыпрука і сказаў:

— А, зубы? Штука прывычная!

— Якая там прывычная?

Фэльчар пачаў разважаць спакойным тонам:

— Спачатку абмазгую, як і што, а потым возьмемся за дзела. Ого—зубы! З болем яны вырэзваюцца ў дзіцяці, з болем іх прыходзіцца вырываць у сталага чалавека, каб на той сьвет найсьці бяззубым. Быццам перад сьмерцю чалавек толькі што нарадзіўся.

— Навошта гэты боль?

— Як навошта?!—здзівіўся фэльчар.—А з чаго-б наш брат жыў? Падыходзь бліжэй, дружа!

Цыпрук падсунуўся.

— Ды скінь анучы з цэры! Абматаўся імі, як тая баба. Не надобен-жа ты, пане дабрадзею, да чалавека, а да нейката ня тое ды ня сёе, ня тут кажучы. Ну, годзе стагнаць...

Цыпрук разматаў хустку. Бародка зьямцавалася, надрабнела.

— А-а-а-у-вой-у-вой...

— Пакажы, пакажы, дружа! разяў ляпу!

— А-а-а! у-у-у!

Цыпрук матае галавой, расчыняе рот і паказвае закарэлым крывым пальцам у правы бок рота:

«Во-во-во»...

Фэльчар падводзіць селяніна бліжэй да вакна. Доўга ўглядаецца ў яго цёмны рот. Ківае галавою. Жмурьць маленькія вочы і як-бы сам з сабою гаворыць:

— Штука прывычная. Гнілы зуб—трэба вырваць.

— У—гум, у—гум.

Фэльчар дастае з шафы бутэлечку і пучок ваты. Наматвае кавалачак ваты на кончык запалкі, макае ў бутэлечку з лекаствам і затыкае гэтым хворы зуб Цыпрука.

— Цяпер адпачні трохі.

Цыпрук сеў на табурэт, а фэльчар заспадыраваў з кута ў кут, мармытаў пад нос і калечыў украінскую песню:

І шумэ, і гудэ,
Дробен дождык ідэ,
А хто мэнэ молодэньку
Тай да дому доведэ?

Праз колькі часу фэльчар пытаецца:

— Ну, што? Палягчэла?

— У—гум!

«Пашумеўшы і пагудзеўшы», зноў пытаецца:

— Адпаў боль?

— Адпаў! Дай вам бог здароўя ці што? Цяпер і гаварыць магу. А то проста бяда. Як вострым шылам калола сківіцы, галаву. Пробваў самагонам лячыць.

Фэльчар з зацікаўленасьцю наставіў вушы і вочы:

— Ну, і як? Гарэлка часам памагае.

— Дзе там!

— Зараз вырвем—і гэты зуб ніколі баледь ня будзе, бо яго самога ня будзе... За іншыя ня ручаюся... Калі не заразіліся

ад хворага, тваё шчасьце. А то, ведаеш, часам нападзе на зубоў пошасьць, усёроўна як на курэй.

Фэльчар дастаў з шафы бліскучыя абцугі. Пэліў вады ў шклянку, кінуў туды некалькі драбінак нейкай солі, ад чаго вада пачырванела, а падышоў да селяніна.

— Ты толькі глядзі, дружа, сядзі спакойна. Як буду рваць, ня круці галавою і не хапайся за мае рукі. Разумееш, пацярпі. Ну, як-бы не ў цябе рвуць зубы, а ў мяне...

— Ужо, ці што?

— Разяў рот шырэй, яшчэ шырэй. Во так!

Фэльчар сам разявіўся: паказаў Цыпруку, як гэта трэба рабіць:

— А-а-а-а!

— А-а-а-а!

— Добра! Пачынаю! «І шумэ, і гу...» Толькі дружа, глядзі, дзяржыся рукамі за тубарэт—і ні з месца! Шутка прывычная...

Фэльчар яшчэ раз паглядзеў селяніну ў рот.

— Ну і зубы ў цябе—конскія, здаровыя. Ага! вось ён! Гад гэты... Зладзюга... Мы яму задамо дыхту!

Усунуў тонкія сталёвыя абцугі.

— Ківаецца шэльма, як рабін пры малітве. Мы яго... Цап! штука прыв...

— Ой, ой!

Цыпрук крыкнуў немым голасам і схваціўся рукамі за рукі фэльчара.

— Ой, ву-ой!

— Такого ўгавору ў нас ня было,—пакрыўдзіўся фэльчар.— Мудрыя перпяць. І пан Езус царпеў...

Фэльчар зноў прыняўся за работу.

Селянін пакрыўся потам. Цяжка сапеў.

— Вуай!—крыкнуў Цыпрук, як дзіцё, якое толькі што нарадзілася, і падскочыў на месцы.

— Ох, ты!—зазлаваўся фэльчар,—сам вінават, што зуб даўся папалам. А, здаецца, ня той, за які браўся... Штука прывычная... Паласьні рот гэтай жыжай. Адсапіся...

Фэльчар падсунуў шклянку.

Цыпрук паласкаў рот і пачаў выць, скавытаць дзікім, кеным голасам.

— Ву-а-ай... О-о-о-ой...

Фэльчар апраўдваўся.

— Што севу, то і жні. Казаў-жа табе: сядзі спакойна. Трэба было сядзець!

— Такімі абцугамі і сківіды мог мне выкруціць, ня толькі здаровы зуб паламаць,—сыпаліся праз выццё словы Цыпрука.

— Дай сюды! Я цяпер ужо ведаю, дзе хворы зуб...

Цыпрук падняўся моўчкі.

Акуратна абматаў хусткай твар.

— Прышлю табе праз унука старыя граблі, дык будзеш зубы рваць у грабель.

Цыпрук выняў з кіншэні дзеве грыўні і палажыў на стол.

Фэльчар мармытаў:

І шумэ, і гудэ,

Цыпрук стукнуў дзэвярыма і вышаў.

Сеў на воз. Ад вялікай злосьці на фэльчара зубны боль як-бы сьцішыўся.

Едучы дахаты, Цыпрук злаваўся ўжо не на фэльчара, а на сына, які часта гаварыў, што калі чалавек захварэе, дык трэба лячыцца ў доктара, а не ў шаптуна.

... Во як доктар памагае. Узяў-бы я гэтыя абцугі ды адкруціў-бы яму нос, гэткаму доктару!

Ад злосьці Цыпрук моцна сьцебануў каня. Конь з няпрывычкі падскочыў заднімі нагамі, наастрыў вушы і пабег шпарчэй.

СЫМОН ЧАРНЮК

Слава Сымона Чарнюка, бацькі Язэпа Крушынскага, лунала па ўсёй ваколіцы.

Ён лячыў ад усіх хвароб зёлкамі і напэтанай вадою.

Хворыя ездзілі да яго за многа міль. Ня толькі звычайна хворыя, але вазілі да яго вар'ятаў, «шакручаных» падвсем. Ездзілі бабы, у якіх ня было дзяцей, мужчыны з сакрэтнымі хваробамі. У селяніна ўкралі камя—ішоў да шаптуна, каб даведацца, хто ўкраў. Даведваліся ў яго, хто хату падпаліў. Прыходзілі па розныя сямейныя парады.

Цёпкаліся да яго па гразі і ў глухую восень, у вясеньнюю паводку на чоўнах перабіраліся. І ў зімовыя завеі, і ў летнюю гарачыню да яго зьяўляліся розныя людзі, і ня толькі простыя сяляне, але нават і шляхта, і з мястэчак. Адукаваныя дабрадзеі з гораду хоць рэдка, але таксама траплялі да Чарнюка.

Вельмі ня любіў Сымон Чарнюк, калі гарадзкія нешта ў кніжках запісвалі пры ім. Аднаго разу такі гарадзкі хацеў яго сфотаграфавачь, дык шаптун ледзь фотографічнага апарату не зламаў.

— Хочаш мяне са сьвету зьвесці!—злаваўся Сымон Чарнюк.—Праколеш потым шпілечкай маю картачку, і ў мяне грудзі забалюць, сэрца зане...

Заўсёды Сымон Чарнюк спачатку злосна прабіраў сваіх пацыентаў, сыпаў брыдкімі лаянкамі, а пасля ўжо «лячыў» вадою.

Калі прыходзіў да яго чалавек, у якога ўкралі камя, ён, звычайна, распытваўся аб усіх суседзях, з якімі той сварыўся ў

апошні час, даведваўся аб ваколiцы, аб кірмашовых мястэчках, аб усіх лясох і дарогах вакол, потым доўга думаў, меркаваў і часта правільна паказваў, дзе шукаць каня.

Пры гэтым шаптаў на ваду і даваў «пацыенту» піць.

Па судовых справах ён таксама даваў піць «лякарства» і ўважліва, па-адвакацку, знаёміўся з судовай справай. Сухотнікаў, раматысных і іншых хворых, апрача вады, лячыў яшчэ і зёлкамі. Людзей, «сапустых нячыстай сілай», ён ляў, часам нават і біў. Пры гэтым яго чорныя вочы страшна блішчэлі.

Сымон Чарнюк дзяліў усе хваробы на тры катэгорыі:

1) калецтва цела зверху, 2) нутраныя і 3) калі чалавек сапсаваны «нячыстай сілай».

Першае лякарства—нашэптаныя вада—ужывалася пры хваробах усіх катэгорый.

«Вада ачышчае чалавека»,—гаварыў часта Сымон Чарнюк

Узверху калецтвы цела лячыў травамi і «замаўляў кроў», каб «ачышчалася».

Усе нутраныя хваробы ён лячыў таксама зёлкамі.

— Нутраныя хваробы—ад чарвякоў, якія кішаць у чалавечым целе. Гэтыя чарвячкі—дробненькія. Ёх не заўважыш. Яны грызуць чалавека—ён сохне, марнее і гiне. Тое самае бывае з капустай, са збожжам на полі, з дрэвамi, калі нападзе рабак.

Паводле Сымона Чарнюка, яго зёлкі і нашэптаныя вада рабілі тое, што хворы выплёўваў пошасных чарвячкоў, выпаласкваў іх з цела. Тады чалавек здаравеў.

Дактары, па-ягонаму, кепска лечаць людзей, бо яны сваімі лякарствамі тудыць маленькіх чарвячкоў у чалавечым жываце. Спачатку чалавек як-бы ачуняе, але тэта толькі спачатку, бо атручаныя чарвячкі асядаюць у целе, ня вылазяць наверх. Ад розных хвароб іх набіраецца там цэлыя кучы. Яны гніюць у чалавечым целе, як трупы ў магіле. І вось раптам, пасля доктарскіх лячэнняў, чалавек памірае....

— Няхай апруджнее фэльчарская парада на ўсім сьвеце!—вылаяўся Цыпрук.

Ён пакінуў дома каня і пехатой пусьціўся ў дарогу да Сымона Чарнюка зубы лячыць. Пашоў пехатой па дзвюх прычынах: каб каня не адрываць ад гаспадарчай працы, а таксама.

каб пільней прыглядацца да таго-сяго, што на дарозе робіцца... Паглядзець, як ідзе праца ў людзей на полі, а часам з чалавекам, пры выпадку, пагаварыць...

Да Сымона Чарнюка (па-вандроўніцку: з торбай за плячыма і кіем у руках) Цыпрук прышоў пад вечар.

Дробны, рэдкі ельнічак пазалочаны заходнім сонцам. Маленькія вакенцы Сымонавай хаткі праменьца ад сонца, і здалёк здаецца, што гэта знутры хаткі сьвеціцца агонь. Уся хатка—і трухлявыя, нізкія сьцены, і зарослы рознымі травамі дах—таксама афарбована ў празрысты бледна-ружовы колер заходу.

На дзядзінцы буе махрастая крапіва і попельнага колеру палын. Каля самых сьцен прымасьціліся густыя кусты маліньніку. Сьцены абвешаны жмутамі драўляных абручоў. Кучкамі навалены дубовыя клёнкі. Яны сохнуць і на даху. Каля дзвярэй—недаробленыя асінавыя начоўкі.

Недалёка ад хаты, пры дрывогні, стаіць фурманка. Калматы сялянскі конік ня выпражаны, задумёны, апусьціў галаву над акапкам сьвежага сена. Ружовыя колеры сонца адлюстроўваюцца дзвюма плямкамі ў яго застыглых, як-бы няжывых, вачох. Між мяккімі губамі каня дрыжыць пучок сена. Конь забыўся глынуць, і жмуток выглядае сьмешнай казьлінай барадою, якая расьце, надзіва, між туб у роце.

З хаткі пачуліся крыкі. Нехта заходзіцца ў плачы і прарэзьлівым голасам пігчыць:

«Ратуйце, ратуйце... душыць... ой, душыць»...

Стары Цыпрук здзівіўся, трохі занепакоіўся. Праз цёмныя сьцены, скуль пахнула на яго сьвежым дрэвам, зьмешаным з вільгацю і многагадовай трухляцінай, ён дабраўся да сьцяны вобмацкам і па галасох знутры трапіў да дзвярэй. Адчыніў.

На тапчане ляжыць маладая, гадоў васемнаццаці, дзяўчына.

Яна глядзіць перад сабою затуманенымі ад сьлёз вачыма і як-бы нічога ня бачыць. Зрэнка, павялічаныя ад затаёнага сполаху, дрыжаць у бязьмернай чарнаце. Вейкі трасуцца хутка і лёгка, нібы крыльлі матылька. Прыпухлы ад плачу твар дзяўчыны бледны з шаравата-зялёнымі плямамі на шчоках і ілбу. З-пад белай хусткі выбіліся чорныя валасы. Рукі яна моцна прыціснула да грудзей.

Каля дзяўчыны на тапчане сядзіць кабета гадоў пад сорок пяць, поўная, паважная. Адною рукою абыймае тонкі стан дзяўчыны, а другой выцірае сьлёзы з сваіх вачэй.

Час-ад-часу дзяўчына дрыжыць усім целам, стогне:

«Мамка... мамка»...

А вось яна ўскочыла з тапчана:

— Ратуйце! Душыць! Паміраю! Ой, канец надыходзіць...
зараз... зараз...

Яна кідаецца на грудзі маці, туліцца да яе і трапечацца ад страху.

Сымон Чарнюк строгімі вачыма зірнуў на яе і затупаў нагамі:

— Ціха, ты! Не памрэш! Гэта табе так здаецца. Ціха, а то... Ён сьціснуў кулакі і як-бы намерыўся біць.

Дзяўчына пад яго крыкамі супакойваецца і, ня здымаючы з яго вачэй, зноў апускаецца на тапчан.

Сымон Чарнюк пытаецца ў сталай кабеты спакойным голасам:

— А даўно яна так?

— Некалькі месяцаў.

— Яна можа спалохалася?

— Здаецца, не. Мне, прынамсі, нічога не казалі.

— У вашай сям'і, у сваякоў, няма хворых?

— У мяне старшая сястра так вырабляла. А як вышла замуж, дык ачуняла.

— Ага...—сказаў многозначна шаптун.

Наліў з вядра вады ў вялізную бутэльку. Доўга шэпча.

Дае напіцца хворай. Пры гэтым зноў робіцца злосным, настаўляе на хворую бліскучыя чорныя вочы і гаворыць строгім голасам:

— Будзеш здаровай! Будзеш здаровай! Будзеш здаровай!

Дзяўчына глядзіць на яго, як зачараваная.

— Калі не ачуняеш, біць буду!

Затрос над ёю кулаком.

Палез на печ, дастаў адтуль засушаны пучок зёлак і даў кабеце.

— Вось гэта напарыш у гаршку, увальнеш сюды вады з бутэляк і будзеш паіць яе гэтай настойкай два разы ў дзень пе-

рад усходам і заходам сонца. Нялай вып'е кожны раз з ноў-шкланкі. Перад сном будзеш ёй паціраць грудзі і плечы халоднай вадою з сольлю.

За ўвесь гэты час на старога Цыпрука ён не зварочвае ніякай ўвагі; нават ні разу на яго ня зірнуў.

Цыпрук аглядае курную хату.

Яна чорная ад дыму і пахне нейкай гаркатою, ня так, як усе сялянскія хаты. Хоць застаўлена рознымі мяшкамі, пасудзінамі і скрынямі, але аддае пусткай, няжылым будынкам.

Стары Цыпрук з сялянскай зацікаўленасцю і мужыцкім гаспадарчым вокам паглядае на рэчы ў хаце. Скрыні, цабэркі, кублы, начоўкі—усе прыкрыты дошкамі або палатном. Відаць, усё гэта нечым запоўнена, напакавана, бо з пасудзін, прыкрытых палатном, нешта падымаецца ўверх, тырчыць коптырам, і берагі палатна ўсунуты ў пасудзіны. Вока старога Цыпрука заўважае, што нешта сыгучае і пругкае знаходзіцца ў пасудзінах.

Ён пробуюе цягнуць носам, каб пазнаць паводле паху, што тут знаходзіцца. Але пахаў у хаце так многа, што цяжка з іх вызначыць нешта адно пэўнае: пах дыму, розных траў, яблык, грыбоў—усё зьмешана.

Цыпрук да таго захапляецца гэтым усім новым для яго, што нават забывае пра зубны боль.

Яго цікавіць:

... А што ў хаце так многа напакавана?

Кожны цабэрак, мяшок, кубел і окрыня, здаецца, таксама і на Цыпрука пазіраюць з няменшай зацікаўленасцю. Нібы гэта глядзяць на чалавека жывёліны, толькі такія дзівацкія, што ня можаш уцяміць, дзе ў іх вочы, нос, рот, ногі ці іншыя адзнакі жывых істот. Адно толькі пазнаеш: паасобны характар кожнай з гэтых істот. Некаторыя з іх надаюць вясёласць, іншыя нібы княць, а то наводзяць сум, страх і розныя неадчэпныя настроі. Няжывыя рэчы ў хаце Сымона Чарпюка здаюцца Цыпруку жывымі, разумнымі. Яны ведаюць многа, многа і нешта такое, чаго стары ўцяміць ня можа.

Селянін адчувае, што знаходзіцца пад іхнай незразумелай уладай. Яны нешта да яго гавораць, гавораць тымі галасамі, тэй

мовай, якую заўсёды чуе на пустой дарозе, дзе ён стаіць каля сваёй хаты цэлымі гадзінамі і чакае навін...

На ўсім хатнім начынні павольна і ў надзвычайна прыгожым суме памірае сонца.

Самы малейшы ўдрыг сонечнай сьмерці адчуваецца ў ігры колераў на ўсім вакольным. Зморшчынкі на мяшкох запоўнены сьветацэнямі. Варсінкі на грубай тканіне адліваюць золатам. Месцамі на сьценах сонечныя водбліскі падобны да кропелек крыві. На скрынях і кублок вызначаюцца слаі дрэва, паводле чаго Цыпрук можа ў выябражэньні дамалёўваць як гэтыя дошкі і кавалкі дрэва, якія ператварыліся цяпер у новыя формы, у новае жыццё, замяшчаліся раней у жывым цэле хвоі, асіны ці дуба. Цыпрук, паводле слаёў, дагадваецца—ці з камлі ўзяты кавалак, ці з сярэдзіны, ці зверху. Старым спрактыкаваным вокам ён можа вызначыць, паводле слаёў, якога веку было гэтае дрэва. Адчуваецца сувязь між першапачатковай і цяперашняй формай рэчаў, якія ў выябражэньні селяніна жывуць асабістым жыццём.

Памірае сонца.

Праз вокны прасейваюцца ў хату апошнія жаўтаватыя праменьні. Дробныя пылінкі ў асьвечаных кволым сонцам дарожках гойдаюцца цэлымі роямі, млеюць, заміраюць у наветры мільёнамі бліскучых крапінак.

Недалёка за сьцяною хрышціць балотная птушка. Яе голас урываецца ў колеры сонечных адсьветаў гукавой ілюстрацыяй.

Колеры пачынаюць бляднець, вянуць і губляцца ў шчылінах. Сымфонія фарбаў адыходзіць у далячыню на многа-многа міль, губляецца недзе ў прасторах, дзе, нявідочна для вока, жыве ранейшым жыццём.

Сонца сканала.

У рэдкім ельніку завандраваў поўзмрок.

У хаце пацямнела.

Ціха, бяз слоў і бяз спрэчак расплацілася кабета за лекі: выняла з-за пазухі кавалачак палатна, у якім заверчаны грошы, палажыла на стол. Вывела на двор супакоеную дзяўчыну.

Толькі цяпер Сымон Чарнюк зьвярнуў увагу на Цыпрука.

Толькі цяпер Цыпрук успомніў свае зубы: старому нялоўка. Зубы цяпер зусім не баляць... Ён пачаў прыслухоўвацца да іх, давай злёгка скрыгатаць імі, усунуў палец у рот—зубы як-бы ніколі не балелі...

Сымон Чарнюк на яго грозна зірнуў:

— Ну, чаго прышоў?

Ад вачэй Сымона, ад іх калючых праменьняў Цыпруку не па сабе.

— Зубы баляць...—мармыча ён і адварочваецца ад Сымонавых вачэй, нібы ад няпрыемнага дымнага агню.

— Маніш, падла, дылда старая!—хрышціць ад злосьці Сымон.—Мяне не падвядзеш.

— Раніцой балелі...

— Ведаем гэткае казкі. Учора раса вочы ела.

— Дальбог балелі,—бароніцца Цыпрук.—Цяпер, ліха іх бяры, падвялі мяне, перасталі балець ці што?

— Добра, калі перасталі балець. Здаровых я не лячу...

— Палячы, братку, дык мо' трывалыя будуць...

— Трывалыя, трывалыя. Нашто табе трываласьць? Няхай полудзень на сенакосе будзе трывалым.

— Пашапчы мне на зубы...—не адстае Цыпрук.

— Вон з маёй хаты! Ведаю вашых. Прышоў нюхаць, што я раблю, як народ абманваю! Хто цябе прыслаў, качарэжка крывая?

— Ніхто не прысылаў...

— Ідзі да доктара. Многія прыходзяць ка мне, каб выведваць. Ідзі!

Сымон Чарнюк адчыніў дзверы і паказаў на іх сухой чорнай рукою.

Цыпрук зьбянтэжаны, згорблены высунуўся за дзверы.

— Ну і людзі бываюць на сьвеце!—дзівіцца Цыпрук.— Чорт іх няньчыць. Гэта-ж трэба адважыцца чалавека з хаты гнаць...

Цыпрук плюе, лаецца і ідзе ў вёску шукаць прытулку нанач.

— Вось і жыві цяпер на сьвеце... Вось і лячыся. Адзін д'ябал кіруе і фэльчарам, і шаптуном.

Нанач ён астаўся ў вёсцы «Дразды і Дзятлы» ў аднаго старога селяніна. Але і тут яму не шанцавала. Стары гаспадар вельмі моцна, ад усяго сэрца, прабіраў свайго сына.

Цыпрук у яго запытаўся:

— Што за сьвет настаў? Цяпер і старыя перайначыліся, ці што? Усе людзі такія злосныя, што хоць ты іх...

Тут ён спыніўся, бо ня ведаў, што з такімі «злоснымі людзьмі» рабіць.

— Так,—згадзіўся стары гаспадар,—настаў такі паганы сьвет, што хоць ты яго...

На гэтым і гаспадар спыніўся, бо і ён ня ведаў, што рабіць з такім «паганым сьветам».

Старыя трапілі адзін аднаму ў тахт такім няведаньнем. Пільней зірнулі адзін на аднаго і пачулі блізкасьць...

Іх звязала ў гэты міг узаемная сымпатыя, нібы ў хлапчукоў-мадлеткаў, якія апынуліся ў кампаніі дарослых людзей.

— Адна бяда, не бяда, але калі іх нападзе цэлая капа, дык ня ведаеш, дзе дзецца! — казаў стары гаспадар. — Зьнімі, дзядзька торбу з плеч!

— Бойся бога, пане гаспадар! Гэта-ж праўда, што адна бяда не бяда,—узрадаваўся Цыпрук: да яго чалавек па-чалавечаму загаварыў...

— А якая ў мяне бяда?—як-бы запытаўся стары гаспадар у Цыпрука,—такая, братку, бяда, што і людзям брыдка паказаць, як скулу на паганым месцы. Вось, прыкладам, сын у мяне, Марцінам завецца...

— І дзякаваць богу...—устаўляе слова Цыпрук.

— За усё мы павінны дзякаваць богу. Але сын мой во ўчора жаніўся...

— Гэта кепска, ці што?

— Жаніцца то жаніўся, але ня так, як людзі.

— А што? Бяз шлюбу?

— Горш таго. Вунь глянь: сядзяць, абняўшыся, на дварэ. каб іх ліха ды бяда абдымалі!

— Няможна так, пане гаспадару! Маладыя яны—няхай пешацца. Самая любасьць цяпер у іх. І мы былі маладымі, ці што?

— Але мы так ня дурэлі. Гэта-ж мой Марцінка за жонку сабе жыдоўку прыдбаў...

— Жыдоўку?!

Цыпрук выставіў на старога спачуваючыя вочы.

— Во то-та ж. Кажу я сыну: гэта яшчэ поўбяды, але-ж яе жыдоўку, хрысьціць трэба—тутэйшага каваля Лейбы дачку.

— Так, хрысьціць трэба. Згодзен...

— Ты дык згодзен, але яны, каб на іх тры пагібелі і адна трасца і то мала, нязгодны...

— Во гэта горш... Новы сьвет настаў, ці што?

АГЛЯД «КУЛЬТУРНАЙ» ГАСПАДАРКІ

Трывожапа праспалі гэту ноч Іван Мацьвеевіч і Крушынскі. Агроному ўсю ноч сьніўся чалавечы чэрап, які прынёс Крушынскі з кургана. Чэрап рагатаў, яміны вачэй у ім сьвяціліся двума фосфорытнымі аганькамі. На цемнявіцы вырасталі валасы, зноў павылазілі. Агроном часта прасьпаўся, а як засьне—зноў у яго снох фігуруе чэрап у розных варыянтах: то на агародзе качаны капуста растуць; прыглядаецца ён, аж на гэта не капуста, а на градках натыканы чарапы. Кожны чэрап мае свой выгляд, сваю асаблівасьць жывой чалавечай галавы. А то бачыць ён у натуре «апотэоз вайны»—малюнак Верашчагіна: вялізная піраміда з чалавечых чарапоў. Каля чарапоў сядзіць «Леў Талстоў», з якім ён удзень пазнаёміўся, і піша нешта на пажоўклым пэргаміне.

Усю ноч кідаўся ён з боку на бок, засьпаў, прачынаўся і ўвесь час адно і тое самае—сон пра чэрап.

Крушынскі сноў ніякіх ня сьніў. Яму проста ня спалася. Курьў папярсы ўсю ноч. У яго было такое адчуваньне, нібы ў таго купца, караблі якога знаходзяцца ў бурным моры. Ён рушыўся аб трох вазок сена і трох вазок дроў, якія павезьлі ў Менск на рынак Дразды і Дзятлы...

— Каб хаця гайдачане не правюхалі,—думаў ён.—Ліха іх ведае, як ты ад іх упільнуешся, ад гэтых гарачых галоў...

Успамінаючы гайдачан, ён трос кулаком, скрыгатаў зубамі ад нястрыманай злосьці.

— Самі жывуць, як чэрці тыя, і другім жыць не даюць. Што я ім зрабіў? Як тыя акаянцы на мяне глядзяць. Але мяхай

толькі папрабуюць супроць мяне. Умею добра з людзьмі абыходзіцца, патраплю і супроць шарсьцінкі паглядзіць... Няхай толькі Антось Драчык яшчэ нешта папрабуе мне рабіць. Я пакажу яму такое, чаго ніколі ня бачыў ён...

Ні Крушынскі, ні агроном не казалі адзін аднаму аб кепска праведзенай ночы. Па-звычайнаму пасьнедалі. Іван Мацьвеевіч з большай стараннасьцю, чым заўсёды, расказваў сьмешныя анекдоты. Крушынскі з большай пільнасьцю слухаў іх і так шчыра сьмяяўся, аж на жонка яго, пані Ганна, зьвярнула на гэта ўвагу:

— Ня сьмейся так, Язэп, бо мне нядобра ад твайго сьмеху. Пасьля сьняданьня гаспадар і агроном вышлі на двор.

Пачаўся агляд гаспадаркі. Самым слабым месцам у гаспадарцы Курганішча быў сад. Калісьці добры сад, які займае некалькі дзесяцін зямлі, цяпер вельмі запушчаны. Старыя яблыні і грушы ня маюць догляду і даюць мала пладоў. Месцамі пад дрэвамі навалена шмат ламачча. На пустых палянках у садзе пасьвяцца цяляты. Пасярод саду красуецца прыгожая сажалка. Правільны круг сажалкі абсаджаны маліньнікам. Калісьці тут у вадзе вяліся карасі. Цяпер сажалка пакрыта зялёнай плеўкай, у якой плюхаюцца жабы.

Іван Мацьвеевіч строга ківаў галавою, запісваў нешта ў блёк-нот і паўтараў адно і тое самае:

— А-я-яй, Язэп Сымонавіч! А-я-яй!

— Усё няма калі гэтым займацца. Заняты ўвесь час полем, жывёлай і рознымі іншымі справамі.

— А-я-яй, Язэп Сымонавіч! Такое дабро прападае. Я вам прышлю садоўніка. Ён дорага ня возьме. Няхай прывядзе ў парадак сад. А то буду мець наганяй, як даведаюцца.

Іван Мацьвеевіч усё пісаў у кніжцы.

Крушынскі пачаў жартаўліва вырываць блёк-нот з рук агронома.

— Ня пішэце, Іван Мацьвеевіч, яшчэ год—і не пазнаеце гэтага саду.

— Памалу, блёк-нот парвядэ. Вы ўсё адкладваеце з году на год.

— Затое паглядзеце маё пчалярства. Пятнаццаць калод маю. Сам даглядаю іх. Вельмі пчол люблю.

— Дзякую за прыемнасць. Пакусаюць мяне, як у мінулы раз. Яны ня вельмі гасцінныя, вашыя пчолы. Колькі новых раёў сёлета?

— Не шанцуе мне з гэтым. Улятаюць маладыя раі. Ёсць тут за пару вёрст адзін стары бортнік, дык хваліцца, што такую замову ведае. Як толькі шапне—усе раі на яго вульлі апускаюцца.

— Калі гэта вы, Язэп Сымонавіч, пачалі верыць у такія забабоны?

— Пасья таго, як вы чэрапа спалохаліся, Іван Мацьвеевіч...

— Што-ж вы так нэрвуецца сёгоньня? Я-ж толькі пажартаваў.

— Жарт за жарт.

Агроном махнуў рукой.

— А гэта што за новая будыніна ў канцы саду?

Лазню паставіў. Другім разам як прыедзеце, нагрэем для вас лазню, Іван Мацьвеевіч. Вы толькі не запісвайце нічога дрэннага аба мне.

— Дзе там дрэннае напішаш, калі ў газэту даў аб вас такі добры артыкул. Ня буду-ж пісаць, Язэп Сымонавіч, супроць самога сябе.

За садам разгортвалася вялікае поле канюшыны.

— Вось гэта ў мяне сёлета добра ўрадзіла!—хваліўся гаспадар, паказваючы на канюшыну.

— Так, але вунь авёс вельмі мізэрны,—крытычным тонам сказаў агроном.

— Калі тут поле такое камяністае, што ліха яго ведае. Вунь глядзеце, колькі каменяняў выбралі. Два чалавекі прадавалі ў мяне над гэтым дабром некалькі месяцаў. Бачыце тры вялізныя крушні. Усе межы завалены каменянямі. Ты іх выбіраеш, а яны зноў як-бы вырастаюць з зямлі. Плуг псуецца.

Іван Мацьвеевіч зашэсваў.

— А як караньплоды?

— Можна паглядзець. Сёлета ўрадзіла. Шмат гною даў.

— Не пайду: сонца пячэ. Галоўным чынам, хвалю вас, Язэп Сымонавіч, за жывёлагадоўлю. Учора агледзеў хлявы.

Проста на нямецкі лад. Бачыў вашых кавалераў: бутая і жарабца—лёрды ангельскія. Толькі монокляў не хапае.

— Разьбілі-б моноклі, Іван Мацьвеевіч. Жартачкі, з усёй ваколіды прыводзяць кароў і кабыл. Бугай яшчэ малайцом, а жарабец як-бы засумаваў, страціў жвавасьць.

— Трэба асьцярोजना. Праз меру не гадзіцца. Сапсуецца. Ага, і ня бачыў яшчэ, як у вас вядзецца запіс удою.

— Самая акуратная бухгалтэрыя, Іван Мацьвеевіч. Жонка запісвае кожны раз. Пакажу сягоньня.

Яны вышлі ў малады дубняк.

Дзе-ні-дзе высіліся рослыя дубкі, а месцамі стаялі густымі шэрагамі тонкія, бы пугаўі, дубочки, нібы насаджаныя рукою чалавека. У самым цэнтры дубняку разгарнуліся ўшыр і ўвысь два волаты-дубы.

— Нічога сабе сямейка,—сказаў агроном і любаваўся на дубняк.—Вось два дубы роданачальнікі, а вакол іх гадуюцца дзеці, унукі, праўнукі і пра-праўнукі. Гэта самае поэтычнае з усёй вашай культурнай гаспадаркі, Язэп Сымонавіч!

— Мабыць, дзеля таго, што я дубняку зусім не гляджу. У мяне быў адзін знаёмы, дык ён заўсёды гаварыў: «ня трэба нічога рабіць, тады ўсё будзе добра».

— Яго філэзофію практыкуеце на запушчаным, адзічэлым садзе, Язэп Сымонавіч? Аднак, нічога не рабіць—не па вашай натуры.

— Вось дзеля гэтага, што многа раблю, ня маю часу дбаць аб садзе. Затое сельска-гаспадарчыя машыны ў мяне ў парадку.

— Так і ёсьць, але цяпер маю ахвоту пад цяньком пасядзець пад гэтымі дубамі,—лянівым і рахманым голасам сказаў Іван Мацьвеевіч.—А вось і курганы недалёка. Адгэтуль вы чэрап прынеслі?

— Не. Тыя курганы на другім баку, пад самым лесам.

— Вось дзеля чаго вы ўчора так марудзілі. Аа чэрап мне ўсю ноч сьніўся.

— Я сягоньня раніцою закапаў яго ў садзе. Болей сьніцца на будзе. Вы тут, Іван Мацьвеевіч, пасядзеце ў цяньку, а я пайду. Зараз вярнуся.

Крушыньскі пашоў на хутар.

Над галавою Івана Мацьвеевіча зашанталіся старыя дубы— «бацькі» дубняку.

Дубняк высіцца над самай рэчкай. На гэтым месцы бераг стромкі і абрывісты. Жоўты пясок слаісты, з прымешкаю чырвонай гліны, ледзь ня роўнай сьцяной вісіць над вадою. А водаль вялікі абшар, пакрыты жоўтым пяском. Маленькія плотачкі цэлымі стадкамі мітусяцца ў чыстай вадзе рэчкі, блішчаць серабром. Дно рэчкі заложіцца жоўтым пяском. На другім беразе па сьцежцы вясковныя бабы нясуць мяшкі з травою. Дзяўчышка, гадоў дзясці, загарэлая ад сонца, з закарузлымі худымі ножкамі, валачэ за імі, нібы зброяноша, тры сярпы. Бабы сьмяюцца, жартуюць і гавораць аб учарашняй бітве Драздоў і Дзятлаў.

Іван Мацьвеевіч прыгаіўся пад дубам, чамусьці ня хоча, каб вясковныя бабы яго тут заўважылі.

Калі бабы адышлі далёка, ён скінуў з сябе вопратку, адышоў у бок, дзе бераг ня быў такім крутым, і спусьціўся ў рэчку. Улез па пояс у ваду. Вада была яшчэ халодная.

Ён сьцяў зубы ад холаду, даў нырца, трохі паплыў і выскачыў на бераг. Успомніў, што ня мае чым выцірацца. Сеў на сваю бялізну пад сонцам, каб сагрэцца.

— Холадна, Іван Мацьвеевіч?—запытаўся Крушыньскі здалёк.— Зараз будзем грэцца.

Крушыньскі нёс пару бутэлек віна, два кілішкі і белую сарвэтку з закускаю.

— Ну, і практычны вы чалавек, Язэп Сымонавіч! Гэта-ж трэба так умець наладзіць справы, каб усё было на месцы і ўпору... Хутчэй, дарагі, налеце віна, а то ўсё нутро трасе ад холаду.

Крушыньскі наліў віна ў кілішак.

— Яшчэ!

Выпіў яшчэ кілішак.

— Яшчэ на закуску адзі!

Выпіў.

— Цяпер пацямлела!

Агроном хутка апрануўся.

Пад цемем дубоў яны разлажылі сарвэтку і лаглі адзіна супроць аднаго, апіраючыся локцямі аб зямлю.

Віно хутка выпілі.

— Вось тут на беразе думаю млын будаваць, паразы. Гэта музыка будзе каштаваць каля пятнаццаці тысяч рублёў. Яшчэ не ханас палавіны.

Так разважаў як-бы сам з сабою Язэп Крушынскі, паглядаючы ў даль на сенажаць і поле.

— Няма добрага млына на ўсёй ваколіцы. Проста бяда. За пятнаццаць вёрст прыходзіцца езьдзіць.

— Так... Так...—лянівым голасам мармытаў Іван Мацьвеевіч.

— Мая культурная гаспадарка яшчэ больш праславіцца, калі тут будзе добры млын. Для сялян вялікая карысьць.

Язэп Крушынскі падрабязна гаворыць аб пляне будоўлі млына. Доўга разважае аб выгадах для вакольных вёсак і ня бачыць, што Іван Мацьвеевіч сьпіць ціха і смачна, падлажыўшы пухлыя рукі пад правую шчаку, як дзіцё, якое яшчэ не пакаштавала смаку дабра і зла на грэшнай зямлі...

ШТО ЗА ЧОРНЫ КАМЯЧОК?

Стары Цыпрук зноў у дарозе. Торба за плячыма, кій у руках.
— Даўно не вандраваў. А вось, ні з таго, ні з сяго, прыходзіцца рабіць такі маршрут...

Зуб трохі ные, але ня так, як учора раніцою.

— І фэльчар не лячыў, і шаптун не шаптаў, а вось хаджу сабе, як бяздомны, па шырокім шляху. І ў хаце нават няма чым пахваліцца...

Стары памалу рухаецца наперад.

На дарозе мала людзей. Часам пройдзе стары вярсту-другую і жывой душы ня сустрэне. А калі-ні-калі між жытам на лагчыне блісьне каса: селянін лужок косіць.

— Ня будзе чым у хаце пахваліцца...

Стары аглядаецца па баках, прыслухоўваецца адным вухам, другім...

Ён уваходзіць у звычайны смак назіраньня.

Дарога сама па сабе яго дужа вабіць. Тыя вербачкі, бярозкі і ляскі, якія бачыў учора, сягоньня сустракаюць яго абапал дарогі, як добрыя сябры.

Цішыня дарогі, пасля ўчарашняга кірмашовага трукату, урачыстая і глыбокадумная.

Селянін павольна ідзе наперад. Яго цікавіць таксама, што робіцца за яго плячыма, ззаду...

Раптам спыніўся.

Пачуў грукат калёс ззаду. Адвярнуўся. Праз воблака дыму заўважыў фурманку. Яна хутка параўнялася з ім. Спынілася.

З воза ветла ўсьміхаецца «аграмон», які пазаўчора ў яго начаваў. Побач з «аграмонам» сядзіць другі чамавек.

— Зараз няздзе мой фурмак; вы, таварышч, з ім пад'едзеце,— кажа агроном да Цыпрука.

Іван Мацьвеевіч з Крушынскім паехалі далей, сьцелючы дарогу белаватым пылам.

— А настаўніцу я абавязкова цяпер з Менску прывязу! А то сапраўды дзеці распусьціліся. Цягаюцца ўсюды, на лесе капаюцца... Адно гора з гэтымі дзецьмі...—кажа Язэп Крушынскі, успамінаючы аб учарашнім «скарбе».

— Так... так... заўсёды мяне слухайцеся і ўсё добра будзе! Насупроць іх здалёк паказаліся конныя.

Крушынскі пабляднеў.

— Пагранічнікі вечна ёрзаюць,—прагаварыў ён і няпрыкметна для Івана Мацьвеевіча выкінуў з каляскі мяккі пакунак.

... Калі «свае» пагранічнікі, тады самі прынясуць мне гэты пакунак,—падумаў Крушынскі,—а калі «чужыя»—чорт з імі!

Пагранічнікі пад'ехалі бліжэй.

Крушынскі хацеў сажмурыць ім вока ў знак сяброўства.

... Не... «чужыя», ліха на іх...

— Стойце, таварышы!—крыкнулі строга пагранічнікі.—Куды едзеце?

— У Менск.

— Што вязеце?

— Паглядзеце!

Голас Крушынскага сьмелы і задзёрысты.

Пагранічнікі саскочылі з коняй і падышлі да фурманкі. Запыталіся дакумантаў. Падазрона зірнулі на вопратку агронома, на яго портфэль, ператрасьлі чамадан, сена на фурманцы, закурылі ў Крушынскага, ветла разьвіталіся і селі на коняй.

Фурманка схавалася з вачэй старога Цыпрука, яе грукату ўжо ня чуваць, а пыл на дарозе яшчэ ня ўлегся.

Стары селянін ідзе наперад па вузкай сьцежцы на мяжы і прывычным гаспадарчым вокам паглядае на ўсе бакі.

... Што за чорны камячок ляжыць на дарозе?

Зацікавіўся, падбег да «камячка». Разгарнуў пакунак прагавітымі рукамі.

Кавалак сукна...

Ад радасьці ўнутры горача робіцца.

... Вось і адплата за вакдраваньне...

Сарваў з плеч сьвітку, абкруціў пакушак і рушыў шпаркім крокам.

Аглянуўся па бакох.

Захацелася, каб да яго прыходу дамоў дарога была пустая, мёртвая, забытая ўсім сьветам...

Дзе там! Цяпер як наўмысьля... Вунь новы пылок коціцца здалёк, насустрач...

Конныя едуць.

Селянін супакойвае самога сябе:

... Што мне да іх і што ім да мяне?..

Ідзе вельмі павольна: «каб чаго не падумалі»..

Не глядзіць па бакох, вохкае ад старасьці.

Параўняўся з «імі».

— Што стары, цяжка?

— Старасьць—ня радасьць, дзеткі мае.

Сьмяюцца вайсковыя, дабрадушна, па-здаравецку рагочуць:

— Го-го-го!

Ад гэтага сьмеху старому лягчэй на душы.

— Шчаслівай дарогі, дзеткі мае!

— Бывай здароў, дзядок!

— Якія добрыя хлопцы!

Цыпрук шчыра расчулены.

Конныя ад'яжджаюць на некалькі крокаў.

Стары дае ходу.

— Гэй, дзед! дзед!! З тваёй сьвіткі нешта чорнае цягнецца.

— Ой, дзеткі мае!

Селянін спалохаўся і зьняў сьвітку з плеч.

Выпаў чорны пакуначак.

Коньнікі пад'ехалі.

— Пакажы, дзядок, што ў цябе?

— Гэта я купіў, дзеткі мае, у аднаго чалавека на вопратку сыну... Жэніцца сын мой...

— Ня хітры, стары!—строга кажа адзін з іх,—гэта-ж контрабанда!

— А ліха яго ведае. Я-ж купіў у чалавека, дзесьць рублёў заплаціў, каб я так здароў быў!

— Не мані, дзед!

— Каб я дзыхагы не дайшоў, калі мяню...

— Ну, ну, разгэварвай!

— Яй-жа-ж богу, дзеткі, не картрабанда...

— Кажы, у каго купіў?—грыгнуў злосна адзін з вайсковых.

Рэдзенькая бародка старога траслася.

— Усю праўдачку скажу, дзеткі мае, ці што? Гэта я знайшоў тут на дарозе...

— Не маці, а то горш будзе!

— Яй-жа-ж богу!

— Бог табе з неба кінуў, мабыць! Эх ты! Ідзём з намі!

— Мне дахаты трэба, дзеткі мае, вазьмеце сабе гэты пакунак, ці што?

— Ідзём, стары, ты арыштованы!

— А людцы мае! Я-ж ня ўкраў... Знайшоў на дарозе. Я-ж ня ведаў...

— Ідзём, а то...

Стары апусьціў галаву і наплёўся за коннымі пагранічнікамі ў другі бок.

... Каб скрозь зямлю празалілася такая дарога ці што?

Зноў занялі зубы...

ДЗЯДЗЬКАВА КАМЯНІЦА

Бывала, ні з таго, ні з сяго, Язэпу Крўшынскаму рабілася цяжка на душы, так цяжка, ажна ня ведаў, дзе дзецца ад нейкага затаёнага сполаху. Прыкрыя хвіліны перажываў ён тады. Нешта яго гнула да зямлі. Яму здавалася, што ён маленечкі, слабы, шукае месца, дзе схаватца—і не знаходзіць.

Такі настрой заўсёды зьяўляўся ў яго, калі ён прыяжджаў у Менск. Каля вялізнага дому дзядзькі-нябожчыка ён заўсёды знаходзіў прычыну гэтага настрою. Тады ён усміхаўся сам сабе, і яму раптам рабілася прыемна, так прыемна, нібы ён у другі раз сьніў сон раньняга маленства.

Моцна ўрэзалася ў яго памяць першае ўражаньне ад дому дзядзькі. Ніякія іншыя дамы, большыя і прыгажэйшыя за гэты, куды ён увайшоў васьмігадовым хлопчыкам з сялянскай маленькай хаткі, на яго ўражаньня пасля гэтага ўжо не рабілі.

Калісьці дом дзядзькі яго палохаў і вабіў, як мітычная істота.

У хаце бацькоў, на вёсцы, ён маленькім хлопчыкам наслухаўся шмат баек аб страхоццях, аб царэўнах і царэвічах у зачарованых замчышчах. Яго душа, напоеная гэтымі байкамі, нібы хмельным пітвом, была тады вельмі чулая да ўсяго вакольнага. Яму здавалася, што поле, лес, рэчка, каменныя напоўнены нявідочнымі істотамі, якіх яму трэба баяцца, бо яны варожа настроены супроць яго. Увесь сьвет быў супроць яго.

Дзядзькаў дом глынуў тады яго, маленькага, пужлівага і безабароннага, як адно з страхоццяў вясковых баек.

Цагляная аграмадзіна ў чатыры паверхі высілася насу-

проць гарадскога парку. Вялізныя вокны, у якіх мог схаванца самы высокі чалавек, былі выразаны ў чатыры рады ў нярэдным фасадзе дому з боку вуліцы. Дзякуючы такім вокнам, дом выглядаў лёгкім, як-бы плаваючым у наветры і выгафтаваным у правільныя ўзоры. Над тротуарам віселі прыгожыя балконы. Тры пад'езды з вуліцы, з адшліфаванымі каменнымі ганкамі, з маляванымі дэвярыма на дэзве палавіны, напоўкруглыя ўверсе, з прыгожымі орнаментамі, нагадвалі ўваход у касцёл (яшчэ як Язэп быў маленькім хлопчыкам, ездзіў з маткай у касцёл). Нібы ў касцёле, блішчалі каларовыя шыбы стрэльчатых вокнаў у калідорах. Сонца прапускала праз каляровае шкло на шэры камень усходаў яркія вясёлкі. Такія вясёлкі бачыў часам Язэпка ў летні дзень у вёсцы, пасля дэжджу, на небе ў выглядзе вялікай дугі над сасоньнікам.

А са сьцен і суфітаў у калідорах (ня толькі ў пакоях) на малога Язэпа наглядалі крылатыя голенькія хлопчыкі. Некаторыя з іх трубілі ў трубы або стралялі з лукаў у кветкі на сьценах.

Язэпку тады здавалася, што гэта ён бачыць істоту з тых казак, якія чуў ад старых дэдаў на вёсцы.

У першы раз, як бацька прывёў яго сюды маленькім хлопчыкам, ён моцна спалохаўся гэтага дому, заплакаў у калідоры і прасіў літасьці ў бацькі:

— Татачка, дамоў паедзем... татачка...

З цягам часу Язэпка звыкся з дзядзькавым домам, доўга рывучаў яго з сьвежай дзіцячай зацікаўленасьцю і ўражлівасьцю; вывучаў з такім імпрэтам, нібы апынуўся раптам у незнаёмым царстве, напоўненым дзівоснымі людзьмі і жудаснапрыгожымі рэчамі. Дом быў такі вялікі, што ў ім маглі б змясьціцца цэлая вёска... У ўяўленьні Язэпкі вёска была тады самай вялікай адзінкай меры і ліку. Шмат народу жыло тут, нават больш, чым хлопчык мог сабе ўявіць. Да фарбаваных дэвярэй у калідорах былі прыбіты металёвыя дошчачкі з надпісам гаспадары кватэры, з кнопкай ад званка, са скрыначкай для пошты. Усюды адно і тое самае. Надзвычайны парадак панаваў у калідорах. Веяла ад іх строгасьцю. Ёхняя прыгожасьць ня вабіла вясковага хлопчыка: на ўсіх пляцоўках калідораў, у кожным кутку аднолькава. Гэта надакучала яму. Ён любіў, каб на кож-

жым кроку было што-небудзь іншае. Такі густ да хараства ў яго выгадаваўся яшчэ на вёсцы, дзе ён часам з старэйшымі хлопчыкамі-сябрамі гуляў у лесе; там самы маленькі кавалак зямлі, нават корч, мае іншы выгляд, не такі, як ранейшы.

Адно, што ён любіў тут,—гэта каменныя ўсходы з паліраванымі, гладкімі, як шкло, парэнчамі. У той час, калі вялізным дом душыў яго турэмнай замкнёнасцю, дзе, як хлопчыку здавалася, ня было патрэбнага для яго, сыпа лесу і палёў, вольніцы, усходы давалі яму ілюзію замілаванага прастору.

Спачатку ён любіў бегаць па ўсходах знізу ўверх і зверху ўніз. Бегаў так бесьперастанку многа разоў туды і назад і прыслухоўваўся да гулкіх водгаласаў сваіх уласных крокаў па каменны. Ён знаходзіўся тады ў радасным ахмяленьні. Ад шпаркага бегу гарачылася кроў, сэрца моцна тухкала. Яму здавалася, што ўсходы канца-краю ня маюць, як тая далычыня, за якою ён часта ганяўся на вёсцы.

Любіў ён глядзець з самай верхняй пляцоўкі ўніз—у чатырох-павярховую процьму. Яму было так прыемна, як тады, калі дома, бывала, узьбярэцца на высокую старую кблыню. Ён глядзеў уніз і думаў:

... Вось каб цяпер кінуўся туды...

Ад такой думкі яму рабілася горача. Кусьлівыя мурашкі бегалі па сьціне. Галава кружылася.

... Я не звалюся, бо трымаюся за парэнчы...

Парэнчы гладкія, сьлізкія. І Язэнка зрабіўся авіатарам: лётаў у паветры. Машына для гэтага была гатовая—парэнчы ўсходаў. Па іх ён сьлізгаўся зверху ўніз—у жудасную процьму чатырох паверхаў. Ён налаўчыўся рабіць гэта з вялікім спрытам. Узьбярэцца на верхнюю пляцоўку калідору, да самай гары, узвесіцца на парэнчы рукамі і нагамі і з імпэтам сьлізганецца... Яму здавалася, што ня ўніз едзе, а падымаецца ўверх з шалёнай хуткасьцю.

У той час гэта давала яму найвялікшую радасьць. Ён тады забываўся аб строгаьці дому, аб яго акуратным няспрыяльным харакстве і аб тым вялікім холадзе, што всяў з цёплых пакояў дзядзькі.

Не адзін раз стары дзядзька на яго сварыўся за сьлізганьне па парэнчак.

Але хлопчык ня слухаў яго, ня глядзчы на тое, што па ўсім іншым быў вельмі паслухмяны. Гэты спорт яму надзвычайна спадабаўся.

Як трохі навучыўся ў школе, дык любіў чытаць надпісы на дошчачках, прыбітых да дзвярэй кожнай кватэры. Мядзюныя дошчачкі, з выразанымі на іх літарамі, нагадвалі яму магільнік. На дошчачках часам была напісана і профэсія кватаранта: доктар, зубны лекар, адвакат, акушэрка і іншыя. Гэтыя словы былі для Язэпкі незразумелымі, і ён стараўся паводле параўнаньня з іншымі словамі ці гукамі слоў, падобнымі да іх, даваць ім свой зьмест, сваё тлумачэньне. Зубны лекар быў у яго ўяўленьні нейкім зубатым страшным дзядзькам. Адвакат—катам. Акушэрка—цётка, якая курэй глядзіць («акуш»—асоцыяцыя са словам «акыш!»). Доктар—ён добра ведаў, што гэта за птушка, бо ня раз яго, хворага Язэпку, matka вазіла ў мястэчка да доктара. Прозьвішчы: Сасновіч, Бэргер, Стрэльчык, Макараў, Іваноўскі, Пракаповіч, Сарокін, Зэлікман, Арлоў і яшчэ некалькі з канчаткамі на «...іч» і «...скі» вельмі тады цікавілі малога Язэпку. Яшчэ ня ведаючы кожнага з жыльцоў дому па выглядзе, ён стараўся паводле вычытанага на дошчачцы прозьвішча ўявіць сабе выгляд гэтых людзей. У гэтым выпадку ён меў зноў-жа сваю ўласную сыстэму: разьбіваў прозьвішчы на паасобныя гукі, уголос гаварыў іх і шукаў знаёмага сэнсу.

Сасновіч павінен быць абавязкова высокім (падобным да сасны).

Бэргер—яўрэй у халамідзе, зашмальцаваны, як той анучнік, які часам бываў у іхнай вёсцы («гэр-гэр»—яўрэйская гутарка).

Стрэльчык—чалавек нявысокага росту, са стрэльбай за плячыма (падобны да паляўнічага-пана, які часта бываў у вёсцы).

Макараў—дзядзька з рыжай бародкай, з прыплюснутым носам і маленькімі сьнімі вочкамі, як іх сусед Макар.

Такія чынам, ён у кожным прозьвішчы адчуваў маленькі партрэт чалавека.

Тыя з жыльцоў, якія мелі прозьвішча з канчаткам на «...іч», павінны былі быць вусатыя, з голенымі бародамі, на «...скі»—барадатыя.

Часам гэта тэорыя яго бязлігасна падводзіла. Напрыклад, Бэргера ён сабе ўяўляў зашмальцаваным старым яўрэем ды яшчэ зубатым (зубны лекар), які гаворыць так, што выходзіць: «гэр-гэр-гэр», а вышла зусім іначай. Прозьвішча Бэргер мела маладая дзяўчына, нізенькая, шчуплая, з тоненькім мілагучным галаском. Яе трэба было зваць ня Бэргер, а Кветка, бо ад яе заўсёды пахла кветкамі.

Па выглядзе ён-бы многім даў зусім новыя прозьвішчы. Дзеля гэтага ён падазрона пачынаў глядзець на жыльцоў дому. Яны як-бы ашуквалі яго або самі памыляліся, калі называлі сябе такімі непадыходзячымі прозьвішчамі.

«Няіначай, вышла памылка»,—думаў ён.

Доўгі час прайшоў, пакуль ён прывык спакойна глядзець на людзкія «памылкі».

Яго назіраньні над жыльцямі дому даходзілі да таго, што ведаў, хто ў якую пару выходзіць з кватэры і калі прыходзіць.

З усімі жыльцямі, такім чынам, наладзілася ў хлопчыка пэўная сувязь—у яго думках.

Часам і хто-колечы з жыльцоў зварочваў на яго ўвагу. Гэта бывала тады, калі ён коўзаўся па парэнчах усходаў з чацьвертага паверху ўніз. Кожны з жыльцоў па-свойму рэагаваў на яго адважны ўчынак. Жанчыны палохаліся, дзівіліся, літасьці прасілі, каб ён гэтага не рабіў. Некаторыя з мужчын, наадварот, хвалілі, называлі яго малайцом, а іншыя проста сыцягвалі з парэнчаў, дзёрлі за вушы з пагрозай: «дзядзьку раскажу».

На вялізным падворку дому, апрача хлявоў, стаяла яшчэ некалькі корпусаў для жыльцоў. У гэтых кватэрах не адчуваўся той парадак, як у цэнтральным корпусе з вуліцы. Ня было тэй зграбнасьці і малявідлаў у калідорах, дошчачак на дзвянях. Былі толькі нумары кватэр. Тут жылі, галоўным чынам, рамесьнікі і рабочыя.

У той час, калі кватэраны вялікага дому збоку вуліцы былі чыста апрачаны, часам у бліскучых чыноўніцкіх тузіках, мелі круглыя твары, і сытая супакоенасьць адлюстроўвалася ў іхных вачох,—людзі з падворку, у большасьці, былі забэцганяны, у старых вопратках, з заклапочанымі злоснымі вачыма.

Чамусьці Язэпку болей спадабаліся злосныя і вострыя вочы

людзей з падворку, чым рахманья і снакойныя кватэрантаў галоўнага корпусу з вуліцы.

У выразах твару людзей з кватэр, дзе на дэвярах былі прыбіты магільныя дошчачкі з прозьвішчамі, адчуваўся і магільны супакой, супакой сытнасьці і забясьпечанасьці; ня было ў іх таго жыцьця і рухавасьці, як у людзей з падворку, што вечно клапаціліся аб штодзённым кавалку хлеба.

Язэпку цягнула да «жывых» людзей з падворку. Прабаваў там сябраваць з равесьнікамі-хлапчукамі. Але яны, часта пакрыўджаныя сваімі бацькамі, былі таксама злыя і некалькі разоў моцна адлупцавалі Язэпку. Ён рэдка заходзіў туды пасля гэтага.

Сам дзядзька часта лаяў кватэрантаў з падворку. Яны неакуратна плацілі за кватэры. Ён часам судзіўся з некаторымі. Прыходзілі гарадавікі і выкідвалі на вуліцу бэбахі гэтых «злых, няпрыемных» людзей.

Кожны раз цяпер, калі Крушынскі прыяжджаў у Менск пасля сьмерці дзядзькі і спыняўся ў гэтым доме ў аднаго з сваіх стрыечных братоў, ён успамінаў дзіцячыя гады, першыя ўражаньні ад гэтага дому і ўсіх былых яго кватэрантаў.

Кожны раз, як толькі ўгледзіць фасад дзядзькавага дому з вуліцы, на яго нападаў сполах, як у дзіцячыя гады.

СЫНЫ ЧЫСТАКРОЎПАГА ПРОЛЕТАРА

У 1921 годзе гаспадары дому—Алесь і Пётра Крушынскія—адчувалі сябе ня зусім добра: яны былі домаўласнікамі.

Большасць жыльцоў з галоўнага корпусу—былыя царскія чыноўнікі і гаспадары багатых магазынаў—кудысьці зніклі. У кватэрах жылі зусім новыя людзі. Частка рабочых з двара і падвальных кватэр перабралася наверх. За кватэры або мала плацілі, або зусім нічога не плацілі.

Алесю і Пётру кепска жылося. Галоўнай іхнай апорай у той час былі тыя продукты, што прывозіў з Курганішча Крушынскі. Толькі тады між ім і стрыечнымі братамі моцна звязалася нітка крэўнасці, слабая ў дзіцячыя гады.

Улетку Крушынскія—доктар і адвакат—выпраўлялі сваіх жанок і дзяцей на дачу ў Курганішча. А Язэп, калі прыжджаў у Менск, заўсёды спыняўся ў сваіх стрыечных братоў.

— Домаўласнікі вы, домаўласнікі!—звярнуўся ён аднаго разу да сваіх аднафамільцаў.

У яго тоне чуваць былі кпіны моцнага чалавека над слабейшымі.

Стрыечныя браты напэўна пакрыўдзіліся-б, каб у іх ня было адчування слабейшых людзей да моцнага.

— А што?—устрывожыліся яны,—вядома, домаўласнікі!

— Надшоў час,—сказаў Крушынскі ўрачыстым настаўніцкім тонам,—і вам, домаўласнікам, падумаць над тым, дзе вы жывеце і як жывеце. Зусім няма ў вашых галовах бацькаўскага спрыту, бацькаўскіх лічбаў. Грошы на дом ваш бацька зарабіў у рэстаране ад сваіх «гасьцей»: заробак лёгкі. Кватэрная плата за дваццаць, прыблізна, гадоў варнула яму гэты капітал

яшчэ з контарам. Вы самі мелі тут добрыя кватэры. Дык вось, не забывайце, што бацька ваш быў калісьці сам лёкаем у рэстаране. Яго эксплёатаваў гаспадар. Значыць (у Крушынскага вочы заблішчэлі), ён, ваш бацька і мой дзядзька, быў соцыялістым! Гэты дом? Ваш бацька яго збудаваў для дзяржавы. І вы, яго дзеці, аддаеце цяпер дом рэспубліцы!

Доктар і адвакат выставілі на стрыечнага брата здзіўленыя вочы:

— Як-жа гэтак?! Гэты-ж дом—наш, бацькаўскі...

— Вы павінны аддаць яго ў комхоз, жыць спакойна ў сваіх кватэрах і плаціць па стаўцы кватэрную плату дзяржаве.

— За свой уласны дом?!

— І нл будзеце тады буржуямі, гэта значыць, дзорнікамі гэтага дому, і зробіцеся сябрамі профсаюзу, бо адзін з вас кепскі доктар, а другі—яшчэ горшы адвакат. А дом, бяз вашай на гэта згоды, не сягонья-заўтра і так забяруць.

Крушынскі скончыў сваё тлумачэньне дзякаўскім басам на сьпеўны царкоўны лад.

Стрыечныя браты так і зрабілі. Запушчаны, даўно перамантаваны дом аддалі ў комхоз, які пачаў зараз-жа наводзіць у ім свае парадкі, такія-сякія рамонтны рабіць.

Алесь і Пётра Крушынскія адчувалі сябе спачатку як апушчаныя ў ваду. Ём здавалася, што яны самі сябе абрабавалі, дурнямі парабіліся. Аднак, яшчэ ня верылася, што гэты дом ужо ня іхні.

Па старой гаспадарчай прывычцы яны, хаваючыся адзін ад аднаго, самі сачылі за тым, каб рамонтны рабіліся акуратна, не па-тандэтнаму. У іхных сэрцах яшчэ ледзь прыкметна гралі ціхія ўласніцкія стрункі:

... А можа... можа дачакаемся іншых часоў?..

Часта браты Крушынскія, саромячыся адзін аднаго, хадзілі-спацыравалі па вялікім падворку «свайго» дому і заглядалі ва ўсе закуткі, у хлявы, у чужыя кватэры, ці ўсё ў парадку, ці ня трэба дзе рамантаваць. «Гаспадарчае» вока песьціла кожны куток, балела за кожную адломаную цаглінку. Рупная рука прыбівала цьвікамі адарваную дошку. Кожны стук малатком у цьвік будзіў пачуцьцё ўласнасьці. Часта яны, заклапочаныя, хадзілі да загадчыка дамамі гэтага раёну і далікатна напаміналі, што

трэба рамонтны рабіць, што жыльцы—рабочыя скардзюцца... (Яны рабілі націск на слова «рабочыя»).

Сэрца балсла, калі ў якой кватэры кавалак тынку адваліцца або дзверы сапсуюцца.

... Ці гэтаму загадчыку за чужое душа баліць?—думаў кожны з іх.

Ажываў ва ўспамінах рупны бацька: як ён збіраў грошы, купіў гэты дом, вечно глядзеў, каб дом быў у парадку, каб кватаранты былі акуратныя...

... Каб бацька цяпер падняўся з магілы і пабачыў усё гэта, дык напэўна памёр-бы ў другі раз...

Часамі на братоў Крушынскіх, у сувязі з гэтым домам, нападаў шчыры смутак.

А дом глядзеў на іх з дакорам усімі вачыма-вокнамі.

... І свой—і ня свой.

Часта каму-колечы з братоў сьнілася, што прышла новая ўлада, дэмакратычная, у якой уласнасьць—сьвятая рэч, рэлігія.

Прачнецца—і пачынае злавацца на стрыечнага брата Язэпа за дзікую параду.

... Вось у іншых дамы пазаставаліся, і ніхто не чапае...

Патрохі ў братоў Крушынскіх сум па дому перайшоў у новую элегійную форму. Гэтае адчуваньне апрапула поэтычную мантыю няясных лятуценьяў. Яны марылі аб доме, як старасььведкая паненка аб рыцары на белым кані. Мары канчаліся кожны раз прыпеўкай:

... А можа... можа дачакаемся іншых часоў?

Але лёгкіка стрыечнага брата, Язэпа, была моцная: вышла якраз па-ягонаму.

Пётра кінуў сваё дактарства, а Алесь—адвакацтва.

Першы зрабіўся пэдагогам, працаваў у тэхнікумах і ў унівэрсытэце, і пасля таго, як напісаў дзіцячы лемантар, яго сталі называць профэсарам.

Другі дастаў службу ў мытніцы і ў вольны ад працы час пісаў лірычныя вершы. Яшчэ ў гімназіі альбомныя вершыкі пісаў аб каханьні і салоўцы.

У цяжкія гады—у эпоху пайкоў—яны ўмудраліся мець па некалькі служб і пайкоў. Яны тады налаўчаліся, апрача пайкоў, сталавацца ў дармовай сталоўцы для адказных працаўнікоў.

У братоў Крушынскіх пачалося зусім новае жыццё.

Вясною 1924 году нават у Крыме пажылі разам з жонкамі. Ехаць на дачу ў Курганішча лічылі цяпер ніжэй за свой гонар і стан.

Новае жыццё так вымуштравала іх, што ад ранейшых домаўласніцкіх мар астаўся толькі лёгкі кадзільны дымок.

Часта яны крытыкавалі тых з сваіх колег, якія зусім бяз страху будавалі для сябе новыя домкі ў Менску. Гэтыя колегі імкнуліся да таго, ад чаго яны самаахвотна адмовіліся.

А калі часам гутарылі аб бацькаўскім доме, дык зусім у іншых колерах, у новым асвятленьні. У выніку такіх гутарак выходзіла, што іх нябожчык-бацька ўсё жыццё прадаваў выключна для рабочых, бо ў доме, які ён збудаваў, жывуць цяпер рабочыя...

— Ці-ж ён не соцыялісты?

Бацька Крушынскіх калісьці пачынаў сваю кар'еру з лёкайства ў рэстаране, а пасля разбагацеў. Лёкайства бацькі грала яркую ролю ў жыцці Алеся і Пятра, як сонца: то яно стаіць пасярод неба і пакрывае галовы сыноў златаблескам праменьняў, а то заходзіць за кругавід і пакідае ім цень вечара і вільгаць ночы.

Даўней у школе іхнія сябры, дзеці чыноўнікаў і багатых, часта называлі іх «лёкайчукамі», ня глядзячы на тое, што ў той час іх бацька меў ужо свой дом і свой рэстаран.

Алесь і Пётра вельмі цярпелі ад кпін сяброў і не маглі падараваць свайму бацьку праступак:

— Бацька быў лёкасм...

Гэта ляжала ганебнай плямай на маладым гонары сыноў. Многія гады «ганьба» ім супакою не давала, вісела над імі страшным знакам Каіна. Нават калі яны зрабіліся дарослымі людзьмі, часта чулі за плячыма слова «лёкайчукі».

Крушынскія не спадзяваліся, што надыйдзе час, калі гэта самае слова паслужыць ім перад тымі-ж людзьмі ня ганьбай, а хвальбою.

Так здарылася пасля Кастрычніка.

Ранейшая ганьба—«дзеці лёкая»—зрабілася для іх пэўнай апорай.

А ў пераходныя часы, калі савецкая ўлада ў Менску чаргавалася то з нямецкай, то з польскай окупацыяй, адзкат і доктар у дакумантак былі то дзецьмі багача-домаўласніка, то лёкая-пролетара.

І першая, і другая бацькаўская годнасць была імі выкарыстана як найлепшая спадчына.

Цяпер?

Яны—сыны чыстакроўнага пролетара!

Аб гэтым красамоўна запісана ва ўсіх анкетах, якія ім толькі прыходзілася запаўняць: іх бацька—пролетар, дзед—беззямельны селянін. Лінія іхнага роду цягнецца сымбальнай чырвонай істужкай ад рабочых і сялян.

Ганьба домаўласнікаў-буржуяў, смак ад чаго яны адчувалі, такі-ж самы прыкры пасьля рэволюцыі, як ад лёкайства бацькі да рэволюцыі, была цяпер змыта дашчэнт.

Дом належаў комхозу. Яны стараліся пры людзях не гаварыць аб ім, як аб няпрыстойнай хваробе. Лёкайства бацькі радала іх цяпер так моцна, як да рэволюцыі іх, пэўна, радаваў-бы княжацкі герб. Ці пры рабоце ва ўстановах, ці дома пры гутарцы з сябрамі Пётра і Алесь Крушынскія стараліся накіроўваць тэму гутаркі ў адзін бок: праўдзівым пролетарам зьяўляецца той, хто пролетарскага паходжаньня. Само сабою пры гэтым выплывала, што іхны бацька працаваў лёкаем у рэстаране.

Бацька-лёкай ператварыўся ў нейкага героя-пролетара, у рэволюцыянера, які, здаецца (яны добра не памятаюць), разам з Леніным працаваў.

«Я, ЯК ФІЛІЗОФ...»

Позна ўвечары Крушынскі з агрономам прыехалі ў Менск. Заехалі да старэйшага Крушынскага, былога доктара і цяперашнага «пролетарскага песьняра», які піша вершы пад псеўдонімам Антон Цярэшка. Ён ужо другі тыдзень святкуе свой двухгадовы літаратурны юбілей. Дзень-у-дзень у яго поўна гасьцей. Дзень-у-дзень ладзіцца ў яго кватэры ўрачыстае святкаваньне двухгадовай мастацкай творчасці. У працягу двух год ён выпусціў два зборнікі поэзіі, па шаснаццаць балонак кожны, па восем радкоў на балонцы.

Надрукавана яго біяграфія з портрэтам. У біяграфіі шмат гаворыцца аб лёгкай профэсіі бацькі і безьзямельлі дзеда; наказана нават, у якога пана яго прадзед адбываў прыгон. Даведзена ў друку, што апошнім творам ён перарос Коласа і Купалу і падае вялікія надзеі расьці, і расьці, і расьці.

Крушынскі з агрономам папалі якраз у самы вір вышпўкі.

Гасьцей было чалавек дзесяць. Ня глядзячы на позьні час ночы, зараз-жа гаспадыня, жонка поэты, паслала служанку па піва.

Жонка поэты—кругленькая, нібы гумаластыкавая лялька, жанчына гадоў пад трыццаць, пазнаёміла агронома з гасьцямі. Крушынскі быў з імі яшчэ рапэй знаёмы, бо ён іх часта бачыў тут, прыяжджаючы ў Менск па справах.

Апрача профэсара Аляксандра Крушынскага, былі тут яшчэ два такія-ж профэсары з жонкамі, літаратурны крытык і яшчэ пара асоб.

Хоць гэта быў ужо дзесяты дзень святкаваньня юбілею, але сам песьняр сказаў стрыечнаму брату Язэпу, цалуючыся з

ім, што гэтаю юбілейнічаць дзень-у-дзень хоць яшчэ тры гады—
аж да пяцігадовага сьвята.

Калі адзін з гасьцей на гэта заўважыў, што пры такіх ва-
рунках да пяцігадовага юбілею Цярэшкі ня будзе новых збораў
яго твораў, тады працаўнік выдавецтва, які тут сядзеў,
супакоіў:

— Мы будзем перадрукоўваць творы Антона Цярэшкі
яшчэ раз або два. Да новага юбілею выпусьцім поўны збор
твораў песьняра.

Госьці пілі піва і гаварылі голасна, траха ня крычалі.

Гаспадыня пасадзіла Івана Мацьвеевіча побач з сабою і
давай старанна частаваць пітвом і закускамі.

— Даганяйце ўсіх, ганоўны Іван Антонавіч, выбачайце,
Іван Мацьвеевіч!—паўтарала яна пры гэтым кожны раз.—
Выбачайце, заўсёды забываюся, як завуць людзей па бацьку.

— Дагонім!—з прэўнасьцю сказаў Іван Мацьвеевіч.

Наконт тытуляваньня па бацьку ён зараз-жа раскажаў гаспа-
дыні пікантны анекдот. Яна сьмяялася і прыязна глядзела
на яго.

Іван Мацьвеевіч шчыра «даганяў» гасьцей. А гаспадыня не
адыходзіла ад яго, нібы першы раз у жыцьці сустрэла такога
цікавага чалавека. Яна ўвесь час паўтарала:

— Даганяйце гасьцей, даганяйце!

— Чаму гэтыя вашыя так голасна гавораць?—запытаўся
Іван Мацьвеевіч у гаспадыні.

— Адзін з нашых гасьцей трохі глухаваты. Гэта літара-
турны крытык Максім Гайдач. Вунь той, што водзіць гала-
вой у розныя бакі, нібы качка.

Гаспадыня так лоўка паказала высёлымі вачыма на крытыка,
што ніхто, апроча Івана Мацьвеевіча, гэта не заўважыў.

Іван Мацьвеевіч залюбаваўся чорнай стрыжкай і сінімі ва-
чыма гаспадыні.

— Далікатныя ў вас гэтыя, пані гаспадыня,—сказаў ён у
раздум'і, расьцягваючы кожнае слова, і відаць было, што ста-
раецца нешта ўспомніць.—Ага! успомніў! Дазвольце мне, пані
гаспадыня, быць недалікатным. Хачу вам раскажаць няпры-
стойны анекдот пра глухога.

— Проша, проша! Люблю няпрыстойныя анекдоты.
Іван Мацьвеевіч ціха расказваў.

Гаспадыня хіхікнула некалькі разоў, зірнула на яго, як на вельмі цікавую для сябе знаходку, і яшчэ шчыльней прысупулася.

На Язэпа Крушынскага гаспадыня вялікай увагі не зьвярталала: «свой чалавек, не пакрыўдзіцца».

Ён частаваўся сам, сьмела трымаўся, як у сваёй хаце, быў трохі заклапочаны. Меў шмат спраў у горадзе. Заўтра цэлы дзень прыдзецца тупацца па вуліцах да розных людзей. Разам з заклапочанасьцю на яго твары прыкмячалася стомленасьць, дрымотнасьць.

Як старанна ні «даганяў гасьцей», а відаць было, што яму хочацца спаць. Налівае сабе піва ці віна, а вочы зьліпаюцца. Часта, замест відэляца, бярэ ў рукі нож, есьць закуску нажом або крышыць мяса на дробныя кавалкі, потым бярэ кожны кавалак пальцамі, натыкае на відэлец і кладзе ў рот.

Гаспадыня ціханька штурхае Іван Мацьвеевіча ў бок і наказвае сьмехатлівымі вачыма на Язэпа Крушынскага.

— Бось так заўсёды. З малых гадоў быў у горадзе, гадаваўся тут, а есьці па сьгоньнешні дзень па-людску не навучыўся.

— Мне скардзіўся, што цётка зь маленства вучыла яго есьці. Гэта было для яго найвялікшай пакутай.

— Аднак, ён разумее ў тэтай навуцы, як я ў вашай агрономіі.

У часе такой інтымнай гутаркі літаратурны крытык гаварыў аб поэзіі Антона Цярэшкі.

Пры гэтым ён ківаў галавой направа, налева, выцягваў яе наперад, нібы пробаваў, ці яна модна яшчэ трымаецца на шчуплых плячах. Ён гаварыў з лісьлівай усьменкай на бледных губах:

— Я, як філэзоф, павінен зрабіць заўвагу, што ў поэзіі Антона Цярэшкі ёсьць глыбокія філэзофскія думкі. Я, як марксыцкі крытык, зазначаю, што ў творчасьці нашага пролетарскага поэты надзвычайна вытрыманая ідэолёгія. Я, як культурны чытач, пераконваю вас, шанюўныя госьці, што мастацтва ў вершах слаўнага таварыша Цярэшкі стаіць на вышэйшым сучаснасьці. Я, як...

Доўга гаварыў літаратурны крытык аб творчасьці Антона Цярэшкі, прыводзіў урыўкі з яго поэзіі. З кожным «я, як» голас у крытыка павышаўся, патос рос, вочы запальваліся большым агнём.

Антон Цярэшка ня даў яму дагаварыць, наліў у чаркі віна і вышў з крытыкам на «брудэршафт».

Іван Мацьвеевіч уважліва прыслухоўваўся да прамовы крытыка і шапнуў на вука гаспадыні:

— Мне вельмі прыемна, што так хваляць вашага мужа! Але-ж і крытык! Ён і філэзоф, і марксысты, і культурны чытач, і масавы. Ня дзіва, што ў яго так многа «я, як»!

— Ціха, Іван Адамавіч, выбачайце, Іван Мацьвеевіч! Хі-хі-хі! Я вам потым раскажу, раскажу пра ўсіх гасьцей. А пакуль што не жартуйце з крытыка. Во! ён на вас глядзіць. Хоць ня чуе, але па губах пазнае, што вы аб ім надобрае гаворыце. Паглядзеце, як ён пачырванеў...

Крытык з яўнай варожасьцю пазіраў на агронома. Праз акуляры блішчэлі маленькія, хітрыя мышынныя вочкі. Як два шылы, яны калолі наскрозь Івана Мацьвеевіча. Агоньчыкі шчырай нянавісьці зіхацеліся ў гэтых вочках. Голены твар гарэў полымем. Губы былі да таго сьціснуты, што падбародак высуноўся наперад. Крытык так моцна вадзіў галавою ў бок агронома, аж на здавалася, што галава зараз сарвецца з тулава, кінецца на агронома і ўгрызецца зубамі ў яго круглыя, пульхлыя шчокі.

Прыкра зрабілася Івану Мацьвеевічу.

— Здаецца, я недзе бачыў гэтага чалавека...—падумаў ён.— Так. У адным з гарадоў Расіі бачыў яго. У цяперашняга марксыцкага крытыка былі тады бліскучыя чыноўніцкія гузікі з царскімі арламі. Ніяк не магу прыпомніць, кім ён тады быў.

Горача зрабілася Івану Мацьвеевічу.

Літаратурны крытык на яго глядзіць, утаропіўшы вочы і, здаецца, таксама стараецца нешта прыпомніць.

Няпрыемна было Івану Мацьвеевічу глядзець у такія празізваючыя вочы крытыка. Але нейкая невядомая сіла накіроўвала яго вочы якраз на бліскучыя акуляры крытыка.

Хто збоку паглядзеў-бы на крытыка ў гэты час, дык напэўна заўважыў-бы палахлівасьць і неспакой і ў яго вачох.

Іван Мацьвеевіч пачаў вандраваць думкамі ў той пэрыод часу, які быў акрэслены ў яго адным толькі словам «тады».

Успомніў...

— Прозьвішча крытыка—Гайдач, мабыць, літаратурны псеўдонім. Яго праўдзівае прозьвішча—Алалоўнік. Алалоўнік жыў у тым-жа горадзе, дзе вучыўся ён сам. Быў інспэктарам гімназіі, дзе вучыліся выключна дваранскія сыякі. Ён быў чалавекам пэўным у політычным сэнсе... І ня дзіва, што ня ўмее выгаварваць «г» па-беларуску і, замест «це», кажа «те».

Крытык падышоў да Івана Мацьвеевіча і лагодным тонам запытаўся:

— Выбачайце, вы не Антон Сяргеевіч Мятлоў?

Крытык наставіў правае вуха супроць рота Івана Мацьвеевіча.

— Я—Іван Мацьвеевіч Шапавалаў.

— Як? Як?

— Ша-па-ва-лаў!

— Ага! Выбачайце. Вочы вашыя такія знаёмыя мне. Але ў таго, у Мятлова, чорная бародка, Выбачайце.

Крытык гусінай манерай вярнуўся на сваё месца.

Іван Мацьвеевіч прыпомніў цяпер добра гэтае характарнае выцягваньне і ўцягваньне галавы.

... Той самы! Алалоўнік!..

У агронома мурашкі поўзалі па сьпіне. У роце суха зрабілася.

Каб заглушыць прыкрае адчуваньне ўнутры, ён запрапанаваў вышціць у чэсьць гаспадыні, якая нядаўна прыехала з Крыму. (Яна пасьпела яму тут-жа пры стане паказаць свой паўдзённы загар на шыі і плячах глыбей тых месц, якія адзначаны вопраткай).

Госьці ажыгліся.

Агроном падняў тост і за Язэпа Крушынскага, культурная гаспадарка якога праславілася на ўсю рэспубліку.

У Крушынскага зышла дрымотнасьць з твару.

— Абавязкова,—скажаў ён,—заўтра куплю сто нумароў «Беларускай вёскі», дзе надрукавана аба мне!

Ён прывык гаварыць голасна, як чалавек, што знаходзіцца часта ў полі.

Па твары крытыка была разліта прыемнасць: яму добра чуваць былі словы Крушынскага.

— І аб вас у газэтах пішучь?—здзівіўся крытык.—Выбачайце, нічога з вашай творчасці ня чытаў. Як вы падпісваецеся?

— Я ня пішу!—сказаў Крушынскі.

— Язэп Сымонавіч сахою па глебе піша,—вытлумачыў крытыку Іван Мацьвеевіч.

— Парою поэмы піша? Як?—наставіў правае вуха крытык.—Я, як акуратны чытач беларускае літаратуры...

— Не!—крыкнуў яму Іван Мацьвеевіч на самае вуха,—ён піша сахою па глебе! Сельскай гаспадаркай займаецца! Культурную гаспадарку вядзе!

Агроном крычаў нібы ў трубку тэлефону.

— А... Выбачайце, разумею. Вы так вобразна выражаецеся, таварыш... тав...

— Шапавалаў!—крыкнуў Іван Мацьвеевіч так моцна, ажна гаспадыня спалохалася.

— Вы так вобразна выражаецеся, таварыш Шапавалаў, ажна я думаў, што поэмы піша. Ну і Крушынскія! Увесь род іх таленавіты! Я, як марксыцкі крытык, павінен зазначыць, што калі-б ніхто ня пісаў сахою па глебе, дык ніхто-б і ня пісаў вершаў пяром на паперы. Адна вытворчасць немагчыма без другой. Я, як марксыст...

Крытык доўга гаварыў аб базе і надбудове.

І ў яго, і ў Івана Мацьвеевіча быў добры настрой: і адзін, і другі вельмі ўзрадаваліся, што незнаёмы...

Крытык глядзеў прыхільна на Івана Мацьвеевіча. А Іван Мацьвеевіч соладка яму ўсьміхаўся, каб пад маскай усмешкі схваць тое, што ўсплыло ў памяці...

Крытык увайшоў у кадмерны экстаз. Вочкі яго, замасьленыя ад выпіўкі, кідалі вакол сабе праменчыкі, касіліся ў бакі і глядзелі на ўсё не праз шкелкі акулляр, а міма іх, як-бы хацелі вызваліцца з шкляной турмы.

— Я, як крытык, павінен зазначыць, што крытыка таксама вялікае мастацтва: рабіць з чорнага белае і з белага чорнае. Гэта, выбачайце, трэба ўмець!

Крытык горда азірнуўся вакол.

— Часам,—казаў ён далей,—я люблю паспрачацца сам з сабою аб поглядах на мастацтва. Я гавару і за, гавару і супраць. Крытыка—гэта ёсць фэктаваньне бліскучай шабляй. Блескі ад мігацення шаблі ў скрытных руках фэктавальніка і ёсць тое вышэйшае хараство, якое я разумею пад крытыкай, тое мастацтва...

Крытык махнуў рукой, як-бы хацеў стрымаць самога сябе.

— ... Але перш-на-перш пачнем з поглядаў на мастацтва. Якое мастацтва самае каштоўнае? Я, як марксыцкі крытык, цаню толькі тое мастацтва, якое асьвятляе ўсё вакольнае з пункту погляду клясавасьці. Мастацтва павінна служыць зброяй для замацаваньня і ўглыбленьня новага ладу жыцця. Яно павінна стаяць на варце ўсіх заваёў рэволюцыі. Іншае мастацтва ніякай вартасьці для нас ня мае. Што вы ўсе, шануюныя госьці, можаце сказаць супроць гэтага? Вядома, нічога!

Крытык ажывіўся. Стукнуў кулаком сабе ў грудзі і зноў пачаў:

— Выбачайце! Вы нічога ня можаце сказаць насупроць гэтага погляду на мастацтва? А я магу! Я, як аматар сапраўднага мастацтва, мушу запэўніць вас, што мастацтва, якое служыць зброяй для абароны і замацаваньня пэўных ідэй якой-бы ні было класы ці групы грамадства, ёсць не мастацтва, а агітацыя. Удала зробленая ці не—усёроўна—гэта толькі агітацыя! Сапраўднае мастацтва ёсць такое, калі выўнікі яго знаходзяцца па-за клясавасцю—у творчасьці вырашаюць праблему агульнага чалавека. Калі яны, мастакі, бесстаронна маюць эпоху, калі перад імі няма вінаватых і невінаватых, няма прыгнятальнікаў і прыгнечаных, а ёсць звычайнае змаганьне за дабрабыт. Верх і права на баку моцы і сілы. А калі гэту ўсталяваную сілу пераможа іншая, новая сіла, тады старая сіла ўжо ня сіла. Яна застаецца вінаватай. Гэта ёсць адвечны закон жыцця. Адлюстроўваць гэты закон бесстаронна павінна мастацтва.

Крытык змоўк. Зірнуў на ўсіх асалавельмі вачыма.

— Што вы на гэта, таварышы, можаце сказаць? Папробуйце нешта супроць гаварыць! Ня можаце? А я магу!

Зноў зьнікла асалавельсць, зьявілася яшчэ большая нат-

хнёнасьць, чым раней. Ён павысіў голас да хрыпоты, як-бы гаварыў супроць зяйдлага ворага:

— Цахлусіў ты, аматар сапраўднага мастацтва! Што значыць параклясавасьць і праблема чалавека? Чаму агітацыя не мастацтва? І што значыць бесстароннасьць мастака да вакольных зьявінчаў жыцьця? Гэта-ж адны пустыя словы! Калі мы возьмем ранейшае, так званае, «чыстае мастацтва», дык няўжо-ж яно ня было прыналежнасьцю людзей дармаедаў, гультаёў, якія ў час адпачынку ад нястраўнасьці жывата марылі аб нейкім жыцьці «без руля і без ветрил», апявалі кунежных лядуеньнікаў і балбаталі аб таежнай музыцы сфэр. Якраз гэта і ёсьць творчасць клясавая, клясы буржуазіі. Ём лезьлі ў голавы розныя дзівосныя фантазіі. А мы гэта ўсё называлі хараством, натхненьнем. Вось якраз такое «чыстае хараство» і было агітацыяй супроць барацьбы. Гэта цягнула да ўпадніцтва. Пролетару прышчэплівалі хваробу апатыі і расхлябанасьці. Бесстароннасьці ў мастака ня можа быць, калі мастак жывая істота, а не кастрат. Калі ў мастака няма ў душы агню нянавісьці да варожай клясы, якая прыгнятала яго, яго бацькоў, дзядоў і прадзедаў—ён не мастак. Калі ён не прапускае сваю творчасць праз прызму клясавай, пролетарскай эмоцыі, ён—не мастак, а нейкая істота без касьцей, нікудышнік. Бесстароннасьці ў маляваньні эпохі ня можа быць, бо гэтай бесстароннасьці няма ў жыцьці. Толькі сьмерць бесстаронна. Мастацтва—гэта тое, што плыве з глыбіні жыцьця і кліча на ўзьверх, агітуе за новыя палешаныя формы бытаваньня. Вечнага застыглага, канонізаванага хараства няма! Мастацтва пролетарскае бярэ цяпер верх, як бяруць верх тыя мільённыя масы працоўных на ўсім сьвеце над сваімі былымі эксплёататарамі. Няхай жыве мастацтва працоўнай клясы!

Літаратурны крытык выпучыў вочы, выцер хустачкай успацелы лоб, узьняў чарку і давай азірацца вакол, як пераможца, што ўвесь сьвет зававаў. Госьці (апрача аднаго, які ўвесь час маўчаў і з агідай глядзеў на крытыка) бісавалі.

Крытык сядзеў самазадаволены. Наліў у чарку чырвонага віна, адным махам выпіў і зноў загаварыў:

— Вось якія вы?! Выбачайце! Вы памыляецеся! Я не магу маўчаць. Кенскія ў вас погляды на мастацтва! Дзіўлюся! Ня-

ўжо-ж вы забылі аб тым, што цяга да мастацтва была і ў першабытных людзей? Няўжо тое мастацтва было клясавое? Няўжо мастацтва не пазімна быць так прыгожа, як сонечнае неба, як мора, як расьліны? Трэба памятаць, што таямніца хараства захована ў прыродзе, у яе дзіўных гротах, у яе вечна маладых і сьвежых вытоках. Ёсьць хараства адвечнае, якое жыве тысячагодзьдзямі; каляруюцца помнікі чалавечага генія. Яны вечныя якраз таму, што няма ў іх тэндэнцыйнасці. А тое, што тэндэнцыйна, што навучае, ня жыве, ад гэтага і сьледу астаецца столькі, як ад леташняга сьнегу.

Тут крытык выпіў з кялішка суседа, адсапнуўся і зноў загаварыў:

— А я магу сказаць і супроць гэтага. Хто па-марксыцку мысьліць і адчувае, той высьмее такую думку. Вы кажаце, што тэндэнцыя не гадзіцца? Але, выбачайце, дзе яе няма гэтай тэндэнцыі? Тэндэнцыя знаходзіцца ва ўсіх формах жыцця, якое зьяўляецца аб'ектам для мастацтва. Я магу прывесці многа цытат з Леніна, з Пляханава. Трэба памятаць... !

Але тут літаратурны крытык меў важную прычыну спыніць сваё красамоўства.

Той з гасьцей, які ўвесь час маўчаў, кінуў раптам у крытыка бутэлькай ад піва, сказаўшы пры гэтым у бок крытыка брыдкую лаянку.

Крытык спрытна падхваціў бутэльку, спакойна паставіў пад стол і яшчэ спакойней сказаў:

— Выбачайце...

— Якое там «выбачайце»!—крыкнуў чалавек, што кінуў бутэлькай.—На якое ліха вы тут нагаварылі гэтулькі глупства? Я зразумеў, што ў вас, гора-крытык, існуюць два погляды. Вы пад розныя дудкі сьпяваеце! За свой рознастайны тавар вы атрымлівалі, відаць, раней, царскімі дзесятухамі, а цяпер савецкімі чырвонымі! Эх, вы... падхалім!

Госьць быў увесь бледны ад хваляваньня. Вочы ў яго блішчэлі шэрым мутным шклом, выпучыліся дзіка і строга.

— Выбачайце,—мармытаў спалоханы крытык,—я ня чую, што вы кажаце. Я трохі глухаваты...

Госьці падняліся з-за стала зьбянтэжаныя, занепакоеныя.

Гаспадыня заплакала.

— Як вам ня сорамна скандалиць, дзядзька Цімафейчык?—
звярнулася яна да гасьця, які бутэляк ад піва скрытыкаваў
літаратурнага крытыка.

— Не дярплю я гэтых падхалімаў і езуітаў! У-у-у!

Ён стукнуў кулаком аб стол так моцна, аж на пасуда зазві-
нела на розныя галасы.

— І навошта ён прыходзіць да нас кожны дзень?—накі-
нулася гаспадыня да мужа.

— Ціха, ціха,—супакойваў яе Антон Цярэшка,—маўчы!

Гаспадыня плакала гучна і шчыра, залівалася слязьмі і
ўсхліпвала, як малое дзіцё.

— І так штодзень!—звярнулася яна са скаргай да Івана
Мацьвеевіча.—Штодзень такія скандалы. Калі ўжо скончыцца
гэты юбілей? Божанька мой!

ХРОНІКА ВУСНАЯ І ПІСАНАЯ

Госьці хутка разьбіталіся з гаспадарамі. Разышліся. Самага п'янага, які наскандаліў з прычыны прамовы літаратурнага крытыка, гаспадар узяў пад руку і павёў на вуліцу, пасадзіў на рамізьніка і вярнуўся дамоў.

Гаспадыня з заплаканымі вачыма сама паслала ложка Івану Мацьвеевічу і Крушынскаму. Пасьля гэтага яна ў спальні пераапранулася ў белую вопратку, вышла і лёгенька стукнула ў дзьверы пакою, дзе ляглі спаць госьці.

— Можна?

— Калі ласка!—адказаў Іван Мацьвеевіч на кволы голас гаспадыні.

— Хачу паглядзець, ці добра вам спаць.

Гаспадыня ціха адчыніла дзьверы і бокам усунулася ў пакой.

Іван Мацьвеевіч усьпёрся ў пасьцелі на правым локці.

Крушынскі ўжо спаў.

— Род Крушынскіх вечна сьпіць—і мой адразу заснуў!—сказала гаспадыня і прысела на крэсла каля ложка Івана Мацьвеевіча, нібы мэдычная сястра, якая зьбіраецца хвораму банкі паставіць.

— Ого!—запротэставаў на словы гаспадыні Іван Мацьвеевіч,—род Крушынскіх якраз ня сьпіць, а дзейнічае на розных фронтах: адзін—культурнік па сельскай гаспадарцы, другі—поэта, трэці—профэсар! Усе працуюць на карысьць рэспублікі. І любуешся родам Крушынскіх, і налюбавацца ня можаш, і зайздасьць бярэ.

Гаспадыні быў прыемны гэты камплімент. Яна бліжэй прысунула крэсла да ложка гасьця.

— Нічога супроць ня маеце, што я вам трохі, Іван Антонавіч, выбачайце, Іван Мацьвеевіч, ня дам паспаць? Так цяжка мне. Хочацца з новым чалавекам пагаварыць.

— Калі ласка! Я і спаць не хачу.

— Божачка мой, як усё гэта мне дадзела. Вы ня знаеце, як дадзела. Дзень-у-дзень вышпійкі. Яны-ж майму мужу працаваць не даюць. Вечна адно і тое самае. Чаму-ж гэта вы ў нас ня бываеце? Я вас першы раз бачу.

— Не даводзілася.

— Я ў горадзе бадай усіх знаю, а чаму з вамі незнаёма— проста дзіўлюся, Іван Антонавіч, выбачайце, Іван Мацьвеевіч.

— Бо я рэдка бываю ў Менску, пані гаспадыня.

Ён з боку зірнуў на гаспадыню. Трохі прыкра было, што яна блытае яго імя па бацьку, але ён ня меў часу калі і пакрыўдзіцца на гэту жанчыну. Любаваўся яе вузкімі маленькімі і пульхнымі ручкамі. Яна перабірала пальцамі, нібы разматвала забытаныя ніткі. Яе твар быў спакойны. Вясёлыя вочы трохі стомлены. Агроном прыслухоўваўся да лёгкіх пераліваў яе голасу. У гэтых пералівах адчуваўся нясупынны кплівы сьмяшок. Кожнае слова купаецца ў стрыманым сьмеху. Пры кожным сказе агроному здаецца, што яна зараз пачне нястрымана рэгатаць. Часта мяняліся колеры на руках гаспадыні—яны былі то бледныя, то ружовыя.

Ён ня мог адарваць вачэй ад яе рук. Нібы цэнтр жыцця гэтай прыемнай жанчыны быў у яе руках. Яму здавалася, што гутарка гаспадыні чуваць не з яе губ, а з рук. Яе голас нагадваў яму журчаньне ручая, якое вельмі добра дзейнічае на нэрвы, дае супакой.

Часта ў гутарцы гаспадыня яму задавала розныя запытаньні, але ён не пасьпяваў адказваць на іх, бо яна забывалася і гаварыла далей. Гаварыла—і сама прыслухоўвалася да свайго толасу.

— Вам добра ляжаць? Так. Бязумоўна, каб расказаць вам аб усім маім жыцці, дык, ведаеце, можна некалькі кніг напі-

саць. Другім разам аб усім вам раскажу. Нічога не ўтаю. Вось мне здаецца, што вы—добры чалавек. Будзеце прыяжджаць да нас у госьці? Ой, як надакучылі мне гэтыя людзі, якія што вечар тут бываюць. Я вечна шукаю новых людзей, Іван Антонавіч, выбачайце, Іван Мацьвеевіч. У мяне такі голад на людзей! Божанька, які голад! Хоць, бадай, усіх болей-меней прыкметных людзей у горадзе знаю. Апрыкрылі яны мне! Вы ня сьпіце?

— Не! Не! Калі ласка!

— Дайце я вас пазнаёмлю цяпер хоць з тымі, што былі сягоньня ў нас. Насупроць вас сядзеў адзін з абскубанай барадой, з лысінай. Вы памятаеце? Гэта профэсар. Да рэволюцыі ён быў настаўнікам у гімназіі, адбіраў у вучняў беларускую газету «Нашу Ніву», пагражаў, што за беларушчыну выкіне з гімназіі, а цяпер? Ого! Якія прамовы гаворыць! Нядаўна скончыў вялікую працу аб нейкай вёсцы Гайдачаны. Пачаў займацца старасьветчынай. Лічыць сябе «шчырым беларусам». Нядаўна я сама бачыла, як ён у царкве паклоны адбіваў, хоць на тыдзень раней выступаў на сходзе з антырэлігійнай прамовай. Вы ня сьпіце?

— Не! Не! Будзьце ласкавы!

— А другі, што пераміргваўся з жонкай майго швагра. Мо' памятаеце?—голены. Вочы глыбока пад лобам сядзяць. Ён увесь час аглядаецца падазрона па бакох, нібы ўсіх зладзеямі лічыць.

— Ага! Ага!

— Ну, вось! Гэты таксама вучоны. Зьбірае беларускія тканіны. Ён мае спецыяльнасьць выслужвацца ў начальства. Робіць гэта вельмі проста, да сьмяхоты: даведваецца па календары, калі ў начальніка ці ў каго з яго сям'і імяніны, і абавязкова прыносіць торт. Кожнаму з аўтарытэтных людзей нашага гораду торт прыносіць. Яго торты «Гайда» і з узорами нашых паяскоў славяцца на ўвесь Менск. Вам сьмех? Ведаеце, памагае! Божачка мой, як памагае! Торты ў людзі яго вывелі. Прозьвішча гэтага тортмайстра Бычкавідкі. Вы ня сьпіце?

— Што вы? Пані гаспадыня, вельмі ўсё гэта цікава!

Іван Мацьвеевіч у захапленьні. Ён заварожавы, загіпнотызаваны яе бела-ружовымі ручкамі, якія здаюцца яму надзвы-

чайным творам скульптуры. Пры кожным пальчыку маленькая
ямінка. Даўгаватыя пазуры блішчаць перлямутрам. Пальчыкі
гаспадыні наігрываюць на нявідочным інструманце нячутную
мелёдыю...

— Добры твор мастацтва,—думае ён.—Але толькі літара-
турны крытык Гайдач хіба разьбярэцца тут, ці пролетарскага,
ці буржуазнага кірунку.

— Вы глядзеце на мае рукі? Мазалёў на іх ніколі ня было.
Вы цікавіцеся, можа, маім жыццём? Гэта матэрыял для рома-
ністага. А што вы скажаце на крытыка, Іван Ант..., выбачайце,
Мацьвеевіч. Вечна блытаю. Даўно, ведаеце, сьвежага чалавека
ня бачыла. Хочацца пагаварыць. А як храпе наш Крушынскі!
Вось не пераношу, божачка мой! Чыстая дзярэўня. Ведаеце,
чаму я сёлета не паехала на дачу ў Курганішча? Не магу там
спаць па начох. Як пачнуць усе храпсцьці, іграць насамі, дык у
мяне ўсё нутро перавернецца. Аб чым гэта я хацела казаць?

— Вы нешта пра крытыка...

— Ага! Ён піша артыкулы па заказу. «Хваліць ці ганіць?»—
пытасца ён у заказчыка. Як прыкажуць, так і піша. Яго
пяро—гэта тое самае, што торты Бычавіцкага на імянінах.
Пабрэша, пабрэша—і грошы бярэ. Ён да таго цыннічны, гэты
Гайдач, што пазычае грошы на процанты, бярэ ў залог срыб-
ныя і залатыя рэчы, вэльсыпэды, фотографічныя апараты і роз-
нага гатунку каштоўнасьці. У яго кватэры праўдзівы лёмбард.
Ён таксама вядзе гешэфты з чорнай біржай. Любіць золата, як
пушкінскі «Скупой рыцарь». Часам ён зазывае к сабе на ква-
тэру маленькіх дзяцей з дзядзінцу, высыпае перад імі на стол
кучу залатых монэт і дазваляе забаўляцца гэтымі цацкамі. Ён
ад гэтага мае вялікую прыемнасьць. Вы ня сьпіце?

— Не...

Кожны палец гаспадыніных ручак здаецца яму асобнай жы-
вой істотай. Яе голас і наганяе і адганяе дрымотнасьць.

— Многія з гэтых людзей варты таго, каб іх выкінуць на
сьметнік, але ліха іх не бярэ. Вы запытаецеся, чаго яны сюды
ходзяць? Многа гаварыць трэба. Гэта мы адложым на іншы
раз, Іван Мацьвеевіч (нарэшце запомніла, як вас па бацьку ты-
тулаваць), а пакуль што пара спаць. Дай бог здароўя!

Гаспадыня ціханька, бокам высунулася з пакою.

Яе голас доўга зьвінецў у вушок Івана Мацьвеевіча. Перад вачыма мітусіліся прыгожыя рукі. Зусім не хацелася спаць.

Крушынскі вельмі моцна храпеў.

— У Курганішчы я ніколі не зварочваў на гэта ўвагі.

Такіх жанчын, як гэту, Іван Мацьвеевіч знаў многа ў сваім жыцці.

Яны зьяўляюцца ў пэўным асяродку людзей жывымі летапісамі, пазіраюць пільна за сваімі знаёмымі, як тыя каты, яны драпаюцца ў чужой душы і ведаюць болей аб сваіх суседзях, чым аб сабе: Часам такія жанчыны даюць аб людзях трапіныя характарыстыкі. Сягоньня аднаму пагавораць пра яго блізкага сябра, а заўтра сябру аб ім тое самае раскажуць. У жанчын такога гатунку, як Івану Мацьвеевічу вядома, ёсць нейкі спецыяльны нюх выведваць усё аб чалавеку, каб пасля з асалядай распаўсюджваць аб ім блугую славу.

... Мне трэба асьцерагацца яе—уладарніцы прыгожых ручак. Кецка зрабіў, што паслухаў Крушынскага і застаўся тут. Яны бываюць у Курганішчы, а я іх ня ведаю. Бачыць ня прыходзілася ў часы майго прыезду туды. Болей за ўсё мне трэба асьцерагацца кабет.

Электрычная лампачка разьлізала на стале з-пад сіняга абажура роўнае мяккае сьвятло.

Недалёка ад лампы стаяў карафінак з вадою, пустая шклянка. Гранёнае шкло ледзь прыкметна пераміргвалася блескамі з лампай на сьветлым крузе стала і адкідвала правідныя няясныя цені на белым абрусе.

Ва ўсім пакоі панавалі сіняваты поўзмрок, у якім можна было ўлавіць чужы прыкметны водсьвет абажура. Белыя гардзіны на вокнах даходзілі да падлогі, нібы вышытыя з сьняжнянак. Панавала пяшчотная прытульнасьць. Цішыню палыхала рытмічнае здаровае храпеньне Крушынскага.

Агроному хацелася цяпер пачытаць штосьці лагоднае, слакайнае. Так ён заўсёды перад сном і дома рабіў, колькі перад гэтым ні піў. Людзі, аб якіх казалася толькі што гаспадыня, іхныя дзеі і характары хутка высьлізнуліся з яго думак і ўяўленьня. Ён шмат ведае такіх. Ён сам... Але ён іначай ня мог і ня можа... Ён—іншая справа.

— Штосьці такое пачытаць?

Ён успомніў пра «Альбом—красны́ сон мужика» старога чалавека, вельмі падобнага да Льва Талстога.

... Забаўны чалавек!

Барада патрыярха і парванья мужыцкія юхтавыя боты сталі цяпер перад вачыма агронома. Гэтыя рэчы мелі між сабою ў яго ўяўленьні моцную сувязь—сувязь контрастаў, былі блізкі адна да адной сваёй аддаленасьцю: барада мудраца і боты мужыка, якія пахлі хлявом. Голас, выгляд вачэй і філэзофія «Льва Талстога» не замацаваліся ў яго памяці. Засталося толькі агульвае ўражаньне.

— Трэба пачытаць яго пісаніну.

Ён ціха зьлез з ложка, дастаў з дарожнага чамадана «альбом» і давай паволі перагортваць.

Спыніўся на пісаніне пад назваю «Скрытыя людзі».

Гэтыя два словы былі напісаны буйнымі літарамі. Першая загалоўная была размалёвана чырвона-сінім алоўкам. Яна нагадвала загалоўныя літары ў старадаўных рукапісных евангельях. Узоры расьлін, птушчкі, елачкі і розныя замыславатыя орнаманты абкружылі ўвесь загалолак і занялі палавіну старонкі вялікага формату «альбому».

Такі малюнак, зроблены прымітыўнай і цярпліваю рукою, надаў настрой інтымнасьці, чуласьці. Зьявілася ў Івана Мацьвеевіча нейкая спагаднасьць да гэтага аматара мастацтва.

... Значыць, «Леў Талстой» мае нахіл ня толькі да пісьменьніцтва, але нават да маляваньня.

Яго поўныя губы склаліся ў лагодную ўсьмешку. Рахманья вочы зацягнуліся навалюкаю лятученнасьці.

«Гэта было ў 1920 годзе ўвосень,—пачаў ён чытаць,—калі ў нашай ваколіцы была ўстаноўлена часова нейтральная зона, тоісь, гранічная паласа між Беларусью і Польшчай».

На палёх старонкі было прыпісана драбнейшымі літарамі, чымся ў галоўным тэксце, рукою «Льва Талстога».

«Па-мойму, зрабілі нядобра, памылку зрабілі, што растаўклі Расію на дробны мак розных рэспублік: Расія, Беларусь, Украіна і многа іншых назваў, якіх нават і ня ведаю. Навошта такі падзел на новыя дзяржавы? Так. Венік ніхто не паломіць, а падзіночныя прынцыпі яго паломіць і малое дзіцё. Тады і жалез-

нага веціка ня будзе, тоісь, савецкай уласці. Нават з комуні-
стычнага боку не павінна быць розных зямель і розьніцы між
народамі. Павінен быць інтэрнацыянал. Так. Не разумею».

«Недалёка ад пэўтральнай зоны,—чытаў працяг тэксту Іван
Мацьвеевіч,—стаіць хутар старавераў на ўзвышшы гары, як
скула на жываце».

Іван Мацьвеевіч паморшчыўся ад такога нязграбнага параў-
наньня.

... Няма эстэтызму.

«Як я памятаю, а мне ўжо стукнула, як качаргою па лобе,
шэсьцьдзесят год, там жывуць стараверы—рослыя рыжабаро-
дыя, здаровыя. Так. Іх галоўным заняткам было зладзейства.
Кралі коняй. Кралі таксама дзяўчат сабе на жонак. І наду-
маюцца людзі жанок красьці! Тоісь, баба крадзеная смачней.
Так. За тое, што кралі коняй, тоісь, баб, ніхто і ня скардзіўся.
Баба з калёс—калёсам лягчэй. А вось наконта баб, тоісь, коняй,
дык вечная бяда. Канакрадаў мучылі, насмерць забівалі, тоісь,
самасудам. Так. Набожныя гэтыя стараверы. Украдзь каня ці
забі чалавека, а потым ня есьці скаромнага адну пятніцу—
і грэху як ня было. Так гавораць стараверы, а ня я. Кралі яны
коняй за дваццаць вёрст ад свайго хутару. Сваіх суседзяў не
чапалі. Так. Пэўтральная зона нявідочным нажом перарэзала
нашу зямлю на дзьве часткі—савецкую і панскую. У сэнсе по-
літычным, калі дазволіце так выразіцца, гэта былі дзьве дзяр-
жавы, далёкія адна ад аднай, як Амэрыка ад нашай Барысаў-
шчыны. Затое ў іншым сэнсе, тоісь, на тэрыторыі—адны і тыя
самыя людзі жывуць па абодвух баках зоны. Я ня веру ні ў
бога, ні ў чалавека. У бога ня веру, бо яго ня бачу. У чалавека
ня веру, бо бачу яго. Так».

Іван Мацьвеевіч усміхнуўся, кіўнуў у знак згоды галавою.
Глыбокадумна зірнуў на маляваны суфіт пакою і сказаў ціха,
каб не разбудзіць Крушынскага:

— Пра-а-авільна!

Ён павольна перанёс свае рахманья вочы зноў з суфіту на
«альбом».

«Трэба было мець тысячу вачэй, каб глядзець, што робіцца
на гэтай зоне. Так. Прыехаў на зону адзін чалавек. Нешта
пашаптаўся з стараверамі і паехаў назад. Гэта быў добры

начатак, каб людзям многа зла чыніць. Раптам стараверы пачалі ездзіць на начлег на скошанае балота ў самую зону. Так. Толькі заўважылі людзі, што раніцою стараверы зарочаюцца на іншых конях. Мужыцкае вока вострае да каня. Памянялі коняй з начлежнікамі таго боку, з-за граніцы. Маўчаць людзі. Рады, што іхніх коняй не чапаюць. Розныя радасьці на сьведзе бываюць. Так. Часта зьяўляўся на стараверскі хутар той самы чалавек. Галоўны атаман шайкі. Пачаўся вялікі крадзеж коняй з абодвух бакоў. З Беларусі вывозілі ў Польшчу, адтуль—сюды. Плакалі людзі з польскай стараны і глядзелі на наш бок. Плакалі нашыя людзі і лыпалі вачыма ў той бок. Адны і тыя самыя людзі—адны і тыя самыя сьлёзы. Так. Толькі рэчка Сьлізанка падзяляла іх на два лягеры. Была гэта рэчка па прыкладу, тоісь, ракі Бабілёну—і як там далей у псалмах Давіда гаворыцца. Так. А ўсё той самы чалавек, аб якім я раней казаў. Ён быў, тоісь, ключыкам гэтага хітрага мэханізму, нібы ключык да загарка. Так. Я знаю таго чалавека. Ён цяпер шышка. У яго культурная гаспадарка. Яго імя я тут ня пішу. Гэта было-б з майго боку, прыкладам кажучы, вялікай адвагай. Гэта небяспечна больш для мяне, чымся для яго. Як гэта кажуць: хлеб еж і праўду рэж! Рэж праўду на кавалачкі і кідай у сьметнік. Так. А гэты чалавек, які кіраваў канакрадзтвам, цяпер пазалочаны багацьцем і славай. Ён, прыкладам кажучы, як тая пазалочаная шклянка. Глянеш і падумаеш—залатая пасудзіна! Але вось крутануўся каля стала, скінуў яе на пол, і яна разьбілася на кавалачкі. Тоісь, шкло, а ня золата. Так. Гэты чалавек баіцца толькі гайдачан. Так».

Івану Мацьвеевічу нешта цюкнула пры гэтым. У яго зрокавай імяці «Леў Талстой» цяпер стаяў, як жывы. Успомніліся ўсе рыскі яго прарочага твару. Вочы «Льва Талстога» пранікалі яго наскрозь. Відаць было па ўсьмешцы, што ўсе думкі Івана Мацьвеевіча ведае.

... Няўжо Язэп Сымонавіч і канакрадамі кіраваў?—падумаў Іван Мацьвеевіч і глянуў на сьцяну. На шпалерах ён хацеў вычытаць адказ на сваё запытаньне. Храпеньне Крушынскага перабівала яго думкі, прыкра разіла слых. Ён пачаў чытаць новы артыкульчык пад назваю «Калі ты ня поп, адзявайся ў рызы».

«Аб папox у нас ёсьць шмат цікавых баек: то іх вымажуць дзёгцем, кінуць у кадушку з пер'ем, а пасья на рынку чорта паказваюць за грошы; то да іх прырастае авечая скура з рагамі; то папа лупцююць за тое, што да чужой жонкі палез. Так. З папа сьмяюцца ўсе. А ён ня лыс і з нас сьмяецца. Так Шчыра прызнацца, ня люблю я папізму, якім-бы перцам ён не абсыпаны. Было гэта ў 1922 годзе каля граніцы зімою. Пагранічнікі нейкім чынам даведаліся, што ўночы павінна быць правезена некалькі вазоў контрабанды. Так. Ня глядзячы на мяцеліцу, яны расставілі пасты па ўсіх вакольных дарогах. А мяцеліца была такая, што ні жывой, ні мёртвай душы на дарозе ня відаць. Аднак і ў завеі фурманка паказалася, нават з бразгулкамі. Так. «Стой!»—крыкнулі пагранічнікі—«хто едзе!» Фурманка спынілася. А на санках—бацюшка, духоўная, значыць, асоба. Гэты контрабандай займацца ня будзе. Так. «Куды едзеш, баця?»—запыталіся пагранічнікі. «У вёску еду, мужыка спавядаць. Памірае ён. Такі звычай хрысьціянскі». Так. Поп сказаў гэта такім пакорлівым, тоісь, елейным голасам, аж на добрых людзі пашкадавалі бацюшку. Так. «Няўжо, бацюшка,—сказалі яны,—чалавек і бяз споведзі дарогі ня знойдзе на той сьвет?» «Закон такі ў нас, духоўнікаў. Нічога ня зробіш. Бяз споведзі душа заблудзіцца ў завеі»,—вытлумачыў поп. Так. А адзін з пагранічнікаў бязбожным агітатарам быў. І вось ён тут уночы на дарозе цэлую прамову сказаў перад папам на тэму: «Рэлігія—опіум для народу». Ён так бязбожна гаварыў, што поп кудламі трос у знак згоды. Бацюшка абяцаўся адмовіцца ад сану хлебнага, тоісь, духоўнага. Так. Прызнаў ён сваё дармаедства, згадзіўся з тым, што вышэйшае духавенства абманвала яго, а ён дурманіў масы з пакаленьня ў пакаленьне. Як кажа тая казка: «бабка за дзедку, дзедка за унучку, унучка за сучку». Так. А мароз трышчыць, што ў агітатара і папа словы замярзаюць на губах. Поп сказаў, што гатоў і цяпер не паехаць да паміраючага чалавека і хацеў накіраваць каня назад. На гэта агітатар не згадзіўся. Так. «Ўдзьце,—кажа,—бацюшка, цяпер да хворага. Вы-ж павінны ведаць псыхолёгію старых несьведомых сялян. Перад сьмерцю яму куды лягчэй будзе, калі вы яго паспавядаеце. Толькі, вы ўжо на гэты раз, таварыш, платы ня возьмеце ў беднай сям'і за адпушчэньне

грахоў. Я добра ведаю сам гэтае жыццё, гэты быт, бо мой бацька быў папом». Так. А мароз трашчыць, ходь лысых лічы. Поп паехаў далей. А пагранічнікі чакалі контрабандыстых. У гэту-ж ноч іншыя пагранічнікі на іншай дарозе таксама сустрэлі папа, які ехаў спавядаць хворага. Так. Сярод тых пагранічнікаў ня было чалавека з далікатнай психолёгіяй. Ём удалося сарваць у папа кудлы. Парык і воз з контрабандай застаўся ў пагранічнікаў, а пераадзеты ў папа контрабандысты ўдэк, адстрэльваючыся з браўнінга. Зусім не па-хрысьціянску зрабіў гэты хлоп, а ня поп. Так. Пад абстрэл антырэлігійнай агітацыі папаўся якраз той самы чалавек, які кіраваў раней канакрадамі. Так. Некаторыя кажуць, што гаспадар хутара Курганішча памагаў лавіць гэтага папа, а іншыя кажуць, што ён сам быў гэтым папом. Можа быць і адно, і другое. Вось вам, шануючы вас, і папізм!»

Іван Мацьвеевіч быў у захапленні ад пісаніны «Льва Талстога».

Цераварнуў у альбоме некалькі старонак з наклеенымі на іх «керанкамі».

Над гэтымі грашмі стаяў загаловак: «Багацьце, якое страціла вартасць»

Была напісана кароткая гісторыя гэтых «керанак»:

«Леў Талстоў» іх атрымаў за каня. Потым яму хацелася купіць цялё—прасілі столькі грошай, колькі ён атрымаў за каня.

«Аддам каня за цялё»?—пытаўся сам у сябе «Леў Талстой».—Не!

Грошы асталіся на рост.

Другім разам яму трэба было купіць пяць фунтаў солі—прасілі столькі грошай, колькі ён атрымаў за каня.

«Я яшчэ з глуздоў ня зьехаў, каб аддаць каня за пяць фунтаў солі»—пастанавіў «Леў Талстой»,—гэтыя грошы зноў вернуцца да сваёй вартасці».

Ня купіў солі.

У трэці раз за пачак махоркі прасілі ў яго той капітал, які ён атрымаў за каня.

«Трэба быць апошнім дурнем»,—напісаў тады «Леў Талстой»,—каб аддаць каня за пачак махоркі».

Такім чынам, грошы за каня асталіся ў «альбоме» «на памяць патомству»,—як ён прылісаў на белым полі староўкі, над графою. «Время посещения Земским Начальником Волостного Правления».

Далей Іван Мацьвеевіч натрапіў на цікавы загаловак:

«Ня ўсё, што ня блішчыць, ня золата».

І ён зноў пачаў чытаць:

«Жыву ўжо шэсьцьдзесят год і такіх дзівосных штук ня бачыў. Так. У мяне белая, як сьнег, барада, і я ніколі не дадумаўся-б да такіх фантазій, якія здараюцца ў самым жыцці. Хоць мне тое, каб толькі запісваць людзкія падзеі. Так. На фантазію мазгоў шкода. Гарадзкія людзі кажуць, што я падобен да Льва Талстога. Я не саромлюся гэтага імені. Цяпер на кошт блеску і золата».

Тут «Леў Талстой» падрабна апісвае, як у чалавека шукалі контрабанды і нічога не знайшлі. Потым пачалі шукаць зьліткі золата, воз у кавалачкі расшчапілі—і таксама нічога не знайшлі. Дзе-ж тут яшчэ можа быць?—думалі пагранічнікі. Асталіся адны атосы, запэцканыя ў каланіцу. На жарт папробвалі разьбіваць атосы. Аказалася, што ўсе жалезныя часткі воза—залатыя.

Ва ўсіх артыкульчыках ці новэльках такога характару цэнтральнай фігурай быў адзін і той самы чалавек.

Храпенне Крушынскага пачало моцна нэрваваць Івана Мацьвеевіча. Цяпер ён чытаў твор пад назваю: «*Людзкая слава—пыл і пясок*».

Тут былі пералічаны ўсе добрыя ўчынкі Яэпа Крушынскага, яго заслугі перад грамадствам.

Гэты твор па тону быў падобны да артыкулу агронома ў газэце «Беларуская вёска».

Івана Мацьвеевіча гэта ўзрадвала:

... І ты, «Леў Талстой», ведаеш—калі, што і як. Чалавек бачыш наскрозь,—ня горш за мяне. Розніца між намі тая, што ты толькі назіраеш, а я дзейнічаю. Але тут высюваецца пытаньне: хто большую карысць прыносіць—пісьменьнік, або той чалавек, які зьяўляецца аб'ектам пісьменьніцкага твору? Ва ўсякім выпадку, пазыцыя пісьменьніка выгаднейшая. Апіша,

абмалое чалавека з ног да галавы, надрукуе, гонорар возьме, а натуршчыку свайму і капейкі ня дасьць.

Іван Мацьвеевіч доўга ўзіраўся ў шпалеры супроцьлеглай сьцяны, жмурыў вочы, і тады—дзівы дзіўныя—малюнкi на шпалерах мянялі свой выгляд.

З дрэўцаў і галінак выступалі фігуркі знаёмых людзей. Круціў сьмешна галавою літаратурны крытык, пад псеўдонімам Гайдач з праўдзівым прозьвішчам Алалоўнік, мітусіўся профіль гаспадыні кватэры, а калі прыгледзеўся добра, дык гэта была яго агронома жонка—Аграфена Макараўна.

Ён хутка палажыў альбом у чамадан, выключыў электрычнасьць і лёг спаць з цвёрдай думкай выехаць заўтра як раней з гораду ў свой раён.

... Трэба будзе схадзіць толькі ў адно месца—у Наркамзем. Трэба асьцерагацца, каб жончыныя сваякі мяне тут ня ўглезелі. Трэба будзе, як я заўсёды раблю, абвязаць шчаку чоўнай хусткай, нібы мне зубы баляць, а на вочы—каляровыя аляры, нібы вочы баляць...

Ён хутка заснуў.

І сьнілася яму, што паехаў да жонкі. Не пазнае яго фена Макараўна. Як ні стараецца вытлумачыць, што муж, Антон Сяргеёвіч Мятлоў, а ня Іван Мацьвеевіч валаў,—нічога не памагае. Жонка яго знаць ня хоча: цяжка, так крыўдна, што пачынае плакаць.

ПА РОЗНЫХ СПРАВАХ

Язэп Крушынскі ўздрыгнуўся праз сон. Нехта лямантаваў над самай яго галавою. Яму здавалася, што цяпер зіма, піліпаўка, што ён знаходзіцца недзе ў глушы, блізка ад лесу і каля сялянскай хаты, занесенай гурбаю сьнегу, выюць ваўкі.

Працёр вочы, ускочыў з ложка і давай у поцемках прыслушвацца. Пераклікаліся ранічныя гудкі, крычалі на розныя тэмы. Вушам яго, адвыклым ад гарадзкіх гудкоў, яны здаваліся чужым.

Там было ў пакоі ад густога змроку. Ціханька, каб не ўся Іван Мацьвеевіч, ён адчыніў акныцы, потым ледзь прыгнуў вакном і зірнуў на вуліцу.

Сонца заглядала ў вокны дамоў. На вуліцы, побач зымі відьготнымі цэнямі, урэзаліся жаўтавата-правідныя. Вокны палалі ў сонечным пажары. На лісьцях вуліцы блішчэла раса, мільгалі яркімі кроплямі, нібы ветлячкоў. Воблакам каціўся па вуліцы пыл. Чулася ханьне венікам па бруку. Па тротуары аддаваліся адзіночнага чалавека. Потым яны аддаляліся, ці адзе далёка.

Лікага дому Крушынскіх, па тым баку вуліцы, лягла хатка. З-пад фарбы на сьценах, ікая выступала шараватае дрэва. Супроць брамы вузенькага тротуару з старых дошак, ляжала жанчына сярэдніх гадоў і з сур'ёзным, ям калупала нажом мізэрную траву між

У пакой лез праз адчыненае вакно пах гораду. Усім целям Крушынскі адчуваў гэты клейкі, густы пах. Нібы пах пральні, аптэкі і дыму казлытаў ноздры. Ад няпрыемнасці ён моршчыў губы, адварочваў нос. З спецыфічным пахам гораду заўсёды ў яго ўяўленьні ўзбуджалася нешта чужое, далёкае, што яго вельмі мала цікавіла. Ён успомніў учарашнюю вышпўку, гутаркі гасьцей у стрыечнага брата. Заўсёды большасць такіх гутарак на адцягненыя тэмы выклікала ў яго мазгох цяжар. Пад гуд спрэчак вучоных людзей яго галава задягвалася цеснай драцянай сеткай. Ад такіх пераліваньняў з пустога ў парожняе ён заўсёды уваходзіў у цяжкі настрой. Ён тады адчуваў, што паміж ім і гэтымі людзьмі стаіць непразна тын. Яны гавораць на нейкай незразумелай мове. Хаця, калі ўважліва прыслухоўваецца, дык паасобныя словы і нават сказы, за выключэньнем навуковых тэрмінаў, як-бы і зразумелы. Пры такіх гутарках ён заўсёды вінавата ўсьміхаўся, адчуваў сябе расслабленым і маўчаў. Толькі калі-ні-калі ківаў галавою ў знак згоды, гаварыў «угум», маскіруючы, такім чынам, свае слабыя веды.

Нават Іван Мацьвеевіч, яго прыцель, з якім вёў заўсёды самыя сардэчныя гутаркі на зразумелай мове—той пры ўдзеле ў вучоных бясёдах робіцца Крушынскаму чужым, здрадніцкім. Ён заўважыў, што, наогул, Іван Мацьвеевіч мае вялікі спрыт у гутарцы. Яго мова дзеліцца на тры катэгорыі: іншая ў гутарцы з вучонымі людзьмі, не такая, калі ён бясёдуе з ім, з Крушынскім, ці з яго сям'ёю ў Курганішчы, і зусім простая, калі гаворыць з сялянамі. Ён тады падбірае спецыяльныя словы—простыя, зразумелыя, популярныя. І голас, і манеры мяняюцца тады ў агронома. Ён кожны раз стараецца быць роўным з сваім субяседнікам і, такім чынам, да адных паднімаецца, да другіх паніжаецца.

Крушынскі зайздросьціў такому спрыту.

Ён хутка апрануўся і выскачыў на дзядзінец. Засыпаў каню аўса і вярнуўся ў кватэру. Паплюхаўся ў кухні халоднай вадою. Потым накінуў на плечы скураную жакетку і без сьняданьня спусьціўся па сходах.

У яго на сягоньня ў горадзе шмат спраў.

Ён папесьціў рукою гладкія, але замурзаныя з малых год, знаёмыя парэнчы ўсходаў і хутка вышаў на вуліцу. Не пашоў,

я кінуўся ў зір вуліц і закавулкаў па ранічных пуставатых тротуарах. Яго крокі гулка адбіваліся і барабанным стукатам паведамлялі аб ім—аб Крушынскім. Перайшоўшы мост на Пралетарскай вуліцы, ён сунуўся налева па вузкай сьцежцы высокага абрыву над Сьвіслаччу. З правага боку сьцежкі—высокі драўляны паркан. Белыя корпусы другога савецкага шпіталю і высокія дрэвы падымаюцца над парканам. Крушынскі трохі сьпыніўся і пачаў любавацца відам гораду з высокага месца. Дахі дамоў, вокны блішчэлі на сонцы, шпілі касьцёлаў і цэркваў пераліваліся ў розныя колеры. Пярэстая панорама гораду раскінута як каляровы бухарскі халат.

Рупнасьць дзелавога чалавека была ў Крушынскага трохі зьмешана з лятученьнем романтика, часам захапляўся характэрам вакольнага.

Пастаяўшы трохі, ён раптам усхапіўся:

— Трэба сьпяшыць да Зэліка, а то будзе позна!

Ён кінуўся ў бок Пярэслы.

Дом Зэліка—вялікі, стары і нізкі. Здаецца, што разьехаўся ў бакі і зараз разваліцца. Ён мае падабенства да стара-сьвецкай карчмы: плоскі дах і шырокія вароты з боку тэй палавіны вялікай будыніны, якая калісьці служыла хлявом для сялянскіх і местачковых фурманак, якраз нагадвалі карчму на старадаўніх беларускіх трактах. Сьцены зрыты чарвяточычамі, падобнымі да арабскіх літараў.

Крушынскі ветліва кіўнуў галавою да аднаго з вакон дому. Рыжая барада Зэліка здавалася праз шыбу патухаючым агнём.

Зэлік вышаў насустрач.

Яго нявысокая, прысадзістая фігура аддае здароўем і бадзёрасьцю. Гладка пастрыжаная галава блішчыць медзэдзю. Шэранькія вочкі колюць наветра дзвюма вострымі шпілечкамі. Яго твар, ярка ружовы, абсыпаны плямінкамі-рабаценьнямі, зьліваецца адным колерам з барадою. У яго як-бы зусім няма шыі. Галава прымацавана да карку. Аднак, ён вёртка круціць ёю ва ўсе бакі. Яго шэрая жакетка расшпілена. Выступае камі-зэлька з зашмальцаваным да бліскучасьці кантам. Срыбны ланцужок ад гадзінніка блішчыць на шырокіх грудзях.

Зэлік выцягнуў Крушынскаму насустрач руку з тоўстымі кароткімі пальцамі—таксама ружовую, у рабаценьні. Нібы не прывітанца хоча з гасьцём, а ляпнуць яго тоўстай рукою.

Ён моцна, смакуючы, сьціснуў руку Крушынскага і прагаварыў коратка, адрывіста, тоненькім галаском:

— Язэпка, гэта ты?

Галасок Зэліка не гармонаваў з яго прысадзістай магутнай фігурай. Такі чалавек павінен быў, здаецца, гаварыць тлустым, грудным б'ясам. Выглядала, нібы за яго плячыма хаваецца худы чалавечак і гаворыць за Зэліка тоненькім галаском, а Зэлік толькі так сабе, для віду, расчыняе і зачыняе рот.

Зэлік доўга ўглядаецца ў Крушынскага: вось бачыць яго ўпяршыню.

— Ты-ж хіба не асьлеп, Зэлік?

— Маё шчасьце, што не асьлеп. Хоць ты хацеў мяне асьляпіць.

— Я?!

— Ты!

Крушынскі выставіў на Зэліка здзіўленыя вочы.

— Ідзем у хату, Язэпка ты, пагаворым,—працігчыў Зэлік лагодным галаском і палажыў на плячо Крушынскага правую руку так моцна, аж на той прысеў.

— Ня дуры, Зэлік!

— Пагаворым, Язэпка ты!

— Атрымаў шэсьць скрынак у Шмуйлы Заменскага?

— Вось аб гэтым і будзе гутарка, Язэпка ты!

Тон Зэліка Крушынскаму не спадабаўся. У гэтым «Язэпка ты» адчувалася лайнка.

Яны ўвайшлі ў хату.

Праз вялікі, брудны пакой, дзе кружыўся рыжы хлопчык, вельмі падобны да Зэліка, перайшлі ў другі, меншы. Там стаяў стол, засланы жоўтай цыратай, некалькі крэслаў, камода, шафа і пара ложкаў з горамі падушак. На сьцяне вісеў портрэт старога рабіна ў яромцы, увесь у мушыных сьлядзінках.

Зэлік і Крушынскі прыселі.

— Можа вып'еш, Язэпка ты, чарку гарэлкі?

— Не, не! Дай аб справе пагаварыць!

— Бойся бога, пагаворым. Пяць скрынак адправіў у Маскву ў вагоне з дошкамі, а шостая не хацела ехаць, заартачылася.

Пры гэтым Зэлік паківаў пальцамі на Крушынскага і так на яго зірнуў, нібы ён, пакрыўджаны чалавек, добра разумее ўсе хітрыкі Крушынскага.

— Язэпка ты! Язэпка ты!—гаварыў ён далей тоненькім галаском,—мы-ж з табою, не забывайся, рамяні адной скуры. Бойся бога!

Крушынскі сарваў са стала свой правы локаць, які прыліп да дыраты, зірнуў на портрэт рабіна і першою запытаўся:

— Чаму, Зэлік, так гаворыш?

— Чаму?—перапытаўся Зэлік,—ай-я-яй, Язэпка ты! Шчасьце толькі, што Зэлік ня любіць глупства рабіць. Зэлік не такі дурань, як некаторыя думаюць. Зэлік—малайчына!

Крушынскі ціскаў плячыма і нічога ўцяміць ня мог.

— Дык у чым-жа справа?

Ён утаропіў вочы ў Зэліка.

Зэлік хітра міргнуў вачыма і абняў Крушынскага ў другі раз.

— Няўжо, Язэпка тры, аклог цу дыр, аброх цу дыр, * сам ня ведаеш?

— Нічога ня ведаю.

— А што ў шостаі скрыні ляжала? Які там быў тавар? Бяз утайкі скажы Зэліку. Бойся бога, Зэлік—свой чалавек.

— Такі самы тавар, як і ў тых пяці скрынках.

— Бім-бам-бом!—забомкаў Зэлік срыбным званком, заківаў галавою і зірнуў на Крушынскага так кпліва, як глядзяць на блазна.

— Што тут такое здарылася?—запытаўся Крушынскі зьбянтэжаным голасам.

Зэлік нічога не адказаў на запытаньне, нагнуўся пад ложка, выцягнуў адтуль скрыню, спакойна адчыніў і сказаў:

— Вось яна! Глядзі, Язэпка ты!

Крушынскі выгарапчыў вочы:

— Ня можа быць, Зэлік!

— Можа быць, Язэпка!

* Ліха на цабе.

Скрынка была напакована дошчачкамі, апілкамі і анучамі.

— Тут іншае ліха!—гарачыўся Крушынскі.—Я сам правяраў тавар!

— І я-ж правяраў! Зэлік такі чалавек, які верыць толькі ў тое, што бачыць вачыма Зэліка.

Зэлік моршчыў чырвоны лоб.

— Дам табе, Язэпка ты, грошы за пяць скрынак!

— За шэсьць!—паправіў памылку Крушынскі.

— Як сабе хочаш!

Зэлік выняў з-пад камізэлькі грошы і палажыў на стол.

Узнэрваваны Крушынскі пералічыў грошы, схваў у кішэню і зьвярнуўся да Зэліка:

— Зэлік, чуеш? Ня думай, што так прапушчу! На гэты раз твой фокус ня пройдзе, як у той раз з сахарынам. Я сам правяраў!

Зэлік спачуваюча зірнуў на Крушынскага:

— Можа гэта Шмуйла Заменскі зрабіў? Ён—ня Зэлік. Я зараз пашлю свайго хлопца па Шмуйлу. Пойдзем да Бэрндрука. Шмуйла прыдзе туды.

Зэлік вышаў з пакою, сказаў некалькі слоў свайму пятнаццацігадоваму сыну. Той зараз-жа пабег.

Зэлік і Крушынскі вышлі на вуліцу, як самыя блізкія прыяцелі. Ніхто, глянуўшы на іх, ня мог-бы падумаць, што гэтыя людзі толькі што спрачаліся і праз некалькі хвілін можа яшчэ мацней будуць лаяць адзін аднаго.

У Бэрндрука заезджы двор.

З вуліцы над брамамі вісіць бляшаная шыльда, на якой намалювана залатымі літарамі на чорным фоне:

ЗАЕЖДЖЫ ДВОР БЭРНДРУКА

Хаця ад гэтай шыльды над брамай все прытулам, але вакол двара з вуліцы і ўнутры заўсёды рыначная, няпрытульная сумяціца. Каля заезджага двара на вуліцы заўсёды стаіць некалькі рамізьнікаў—«на ўсялякі выпадак». Фурманы сядзяць на перадкох калясак у нейкай дрымоце. Але як толькі хто з

двара скрышне форткай і выйдзе на тротуар, фурманы прабуджаюцца, рухава, спытна адварочваюцца ў бок брамы з іранановай:

— Можа падвезьці?

— Куды трэба ехаць?

— Сядзецца ка мне!

У рыначныя дні на двор і з двара скрышцаў крамніцкія і сялянскія фурманкі з блізкіх і далёкіх мястэчак і вёсак.

Пад вялікай паветкай на дварэ стаіць многа вазоў. Аглоблі тырчаць уверх, як старасьвецкая зброя. Коні прывязаны да вазоў, хрумсаюць авёс або ляніва жуюць сена. Сяляне круцяцца туды і сюды з торбачкамі ў руках, поясць коняй, мажучь калёсы: тут яны, наогул, больш рухавыя, чымся ў сябе дома. Завіруха заезджага двара і на іх робіць уплыў. Пах сена, конскага гною і каламазі казлыча насы. Да людзкага гоману дадаецца яшчэ кацэля вераб'ёў, якія ёрзаюць у гнаі і з вялікім галасам апускаюцца на двор або падымаюцца ўверх.

Гармідар на дварэ служыць заслонай да таго, што робіцца ў двухпавярховым доме, які падзелены на «нумары». Дзесяць меншых «нумароў» у ніжнім паверсе і шэсьць большых—у верхнім.

У ніжнім паверсе «нумары» простыя—для сялян і местачковых крамнікаў. Тут уночы людзі сьпяць на бруднай падлозе, на скрынях і паках з таварамі. Сюды заходзяць гарадзкія кабеты з кошыкамі, купляюць яйкі, курэй, масла, сыр, гусі. Заходзяць скупшчыкі цялят, скур. Круцяцца жабракі і кішэньнікі. Стаіць такі вэрхал і тарарам, ажна глушыць вушы. Людзі тавораць усе разам, стараюцца перакрычаць адны адных, махаюць рукамі, бяруць адны адных за гузікі і, здаецца, у іх адна мэта—ахрыпнуць ад крыку.

Верхнія шэсьць «нумароў» спэцыяльна для «інтэлігентных тасьцей». Перад імі гаспадар заезджага двара, Бэрндрук, ходзіць, як кажучь, на задніх лапках. Вельмі зацікаўлена распытваецца аб здароўі, аб хатніх справах, гутарыць на політычныя тэмы, пытаецца, ці ня трэба паставіць самавар, дый, наогул, адчувае сябе далікатным чалавекам сярод далікатных людзей. Па калідоры ходзіць ён ціха, асьцярожна, нібы стараецца не разбудзіць хворых. Высокі, стройны Бэрндрук па-

добны да маладога доктара ў шпіталі, які толькі-што зьняў з плеч шпітальны халат.

У кожным «нумары» другога паверху стаяць чыста засланы ложка, стол, канапа, некалькі крэслаў і ўмывальнік. У гэтых «нумарох» пануе цішыня. Госьці гавораць шэптам і таемна глядзяць адзін на аднаго. Шум з двара і ніжняга паверху даходзіць сюды прыдушаным пчаліным гудам.

У верхнія «нумары» таксама прыходзіць многа народу—людзі «інтэлігентныя». Пры гэтым яны падазрона аглядаюцца вакол, гавораць ціха, прыкладаючы часам губы да самага вуха сусьседніка, не дагаворваюць, міргаюць вачыма, строяць хітрыя партрэты, глыбока зазіраюць адны адным у вочы, спыняючы цяжкі алавяны погляд на «падазроных» і «няпэўных» госьцях.

Тут бываюць макляры, контрабандысты, людзі з чорнай біржы, «свае» міліцыянэры і іншыя «свае» людзі. Жабракі і абарванцы сюды не дапускаюцца.

Царыцаю гэтага паверху адна асоба—высокая брунэтка родам з мястэчка Радашкавічы. Яна ўвесь час тут жыве. «Яе» людзі працуюць на граніцы. Жыхары верхніх «нумароў» глядзяць на яе з вялікай пашанай, адносяцца як да генія контрабанднай справы. Яе жыцьцёпіс распаўсюджваецца тут шэптам з вуснаў у вусны.

Яна—дачка беднага шкляра, няпісьменная, простая дзяўчына. Спачатку сама ездзіла на граніцу, нават пехатою хадзіла туды. Прыгожы выгляд шмат ёй памагаў, зыручай часта з бяды. Ёй так шанцавала, што ніколі не пападалася пагранічнікам у рукі, а калі часам і пападалася, дык вельмі спрытна выкручвалася. Тут, вядома, галоўную ролю грала яе хараство. Яна падкуплівала людзей ня золатам, а сабою. Цяпер яна сядзіць спакойна ў заездным двары Бэрндрука. Працуюць на граніцы яе агенты. Хоць няпісьменная, а галава добра кумекае. Напамяць робіць рахункі на дзесяткі тысяч рублёў розных валют і ніколі не памыляецца. Апрача гэта з вялікім шыкам і хоча купіць сабе жаніха—доктара або інжынэра. Сам Бэрндрук шукае ёй жаніха. У яго на прымеце—некалькі. Але яна вакуль-што не дапускае да сябе жаніхоў: ёй трэба раней трохі «адшліфавацца». Брыльянт таксама патрабуе шліфоўкі. Яна

шліфуецца: штодня да яе прыходзіць адзін студэнт, у якога яна «бярэ ўрокі» па дыктоўцы, чытаньні і рахунках. Пасьля яго заходзіць хлопчык—чысьцільшчык ботаў, які чысьціць ёй чаравікі. Часам, калі яна ня ў гуморы, праганяе студэнта і астаецца бяз «урока», а чысьцільшчыка стукне чаравікам у лоб.

Чысьцільшчык носіць на сваім закарузлым лобе сінякі ад не чаравік. Ён хацеў-бы мець многа такіх сінякоў, бо за кожны яна плаціць па рублю. Таксама студэнт атрымаў за яе капрызны ў прэзэнт залаты портсыгар.

Часам, калі трэба каму з гасьцей другога паверху параіцца аб справе, дык ён зварочваецца да Соні (так завуць гэту дзяўчыну). Яна добра знаецца на футры, золаце, «каратах» і іншых таварах для заганіцы. Калі здараецца якая спрэчка між людзьмі, дык Соня разблытвае забытаныя справы.

Зэлік завёў Крушынскага да Соні.

Хутка зьявіўся і Шмуїла Заменскі.

Язэп Крушынскі загубіўся ў хітрасплеценай гутарцы гэтых людзей.

Стары Шмуїла пры кожным слове кляўся сабою, сваімі дзецьмі, унукамі і адным праўнукам ад старшага ўнука старшай дачкі Рахілі, што фокус са скрынкай—не яго фокус.

Божкаўся і Зэлік. Ён таварыў, што ня быў-бы Зэлікам, каб такую штуку зрабіў. «Гэта-ж было-б такое «фэ»,—сказаў Зэлік,—ад якога Зэліку толькі нос затыкаць трэба было».

Крушынскі з свайго боку запэўняў, што ён добра ведае спрыт Зэліка і ніколі-б не адважыўся падсоўваць яму пустую скрыню.

Тут маглі быць і іншыя прычыны нястачы тавару: можа селянін, які вёз гэту скрынку, украў тавар? Можа Рахмілька?

— Анучы, дошкі і апілки—Менскае дабро. Гэта ў Менску зроблена,—стаяў на сваім Крушынскі.

Пасьля доўгіх і гарачых спрэчак Соня пастанавіла, каб шкоду за гэту скрыню цярпелі і Зэлік, і Крушынскі.

На гэта згадзіліся.

Згоду замацавалі сытным сьняданьнем з моцнай выпіўкай тут-жа, у «нумары» Соні.

Усе былі здаволены. Гаварылі аб адпраўцы тавару ў Маскву, пашкадавалі тых, якія «селі макам». Соня ведала

ўсе артыкулы савецкага крымінальнага кодэксу, якія тычыліся спраў контрабанды.

Але Соні ня было часу доўга заседжвацца ў «нумары». Ёй трэба было ехаць да «свайго» юбэліра. Яна дастала чамадачык, напакавала туды залатыя портсігары, гадзіннікі і шмат залатых зубоў, якія выглядалі, як пчаліныя соты, і іншыя рэчы.

Сонца ўжо моцна пякло, калі Язэп Крушынскі вышаў з заезджага двара.

На вуліцы быў шум, таўканіна. Ішлі бабы з кошыкамі, людзі з портфэлямі, вучні. У гэтым людзкім тлуме Крушынскі працаваў локцямі, прабіваўся праз жывую тушчыню нізкага рынку на Пляц Волі.

Стукат яго крокаў не аддаваўся ў яго вушох, як раніцою, а губляўся ў агульным стукаце пешаходаў па тротуарах і рамізьнікаў на бруку. На Пляцы Волі Крушынскі настроіўся на іншы лад. З яго твару прапала клапацілівасьць грашовага чалавека. Ён трохі нават наўмысьля апраставалосіўся, апусьціў уніз доўгія вусы, расхрыстаў скураную жакетку і прайшоў цераз Пляц Волі на Ленінскую вуліцу павольным крокам. Заглядаў у вітрыны магазынаў з робленым прьдуркаватым відам «божага чалавека».

На рагу Ленінскай і Інтэрнацыянальнай стаяў касавокі чалавек і прадаваў сьмешную дзіцячую цацку.

Крушынскі здзівіўся, што па тротуарах Ленінскае вуліцы кудахтаюць куры. Раптам закудахтаў і прадаўца цацак. Ён трымаў у аднэй руцэ пудэлачку, а другой рукой цягаў за нітку. Гукі гэтага інструманту напаміналі кудахтацьне курыцы.

Каля гэтага чалавека тоўпіўся народ. Людзі рагаталі, як малыя дзеці. А прадавец сьмешнай цацкі кудахтаў шчыра, сур'эзна і працавіта. Відущае вока яго глядзела з зазываючым блескам на «публіку», а другое, белае, сьляпое ўвесь час пазірала з выразам пезацікаўленасьці і пірваны ў бок плошчы.

Крушынскі набыў цацку за дзесяць капеек і зайшоў у кнігарню, купіў некалькі кніжак па сельскай гаспадарцы, пашоў далей і павярнуў направа, уверх па Савецкай вуліцы.

На душы было лёгка і радасна ад сонца, якое сьвяціла цяпер у самы твар, ад кудахтацьня цацак-кур і на гэтай вуліцы,

ад людзей у «таўстоўках», ад жанчыні у лёгкіх белых вопратках, ад аўгомобіляў, якія часам мільгалі туды і сюды. Усё гэта радавала Крушынскага сваёй пярэстасьцю і рухам.

Ён скінуў з кніжак упаковачную жоўтую паперу, насіў іх у правай руцэ, высунутай наперад, нібы трымае наган, настаўлены супроць ворага. У такой позе дайшоў да складу сельскагаспадарчых прылад, выбраў там дзесяць кос, заплаціў за іх і хутка па дзелавому пакіраваўся назад. Ён успомніў, што яму яшчэ трэба зайсьці ў рэдакцыю газэты «Беларуская вёска».

Вывеску газэты знайшоў хутка на сьцяне з вуліцы і пачаў узьбірацца наверх па ўсходах, пытаючыся ў сустрэчных, дзе рэдакцыя газэты «Беларуская вёска».

— На апошнім паверсе! Дзёршыя дзьверы напраза!

На дзьвярах наклеена паперка:

РЭДАКЦЫЯ БЕЛАРУСКАЯ ВЁСКА

Крушынскі стукнуў ціханька ў дзьверы.

— Увайдзеце!—раздаўся знутры гучны мэталёвы крык.

Ён адчыніў дзьверы і ціханька ўвайшоў.

Пакой рэдактара малы. Два сталы, прысунутыя адзін да аднаго. На іх ляжаць кучы лістоў, газэт, розныя кніжкі, атраматніцы, ручкі, алоўкі і іншыя прыналежнасьці канцылярскіх сталоў. На сьценах—плякаты, розныя друкаваныя табліцы, портрэт Леніна і конвэрты, адрасаваныя ў «Беларускую вёску», разрысаваныя ў розныя колеры і ўзоры. На нізкай кахлянай печцы навалена гара камплектаў розных газэт. Газэты, рукапісы і клішэ ляжаць і на падаконьніку адзінага ў пакоі вакна.

Рэдактар сядзіць нахілены над рукапісамі з алоўкам у руцэ. Відаць, вельмі заняты, бо, не падняўшы галавы, ня зірнуўшы на Крушынскага, крыкнуў:

— Сядайце! Я—зараз!

Крушынскі прысеў і ціханька, каб не рабіць шуму, палажыў на стол купленыя кніжкі і зьвязаны жмут кос.

Ён скоса зірнуў на рэдактара.

Рэдактар адзеты ў шэрую рубашку. Голеная галава блішчыць сінватым водблескам. Чорная доўгая барада пакрытае грудзі. Ад чарнаты барады матавы твар рэдактара прымае шэрае адценне. Рэдактар гмыкае, насвівітвае песеньку і робіць чырвоным алоўкам значкі на рукапісах.

За некалькі хвілін аж тры разы званіў тэлефон. Рэдактар некага моцна прабірае за неакуратнасць, другому кажа, што згодзен з яго прапановай, а трэцяму крычыць: «бягу!»

Крушынскі з зацікаўленасцю прыглядаецца да змучанага твару рэдактара.

— Калі з барадою можна яму даць сорак пяць гадоў, дык без барады ён выглядаў-бы ня больш за дваццаць пяць,—мяркуе ён у думках.

— На якой справе, таварыш?—пытаецца голасна рэдактар.

Пры гэтым ён глядзіць на Крушынскага такімі яснымі вачыма, аж на Крушынскаму не па сабе робіцца. Здаецца, рэдактар бачыць яго наскрозь, усе думкі яго знае, дзеля гэтага так крычыць і злуецца.

— Я... я бачыце, таварыш рэдактар, я той самы Язэп Крушынскі, аб якім у вашай газэце надрукавана...

— А-а-а!

Рэдактар устае, моцна паціскае яму руку, і яго шэрыя вочы блішчаць ветласцю і шчырай дабратаю.

— А-а-а! Вельмі рад!—кажа рэдактар і гладзіць бараду.— Такія культурныя гаспадары нам дазарэзу патрэбны, чорт пабяры! А някультурны гаспадар—каціся каўбасою!

У яго мэталёвым голасе чуюцца мяккія тоны. Ён пяшчотным вокам глядзіць на кніжкі і косы Крушынскага.

— Працуем патроху,—скромна кажа Крушынскі.— Вось хачу выпісаць для суседзяў дзесяць нумараў «Беларускай вёскі» і купіць некалькі экзэмпляраў таго нумару, дзе аба мне надрукавана.

— Справа добрая,—смяецца рэдактар.— Гэта можна зрабіць у канторы. Побач!

Рэдактар распытваецца ў Крушынскага аб справах ваколiцы, аб парадках на вёсцы. Потым просіць прабацьанья, што даў-

жэй ня можа з ім гутарыць, запрашае пісаць у «Вёску» і паказвае, дзе падпісацца на газэту.

Крушынскі заплаціў у канторы за дзесяць падпісак да канца году, даў адрасы пяцёх Драздоў і пяцёх Дзятлаў, дастаў некалькі экзэмпляраў «Беларускай вёскі» з сваім партрэтам і пашоў уніз на вуліцу. Наняў рамізьніка і паехаў на кватэру да стрыечнага брата.

... Розныя рэчы для хаты куплю пасья абеду,—падумаў ён.

У ЯЕ НАДЗВЫЧАЙНА БЕЛАЯ ШЫЙКА

— Пані Мар'я,—з'вярнуўся Крушынскі, да жонкі стрыечнага брата,—дзе Іван Мацьвеевіч?

— Іван Мацьвеевіч перадаў вам прывітаньне. Паехаў. Быў раней па нейкіх справах у наркамземе. Ага! ён мне нешта гаварыў пра настаўніцу. Вы шукаеце настаўніцу для дзяцей? Даўно пара. Мае дзеці ўжо ходзяць у дзіцячы сад.

— Вам добра, пані Мар'я, тут у горадзе. А вось мне, вясковому чалавеку, бяда. Сам ніколі сьвету ня бачу і дзеці мае гадуюцца, як дзічкі ў полі.

— Бедненькі!—засьмяялася гаспадыня.—Памятайце, што вясковыя дзеці лепш гадуюцца за гарадзкіх. Яны здаравейшыя. Заўсёды на ўзлоньні прыроды. А цяпер, калі возьмеце да сябе настаўніцу, дык яна толькі імі аднымі займацца будзе. Ня то, што ў нас!

— Вы, пані Мар'я, усім трубіце, што мне лепш жывецца. Але кінем аб гэтым. У вас многа знаёмых. Можа, параіце мне дзяўчыну-настаўніцу?

— Бач ты яго! Канечна дзяўчыну! Але... ведаеце, сваячок, сапраўды ёсьць! Маю такую дзяўчыну, вельмі бедных бацькоў. Скромная, маладая і нават прыгожая. Толькі глядзеце (пані Мар'я строга кінула на яго пальцам), каб жонка ваша потым на мяне ня гневалася! Але, можа, раней паабэдаем? Мой зараз са службы прыздзе.

— Не. Нядаўна ў горадзе еў. Пойдзем цяпер, калі блізка жыве.

— Блізютка. Зусім блізка. Я даўно знаю гэту сям'ю. Ёй вельмі трудна. Матка—сьляпаня. Бацька—вар'ят. У іх дзьве дачкі. Быў у іх сын, дык недзе загінуў.

— З чаго-ж яны живуць?

— Такое ў іх і жыцьцё. Ёсьць свая-хатка, садок. Вось і жы-
вуць. Старэйшая дачка якраз падыйдзе для вас. Калі яе возь-
меце за настаўніцу, дык пакінеце некалькі рублёў бацьком
на хлеб.

— Гэта можна! Я-ж не такі ўжо скупы.

— Дык мо' зараз пойдзем?

— Калі ваша ласка, пані Мар'я, дык я гатоў.

Яны пашлі. Пакіраваліся ў гарадзкі парк.

Крушынскі ўспомніў гутарку з сваёй жонкай і Іванам Маць-
веевічам аб настаўніцы. Тады былі толькі словы, а цяпер гэта
пераходзіць у рэальнасьць, у здзейсьненне. Нейкая няшчот-
насьць зьявілася ў сэрцы. Дрэвы ў парку, правільныя прысады,
сьпевы жаўранкаў нібы гаварылі яму, што вельмі добра жыць
на сьвеце. Ён стараўся вызваліцца з-пад гульлівага настрою,
які раптам ахапіў яго. Дзеля нейкай настаўніцы зусім не пасуе
так радавацца яму—сямейнаму чалавеку, у якога так многа
клапатлівых спраў. Успомніў худзенькую, паблеклую жонку
і напусьціў на сябе посны, невінаваты выгляд.

— Што-ж вы так задумаліся, мой жвавенькі сваячок?

— Ат, нічога! Ведаеце, столькі клопот у мяне.

— Кіньце клапатаць!

— Калі галава завалена рознымі справамі па гаспадарцы.

У яго сэрцы тымчасам пачало цьвісьці нешта новае, вабяе:
«жартачкі, маладая дзяўчына будзе ў Курганішчы...» Гэта
няяснае і туманістае адчуваньне вельмі радавала яго.

— Сьвята... сьвята...—сьпявалі птушкі ў парку.

— Радасьць... радасьць...—шорхаў пясок пад нагамі.

Кожную маладую жанчыну, якая праходзіла па дарожцы,
ён мерыў вачыма з галавы да ног, узіраўся ў патаемнасьць яе
вачэй і ўсё меркаваў:

...Ці не такая будзе настаўніца? Ці не падобная да гэтай?

— Заклапочаны сваячок, вочы сапсуеце!

— Кіньце жартаваць, пані Мар'я!

— Ма-а-ро-о-жанае!—пачуўся раптам крык над самым вухам.—Маро-о-жанае!

— Ой, спалохалася! Вам, дзядзька Язэп, сапраўды трэба хоць марожаным кроў сваю ахаладзіць. А то пачынаю гарэць і я ад адной блізкасьці да вас.

— Нічога. Не згарыце. Я ўжо астыў. Мне сёлета стукнула сорак год.

— А забыліся, як яшчэ ў мінулым годзе мне мігдалёвыя вочы рабілі?

— Што-ж! Тады мне было ўсяго толькі трыццаць дзевяць. Ён крутнуў па-заліхвацку вусамі і зірнуў ёй у самыя вочы.

— А цяпер глядзіце на мяне, як-бы вам усяго дзевятнаццаць? Ой, мужу скажу!

— Нічога. Свае людзі. А скажэце, родненькая, тая дзяўчына высокая, ці нізкая?

— Самі пабачыце! Ну, ня лезьце! Дам па руках. Ой, дам! Так, жартуючы, яны мінулі парк, пашлі направа і спыніліся на вуліцы з маленькімі хаткамі.

— Вось тут і будзе!

Пані Мар'я паказала на хатку з садком.

Яны ўзышлі на нізкі ганак. Пані Мар'я стукнула ў дзверы.

За дзвярыма пачуліся няпэўныя крокі босага чалавека.

— Каго вам трэба?

Голас быў жаласьлівы, разьбіты.

— Гэта я, цёця Варбіцкая! Адчынеце!

— Няўжо-ж вы, пані Мар'ечка?!

За дзвярыма цёця Варбіцкая доўга шорхалася рукою каля клямкі.

Адчыніліся дзверы.

Высокая старая жанчына стаяла ў дзвярах і глядзела мутнымі вачыма паўзверх галоў Крушынскага і сваячніцы. На ёй была парваная вопратка.

— З вамі яшчэ тут нехта, пані Мар'ечка?

— Так. Мой сваяк.

— Заходзьце, прашу вас!

Жанчына асьцярожна павярнулася назад і пашла ў кватэру марудным крокам, трымаючыся адной рукой за сьцяну.

Крушынскі з паняй Мар'яй ішлі за ёю. Зайшлі ў першы пакой і спыніліся.

— Бронька! Бронька! сюды! Завядзі гасьцей у залю!—крыкнула жанчына хрыплым голасам.—Выбачайце мяне, пані Мар'ечка, не магу я за вамі ўхажваць. Вы-ж ведаеце, я асьлепла.

— Ня турбуйцеся, цёця Вярбіцкая.

Прыбегла дзяўчынка гадоў чатырнаццаці. У адной руцэ яна трымала нож, у другой—бульбу. Дзяўчынка засаромілася, пачырванела, палажыла на стол нож і бульбу, пакланілася гасьцём і павяла іх у другі пакой. Сама зараз-жа выбегла за дзьверы.

Яны асталіся адны ў пакоі. У адным куце стаяў на падлозе ў цабэрку вялікі фікус. У другім—засланы ложкак. Сярэдзіну пакою займаў круглы стол і некалькі крэслаў. Этажэрка з кнігамі—у трэцім куце. Недалёка на жоўтым табурэце—умывальны таз, мыла і зубная шчотка. Старыя абарваныя шпалеры месцамі заклеены газэтамі. Дзе-ні-дзе на сьценах захаваліся квадраты шпалераў у сьвежым выглядзе. Гэта жшчэ больш адцяняла запушчанасьць пакою.

Раптам пачуліся з другога пакою крыкі і плач.

— Шалёны Вярбіцкі, стары гаспадар, крычыць,—шапнула пані Мар'я.

Крушынскі паморшчыўся.

— Няпрыемна тут сядзець. А дзе-ж тая? настаўніца?

Ён спахмурнеў. Адпаў сьвяточны настрой.

— Пачакайце, зараз вернецца гаспадыня. Во яна ідзе!

Пачуліся крокі.

Пані Мар'я ўскочыла з месца, адчыніла дзьверы, за руку прывяла гаспадыню і пасадзіла да крэсла.

— Дзякую, пані Мар'ечка,—сказала яна ранейшым жаласьлівым голасам.—Вось да чаго дажыла. Госьця павінна за мною, гаспадыню, ухажваць.

— Нічога, нічога, супакойцеся, цёця Вярбіцкая.

На сьляпой цяпер быў старамодны капот у доўгіх жоўтых палосах, на нагах,—сандалі. Яна прыбралася ў чэсьць гасьцей.

Крушынскі з зацікаўленасьцю глядзеў на сьляпую.

Ходзь вочы сьляпыя, але ўвесь твар здаецца зрачым. Мускулы твару вельмі рухлівыя, чулыя і кожную хвіліну мяняюць

выраз. Кожная зморшчка на лобе і на шчоках сьляпой трапецацца, намацвае паветра вакол. Высунутая наперад заостраная барада таксама ходзіць туды і сюды, як на спрунжынах. На зямліста-шэрых шчоках многа выемак і пукатасьцяй. Тонкія ноздры дрыжаць, як лісткі. Сьляпая нюхам стараецца намацаваць пакой, ці ўсё ў парадку.

— Што, пані Мар'ечка, скажаце? Не дарма-ж прышлі.

Пры гутарцы яна выстаўляе тры пажоўклыя клыкі. Рэдкія сівыя валасы дрыжаць над яе ілбом.

— Бачыце, дзеця Вярбіцкая, майму сваяку, Язэпу Крушынскому, патрэбна настаўніца для дзяцей. Вось мы з ім і зайшлі да вас. Думаю, што ваша Стэфка якраз падыйдзе.

— Дзякую, дзякую, пані Мар'ечка, што нас не забываеце. Бронька! Бронька!!

Яна крыкнула такім голасам, нібы яе зьбіраліся рэзаць. Шырока адчыненыя сьляпыя вочы глядзелі ў аблуплены суфіт.

Прыбегла Бронька зноў з нажом і бульбай у руках.

— Хутчэй, дачушка, зьбегай да Мансецкіх. Стэфка, пэўна, там сядзіць. Хуценька!

Цяпер у яе голасе чулася кволасьць і літасьцівасьць.

— Вось, як бачыце,—звярнулася яна да тасьцей, ня здымаючы вачэй з суфіту,—пусты пакой. Тры гады таму назад піяніна прадала, абразы са сьцен. Патрохі ўсю мэблю аддала на хлеб. Прадала-б і фікус, дык ахвотнікаў няма. Сын мой, Саўка, ведаеце, прапаў. Стэфка нядаўна школу скончыла. Ёй усяго семнаццаці год. Вось так і жывём. Нядаўна зноў новы кватарант зьявіўся. Вось у гэтым пакоі жыве. Доўга тут ня ўжываюцца яны. Уцякаюць. Год таму назад выцягнула з рота свае залатыя зубы—таксама на хлеб. Прышлося, як кажуць, зубы на паліцу пакласьці.

За сьцяною пачуліся крыкі.

— Во. Чуеце? Зноў ён, вар'ят мой. Людзкую гутарку пачуў. Сюды хоча. Праз яго і кватаранты ўцякаюць. Вы ня бойцеся, ён слакойны. У шпіталь не бяруць. Франак! сюды ідзі! Без дазволу ня пойдзе. Баязьлівы.

Праз хвіліну ціханька, бокам усунуўся ў пакой стары, ускалмачаны чалавечак. Нізенькі, са стрыжанай бародкай. Ён палахліва азірнуўся на тасьцей і кіўнуў худым пальцам.

— Ша, Франак, маўчы!—сказаў ён сам сабе, усьміхнуўся і з шчырым дзівам наставіў на гасьцей чорныя прыпуклыя вочы. Ён прыпёрся да сьцяны і давай радасна мурлыкаць.

— Ціха, Франак!—крыкнула сьляпая.

Ён задрыжаў ад страху і змоўк. Смугак быў у яго вачох.

— Пані Мар'ечка. Тут у горадзе будзе Стэфка дзяцей вучыць?—запытала сьляпая.

— Не, дзеця Вярбіцкая, на хутары. Трыццаць пяць вёрст адгэтуль. Ня бойцеся. Яна будзе ў добрых людзей.

— Ну, няхай, пані Мар'ечка,—махнула яна абедзьвюма рукамі,—можа, хоць дачка лепш зажыве.

Раптам сьляпая наставіла вушы ў бок вуліцы і давай прыслухоўвацца. Сонца сьвяціла ёй у мутна-белыя вочы.

— Стэфка ідзе!—сказала яна ўзрадаваным голасам.—Яе крокі! Крокі сваіх дзяцей заўсёды пазнаю. Няхай сотні людзей тупаюцца на тротуары. Стукат ног маіх дзяцей інакшы, чым у іншых.

Сьляпая нецярпліва нюхала паветра.

Скрышнулі дзверы, і ў парэдным пакоі зазьвінеў вясёлы маляды сьмех.

— Сьмяшок зусім не падыходзіць да гэтай абстаноўкі,—падумаў Крушынскі і адчуў адразу няпрыязнь да дзяўчыны, хоць яшчэ яе ня бачыў.

Увайшла Стэфка.

Яна ішла павольна, ледзь рухаючы нагамі, а здавалася, што танцуе. Ва ўсім яе лёгкім і зграбным целе адчуваўся захаваны імгэт да скокаў.

— Добры дзень, пані Мар'я!—сказала яна варкатлівым, грудным голасам.

Яна прывіталася з паняй Мар'яй і ўскінула вочы на Крушынскага.

— Знаёмцеся! Гэта стрыечны брат майго мужа. Таксама Крушынскі. Чорт насеяў Крушынскіх. Ёх усюды поўна!

Пані Мар'я засьмяялася.

Стэфка з чуць прыхметнай усьмешкай у кутках тонкіх губ пакланілася Крушынскаму.

— Ведаеш, Стэфачка,—звярнулася да яе матка:—пая Крушынскі пытаецца, ці не паедзеш настаўніцай да яго маленькіх дзетак.

— Ня ведаю,—адказала Стэфка і скасіла на Крушынскага лагодныя вочы.

— Падумаўце, Стэфка,—сказала пані Мар'я.—Будзеце жыць на хутары, трыццаць пяць вёрст адгэтуль. Дзядзька Крушынскі бывае тут вельмі часта. Калі захочаце, дык час ад часу да бацькоў у госьці будзеце прыяжджаць.

Стэфка маўчала.

Крушынскі няпрыкметна аглядаў яе. Сярэдняга росту, тоненькая. Чорная каса, чорныя броўкі і вочы, вельмі зграбныя. Тварам падобна і да бацькі, і да маткі. Але яны брыдкія, а яна—прыгожая.

— Што вы на гэты скажаце, таварышка Вярбіцкая?—звярнуўся ён да Стэфкі.

— Сама ня ведаю,—шапнула яна. Утупіла вочы ў падлогу і круціла нецярпліва тоненькімі высокімі абсацамі.

— Аб плаце гаварыць ня станем. Сыйдземся,—засьмяяўся Крушынскі.—Будзеце жыць, як у роднай сям'і. Трэба з дзецьмі трохі гуляць, вучыць іх чытаць і пісаць. Нудна вам ня будзе ў нас, у Курганішчы.

— Калі трэба ехаць?—запыталася яна дзелавым тонам і зірнула на Крушынскага чорнымі, як атрамант, вачыма. Яе вські дрыжэлі.

— Заўтра раніцою. Мне трэба сёгоння рабіць розныя закупкі для дому. Жонка дала цэлы запіс.

— Я згодна! Рыхтуюся ў дарогу!

— У яе надзвычайна белая шыйка...—падумаў Крушынскі

ЛЕТАПІС ВЁСКИ ГАЙДАЧАНЫ

Голас старой мае багатых пералівы. Гэта ня голас, а цэлая оркестра музычных струмэнтаў. Усю дарогу дамоў з Курганішчана яна лае мужа на розныя лады. Побач з гэтым дадае лаянку і жаню.

Мужу:

— А каб ты скіс, памяло сівое!

Жаню:

— Но-о-о, падла!

Мужу:

— Што цябе абыходзіць, гультай, дурань ты мабіты!

Жаню:

— Гэй, ты-ы-ы! Ваўкарэзіна!

Мужу:

— Людзі дбаюць аб гаспадарцы, а ён ходзь-бы што! Толькі кармі яго! Нібы з азярода чалавек зваліўся толькі што.

Жаню:

— Жывей! Доўбня на тваю галаву!

Мужу:

— Каб цябе чэрці раз назаўсёды схапілі!

Жаню:

— Но-о-о! н-н-но!

Так тэ яна тканіну з двухкаляровых нітак.

Старая сядзіць на возе. Для большай зухаватасьці скорчылася на каленях. Трымае лейцы і часта лупіць жаня даўгім бярозавым дубцом. Конь, нібы не яго б'юць, мала ўвагі зьвяртае. Ледзь нагамі перабірае. Соўваецца па пыльнай дарозе дробным, марудным крокам.

«Леў Талстой» расьсеўся па-гаспадарску на мяккім сядзеньні з сьвежага сена і таксама мала ўвагі аддае лаянкам жонкі. Калі-ні-калі з павагай паглядзіць сівую бараду. Увесь час глядзіць перад сабою ў даль у глыбокім задуме. Ён да таго прывык да жончынай гаворкі, што можа зусім лаянак ня чуе. Яму можа здаецца, што гэта малатарня гудзе.

З даўных год ён прывык да таго, што гаспадаркай займаецца жонка. Будучы пісарам у зёмскага начальніка, ён рэдка калі прыяжджаў дамоў. А жонка не хацела ехаць да яго ў мястэчка, каб там жыць з ім. Гаспадарку шкадавала. Не хацела быць на ласкавым хлебе ў пісара-мужа. У іх адзіная дачка. Жыве з імі і цяпер. На гаспадарцы прадуе зяць-прымак, зноў-жа пад камандай старой.

Пасьля рэволюцыі 1917 году «Леў Талстой» вярнуўся да жонкі ў Гайдачану. Яго багацьцем была пара дзсяткаў вялікага формату, у цвёрдых пераплётах, канцылярскіх кніг, на кожнай старонцы якіх красаваўся друкаваны заглавак:

«Замечания Земского Начальника при посещении Волостного Правления».

Кнігі гэтыя ён «skonфіскаваў» у канцылярыі зёмскага для вялікай мэты—для пісаньня сваіх уласных твораў. Ён адваяваў сабе куток у хаце, меў свой столік, пры якім ледзь ня кожны дзень сядзеў і пісаў.

Цяпер, седзячы на возе, яго цягне дамоў да сваёй пісаніны. Ён ня чуе лаянак жонкі. Яна сама, гэта жвавая кабеціна, прывыкла да сваіх лаянак даўно. Сыпіць іх, як бульбу з мяшка. Гаворыць, як даўно вывучаныя пацеры. У той-жа час зусім ня думае аб тым, што гаворыць. Сьцёбас па кані і язык яе сам сабою меле:

— Усе твае кнігі ў печы спалю! Твая барада на падпал пойдзе!

Гэта да мужа.

— Но-о-о, каб цябе!

Гэта да каня.

— Вечна сядзіць ды піша, піша, піша... Як гэта дурная галава твая ня трэсьне ад пісаньня? Скажы!

Гэта да мужа.

— Заб'ю зараз на сьмерць! Варушыся!

Гэта да каня.

Старая на хвіліку змоўкла, перавязала хустку на галаве, сьмцла з возу, паправіла зброю на кані, ускочыла зноў на сваё месца і давай далей гаварыць сваё казаньне:

— Глядзеце, якія ручкі ў яго! Ніколі на іх мазалёў ня было!

Гэта да мужа.

— А ты ня сьпі, чорт!

Гэта да каня.

— Можна на тваіх глудох дурных мазалі павырасталі. А што толку з такіх мазалёў, хлебам яны цябе ня корміць.

Гэта да мужа.

— Я цябе зараз так намазолю дубцом, што ты ў мяне ня будзеш ведаць, дзе дзедца. На! На-а! На-а-а!

Гэта да каня.

На гэты раз конь ня выцярпеў сьцябаньня і мазануў старой хвастом па вачох.

«Леў Талстой» у гэты-ж час спакойна папраўляў сядзеньне. Усё ня мог наладзіць так, каб ёмка было сядзець.

— Барбара!—звярнуўся ён да жонкі лагодным голасам,— папраў! Тут нешта, тоісь, муліцца. Кепска сядзець.

— Што?—перарвала яна адразу свой амбонны тон лаянкі.— Ці ня кніга твая там тырчыць?

— Не! Кнігу праз агранома ў рэдакцыю паслаў.

Старая паднялася. Паправіла сядзеньне для свайго «Льва Талстога» і села на ранейшае месца.

— Так,—сказаў многазначна «Леў Талстой».—Так.

— Усё лідакцылі яму ў галаву лезуць. І дзе-ж ён гэтых слоў набраўся?

Слова «рэдакцыя» яна чула ад мужа шмат разоў. Ведала, што гэта нешта нейкае ў горадзе, куды стары свае сьпісанья кнігі пасылае. «Лідакцыя» яе нават цікавіла. Яна часам апавядала суседкам, што муж яе мае справу з менскай «лідакцыяй», што ён вучоны чалавек.

— Няхай піша,—часта думала яна.—Чалавек звар'ядеў... Але-ж бывае горш. Ёсьць адзін вар'ят у суседняй вёсцы, дык той буяніць... Ходзіць па полі, валочыцца па дарогах... З тым гэтулькі бяды, што крыў божанька! А мой-жа ціхі, як авечка...

Яна глядзела на яго, як на хворага, і даўно зьмірылася з сваім лёсам.

— Жартачкі, дваццаць год быў пісарам у земскага начальніка! Тут, ня хочучы, з глуздоў зьездзеш... Каб гэта я сама пісала столькі гадоў, дык можа яшчэ-б горш выраблялася...

Яна часта прабірае мужа толькі для парадку, яму на карысьць, каб ня стала горш. Гэта свайго роду лякарства...

Назаўтра раніцою «Леў Талстой» падняўся; як заўсёды, чужы-свят. Яго акрыліла тое, што паслаў у Менск «Альбом красны сон мужыка». «Там надрукуюць»,—думаў ён. Як вызваліўся ад гэтага «Альбому», яму стала лягчэй. Нібы цяжар скінуў з плеч. Насунуў на нос старыя акуляры. Зьняў з паліцы новую кнігу і прымасьціўся да свайго століка. Кніга зусім сьвежая. Нядаўна толькі пісаць пачаў.

— Трэба яшчэ толькі разок прачытаць напісанае і пісаць далей...

«Леў Талстой» разгарнуў кнігу. Кінуў вокам на назву, якая была размалявана чырвона-сінім алоўкам.

«Летапіс вёскі Гайдачаны».

Ён пачаў чытаць ледзь чутным голасам:

Так за некалькі вёрст ад Курганішча, Драздоў і Дзятлаў расьселася, разляглася, распаўзлася вёска Гайдачаны. Так Памудраму, тоісь, парознаму мудронаму людзі даюць тлумачэньне гэтай назьве. Так. Я вывучаў, тоісь, вучыўся ў вучоных і прышоў да вываду, што я, тоісь, яны маюць розныя вучоныя погляды на гэту справу. Так. Я чытаў іхныя кнігі, іхныя творы, іхныя вучоныя справы, самыя сьвежыя, якія вась на маіх вачох друкаваліся. Тоісь, на паперы. Усё аб слове «Гайдачаны». Так.

Некаторыя вучоныя кажуць, што калісьці ўладаў гэтай зямлёй нейкі князь Гайдачанскі. Так.

Другія і зубамі і рукамі ўрэпіліся ў тое, што назва вёскі сваім карэньнем уваходзіць у слова «гайда». «Гайда» ўжываецца казакамі пры сутыканьні з сваімі коньмі. Значыць, тут, трэба прызнацца, жылі даўней беларускія казакі. Так.

Трэція сваім вучоным розумам дакопваюцца да нейкага казачнага зьвера пад найменьнем «Гайдач». У зьвера—тры ногі.

тры рогі, тры хвасты. Гэты зьвер жыў калісьці па тутэйшых лясах і балотах. Тоісь, у фантазіі людзкой, цёмнай. Так.

Чацьвертыя аддаюць вучоныя свае лысіны за тое, што калісь бог земляробства меў прозьвішча, тоісь, імя «Гайдач». Вось ад гэтага і пайшлі і набрылі гайдачане. Так.

Пятыя бяруць толькі першы склад гэтага фокуснага слова—«гай». Гай—лес. Лясныя людзі. Так.

Трэба прызнацца, я спачатку здзівіўся. Няўжо-ж для сучаснага камуністычнага працоўнага жыцця мае значэньне тое, скуль узялося слова «Гайдачаны»?

Вучоныя, мабыць, ведаюць, што робяць,—падумаў я з адваротнага боку.—Мабыць, гэта вельмі сур'ёзная справа. Гледзячы на вучоных, і я ўвайшоў у вучоны газарт.

Вось тут толькі скончылася, тоісь, пачалася вучоная завіруха вучоных. У вандроўку ў Гайдачаны пусьціліся этнографы, гісторыкі, археолёгі, мовазнаўцы і іншыя. Усё гэта я запісаў з іх слоў, калі меў з імі гутарку. Тоісь, калі яны са мною мелі гутарку. Так.

Сярод вучоных пачалася вайна на пяці фронтах:

Першы фронт. Тыя, што пішуць гісторыі, лезьлі напрам і трубілі ва ўсе трубы: князь Гайдачанскі! Вось адкуль Гайдачаны! Так. Некаторыя з іх далучыліся да беларускага казацтва. «Гайда!»—крычалі яны.—Больш нічога ведаць ня хочам! «Гайда!»

Другі фронт. Этнографы, якія пішуць этнографію, рычэлі, як іх казачны зьвер з трыма рагамі, нагамі і хвастамі: «Гайдач!» Ад гэтага і тройца пайшла. У Гайдачанах яе пачатак! Так. Ад культу фалюса (ня ведаю што гэта і ня веру ў пашізм ад слова поп—рэлігія).

Трэці фронт. Археолёгі закапаліся ў археолёгічных акопах, як сапраўдныя ваякі. Капаліся (рыдлёўкамі) на старым гайдачанскім магільніку, на курганох. Выкопвалі чарапкі і гліняныя і чалавечыя. Шукалі ў старадаўніх прыладах малюнкаў казацкай зброі. Шукалі ў зямлі ідала земляробства пад назваю «Гайдач» і казачнага зьвера пад гэтай назвай. Так.

Чацьвёрты фронт. Мовазнаўцы даводзілі, што асаблівасьць гайдачан кхаканьне. Тоісь, замест гуку «г» гайдачане кажудь «кх». Гэта «кхаканьне» цягнецца яшчэ з старых часоў камен-

пага веку. Замест «гайдачане» трэба сказаць «кхайдачане». На баявым сыцягу у мовазнаўцаў красавалася гучнае слова «кхай». Так.

Пяты фронт. Гэты фронт дадумаўся да «гайда», ад «гайда» да «гайдамацтва»—беларускага, нацыянальнага, якое паходзіць ад назвы вёскі Гайдачаны. Так.

Адкрылася новая навука—гайдачаназнаўства, пад сыцягам якой знайшлі прытулак гайдачане князеўскія, траецкія, гайдаўцы, кхайцы і гайдамакі.

Я ажно вочы вылупіў ад дзіва і сораму, што сам чалавек ня вучоны. Ды яшчэ гайдачанін. Так.

Пасьля гэтага ў мяне галава закружылася ад розных папер пад назваю «анкеты», якія гайдачаназнаўцы пачалі прысылаць у Гайдачаны. Так. Папяровая мяцеліца.

Спалоханыя гайдачане вечна прыходзілі да мяне, каб я ім чытаў. Я ледзь не ахрып, чытаючы ў голас кожнаму паасобку. Аб усім на сьвеце было ў анкетах:

аб гайдачанскіх лапцёх і сьвітках,
аб швох на спадніцах гайдачанак,
аб латках на гайдачанскіх кажухох,
аб гайдачанскіх пугах, дугах, сохах,
аб тутэйшых хрэсьбінах, вясельлі і хайтурах,
аб фарбаваных яйках,
пра верашчаку і блінцы,
пра забабоны і лаянкі,
пра чорта і чарцянят,
пра нуканьне,
пра тпруканьне,
пра мыльныя бурбалкі,
як гайдачане чыхаюць і пыхаюць,
як сморкаюцца і плююцца. І яшчэ шмат аб чым гэткам са мым прысылаліся анкеты.

Трэба прызнацца, што кожнае з гэтых пытаньняў мела спецыяльную анкету, у якой было па сто і больш розных падпытаньняў. Так.

Я нават чуў, што гайдачаназнаўцы езьдзілі ў розныя гарады Саюзу і за межы па справах гэтай навукі. Так.

Гайдачане ня ведалі, што на іхніх портках і кашулях вышываных вырасла некалькі профэсароў-гайдачаназнаўцаў... Так. Ня ведае гайдачанская «этнографічная маса» (як кажучь вучоныя), тоісь, глеба, што на ёй расьце капуста, бульба, авёс і іншая агродніна, тоісь, ботаніка. Ня ведалі гайдачане, што яны «злыдні», бо каб даведаліся, дык ляліся-б. Я-ж чуў, што друкуецца вялізная кніга гайдачанскіх ляляк. Так.

Гайдачаны, тоісь, вёска мае каля сарака двароў. Зямля парэзана на вузкія палоскі. Летам гайдачанскае поле выглядае вялізнай коўдрай, сшытай з дробных кавалкаў рознакаляровага паркалю. Кожны з гайдачан сее і жне і яму чамусьці бог не дае. Так.

Пры ўцёках белапалкаў гайдачане, якія жывуць абапал тракту, былі спалены польскімі ўланамі. У дадатак замучылі на сьмерць некалькі старых за тое, што іхныя сыны былі ў партызанах. Так.

Ужо пры Савецкай уладзе ў тую-ж восень 1920 году гайдачане адбудаваціся. Так.

А Крушынскі, Язэп Сымонавіч?

Нібы сокал, ён хацеў разгарнуць свае шырокія крыльлі і над гайдачанамі. Хацеў з імі жыць у лагодзе і згодзе. Ён ведаў, што чалавек моцны ў масе і хацеў сваю людзкую масу пашырыць. Так.

І вось Язэп ды яшчэ Сымонавіч паслаў дэлегатаў з Драздоў і Дзятлаў у вёску Гайдачаны. Быццам паслоў з дзяржавы ў дзяржаву. Так. Намазаў ён вусны паслоў мёдам салодкім, у сэрцы іхнія ўліў хцівасьць і хітрыкі на мудрыя гутаркі з гайдачанамі:

— Давайце, будзем разам багацець.

Такі быў сэнс усіх гутарак.

Гэта гаварылася навакол ды бокам з прыбаутачкамі, з прымовачкамі, як гэта ўмеюць старыя дурыдлы Галава і Сухарукі. Так.

Нешта не пацягнула гайдачан да Крушынскага. Ня добрым ветрам запахла.

І вось Язэп ды яшчэ Сымонавіч у другі раз выправіў паслоў у Гайдачаны:

— Давайце разам багацець!

Паслы пачалі з таго, што Крушынскі пры сваім знаёмстве з начальствам шмат чаго зрабіць можа добрага для гайдачан. Для такіх гутарак сходаў ня збіралі. Гаварылі аб гэтым гайдачанам самыя «гаспадарныя» людзі, якіх было ў Гайдачанах трое: Янка Фалькевіч, Сымон Гарбочык і Антон Сініца. Гэтыя сяляне жылі воддаль ад вёскі і не гарэлі пры паляках. «Багатым шанцуе»,—гаварылі суседзі. Так.

Калі вышэй памянёныя гаспадары йшлі да гайдачан з гарэлкай (чыя была гарэлка, пэўна, разумеце), дык ад гарэлкі многія не адмовіліся. Развязаўся языкі. Так.

— Вось, каб у нас, у Гайдачанах, быў такі чалавек, як Крушынскі, дык было-б мала бяды; вёску паставіў-бы на ногі.

Так сказаў Янка Фалькевіч.

На гэта адзін з гайдачан:

— Тады-бы ён і ў нас дзікія кулачныя баі ладзіў за кавалкі сенакосу. Вось і паставіў-бы на ногі.

— Што вы? Ён-жа ільготамі ад Савецкай улады карыстаецца! што вы?.. Яго-ж ва ўсіх газэтах хваляць!

Так сказаў Сымон Гарбочык.

На гэта адзін з гайдачан:

— Ня ведае Савецкая ўлада што гэта за чалавек. Між намі кажучы, ён раней быў канакрадам, а цяпер контрабандай займаецца. Ведаем!

— Ня праўда! Ён стары рэволюцыянэр! Ён-жа партызанам быў. З начальствам ведаецца. Трымайце язык за зубамі, глупства не гаварэце, а то... ведаеце...

Так сказаў Антон Сініца і пальцам кіў-кіў, як настаўнік на школьнікаў.

На гэта адзін з гайдачан, Антось Драчык, стукнуў кулаком аб стол і закрычаў:

— Такое і начальства, што за панібрата з Крушынскім! Калі трэба будзе, знойдзем начальства вышэйшае!

— Ціха... ціха...—супакойвалі людзі Антося Драчыка.

А ён зноў сваё:

— Ні партызанам, ні рэволюцыянэрам Крушынскі ніколі ня быў!

— Маўчы... маўчы...—цягнулі людзі за рукаво Антося Драчыка.

А ён загарэўся, як лучына:

— Люблю шчырасьць! Крушынскі—прайдоха і сукін сын!

— Трымай язык за зубамі, Драчунок... За шчырасьць у каўнер цябе нагрэюць...—тлумачылі яму людзі.

Антось Драчык яшчэ доўга лаў Крушынскага.

Слова за слова і ледзь да боек не дайшло.

І вось Язэп ды яшчэ Сымонавіч у трэці раз выслаў паслоў у Гайдачань. Так. На гэты раз без гарэлкі, без пачастункаў, а з новай прапановай:

— Ня будзем чапаць адны адных, а то горш будзе...

Паслы перадавалі гэта ціханька ад вуха да вуха.

— Вось запаланіў Крушынскі Драздоў і Дзятлаў!—дзівіліся гайдачане.—А яго страшуначкаў мы не баімося! Пабачым каму будзе горш...

Хацеў Крушынскі жыць з гайдачанамі ў згодзе і лагодзе, а выйшла, як з дышла. Так.

Часта сьмяяліся гайдачане з Драздоў і Дзятлаў:

— Вы маеце свайго пана!

На гэта Дразды і Дзятлы:

— Мы ўсе роўныя. Ён такі, як і мы!

— Вы яго парабкі!

— Кожны з нас сам сабе парабак, сам сабе пан. А жалі Крушынскаму што зробім, дык добра плоціць.

— Ён вас хітрыкамі і гарэлкай бярэ.

— Ён падзяліў між намі сваю зямлю.

— Ласка невялікая. Зямля не яго. Вы халопы Язэпа Крушынскага!

— Мы ўсяго маем, а вы, гайдакі, пухнеце з голаду.

— У вас хлеба ня просім. Ліха вас бяры з Крушынскім разам.

— Пакуль што ліха вас бярэ, бо вы гультай.

— Што?! Гультай! А вы такія кантрабандыстыя, як ваш Крушынскі!

— Паклёпы?! Хлусьню на нас наводзіце?!

Загарэліся вочы ў Драздоў і Дзятлаў.

Пачырванелі ад злосьці гайдачане.

— Пабачым, хто праўду гаворыць! Асьляпіў вас Крушынскі, адурманіў!—сказалі гайдачане.

— Гэта вы адурманены! Ён нават для нас усіх млын будзе!

— Няхай будзе! Мы потым забярэм!

— Рукі кароткія! Шальмяцы!

Слова за слова і гэтак далей.

Над Курганішчам—«культурнай» гаспадаркай Крушынскага, гайдачане вісели цёмнай хмарай, якая вось-вось сыпне навалыніцай ды грымотамі. Так.

І раілі Крушынскаму самыя блізкія яго прыцелі з Драздоў і Дзятлаў:

— Мы падпалім двух-трох гадаў-гайдакоў, а рэшта прышчэмяць языкі і будуць маўчаць, будуць дрыжаць, як авечыя хвасты.

А ён:

— Не, таварышы! Горш будзе. Вялікі гвалт, пачнецца. Лешы, калі ціха.

Слуп і Бочка шапнулі яму на вуха:

— Ведаеш што...

— Ня ведаю што...

— Аднаго з лапатуноў, самага заядлага—Антося Драчыка прыстукнем. Ніхто яго костачак ня знойдзе. І будзе ціха.

А ён:

— Ня трэба, браткі. Мы за Савецкую ўладу. А яна, як да ведаецца, дык па галоўцы не паглядзіць.

— Ніхто не даведаецца.

— Не і не. Мы яшчэ пачакаем. Можа згодай усё гэта наладзіцца. Тое мы заўсёды пасьпеем. Пакуль што будзем прытрымлівацца мірнай політыкі.

Язэп Крушынскі стаяў за «мірную політыку». Так.

Ён здружыўся з нашым паштавіком Міронам Саўчыкам. Паіў яго гарэлкай, даў яму на штаны загранічнага сукна і той зрабіўся сваім чалавекам. Так. Гайдачанскую пошту Мірон Саўчык пачаў прыносіць на прагляд Крушынскаму, які вылавіў адтуль некалькі заяў на сваю ўласную асобу. Яму ня так важны былі заявы, як хацелася ведаць, хто іх піша. Так.

Крушынскі хацеў ведаць, хто яго галоўны вораг. Гэта быў ніхто іншы, як Антось Драчык. Так.

Ого, Антось Драчык! Трэба прызнацца, што ён выгадаваўся на маіх вачох, тоісь, на маіх руках. Знаю яго, можна сказаць, з калыскі. Памятаю Драчыка ва ўсе стадыі яго росту і сялянскага разьвіцьця. З малых год (яму цяпер над сорок) ён вызначаўся нейкай асаблівай шчырасьцю. Так.

Шчырасьць рэч добрая. Толькі трэба ўмець карыстацца ёю. Яна падобна да вострай брытвы. Трымаеш брытву лоўка ў руках, тады яна, шчырасьць, тоісь, брытва добра голіць. Ледзь ня так трапна павярнуў, тады яна, шчырасьць, тоісь, брытва пакрышыць тваю морду, як бручку. Тое самае з брытваю, тоісь, са шчырасьцю. Так.

У Антося Драчыка шчырасьць была востраю брытваю ў няўмелых руках. Так.

Хто Драчыка ня біў за шчырасьць?

Ня біў толькі той, каго гэта шчырасьць не драпанула вострымі кіпцямі. Цярпелі многія. Так. А сам Драчык пакутваў за сваю шчырасьць яшчэ з тых часоў, калі быў маленькім хлапчуком. Яна (шчырасьць) кідала яго часта вобзямлю, як раскручаныя аборы на лапцёх, калі наступаеш на іх. Так.

Часам старэйшыя браты Антося пасьвяць каровы ў полі. Завалэндаюцца, а каровы—у шкоду. Гэта абвязкова заўважыць Антоська і зараз да бацькі з рапартам:

— Татка! Арцём і Юрка самі вінаваты, што каровы ў авёс пайшлі. Хлопцы бавіліся і не глядзелі за каровамі.

Бацька біў Арцёма і Юрку, а яны—Антоську...

Маці Антоські была ў тыя гады прыгожай бабай—ядранай, румянай, з хіхаткамі ды з жартамі. Любіла, як дзяўчына, на вечарынках з дзяцюкамі туды і сюды. Так. Аднаго разу Антоська нешта ўгледзіў і прыбег да бацькі.

— Татка!—крыкнуў ён.—Маці з Юркам Цыпруковым цалавалася...

Бацька пацягнуў матку за валасы, а яна—Антоську.

У другі раз бацька паквапіўся на рэзьгіну канюшыны з чужога поля. Гэта запрыкмеціў Антоська. Прыбег раніцою да суседа і кажа:

— Дзядзька Сапрон! Мой татка ўночы ў цябе канюшыны ўкраў.

Саврон давай стыдзіць бацьку Антоські. Бацька потым так адлупцаваў хлопца, аж на той цэлы тыдзень хворы ляжаў.

Як ад нейкай, нераўнуючы, паганай хваробы Антоська цярцеў ад сваёй шчырасьці. Насіўся з ёю, як з заклатай дудою. Траба прызнацца, усё ў Гайдачанах падгледзіць, усё заўважыць, усё запыркмеціць і гэтак далей. Так. Каб ён хоць быў сьляпы, а то вочы ў яго былі так дапасаваны да шчырасьці, як смычок да іскрышкі... Проста праз сьдены бачыў, дзе што робіцца. Каб хоць быў глухі, дык не! Праз дзесяць гоняй чуў, як хто пашаптушкі вядзе. Як той горб, ён насіў на сваіх плячоў дзяжар шчырасьці на сваё і гайдачанскае няшчасьце. Так. Яго шчырасьць сыпалася, нібы град на галовы гайдачан. Так.

Пачалі яго біць і чужыя.

Антоська быў вечна ў сінякох... У адным выяўлялася да яго шчырасьць гайдачан—яны яго шчыра білі. Так. Як ты да людзей, так і людзі да цябе.

Сінякі на ім былі як-бы гэрбам шчырасьці.

А за што-б ня білі чалавека, ці за шчырасьць, ці за фальш—ўсё роўна баліць. Балела і Антоську. А як баліць, чалавек набіраецца злосьці. Злаваўся і Антоська. Так.

Дзвюма ільдзінкамі злосьць сьвяцілася ў яго шэрых дзіцячых вачох. А як падрасла яго шчырасьць, тоісь, як падрос Антоська, злосьць у яго вачох таксама расла. Выкрысталізаваная злосьць на зьдзекі з шчырасьці,—моцная, як чысты сьпірытус. Так.

У Гайдачанах што-кольвечы здарыцца, Антось да земскага.

А здаралася часта ў Гайдачанах так, як і ў іншых вёсках: на вечарышчы адны адным юху спусьцяць. Хто ў каго нешта ўкрадзе. Быў раз выпадак, што адзін гайдачанін застрахаваў свой двор, а потым сам падпаліў стары ток, каб дастаць грошы на будаваньне новага. Так. Разам з яго дваром згарэлі яшчэ дзьве гаспадаркі. Так.

Усё гэта Антось Драчык падаваў на пэперы (навучыўся грамаде) земскаму.

Цапат і мне прыходзілася пакутваць ад Драчыка. Так. Бо я меў шмат клопатаў з гайдачанскімі справамі. Многа лішніх гадзіп мне прыходзілася гнуць сьпіну над пераніскаю панер, дзякуючы Антосью Драчыку. Так.

— Ты што, Антось, вечна як той калючы возык?—я пытаўся ў яго часам.

— Карахтар у мяне такі,—тлумачыў Драчык.—Це перакошу няпраўды. Люблю шчырасьць...

— Мала хто што любіць,—кажу я.—Можа жонку земскага люблю, але маўчу. Глядзі, каб твая любоў да праўды не пагубіла цябе, тоісь, «во цвете лет».

— Няхай губіць,—кажа ён.—Мне ўсёроўна!

І блыск на мяне шэрымі вачыма. Так.

Трэба прызнацца, што сапраўды яму было ўсёроўна. Аднаго разу сяджу сабе адзін у канцылярні земскага. Прынеслі пошту. Я зацікавіўся адным пакетам. Па грамзолінах пазнаў руку Драчыка. Раскрыў я пакет і давай чытаць. Так.

Спачатку ажна ў вачох пацямнела. Ня верылася, што так чалавек пісаць можа. Пасьля ад страху калены заляпалі адно аб адну, тук-тук-тук, як бярозавыя калодкі. Мяне абліў халодны пот. Я прачытаў паперу аж тры разы падрад. Трэба прызнацца, па сёгнешні дзень помню. Вось што Драчык напісаў:

«Тысяча дзевяць сот дзесяты год, першага красавіка. Яго сабачародзію земскаму начальніку. Гэтым маю харобрасьць паведаміць ваша сабачародзіе, што вы вялікі царскі хабарнік і сукін сын. Хабары бярэш у каго толькі пападзецца трошніцамі, пяцёркамі, дзесятухамі і больш. Як той поп, бярэш ад баб і курыцу, і сыр, і масла, і сала.

Пакрываеш сваёй задрыпанай чыноўніцкай асобай пад портрэтам твайго галоўнага апякуна—яшчэ горшага за цябе, цара Мікалая—пагромшчыкаў, злодзеяў, канакрадаў, а памагаеш, душыць соцыялістаў—людзей шчырых, якія за праўду галовы свае аддаюць. Абвясчаю цябе вялікім прахвостам. Помні, што і на цябе прыдзе пагібель. Уласнаю рукою падпісаўся Антон Драчык з вёскі Гайдачаны».

Прачытаўшы гэта, я выпіў вады, трохі сунакоіўся і давай думаць, што і як.

Драчык губіць самога сябе на сваёй дурасьці. Так. Галавою, трэба прызнацца, аб сыяну ляпае. Што рабіць? Гэта-ж дзяцюка ў жалезных лянцужках у Сібір адправяць за такую

штуку... Раней прыб'юць яго да паўсьмерці. Па чарзе біць будуць: стражнікі, ураднік, прыстаў, жандары... Так...

Я ўявіў сабе Драчыка пакалечанага, параненага, у ланцугох, акрываўленага, са сьціснутым ротам. Адны толькі шэрыя вочы ў яго гараць. Так. Ні вохканьня, ні стогнаў, ні плачу ад яго ня чуваць. Вось акамянеў ён, адубеў. Толькі грудзі туды і сюды ходырам. Так.

Сапчамілася ў мяне сэрца. Шкада стала Драчыка. Цяпер чалавек прапаў назаўсёды. Так.

І вось мае думкі, як статак маленькіх плотачак у рэчцы, павярнулі ў другі бок.

Прыдзе земскі. Пачне нэрвовымі тонкімі пальцамі перакідаваць груды папер. Чорнымі вачыма, нібы п'яўкамі, ўвап'ецца ў адну паперу—ў Драчыкаву. Пакруціць адзін вус, другі. Гмыкне. «Что это такое?»—буркне ён. Пачырванее, пабляднее. Яшчэ раз пачырванее і яшчэ раз пабляднее. Ускочыць з крэсла так рашуча, нібы зьнізу вострымі канцамі ўверх панатыканы шпількі. Пачне мерыць пакой цыбатымі нагамі туды і сюды. Абчарэціць галаву абедзьвюма рукамі, нібы яму зубы балюць, і ўсё будзе паўтараць: «Что это такое? Как он смел!..» Так.

У той час, калі я аб гэтым думаў, я вельмі шанавалі і Драчыка і яго шчырасьць. Я любаваліся яго героізмам.

— Вось малайчына! вось малайчына!—гаварыў я ўголас і давай дамалёўваць у сваіх думках гэту сцэну да канца. Так.

Земскі яшчэ раз зірне ў паперу. Яго сківіцы хадыром заходзяць, пальцы тонкія задрыжаць і ён крыкне хрыплым ад гнебу голасам на ўсю канцылярню:

— Павесіць яго! Р-р-растраляць! Адлупцаваць нагайкамі! Ар-р-рыштаваць! і гэтак далей і гэтак далей.

Пасьля гэтага Драчыка прывядуць зьвязанага вяроўкамі...

Трэба прызнацца, я ўвесь апусьціўся ў халодную ваду халоднага розуму. Я пачаў разважаць:

— Якая-ж з гэтага карысьць? Каму? Драчык зробіцца героем? Ён-жа сам ня думае аб гэтым. Не дзеля таго, каб праславіцца як мучэльнік за праўду, ён напісаў гэту паперу, а проста гарачнасьць, шчырасьць... Так.

Раптам я схамгнуўся, агледзіўся па баках, яшчэ нікога ў канцылярні няма. Зірнуў у вакно—ніхто сюды ня йдзе. Так.

Первы земскага начальніка і лёс Антося Драчыка пакуль што ў маіх руках... Так.

Мне прышла ў галаву шчаслівая думка: знішчыць гэту паперу. Так. Я парваў яе на дробныя кавалачкі і кінуў у сьметнік. Так.

Пасьля гэтага на мяне напалі нейкі нястрыманы сьмех. Я пачаў рагатаць усё галасьней і галасьней. Хачу стрымацца, а не магу. Проста чорт улез у маё нутро і рагоча-рагоча... Корчуся са сьмеху на сваім табурэце і ня ведаю дзе дзецца. Ад сьмеху з вачэй сьлёзы коцяцца. А я—го-го-го! го-го-го! У жываце закалола, а я—го-го-го! Раптам прыходзіць у канцэлярыю земскі начальнік, а я ўсё сьмяюся.

Ён вылупіў на мяне злосныя дакастрычнікавыя чорныя вочы і крыкнуў:

— Ты чэго?

— Го-го-го!

— Чэго ты?

— Га-га-га!

— С ума сошел?

— Гі-гі-гі!

— Ду-р-р-рак!

Пры гэтай характарыстыцы земскага начальніка абвекся мой сьмех.

Я пачаў выціраць вочы хустачкай.

— Что с тобою?

І я тут-жа прыдумаў тлумачэньне. Не дармо романы чытаў:

— Истерика. Это со мной часто случается.

— Так...—мармытаў земскі начальнік.—Тут в моей канцэлярыи что-бы этого больше не было. Слышишь?

— Так точно,—адказаў я.

Праз некалькі дзён пазьней Антось Драчык сваёй уласнай персонай зьявіўся ў канцэлярыю земскага начальніка. Я зноў быў адзін.

— Атрымалі мой пакет?

— Атрымалі.

— Ну?

— Ну і тпру. Я парваў...

— Не падалі земскаму?

— Не...

Як стукне Драчык кулаком аб стол, як крыкне, як грывне:

— Скардзіцца на вас буду! Я праўду люблю! Ён маце права нішчыць паперы!

Я абліўся халодным потам.

— Ціха ты,—шапнуў я, а рукі і ногі ў мяне трасуцца.—Гэтай паперай ты сабе на шыю пятлю зацягваеш!

— Якое тваё дзела да мяне?—ня можа супакоіцца Драчык.

Бачу, кепскія тут са мною паперы, тоісь, справы.

— Ведаеш што, Антось,—кажу я,—на табе аркуш паперы, напішы ў другі раз. Думаў я суседа свайго ратаваць. Цяпер ратуй ты мяне. Садзіся і пішы... Добра, што земскага цяпер няма. Ён здаецца ў Гайдачаны паехаў.

Тут твар Драчыка зьмяніўся, патрохі пачаў лагаднець, дабрэць. У вачох яго засьвяцілася така дабрата, якой ніколі ў яго ня бачыў...

— У тым-то і справа, што земскі ў нас. Я думаў, што па мяне прыехаў. Я тады з гарачкі напісаў, паслаў, а потым сам шкадаваў... Я ўцёк з хаты і цехатой сюды прышёр, каб у вас даведацца, як мая папера. Дзякую, што парвалі. Нікому не ськазалі?

— Не. І лоўка-ж ты напісаў!

— Навошта мяне напалохаў цяпер?

— Падурачыцца хацеў...

На сэрцы стала лёгка і прыемна. Дзякую Драчыку і за яго акторства, бо каб не напалохаў, дык ніколі ў сваім шэрым канцылярскім жыцьці такой радасьці ня меў-бы. Трэба прызнацца, гэта была адзіная радасьць у маім жыцьці...

Мы з Драчыкам пілі гарэлку і піва аж два дні надрад і за яго і за мае грошы. Так.

Вось які быў Драчык!

І пасля гэтага выпадку, тоісь, гарачкі шчырасьці ён усёроўна сваё рабіў.

Як пайшоў у салдаты, дык за шчырасьць папаў у дысцыплінарны батальён. Адтуль вярнуўся дамоў з выкручанай нагой. Кульгае па сьгоньнешні дзень. Так.

Калі часам хто з гайдачан з яго жартаваў, што дэла шчырасьці ён кульгае, дык Драчык адказваў:

— Я то кульгаю, але мая праўда ня кульгае. Было-б горш, каб я ня кульгаў, а мая праўда кульгала-б.

Ідзі, гавары з такім чалавекам!

Ня глядзячы на калецтва, Антось Драчык жаніўся. А што яшчэ больш цікава, яго жонка цюцелька ў цюцельку як ён сам на «карахтару».

— Праўда з праўдай пабраліся,—гаварылі гайдачане.— Шчырасьць са шчырасьцю пажаніліся. Пойдуць у іх дзеткі: праўдачкі і шчырасьці, вырастуць і нам ад іх жыцьця ня будзе... Хоць зараз з Гайдачанаў уцякаў.

Трэба прызнацца, Антосева шчырая сям'я (спачатку ён і жонка, а потым і дзеці, бо ён быў шчырым і на гэта) добра паміж сабою жыла і добра жыве па сёгонешні дзень. Так. Зусім няправільна тое, што людзі кажуць: «тады муж з жонкай сварацца, калі ў гаршчку трасца варыцца». Увесь час Антосева сям'я жыве бедна. Так.

Гайдачане жартуюць, што гэта сям'я на сьняданьне есьць праўду, а на полудзень сёрбае з міскі шчырасьць.

Ведаю добра беднае жыцьцё Драчыка. Яно ў мяне, як на далоні. Трэба прызнацца, я цяпер часта да яго хаджу, гаворым пра яго паперу да земскага і абодвы сьмяемся. Свой «карахтар» Драчык выкарыстоўвае цяпер на сходах. Кожнаму тыдне праўдай, нібы шпількай, у самыя вочы. Так.

Вось гэтага самага Антося Драчыка Крушынскі, як агня, баіцца. Калі Крушынскі так спрытна і лоўка выкручваецца ў сваіх цёмных справах, дык дзякуючы таму, што асьцярагаецца Антося Драчыка. Так. Драчык для яго вялікае страхацьцё. Шэрыя бліскучыя вочы Драчыка заўсёды тырчаць перад нутраным зрокам Крушынскага. Зычны голас Драчыка заўсёды гучыць нутраному слуху яго:

— Асьцерагайся мяне, Язэп, бо я—твая пагібель... Мая лютая шчырасьць праб'е агнёвай куляй твой чэрап... Мая праўда вострая, як сталёвы меч, адсячэ тваю галаву... Мая злосьць на тваю фальш сьцісьне моцнай пятлёю тваю паганую шыю...

Крушынскі добра зразумеў, што калі зьвішчыў заявы Дра-

чыка ў паштавіка, дык Драчык сам з'явіцца куды трэба. Ён вусна, тоісь, жывой мовай даложыць...

— Што-ж рабіць?

І Язэп ды яшчэ Сымонавіч прыдумаў. Так. Сам паехаў куды трэба і сказаў:

— Да вас прыдзе з даносам на мяне вядомы ў нашай ваколіцы Антось Драчык з Гайдачан. Ён вылажыць, тоісь, гэты вар'ят і задзіра, перад вамі розныя вядомыя ўжо аба мне плёткі. Я папярэджаю, каб вы ня здзівіліся. У пацьверджэньне маіх слоў вось вам! Паміж іншым, можа самі ка мне прыедзеце? Вы-ж такі даўно не гасьцявалі ў мяне...

Язэп Крушынскі выняў з кішэні газэты з рознымі аб ім хвалебнымі артыкуламі, якія друкаваліся ў працягу апошніх двух год, дзе хвалілі яго «культурную» гаспадарку, і палажыў на стол. Дастаў яшчэ адну напісаную паперу за многімі подпісамі (да двухсот) аб сваёй рэволюцыйнасьці, аб сваім пролетарскім паходжаньні, аб сваёй рабоце разам з партызанамі і гэтак далей, і гэтак далей.

Трэба прызнацца, што Антось Драчык такі пашоў куды трэба (да раённага начальства). Але з чым пашоў, з тым і прышоў... Так.

Крушынскі аб гэтым ведаў з іншых крыніц, а мне расказаў Драчык.

Сышло Крушынскаму і на гэты раз. Аднак ён занепакоіўся больш чым раней. Як топіцца, дык за брытву хопіцца. Крушынскі схаліўся адразу за дзьве брытвы—за Слупа і Бочку з Драздоў і Дзятлаў. У яго разуменьні жыўоткая паўстала іх прапанова:

— Прыстукнуць Антося Драчыка...

— Ад такога шкоднага чалавека ня шкода збавіцца,— думаў ён.

Калі хто цікавы зацікавіцца, адкуль я наогул ведаю чалавечыя думкі, дык я на гэта, трэба прызнацца, вось што магу сказаць, тоісь, вытлумачыць: мне стукнула за шэсьцьдзесят год. Шмат чаго бачыў я ў сваім жыцьці. Ня так сабе пачалі мяне называць «Львом Талстым». Так. Паводле ўчынкаў чалавека, я ведаю, што ён думае. Паводле яго думак пазнаю і яго ўчынкі. Гэтая мая спецыяльнасьць называецца, трэба прызнацца, псы-

холёгіяй. Мне досыць з чалавекам раз пагаварыць, каб ведаць усё яго нутро. Так. Ня толькі што ён думае, але што думаў і будзе думаць. Ня толькі што ён рабіў, але што будзе рабіць.

Дык вось Крушынскаму стукнула думка прыстукнуць Антося Драчыка...

Ён меркаваў так: падпаліць—вялікі шум будзе. Крушынскі, праўда, любіў шум, але які ідзе яму, Крушынскаму, на карысьць, а не на шкоду. Пасьля падпалу Драчык яшчэ больш узьберапе-ніцца. Ёсьць толькі адзін паратунак: зьнішчыць Драчыка... Трэба так наладзіць справу, каб нават костачак Драчыка не знайшлі, каб усе сьляды прапалі. Так. Вось, як-бы ніколі чала-век зямлі ня бачыў. Ніколі сонца яго ня грэла. Ніколі ён, тоісь, Драчык, на сьвет не нарадзіўся...

У Крушынскага пры гэтых думках твар зрабіўся зьвярыным, страшным, рашучым, здольным на такую агіднасьць.

Ён меркаваў далей: Слуп і Бочка на гэта майстры. Дзе не-будзь падпільнуюць. Зробяць што трэба, а потым труп—чабух у балота. І няма. І ня было. І ня будзе (самае важнае апош-няе). Так.

Трэба прызнацца, трохі жудасна стала Крушынскаму. Але як пачаў меркаваць і туды і сюды, дык іншага паратунку няма. Раз «трэба багацець», дык дзе-ж ты дзенешся.

Нарэшце Крушынскі рашыў пачакаць:

— Час пакажа.

— Тым часам Антось Драчык спакойна працаваў. Зай-маўся сваімі звычайнымі справамі па гаспадарцы. Ён зусім ня ведаў, трэба прызнацца, што навакол яго ўецца вярхоўка, вострыцца нож, што аб ім так пільна дбаюць іншыя людзі. Так цялё, скочучы на выгане, зусім ня думае, што яго скоро зарэ-жуць. Каб чалавек ведаў, з якога дрэва на яго галаву сва-ліцца сук, дык за вярсту абыходзіў-бы гэта дрэва. А што ты-чыцца Драчыка, дык можа не абыходзіў-бы. Ён сказаў-бы так:

— Не абыйду. Мне тут бліжэй. А вось наўмысьне тут пайду!

Няма ў Антося Драчыка, як я заўважыў, тактыкі—вайсковай тактыкі. Так. А яна ў жыцці патрэбна. Бяз гэтай тактыкі вельга. Вось, каб тактыку і спрыт Крушынскага ды шчырасьць Драчыка злучыць у адно. Я ўпэўнены, я прысягаюся, што вышэй-бы надта цікавы і карысны вобчаштву чалавек. Але для

такой фабрыкацыі псыхолёгіяй нічога ня зробіш. Так. Пагрэбна нейкая іншая лёгія. Трэба будзе аб гэтым з гайдачанаўцамі пагаварыць. Няхай прышлюць анкету аб гэтай справе. Назаву гэту справу чалавекалёгіяй. Так. Я нейдзе чытаў пра «гумункулюса»—новага штучнага чалавека. Вось, каб такі «гумункулюс» зрабіць з Язэпа Крушынскага і Антося Драчыка.

Тым часам наш Язэп Крушынскі думае цяжкую думу пра Антося Драчыка. А наш Антось Драчык цяжка думае пра Язэпа Крушынскага.

Хітрая машына. Натрапіла каса на камень. Так.

І цікавая, трэба прызнацца, штука. Антось Драчык трапіў якраз у тон Язэпу Крушынскаму. Пабачыўшы, што яго і пісанья і вусныя анкеты, тоісь, заявы ні да чаго не даводзяць, ён так сама рашыў, што «трэба пачакаць». Так. Яго гарачнасьць шмат разоў у жыцці была абліта ільдзяной вадою—і ён паставіў пастанову зьмяніць на гэты раз свой «карактар». Магчыма, што ён інстынктам адчуў для сябе небясьпеку. Трэба прызнацца, што ня толькі ў жывёл, але ў людзей так сама ёсьць інстынкт. Так.

Я гэтаму вельмі абрадаваўся.

Мая радасьць бурапеніла (як цяпер пішучь) з некалькіх крыніц.

Першая крыніца. Я меў прыемнасьць ад гэтага псыхолёгічнага нагляданья, тоісь, ад нагляданья над чалавечай псыхолёгіяй. Так.

Другая крыніца. Можа скончыцца ўся гэта музыка без праціўця чалавечай крыві. Так.

Трэцяя крыніца. Мой «Летапіс вёскі Гайдачаны» ад гэтага толькі выйграе, будзе расьці і расьці. Так.

Чацьвертая крыніца. Я некалькі разоў хацеў сказаць Крушынскаму, каб асьцерагаўся Драчыка, а Драчыку, каб асьцерагаўся Крушынскага. Так.

Чаму? Для інтрыгі. Так.

Трэба прызнацца, што маё сачыненне, тоісь, мой твор ад гэтага толькі выйграе. Ня прыдзецца мне гаварыць ні аднаму, ні другому. Я мысьліў, што калі скажу, дык урэжуся непатрэбным клінам паміж Крушынскім і Драчыкам. Тады не да псыхолёгіі будзе (глядзі першую крыніцу). І правільна я зрабіў (гля-

дзі другую крыніцу). Каб сказаў, дык можа мой «Летапіс» не пабачыў-бы сьвету (глядзі трэцюю крыніцу). І я далучыўся да разумнай тактыкі «трэба пачакаць» (глядзі чацьвертую крыніцу). Так.

Вось ужо тры чалавекі (невялічкая маса) прытрымліваюцца аднаго лёзунгу:

«Трэба пачакаць».

Крушынскі, Драчык і я.

Мы зьвязаны адной нявідочнай псыхолёгічнай вяроўкай. «Гумункулюс» з трох чалавек. Так.

Часта сустракаю Крушынскага і Драчыка. Пры гэтым думаю ўсё аб адным, аб чым, трэба прызнацца, думаюць і яны:

— Трэба пачакаць...

Так.

Аб трох чалавеках, зьвязаных у адно «Леў Талстой» прыпісаў толькі што. Закончыў сваім традыцыйным словам «Так», пачакаў пакуль засох атрамант, зачыніў кнігу, палажыў на паліцу і зьняў з носа акуллары.

У хаце ўжо ўсе працавалі. Яркая сьвяціла сонца. Старая гаспадыня, пабачыўшы, што муж кінуў сваю кнігу і што сваімі лаянкамі яна яму цяпер не перашкодзіць, пачала пазвычайнаму сыпаць на яго вострымі слаўцамі. Пры гэтым паднесла яму на сьняданьне некалькі гарачых бліноў са сьмятанай. Такім сьняданьнем старая звычайна карміла старога і малых унукаў...

Стары еў без апэтыту. Задумна паглядаў на бярозу за вакном. Яна ўся палала ад сонца. Вызначаўся кожны лісток, а на лістку—кожная кропелька расы.

— Што ты завароіўся?—крыкнула старая і патармашыла яго за плечы.—Заснуў можа з адчыненымі вачыма?

— Га-а-а?—адазваўся «Леў Талстой» і так зірнуў на жонку, нібы ўгледзіў яе ў пярышню.

— Чаму не ясі?

— Нешта ня хочацца.

— Можа нездароў?

Старая занепакоілася.

— Прыляж. Гэта ад пісаніны галава забалела...

— Ня ведаю...—сказаў шэптам «Леў Талстой»,—можа забалела. Тоісь, можа лягу. Тут мухі. Пайду на сьвежас сена. Так.

Стары многозначна пагладзіў бараду, гмыкнуў, вышаў з хаты і марудным крокам пайшоў на гумно. Жонка схапіла падушку і коўдру і панесла за ім у пуно. «Леў Талстой» лёг адначыць. Старая прыкрыла яго коўдрай, зачыніла вароты і пайшла у хату.

Паўзмрок у пуні быў прарэзаны яркажоўтай сонечнай палагою. На гумне сьпявалі птушкі.

ПЛАЧ ЦЫПРУЧЫХІ

Жонка Цыпрука Ярэмчыка пачала злавацца на мужа:

— Самы гарачы час працы, а няма старога! Завойкаў на зубы і працаў! Каб ён запрапасьціўся, каб ён!.. Каб мае вочы яго болей ня бачылі! Каб ён навекі-вечныя не вярнуўся дахаты!

Першыя тры дні старая лаяла і кляла Цыпрука з шчырым абурэньнем, ад усяго сэрца. Яе лаянкі і кляцьба чуваць былі па ўсёй вёсцы—аддаваліся рэхамі ад гумна да гумна і плылі ўдаль дарогі, куды стары пехатою пасунуўся зубы лячыць з торбачкай за плячыма, з бярозавым кійком у руках.

— Уцёк ад работы стары абібок! Уцёк на ўзьвей-вецер, каб ад яго ўсе добрыя людзі паўцякалі!

Словы ліліся роўненька, адно за адным. Нібы Цыпручыха з кнігі чытала. Яе зычны голас чуваць быў на вярсту навокал.

Суседзі сьмяяліся з яе, жартавалі, казалі, што Цыпрук ад яе ўцёк, што прыдбаў сабе недзе іншую жонку, маладую.

Некаторыя пацяшалі яе:

— Чалавек ня голка—знойдзецца.

Але старая аж кіпела ад злосьці:

— Зубкі лячыць пашоў стары хрэн, каб яны ў яго павысьшаліся, як гарох з сухіх струкоў, дай божанька!

На чацьверты дзень яна ўсё-ж перастала лаяць мужа. Шчырае занепакоеньне пракралася ў душу:

— У яго-ж ні капейкі няма з сабою, а харчоў узяў усяго на два дні. Людцы міленькія, што магло з ім здарыцца?

Яна часта спыняла работу, выбягала на выган і чакала на дарозе. Пільна ўглядалася ў даль: мо' дзе пабачыць. У суседзяў пыталася, мо' чулі нешта аб ім і казаць ня хочуць.

Як угледзіць здалёк чалавека пехатою, або фурманку, ідзе насустрач:

— Можа гэта Цыпрук? Можа едзе з кім?

Часам у хаце, калі нехта з двара цокне жалезнай клямкай ад дзвярэй, старая ўздрыгвала:

— Ці ня ён?

А Цыпрука няма ды няма.

Ужо і вясковыя пачалі непакоіцца аб сваім суседзе, жівалі галовамі, розныя рады радзілі і па-рознаму меркавалі.

— Ці не захварэў ён часам? Не маглі-ж забіць чалавека; у яго-ж капейкі ня было пры душы...

Ня глядзячы на вялікую працу ў хаце, у Цыпручыхі рукі апускаліся. Адно толькі лезла ў галаву:

— Дзе ён дзеўся? Што з ім сталася?

А ў хаце і на полі праца ня ішла так, як пры Цыпруку.

— Стары ўжо сам мала працаваў апошнія гады,—скардзілася суседзям Цыпручыха,—але яго гаспадарчае вока ўсюды дагледзіць, дапільнуе. Нібы дваццаць вачэй у чалавека. Скажа пару слоў—і лепш чым хто з маладых цэлы дзень працуе... «Маці!», бывала, крыкне на мяне, «Маці! трэба брацца за сенакос. Трэба тое і сее рабіць».—І ўсё рабілася, усё ішло гладка. Вось як-бы хто на скрышцы грае...

Цыпручыха пачала адчуваць, што не хапае ёй слова «маці». За сорак гадоў жыцця з Цыпруком яна чула гэтае слова дзень-у-дзень мо' па сорак разоў: «маці» і «маці».

Спачатку слова «маці» чуваць было з моцных, маладых грудзей Цыпрука са сьпеўнымі, вясёлымі зыкамі. Яна не заўважыла, як за доўгія гады жыцця голас у мужа мяняўся і ў апошні час быў падобны да хрыплага, разьбітага звону.

Слова «маці» напісала ў сэрцы старой доўгі, аднастайны, як дарога пры вёсцы, ход жыцця. Яе вушы модна прывыклі да гэтага слова.

Ня глядзячы на тое, што старая ўжо трохі не дачула, досыць было, каб Цыпрук ледзь шапнуў «маці»—і яна зараз-жа адклікалася прывычным словам:

— Га?

Па пяты дзень старая пачала лаяць сама сябе за тыя лаянкі, якія толькі-што сыпала на мужа.

— Нездармо яго няма. Бедненькі мой, гаротненькі, любенькі...

За невяліччай вёскай каля 'выгану быў самы высокі пункт ваколіцы. Сяляце называлі гэта месца «Гарадком». Ён быў акапаны чудь ня ў правільны круг і ахоплены глыбокім ровам. Дзе-ні-дзе ў рове стаяла вада, рос аер і чарот. Толькі з усходняга боку можна было ўзьлесці на Гарадок. Тут роў выглядаў перасечаным вялізным пярсьцёнкам. Зямля тут была накідана ў выглядзе землянога мосту.

На Гарадку растуць таўшчэзныя дубы—мо' па дзвесьці гадоў. Тут і шнуры аўса буяюць пад дубамі. Людзі, якія аруць Гарадок, кажуць, што зямля вельмі рыхлая, насыпаная і да грунту нельга дабрацца.

Цыпручыха ведае многа казак аб паходжаньні Гарадка.

Паводле аднае казкі, тут даўней жыў багаты князь, які вельмі людзей мучыў. Ваўкі напалі на яго і загрызьлі, а вецер-гураган зьнёс адгэтуль палацы. Паводле другой—тут калісь жыў цмок-людаед. Паводле трэцяй—быў кляштар.

Болей чатырох дзсяткаў год таму назад дзівочыя вяснянкі Цыпручыхі плылі з Гарадка на ўсю ваколіцу.

Лоўка была сьпяваць на гэтым высокім месцы. Голас быў званчэйшы і ярчэйшы, чым унізе. Адгэтуль песьні гучна сышаліся ўніз, на саламяныя стрэхі вёскі, каціліся ўшыр і ўдаль.

З узвышкі Гарадка Цыпручыха аглядала цяпер ваколіцу. Як дзорца, яна назірала ва ўсе чатыры бакі ў розныя поры доўгага летняга дня. Яна мацала ваколіцу старымі вачыма, каб сустрэць у летняй жаўранкавай далячыні маленькую кропку...

... Можа адгэтуль скарэй угледжу яго...

... Няма ды няма...

Калісьці румяны і моцны Цыпрук падобен цяпер да абгрызанай качарэжкі да карча, што астаўся ад паломанай навалыніцай бярозы. Але старой кабеціне ён—цяперашні дзядок—куды мілей і даражэй за ранейшага...

Ад злосці і лаянак Цыпручыха перайшла да шчырага смутку-тугі, да цяшчотных і жаласьлівых слоў. Нешта смактала грудзі, душыла ў горле, сьлёзы сьляпілі вочы. Па змаршчынках твару сьлёзы каціліся ўніз ручайкамі, лезлі ў рот салоньмі вільготнымі камарамі.

... Яго няма ды няма...

І тут, водаль ад хатніх клопот, ад дзяцей і ўнукаў сама-самшоткая, паглядала яна ва ўсе бакі. Вочы выглядела, гаманіла шэптам сама з сабою.

Так, бывае, аер пад ветрам шапоча над рэчкай, калі сьдэблы чароту будзяць адзін аднаго. Так, бывае, дзікая качка крыль-лем лапоча, калі шолах няпэўны пачуе спаміж альхоўніку з берагу возера.

Цыпручыха заводзіць:

— На каго-ж ты мяне, згорбленую бабульку, пакідаеш?

— Завошта загневаўся ты на мяне?

— Ці-ж я цябе ня слухалася? Ці-ж я за табою не глядела?

— А хто словам «маці» будзе мяне клікаць-зваць?

— Вецер буйны костачкі твае расьсеяў-разьвеяў па дарогах і дарожаньках...

Галошаньне плыло ўніз, у бакі, рэчкай разьлівалася.

Занепакоіліся і суседзі. Паведамлілі ў сельсавет, што Цыпрук Ярэмчык прапаў. Заварушылася міліцыя. Міліцыянэр Цішка Каборда, вядомы па ўсёй ваколіцы вялікім спрытам выкрываць самагоншчыкаў, меў свой погляд на гэту справу:

— Недзе ў знаёмых п'янстве таварыш Цыпрук Ярэмчык!

Каборда кпліва зірнуў на людзей, адмахнуўся ад іх рукою, нібы ад надакучлівых мух.

Сяляне пачалі налягаць:

— Ты, Каборда таварыш, павінен!

— Ты—прадстаўнік улады!

Тады міліцыянэр пачаў энэргічна выціраць вечна ўспацелы лоб, углыбіўся сам у сябе і давай спацыраваць па хаце ад стала да дзвярэй і ад дзвярэй да стала. Можна было падумаць, што ён для чагосьці мерае, колькі крокаў удоўжкі мае хата.

Раптам ён спыніўся сярод хаты, прыняў позу Шарлока Холмса, абвёў сялян вострымі вачыма і рашуча сеў за стол. Выпяў з замыцганага брэзэнтавага портфэля аловак, аркуш паперы і махнуў пальцам да Цыпручыхі.

Яна падышла да стала.

З вуснаў Каборды пасьпаліся на старую жмуты запы-таньняў:

— Калі Цыпрук пашоў?

— Куды пашоў?

— З якою мэтаю?

— Ці меў пры сабе грошы?

— Колькі яму гадоў?

— Колькі членаў сям'і?

І гэтак далей, і гэтак далей, і гэтак далей.

Старая адказвала. Часта бліталася і выцірала рукавом сьлёзы з вачэй.

З каменным выразам на твары, з бесстароньняй строгасьцю да ўсяго, што робіцца вакол, Каборда чуць не стэнографічна запісваў яе адказы.

Адсопся, падазрона азірнуўся навокал і нейкім інакшым, чым раней, голасам запытаўся:

— А ці няма ў таварыша Ярэмчыка ворагаў сярод суседзяў, у вакольных вёсках? Можа хто мае на яго якую злосьць?

— Хто-ж яго ведае,—лемантавала старая.—Здаецца, з людзьмі палюдзку жывем. Мы нікога не чапаем—і нас ніхто ня крыўдзіць.

Хтосьці з сялян падсунуў міліцыянэру махорку.

— Дзякуем! Мы свой тутун курым!

Выняў махорку з кішэні і скруціў папяроску.

— Аднак, прыпомні, бабуля!—не адставаў ён, прыкурваючы ў селяніна.—Можа твой з кім за сенакос пасварыўся, за пашу, ці мала за што? Можа пабіўся з кім, падвыпіўшы? Можа на каго данос падаў?

Старая задумалася.

Яна пачала перабіраць у памяці ўсіх суседзяў. Давай уснамінаць ранейшыя гады, апошнія, нядаўнюю вясну. Яна старалася вылоўліваць з жыцця Цыпрука такія ўчынкі, за якія людзі на яго злаваліся-б, за якія яны былі-б на яго так варожа настроены, што пры выпадку маглі і забіць.

Каборда глядзеў ёй у самы рот. Завастрыў ступлены алозак і наставіў яго на паперу.

Каборда цярыліва чакаў.

Цяжка было Цыпручысе.

У гэтыя хвіліны, калі адна толькі жаласьць жыла ў не сэрцы да старога, калі толькі яго прыязныя ўчынкі да людзей

вышывалі ў яе памяці,—яна павінна была зрабіцца над мужам строгім судзьдэю. Ёй трэба цяпер шукаць такіх яго ўчынкаў, за якія хтосьці мог-бы памсьціцца на дарозе...

Старая глыбока задумалася. Глядзела на міліцыянера і набачыла яго. Яе вусны шапталі:

— Каб чалавек хварэў у хаце, каб сканаў тут, як усе добрыя людзі канаюць, дык што-ж бы я гаварыла! А то і нямаведама як па ім хаўтуры ладзіць...

Каборда пачаў выходзіць з роўнавагі:

— Ты, бабуля, толкам гавары, адказвай на запытаньні! А то кажаш ліха ведае што!

— Ня знаю,—бянтэжылася старая,—мала ёсьць блagіх людзей на сьвеце?

— Скажы, хто з суседзьяй мае злосьць на твайго старога?—не адставаў міліцыянер.

Ён скінуў шапку з успацэлай галавы і выцер лоб рукавом.

Старая пачала пытацца ў міліцыянера:

— А мо' Хведар з Качалёў? Бо анэгды Цыпрук забраў у хлеў яго каня з нашай канюшыны. Ці Мікіта Сьвістун? Нам прырэзалі кавалак яго зямлі.

Яна бачыла цяпер паратунак толькі ў тым, каб знайсці чалавека, моцна пакрыўджанага Цыпруком.

Міліцыянер запісваў.

Шастаньне алоўка па паперы надало старой бадзёрасьці і ўпэўненасьці ў тым, што ў Цыпрука многа злосьнікаў:

— Ды мала іх, гэтых блagіх людзей? Мікола Качарэжка казаў, што сякерай майго засячэ за мяжу. Вечныя сваркі ў іх за кавалак мяжы на расьцяробе.

Міліцыянер запісваў.

— Добра! Мы расьсьледуем!

Ён прабег вачыма сьпісаны аркуш паперы і палажыў у портфель.

— Як-жа мне хаўтуры ладзіць па мужу, калі на'т ня ведаю, дзе костачкі яго падзеліся?—зноў запыталася старая ў міліцыянера.

Ён паціснуў плячыма, яшчэ шчырэй выцер пот на ільбу і надзеў шапку.

На сёмы дзень Цыпрук вярнуўся дахаты. Ён быў змучаны, ламізарнеды і настарэў за тыдзень на дзесяць год.

Старая ні то спалохалася, ні то ўзрадавалася. Нічога не сказала, успляснула далонямі.

— Тата прышоў! Дзед вярнуўся!—загаварылі хатнія.

— Маці... Ня злуйся, ці што?—прамармытаў стары.

Ён аглядаў хатніх і ўсе куткі хаты такімі вачыма, нібы ня быў тут вельмі даўна.

Зьбегліся суседзі.

— Дзе быў, Цыпрук? Мы-ж і мліцыю на ногі паднялі.

— Я? я... з дарогі...—прашацтаў ён саромліва. Потым пазага засьвяцілася ў яго вачох і ён дадаў:

— Я? я з Менску...

— З Менску?!

— А так...

— Ну, і вандраваў! Ну, і вандраваў!—ламала рукі жонка.— Гэта-ж трэба ведаць! У такі гарачы час працы!

Яна злажыла рукі на грудзях, апусьціла галаву і з-пад лобу глядзежа на мужа поўхвіліны. Да яе зараз-жа вярнулася ўся ранейшая на яго злосьць. Пасыпалася навальніца рознастайных лаянак...

— Маці... Ня злуй, ці што? Я зусім аслаб. Век памятаць буду гэту праклятую дарогу...

У яго голасе, стомленым і спакойным, чулася нешта такое паважнае, ажна жонка адразу сьціхла, і ўсе ў хаце пільней вушы наставілі.

Цыпрук зірнуў на жонку з нявыразнай мінай і цяжка было ўцяміць, хто перад кім вінаваты.

— Дай, маці, есьці, ці што? Я цэлы тыдзень галадаў...

Старая нічога не сказала, паставіла на стол міску крупніку, падсунула акраец хлеба і села на лаву.

Цыпрук шчыра прырваўся да яды, гучна сёрбаў, часта аглядаўся на дрыўляную лыжку, аблізваў яе, ківаў галавою і дзівіўся:

— Як жыву, маці, такога смачнага крупніку ня еў...

З кожнай новай лыжкай крупніку ён весялеў, і як-бы пачала варочацца назад яго ранейшая сіла.

— Раскажы, дзе ты швэндаўся?—зноў запыталася старая. Цыррук глядзеў на ўсіх з вясёлай усмешкай і маўчаў. У гэты час ён прыдумваў форму—як расказаць гісторыю свае падарожы.

— Я-ж вочы свае выплакала, ліха на цябе! Было каго шкадаваць! Раскажы-ж! Што ты, анямеў?

— Пачакай, маці, ці што? Я зараз...

Ён узяўся рукой за лоб, падняўся з месца і зноў сеў.

— Памятаеш, маці, як я войкаў?

— А як-жа, у цябе зубы балелі, каб іх...

— Вось з гэтага і пашло, і пашло, і пашло... Я пусьціўся да шаптуна. Там, на ліха, яны, зубы, баледзь перасталі,—і шаптун мяне прагнаў.

— Добра зрабіў!

— Пачакай, маці, ці што? Я пераначаваў у аднаго чалавека і пашоў дамоў. На дарозе мне пашанцавала,—я знайшоў кавалак сукна.

— Дзе твая торба?—усхапілася старая.

— Вось, думаю, прынясу дахаты... Ажна тут накруціліся чырвонаармейцы—конныя. Лоўкія хлопцы такія, сьмяліся, жартавалі, яй-права! Мы пагаварылі і я сабе пашоў далей. Не аглядзеўся я—і сукна няма—згубіў знаходачку...

— Як! Згубіў?—старая ўскочыла з месца.—Вось дурны! Гэта-ж у хаце прыгадзілася-б! Асталопіна ты!

— Маўчы, маці! Дай гаварыць, ці што? Чырвоармейцы знайшлі сукно і мяне затрымалі. Хто ты?—пытаюцца, і дзе контрабанду дастаў? Гэта, кажу, сукно, а не контрабанда. Ну, яны мяне і арыштавалі. Патрымалі ў сваім кардоне, а потым пагналі ў Менск. Распыталі там, хто я, што—і выпусцілі на волю. Казалі—суд будзе. Прыдзецца плаціць пяцьдзесят рублёў штрафу або на казённым хлебе пасядзець. Мяркую адну карову прадаць, ці што?

— Вось і знаходка!—Цыррунчыха заламала рукі.—Тады адзін войкаў, а цяпер усе войкаць будзем.

— Цяхай цяпер хоць куча золата ляжыць на дарозе,—апраўдваўся стары,—яй-права, маці, ня буду чапаць!

— Дурны, як бот!

Да позьней ночы Цыпрук мусіў пераказваць суседзям сваю прыгоду. З кожным разам ён апавядаў усё болей падрабязна. Першы кароткі конспект вырас за дзень у вялікую, цікавую аповесьць.

— Можна пакунак з сукном згубіў той аграном, або другі чалавек—з Курганішча?—пыталіся людзі.

— Дзе там! Вазок іхны такі шчыльны, што і шпілька з яго ня вылезе.

— Чаго добрага, наўмысля выкінулі контрабанду, як убачылі чырвонаармейцаў?

— Што яны дурныя, ці што? Такое дабро будзе чалавек хідаць на дарогу!

У той-жа дзень вярнуўся з Менску і сын Цыпрука—рабфакавец Мікола. Ён ехаў чыгункай з Ленінграду аж да Менску.

Даведаўшыся аб такім сямейным няшчасці, ён моцна злаваўся, прабіраў бацьку на чым сьвет стаіць.

— І трэба-ж было табе да шаптуна цягацца! Вось і нашаптаў!

— А праўда, сынку, кажаш!—ажна ўзрадаваўся Цыпрук, што вінавайца знайшоўся.—Гэта ён на мяне нашаптаў. Ён такі злосны...

— Як вам, тага, ня сорамна такое глупства казаць! Вось і ўлезлі ў бяду! Цяпер будзе на нас вялікая ганьба, нібы мы контрабандай займаемся.

Сын Цыпрука вельмі хваляваўся.

— Жартачкі, такі паклёп ўзьвялі. Каля граніцы проста жыць нельга чэснаму грамадзяніну. Калі сам у балота не палезеш, дык людзі цябе пацягнуць.

— Хто тут займаецца контрабандай у нашай ваколіцы?—запытаўся ён у суседзай.

— А паляруш іх ведае! Ці мала правозіцца контрабанды па ўсіх сабачых сьцежках нашай ваколіцы! Ці мала народу па турмах за гэта сядзіць!

— Добра! Я дасьледую справу майго бацькі. Знайду вінаватых! Трудзіць трэба гэтых агідных рабакоў!

Вочы ў яго гарэлі ад злосьці і крыўды.

«МЫ ПАВІННЫ БАГАЦЕЦЬ»

Іх дзесяць—пяць Драздоў і пяць Дзятлаў. Палавіна нізкіх і бялявых. Палавіна высокіх і чарнявых. Яны ў адзін і тое самы час адзначаны асаблівым знакам. Зьдзіўленьне і здаволенасьць зьмешваецца ў іх у адно пачуцьцё: высока ставіць кожнага ў сваіх уласных вачох. Гэтыя дзьве пяцёркі таксама у аднолькавай меры прыязні і пашаны адносяцца да Крушынскага. Ён іх вызначыў з усяе грамады вёскі. У абедзвюх пяцёрак аднолькавы настрой. Нібы ў іх адно і тое самае імя; нібы ў адзін дзень у адным месцы ладзяць імяніны.

Крушынскі прывёз з Менску дзесяць новых кос. Аддаў сваім касцом—пяці Драздом і пяці Дзятлам. Ён ім гэта абяцаў надоечы на сенакосе. Назаўтра гэтыя-ж дзесяць чалавек (яны былі няпісьменныя) атрымалі яшчэ па два нумары газэты «Беларуская вёска».

Кожны з іх зьдзівіўся:

— Скуль?

— Хто?

— Чаму?

— Якім чынам?

У некаторых былі хлапчукі, якія вучыліся ў школе. Сынкі хоць па складох, але читалі. Кожны з гэтых падпішчыкаў «Беларускай вёскі», які звычайна ўжываў газэты па цыгаркі, стараўся даведацца, што ў газэце напісана:

— Як-жа іначай? Гэта-ж мне прыслана! Шават адрас друкаваны...

Ужо праз колькі дзён пазьней яны даведаліся, што газэты вылісаў для іх таксама Крушынскі.

Суседзі глядзелі няпрыязна на гэты дзесятак:

— За што гэтым, а ня іншым?

— Ці ня ўсе роўныя суседзі?

Зайздрасць суседзяў злучала ў адно дзесяць адзначаных вялікай увагай Крушынскага. Само сабою вышла, што яны некалькі разоў збіраліся разам ў адной хаце, каб абгаварыць сваю справу. Непаразуменьняў між імі ня было, паколькі косы і газэты ў кожнага з іх аднолькавыя—ня горшыя і ня лепшыя. Косы выпрабоўвалі рознымі спосабамі:

— Як адна кася!

— Газэты?

— Тыя самыя навіны! Проста няма за што пасварыцца паміж сабою...

За гэта самае, яны часам незадаволена пазіралі адзін на аднаго... І дзесяць чалавек былі злучаны ў адно—у невялікі колектыў імя Крушынскага... Яго вылучэнцы. Іх непакоіла адно пытаньне:

— Дарма нічога не даецца.

— Трэба чым колечы адслужыць.

— Крушынскі падмазваецца пад нас.

У гэтых людзей зьявілася да Крушынскага падвойнае адчуваньне, супроцьлетлае. Прыязнае за тое, што праз меру добра да іх адносіцца. Няпрыязнае—за клопаты, якія маюць цяпер у сувязі з падарункамі.

— «За дзякуй не адбыць—трэба заплаціць».

Колектыў імя Крушынскага пастахавіў адпрацаваць у Курганішчы: бабы будуць па два дні жаць.

Хоць Крушынскі ўжо каля двух гадоў ад сакратарства ў сельсавеце адмовіўся (ня было часу гэтым займацца), але і цяпер быў тут першай і самай паважанай асобай. Ні разу выцяпер не адбываліся без яго кіраўніцтва. Заставаліся ў сельсавеце заўсёды тыя самыя людзі, якія ён намеціў з самага пачатку, старшынёю—Дрозд, сакратаром Дзяцел.

Пісьменнасці яны навучыліся трохі ў войску, а пасля, у

Зыгнасьці Крушынскага сакратаром у сельсавеце, ён іх сам вучыў, падрыхтаваў сабе «чырвоную зьмену». Кожны раз, у вольныя часы, у памяшканьні сельсавету, Крушынскі займаўся з сваімі «вучнямі». Ён праходзіў з імі вучобу практычна з самага пачатку. Вучыў іх пісаць заявы, протоколы, даклады, а галоўнае, стараўся ўбіваць ім у голавы «матэматыку».

— Лічбы—гэта ўсё,—гаварыў ён часта сваім стараным вучням.—Калі лічбы ў галаве арудуюць спрытна, перасоўваюцца разумна з месца на месца, як салдаты на фронце пад наглядам добрага камандзіра, тады ўсё добра. Уся наша дзяржава жыве на лічбах. Калі добра ведаеш, што ў цябе ёсьць, тады цяміш, чаго ў цябе яшчэ не хапае. А калі ведаеш, чаго не хапае, дык будзь пэўны, гэты недахоп папоўніцца ў некалькі разоў. Усюды лічбы пануюць. Я сам, каб стаць чалавекам, практыкаваўся ў лічбах. Кожны з нас павінен багацець, тады і дзяржава будзе багатая.

Вучні рабілі вялікія посьпехі.

І тады толькі Крушынскі кінуў сельсавет, калі ўпэўніўся, што «вучні» самі справядца, што яны добра ўспрынялі яго філёзофію пра багацтва...

— Я перадаў сельсавет у добрыя рукі!—ганарыўся ён часта перад Драздамі і Дзятламі.

Ён быў пэўны, што іншых, каб і хацелі, ня выбралі-б, бо нісьменных бадай ня было.

І старшыня і сакратар сельсавету былі «Крушынскімі», толькі ў меншым памеры. Розныя савецкія кампаніі, падаткі і іншае праводзіліся акуратна, упору. Сельсавет карыстаўся славай аднаго з лепшых у ваколіцы.

Кожны раз, калі трэба было праводзіць якую-небудзь новую кампанію, сельсаветчыкі радзіліся з Крушынскім. У яго быў у гэтых выпадках адзін мэтод: як найбольш шуму рабіць вакол кожнай нозай справы, каб аб гэтым многа гаварылася, каб у газэтах пісалі.

— ...Створаная раз назаўсёды слава разыходзіцца і разрастаецца ўсё больш і больш. Яна нялёгка спыняецца і, як разгарацянны конь, галёцам скача наперад.

Такою думку ў розных варыянтах і разгалінаваньнях убіваў Крушынскі ў мазгі сельсаветчыкаў цьвікамі сваёй лёгікі.

— Што будучь казаць пасья—нас цяпер цікавіць не павінна. На тое рэволюцыя, каб зараз-жа гарачымі словамі захапіць грамаду ў свае рукі. Мы будзем старацца, каб наш сельсавет зрабіўся багатым, каб у нас ня было бедных. Гэтым мы прынясем самую большую карысьць рэспубліцы.

Так праводзіліся кожны раз рэволюцыйныя сьвяты, у такіх настроях працавала школа, зганізаваўся коопэратыў. Усё рабілася пры гарачых прамовах Крушынскага пад лёзунгам:

«Мы павінны багацець».

МУХІ І АЙЦЕЦ ДЗІМІТРЫ

Калі трэба было праводзіць антырэлігійную прапаганду, Крушынскі знайшоў свой уласны арыгінальны спосаб. Пачаў прапагандаваць само духавенства супроць рэлігіі.

Ён разважаў так:

— Адрэж галаву, тады ўсё цела апруцянее. Перавабім па-
штуха, тады і стада ён пагоніць у наш хлеў.

Гэта было ў мінулую зіму перад калядамі. Быў зімовы ве-
чар. Падаў пухкі лапцяваты сьнег. Ён лунаў у паветры белымі
матылькамі. Крушынскі надзеў кароткі кажухок. Вышаў на
дзядзінец. Сам запрог каня ў санкі—і паехаў за пяць вёрст ад
Курганішча ў вёску Глухаўку. Там жыў айцец Дзімітры.

Пад нагамі сышчаты сьнег. Ня чуваць, як сані соўваюцца па
дарозе. Тупат конскіх капытоў глушыцца ў белай мякаці.
Сьнег зверху зараз-жа замятае сьляды.

Сьпераду і ззаду—новая бялёная зямля, па якой яшчэ ніхто
ня ездзіў, не хадзіў. Санкі з канём, з чалавекам выраслі на
гэтым месцы з зямлі, нарадзіліся тут: белыя, у сьнежным пуху.

У Крушынскага на душы вялікі сунакой. Ні сьцебануць
каня, ні нават лейцы падцягнуць ня хочацца. Ён сядзіць на
санках, трохі зажмурыўшы вочы і, каб хмызьнячкі і хвоі ня су-
нуліся насустрач, як дзівосныя здані, падумаў-бы, што знахо-
дзіцца на адным месцы... Хвілінамі і думкі ў яго супыняюцца.
Тады ён ня ведае куды і дзеля якой мэты едзе. Нават забы-
ваецца—адкуль ён, хто, і як завуць яго...

А сьнег нізіцца з бяздонья неба лёгкімі пушынкамі.
Хтосьці ўверсе скубе белых лебедзяў і пыліць уніз пер'е. Яно
сыплецца лезе ў вочы, у рот.

Крушынскі смакуе на губах і вачох ледзь прыкметную вільгаць сьнежных краплінак. Увесь аддаецца пяшчотам зімовага вечара. Ня рухае ні рукой, ні нагой, пазірае на мутнаватую бэль перад сабою, глядзіць спаміж шчылінак ледзь не заплюснутых на сон вачэй. Адчувае на твары ў зморшчынах халя губ і вачэй застыглу ўсьмешку. Твар траціць звычайную напружанасьць—м'якчэе.

У гэтыя хвіліны думак ніякіх няма. Толькі няясныя адчуваньні лезуць на ўзв'ерх, выклікаюць нібы спрасоньня, урыўкі думак і абразкоў. Спачатку абразкі мільгаюцца, зьліваюцца ў балявы туман. Потым пераходзяць у слых, у шолакі. Лезуць у вушы здалёк ціхія гукі. Нехта над ім квола і пяшчотна сьпявае і стогне:

А-а, а-а, а-а-а...

А-а, а-а, а-а-а...

Гукі прымаюць афарбоўку рытмічнасьці, уваходзяць у цэльнасьць мілагучнай гамы.

— Гэта-ж калыхальная песня:

А-а, а-а, а-а-а...

А-а, а-а, а-а-а...

Крушынскі ківаецца ў санках з боку на бок, як у калыханьні...

— Вось і словы да гэтай песні:

А-а, а-а, мой каток.

Ехаў коцік на таржок.

— Жонка так уночы сьпявае над калыскай малежыкай дачушкі.

Ён усьміхаецца:

— ... Калісьці маці і мне гэта самае сьпявала...

З-пад вэлюму сьняжынак перад вачыма Крушынскага вырысоўваецца постаць кабеты. Ён бачыць яе ўсю, з галавы да ног. Яна—журботная, пакрыўджаная, стомленая, хворая, няпрыгожая. А вабіць да сябе, як надзвычайна прыгожая... Не. Ня усю постаць жанчыны бачыць ён перад сабою, толькі вочы яе.

Вочы набліжаюцца, робяцца вялікімі, зазіраюць у самае сэрца. Блакітныя вочы з гарачым блескам, ад якога робіцца цёпла, гарача.

Толькі вочы бачыць ён—знаёмыя, родныя.

Вочы—гэта цэнтральныя кропкі, ад якіх разыходзяцца лёгкія тонкія, як павуціныя, лініі—абрысы жанчыны. Яго родная маці. Памёрла шмат гадоў таму назад. Ён тады быў яшчэ малым хлопцом. Крушынскі ўздрыгвае. Нібы толькі-што ўсхапіўся ад сну. Працірае вочы. Азіраецца па баках.

... Не заўважыў, як праехаў па замёрзлай рэчцы, як ўзьбіраўся на ўзгорак.

Мігаюцца агні вёскі Глухаўкі.

... Мабыць агоньчыкі здаваліся мне чалавечымі вачыма...

Пацягнуў лейцы. сьцебануў каня, сьцёр з вусоў і броваў прылеплены абледзянелы сьняжок, моцна таргануўся ў санях. Нібы толькі-што прымасьціўся на сядзеньні з гарохавіньня.

Цяпер ён зусім іншы чалавек.

... Сьняжынкі навеялі на мяне мяккацеласьць і рахманасьць... Зусім быў раскіс—і не да твару мне гэта!

Сівыя на белым соўгаюцца насупроць сялянскія хаткі.

— А вось і дом айца Дзімітрыя!

Дом стаіць водаць і розніцца ад вясковых хат, нібы вол ад атары авечак.

Крушынскі зыходзіць з санак. Папоўскі дом стаіць перад ім, як намаляваны на паперы. Дом, адгароджаны высокім частаколам, стаіць трохі водаць ад вёскі.

Дзьве старыя бярозы, як багамолкі, высяцца абапал брамы. Яны прывандравалі сюды здалёк, каб пакланіцца айцу Дзімітрыю ў ногі, каб пацалаваць беражок яго расы, каб паслухаць яго імшу ў царкве. Царква на ўзгорку на другім баку вуліцы насупраць папоўскага дому. Але строгі поп чамусьці крыкнуў на багамолак і яны спыніліся тут, спалоханыя. Так засталіся чакаць да «страшнага суду», да «сканчэньня сьвету».

Пад лёгкім кялімам сьнегу і дом, і царква выглядаюць напісанымі акварэлью на цёмна-сінім фоне.

Крушынскі ў самога сябе пытаецца:

... Ці ўдасца мне перамагчы папа?

У гэткай пышнай дэкарацыі перад яго ўяўленьнем і постаць папа красуецца ў зусім іншым асьвятленьні: у ораолі хараства, моцы і ўпэўненасьці.

... Ліха яго ведае...

Ён адчыняе вароты, бярэ кая за абр'оць і павольна вядзе праз браму на дзядзінец.

З глыбіні двара пачуўся брэх сабакі.

Мэляхалічны, расьцяглы брэх выклікае ў яго настрой да глыбокадумных разважаньняў, да ціхай пакоры перад усім на сьвеце.

... І трэба ведаць—гаўканьне папоўскага сабакі мне падабаецца.

Звон ланцуга (сабака навязаны) чуецца разам з стукатам дзвярэй. На высокім ганку паказваецца фігура айца Дзімітрыя.

— Добры вечар, бацька!

гладкі, без ніводнай зморшчыны, але на лобе прарыта адна

— Той самы!

— Прашу, прашу! Будзьце ласкавы! Нечаканы госьць...

Крушынскі зачыняе вароты. Ідзе за айцом Дзімітрыем у памешканьне.

Айцец Дзімітры—нявысокага росту, досыць шырокі ў плячах, але ня тоўсты. Рэдкія, рыжаватыя валасы растуць на твары наасобнымі кусткамі, злучанымі між сабою ў адну бараду лёгкім сьветлаватым пушком. Пад ніжняй губою зусім няма валасоў: бялее чыстае, нібы выпаленае, лапкіла. Гэта надае яму малажавы выгляд. Айцу Дзімітрыю гадоў пад сорок, а здаецца маладзейшым на гадоў дзесяць. Невялікія сьветлашэрыя вочы заўсёды ўсьміхаюцца. Нібы духоўнік вечна чымсьці ўзрадаваны і ня можа стрымаць свайго настрою. Твар гладкі, без ніводнай зморшчыны, але на лобе прарыта адна глыбокая баразна, якая ніколі ня зыходзіць, і падобна да шраму. Чырвоныя тонкія губы і даўгаваты нос з чулым рыжаватымі ноздрамі надаюць твару выраз смеласьці, упартасьці, зьменлівасьці, захаванага капрысу. Голас у айца Дзімітрыя мяккі, з ноткамі просьбы і прабачэньня. Але гэта бывае тады,

калі ён знаходзіцца ў роўнавазе пачуццяў. Калі часам яго выводзяць з цярылівасці, калі злучаюцца, калі бывае чым колечы ўзварушаны,—тады голас мяняецца: ад мрталёва-басавых пераліваў пераскоквае да альтавых выкрыкаў, да жаночага піску. У гэтыя хвіліны здаецца, што айцец Дзмітры практыкуецца на розныя галасы, шукае свайго голасу, сваіх манераў—і не знаходзіць. Яны загублены ў пустэчах жыцця і развезены, нібы пыл пад ветрам.

Айцец Дзмітры быў да рэвалюцыі настаўнікам у вясковай школе. Пасля рэвалюцыі, калі многія з выхаванцаў духоўнай сямінары кідалі годнасьць духоўніка і пашлі зусім новымі шляхамі, цяперашні поп—былы настаўнік—«здаў экзамін на папа» (так і цяпер сяляне гавораць) і яго назначылі ў гэту парафію.

Чаму ён так зрабіў—і цяпер ніхто добра ня ведае. Адны кажуць, што рэвалюцыя на яго зрабіла такое адмоўнае ўражаньне—яе жорсткасьць і бязьлітаснасьць накіравала яго да бога. Другія тлумачаць, што ён проста захачеў мець спакойнае жыццё духоўніка. Трэція гавораць, што ён быў у часы рэвалюцыі белавардзэйскім афіцэрам, і, каб захаваць сваё мінулае, апрануў расу і запусьціў валасы.

Айцец Дзмітры і Крушынскі расьселися пры стале. Пакой асьвятляе невялікая газавая лямпа. (Крушынскі ня зьняў кажушка).

— З чым бог нясе?—пытаецца айцец Дзмітры лагодным голасам з адценьнем просьбы ў тоне.

— Дзівіцеся, айцец, што каталік да праваслаўнага духоўніка прыблукнуўся?—пытае ў сваю чаргу Крушынскі.

Вясёлыя вочы папа пранікліва глядзяць на яго, і поп з пакорай і сумаю адказвае:

— Евангельле для ўсіх хрысьціян аднолькавае. Хрыстос адзін і той самы і для каталікоў, і для праваслаўных.

— Пудна зрабілася, бацюшка, і я вось прыехаў пагутарыць з вамі. Чалавека жывога няма ў ваколіцы.

— І добра зрабілі, і добра зрабілі, што прыехалі. Я вельмі рады!

Поп кідае падазроны погляд у бок гасьця.

— А дзе матушка?

— Яна сьпіць пасья абеду. Прастудзілася нешта.

— І добра зрабіла!—ледзь ня кажа Крушынскі ў ранейшы тон папа, а замест гэтага гаворыць з пашкадаваньнем:

— О-о-о, бедная. Трэба малінай напайць і ўсё пройдзе. Як рукой зьніме!

Крушынскі здаволены, што «матушка» ня прымае ўдзелу ў іхняй гутарцы. Дзяцей няма ў папа—няма лішніх сьведак.

— Ну і сьняжок. Ну і бела ўсюды. Аж воку любя!—пачынае Крушынскі з пагоды, ня ведаючы з чаго пачынаць.

— Ніякі бялілышчык так ня выбеліць, ніякі маляр не намалюе—дадае айцец Дзімітры.

Ён любіць устаўляць у гутарку слоўцы і пагаворкі з евангелья. Ужывае гэта нават залішне. Нібы хоча такім чынам моцна афарбавацца пад колер духоўніка, каб выглядала, што ён «пастырам божым», ледзь не ад нараджэньня.

Крушынскі аглядае пакой. Надзвычайна цёпла. Нават мухі круцяцца і гудзяць над сталом. Адна муха буйная, сіняга колеру, садзіцца айду на ўспацелы нос. Айцец настарожваецца і застывае на месцы. Хітраватая ўсьмешка заяскравіла на твары і ён левай рукой шмаргануў па носе. Муха ўзьнялася над галавою айца і гарэзьліва апусьцілася на лоб.

— Так, бацюшка,—кажа Крушынскі, нібы вядзе працяг доўгай ранешнай гутаркі.—Хутка нараджэньне хрыста па-каталіцкаму, а па-праваслаўнаму будзе на два тыдні пазьней. Чаму-ж гэта для праваслаўных хрыстос нарадзіўся ў адзін час, а для каталікоў—у другі?

Крушынскі расшпільвае кажушок на ўсе гузікі.

— Каталікі памыляюцца!

— Хто там разьбярэ, дзе памылка, але ў сельсавеце лішняя праца: два разы рыхтаваць антырэлігійную прапаганду.

— А вы ім памагаеце, Язэп Сымонавіч, біць нас? Вы памагаеце антыхрыстам?—хваляецца айцец Дзімітры.

Муха спаўзла з лобу на нос айца.

— Не... Я проста хачу з вамі, бацюшка, абмеркаваць гэту справу. Комунізм, мне здаецца, бацюшка, новай рэлігіяй, якая мае з хрысьціянствам шмат супольнага.

Крушынскі пачынае пацець.

У айца Дзімітрыя твар палае ад натхненья.

— Хрыстос сказаў: «бо многія прыдуць пад імем маім, кажучы, што гэта я». Яшчэ ён сказаў: «Надыйдуць дні, у якія з таго, што вы тут бачыце, не застанецца каменя ча камені: усё будзе знішчана». У другім месцы напісана: «Паўстане народ на народ і царства на царства».

Айцец Дзімітры нібы з кнігі чытае.

Муха павандравала па носе і апусьцілася на верхнюю пульхлую і чырвоную губу айца Дзімітрыя. Айцец паморшчыўся, але махнуў рукой (усёроўна ня зловіш).

— Так, шмат агульнага,—кажа Крушынскі.—Напрыклад, хрыстос бараніў бедных. Тое самае і камуністыя робяць.

— Не да іх хрыстос сказаў: «Я зраблю вас паляўнічымі над людзьмі»—камуністыя нашы ворагі.

Муха паскраблася лапкамі і нібы моцна задумвалася над словамі айца, седзячы на яго губе.

— Але хрыстос сказаў таксама: «любі ворагаў сваіх»—гаворыць Крушынскі ў тон папа, хітра прыжмурыўшы правае вока.

— Адыйдзі ад мяне, сатана! Вашы камуністыя—фарысеі і кніжнікі! Чаго вам ад мяне трэба, Язэп Сымонавіч?

Вочы папа пры гэтым сьмяюцца. Ён роблена па-акторску сыпле евангелічныя сказы. Ён вывучыў евангельскі стыль на выпадак дыскусіі з вясковымі бязбожнікамі.

— Я хачу вам добра і толькі добра, бацюшка. Ведаеце, што духоўнікам з кожным годам робіцца цяжэй жыць. Перастаюць хадзіць у божыя дамы. Народ стаў зусім іншым.

— Рахіль плача аб дзецях сваіх...—мармыча айцец Дзімітры жалабным тонам.

— Адзін плач тут не паможа, бацюшка, трэба нешта больш разумнае рабіць. І вам, бацюшка, жыць трэба. А як усё ў вас забяруць, дык з чаго жыць будзеце?

Крушынскі моцна пацее.

— Зірнеце на птушак нябесных: яны ня сеюць, ня жнуць...

— Ну і капаюцца ў конскім гнаі, корму сабе шукаючы.

Крушынскі сьмяецца пры гэтых словах.

— Навошта вы мне ўсё гэта гаворыце, Язэп Сымонавіч? Я прасіў у вас рыбы, а вы даеце мне зьмяю. Чаго вы ад мяне дабіцца хочаце?

Муха ўсадзіла айцу вострае джала ў самую мякаць верхняй губы. Ён здосна ляснуў сабе рукою ў губы. Сьлёзы пакаціліся з вачэй.

Муха выскоквае цэленькая спаміж яго растапыраных пальцаў і ўпарта гудзіць над яго вухам.

— Я хачу толькі аднаго, каб і вам, і ўсёй вашай парафіі добра жылося... Гэта залежыць ад вас, бацюшка.

— Ад мяне?! Не ад бога, госпада нашага, а ад мяне?!

— Ад вас, бацюшка, вядома, і пры божай дапамозе. Ад вашай пакоры...

— І хрыстос гаварыў аб пакоры. Калі наб'юць цябе ў адну шчаку, падстаў дру...

Муха моцна ўкусіла яго за вуха. Ён ляснуў рукою па вуху і... труп жывёлінкі пакаціўся і завіс у жоўтых хмызьнячках яго барады.

— Айцец! Гэта-ж вы супроць сваіх сьвятых слоў зрабілі! Чаму-ж не падставілі пад укусы мухі другое вуха?

— Я... я... Моцна падла кусаецца...

— Нічога, айцец. Ваш учынак правільны. Другую шчаку падстаўляюць толькі тады, калі моцны б'ець... Перад моцным, айцец, дапамагае толькі пакора. Аб пакоры я прашу вас...

— Усякі просячы атрымае, а шукаючы знаходзіць...

— Калі так, дык вельмі добра будзе! Мы з вамі, бацюшка, добрую справу наладзім. Я казаў, што новая рэлігія надыходзіць. Зерні ва ўсіх рэлігіях адны і тыя самыя. Толькі каласы трохі інакш выглядаюць. Той самы гарох, але струкі інакшыя. Трэба ўмець лухчыць гэтыя новыя струкі, каб знаходзіць стары гарох. Для новай рэлігіі і новыя духоўнікі патрэбны. Старыя не гадзяцца. Вы нядаўна толькі духоўнікам зрабіліся. Вы яшчэ не ўкарацелы поп. Рабедзеся чырвоным папом! Розьніца толькі ў расах, а нутро тое самае.

Пот капае з твару Круцінскага на кажушок.

— Юда Іскарыёт!!

Ад хваляваньня айцец скубе рэдкую бародку, паднімаецца, ходзіць туды і сюды па пакоі, махае рукамі, ноздры ў яго раздымухваюцца. Але ў вачох—ранейшая ўсьмешка...

Муха скацілася з барады на живот айца, а з жывата—на падлогу.

Крушынскі спакойна за ім назірае.

Айцец Дзімітры зноў садзіцца. Пачынае просячым голасам:
— Калі распускаяцца кветкі, ведаеце самі, што мета—
блізка. Кветкі вашых слоў, Язэп Сымонавіч, распушчаны. Але
якая пагода будзе ад іх—ня ведаю. Свайго духоўнага саву
ня кіну.

— І вельмі разумна зробіце. Яшчэ лепш зробіце, калі но-
выя ідэі будзеце праводзіць у казапьях з царкоўнага амбону.
Тыя самыя ідэі, аб якіх калісьці хрыстос гаварыў...

Пот льледца з твару Крушынскага маленькімі ручайкамі.
Ён выглядае, як заплаканы.

— Комуністыя ня веруюць у хрыста...

— Я-ж вам, бацюшка, казаў аб гаросе і струкох; гарох—
той самы. Нутро тое самае. Толькі струкі інакшыя.

Вось так і вэльзавуль хрыста спакушаў!

— Я зусім не спакушаю, а жыццёвую практыку тлумачу.
Камень на хлеб цяпер не пераробіце. Ваду ў віно не перавер-
неце, бацюшка. Вы застанецца пры каменьях і гадзе.

Евангелічнае параўнаньне робіць уражаньне на папа.

— Дык што-ж вы ад мяне хочаце?

— Пакоры, хрысьціянскай пакоры і нашаны да ўлады. Той
моцны, бацюшка, хто не ламаецца, а толькі гнецца...

Крушынскі торгае плячыма. Сьпіна мокрая ад поту.

— Я шаную ўладу, бо кожная ўлада ад бога. Я пакорлівы,
бо так у сьвятым пісьме загадана.

— Трэба яшчэ камень на хлеб перарабляць...

Айцец Дзімітры ўсьміхаецца ня толькі вачыма, а нават пад
абскубанай рэдкай бародкай граюць зморшчынкі сьмехі.

Крушынскі расказвае, што ў сельсавеце сяляне дамагаліся,
каб забраць пад школу дом бацюшкі, але ён адгаварваў.

Да позьняй ночы сядзіць Крушынскі ў айца. Яшчэ многімі
тэкстамі з евангелья аздабляе поп сваю гутарку.

— Ой, як вы спацелі, Язэп Сымонавіч, зьнімеце кажучок!

— Не. Трэба ехаць.

Крушынскі выцірае пот рукавом.

Пасьля гэтага візыту поп у казапьях часта ўспамінаў ко-
мунізм, прыводзіў прыклады з евангелья, з старых часоў
хрысьціянства.

Скрыні з таварамі Крушынскага часта прывозіліся на сховы да папа.

Так Крушынскі кончыў з антырэлігійнай справай мінулай зімою.

Крушынскі завёў з айцом Дзімітрыем вялікую дружбу. Пра айца распаўсюджваліся чуткі, нібы ён хоча зусім адмовіцца ад духоўнага сану. Крушынскі стараўся рознымі спосабамі зьняпраўдзіць гэтыя чуткі. Ён, пэўна, не парадзіў-бы айцу Дзімітрыю гэта рабіць, бо ўсёроўна на парафію прыехаў-бы іншы поп.

— Айцец Дзімітры ў сале папа вельмі добра працуе на карысьць рэволюцыі,—гаварыў часта ў сельсавеце Крушынскі.— Ён павольна і грунтоўна падрыхтоўвае парафіян да бязбожніцтва. Ён скіне з сябе расу толькі тады, калі новы поп, які будзе прысланы сюды рознымі Мэльхісэдэкамі, ужо ніякага ўплыву не паграпіць зрабіць на сялян.

МНОГІЯ АБА МНЕ ВЕДАЮЦЬ

На сталае ў пакоі Крушынскага ляжыць скрутка газеты «Беларуская вёска»—таго нумару, дзе надрукаваны яго портрэт і артыкульчык аб культурнай гаспадарцы Курганішча. Усяго пяць штук. Апошнія з рэдакцыі забраў. У торадзе, у завірусе розных спраў і хваляваньняў, ён не зьвярнуў увагі на газеты, на хвальбу, якая аб ім надрукавана. Тут—у ціхім Курганішчы зусім ня тое. Ён перачытвае артыкульчык аб сабе многа разоў, кожны раз па чарзе ў іншым нумары. Напамяць вывучае, як зграбную песьню.

Літары, словы, радкі і кожны абзац паасобку мітусяцца ў яго зрокавай памяці намаляванымі маленькімі атрадамі войска, якое бароніць яго і разносіць аб ім славу далёка-далёка. Ён так удала сфальсаваная газета, што портрэт з тэкстам да яго знаходзіцца ў цэнтры. Усе пяць газет раскладзены на стала па парадку, паасобку. Пяць яго ўласных портрэтаў пазіраюць сур'ёзна, пранікліва і паважна. Ён пачынае шанаваньне самога сабе яшчэ болей, чым заўсёды.

... І портрэты, і хвальба аба мне рассьсеяны па ўсім краі і па замежамі краю многа-многа тысяч...

... Шмат народу чытае, уяўляе мяне, як героя—героя працы і культуры. Я служу добрым прыкладам для іншых. Мне зайдзосьцяць. Мною ганарацца.

Ён уяўляе сабе вялізны дождж газет з яго портрэтам па ўсіх беларускіх вёсках, мястэчках і гарадох. Хто расчыняе газету, бачыць яго—Крушынскага, чытае і думае аб ім...

... Чытаюць звычайныя людзі, чытаюць і камісары...

Ён чуе шастаньне газэты ў тысячах рук, чуе мармытаньне людзкіх губ. Яны ўсе гавораць аб ім, запамінаюць прозьвішча:

«Крушынскі».

«Крушынскі».

«Крушынскі».

Цасьля расказваюць тым людзям, якія ня чыталі гэтага нумару «Беларускай вёскі».

Ён цяпер знаходзіцца ня толькі тут, у Курганішчы, але ў многіх мясцох—ва ўсіх тых хатах, дзе чытаюць «Беларускую вёску», красуецца яго духоўнае аблічча. Яго ведаюць усе, ведаюць з таго добрага боку, з якога ён стараецца паказвацца перад людзьмі. Яго бачаць. Так пільна і з пашанай глядзяць на яго, ажна нейк нялоўка яму—нялоўка і надзвычайна прыемна ад нялоўкасьці. Яму здаецца, што нават хатнія інакш на яго цяпер пазіраюць.

... Трэба цяпер адмовіцца ад усяго іншага і займацца выключна сельскай гаспадаркай. Тады аба мне ня толькі ў газэтах пісаць будуць, але нават кнігу надрукуюць. .

... На тое-ж рэволюцыя! Цяпер многа аб кім пішуць кнігі.

Ён пачынае агітаваць самога сябе:

... Кінь, Язэпка ты (успомніў выраз Зэліка), свае гандлёвыя справы! Кінь! Глядзі, лепш будзе, калі адчэпішся ад гэтай смалы. Тады ўсе бакі твае будуць чыстыя. А то, Язэпка ты, выглядаеш, нібы ў цябе шаўковая вопратка на зрэбнай падкладцы. Кінь, гад, Язэпка ты! Кажу табе, кінь!

Лае самога сябе. Пераходзіць ад настрою да настрою: і за і супроць сваіх цёмных, гандлёвых спраў. Нібы пераскоквае праз высокія парканы, брыдзе па невядомых палёх, перасечаных між сабою глыбокімі канавамі і ручаямі. У кожным з гэтых палёў іншы клімат. У адзін і той самы час на адным полі—зіма, на другім—лета; на адным—вясна, на другім—восень. Яму то холадна, то гарача

... Кіну! Раз назаўсёды буду займацца аднаў чыстай справай—культурнай сельскай гаспадаркай. Курганішча зробіцца цудоўным садам, куды будуць прыяжджаць дзівавацца з усіх краін Саюзу. Калі ўвесь аддамся гэтай справе, тады ня тое будзе, што цяпер. І ўсе страхі згінуць! Раз пакончу з гэтымі паганымі хованкамі! Наркамзем будзе мяне хваліць. Трактар

у нагароду прышлюць.

Твар Крушынскага прымае выраз адвагі героя і нявіннасці дзіцяці.

... Але... але многія (праўда, прыяцелі) ведаюць аб маіх сакрэтных учынках і ўсёроўна плямы ня змыеш... Айцец Дзімітры што скажа... Як ні круціся, ня змыеш. Галоўнае, трэба асьцерагацца шэльмыцоў гайдачан...

... Пляма?!—гневаецца Крушынскі на самога сябе, — якая пляма? Дзе? Няўжо-ж, Язэпка ты, забыўся, што без грошай нічога ў цябе ня выйдзе? Няўжо-ж ня ведаеш, што нават па-марксыцку эканоміка—усё на сьвеце? Няўжо-ж я буду чакаць, пакуль мне хто дасць дапамогі? Каб кінуў гандаль, дык быў-бы невялікім разумнікам і немалым дурнем.

Ён разважае далей:

... Калі набуду шмат грошай, тады мая гаспадарка стане на моцны грунт. Прыемнае заўсёды злучана з няпрыемным. І рэволюцыя, заваёвы яе зьвязаны з рознымі няпрыемнымі ўчынкамі. Я змагаюся за тое, каб добра ў сябе, не паказ іншым, паставіць справу. На гэта патрэбны сродкі. Ну і вось... Каб есьці смачнае пахучае сала, трэба калоць парсюка. Каб расло прыгожае збожжа, трэба гнаць поле. Каб дзяржава была багатая, трэба кожнаму з нас багацце. Каб...

Гэтых «каб» набіраецца многа. Ён часта бывае ў айца Дзімітрыя, вядзе з ім гутаркі. Евангелічны стыль папа пераймае трохі і ён. Ня то, каб навучыўся евангелью, але падабаецца манера папа сыпаць параўнаньнямі, у вобразнай гутарцы выказваць філэзофскія думкі.

У той самы дзень, калі Крушынскі прыехаў з Менску, ён за браў з сабою пачку газет з сваім партрэтам і пашоў у сельсавет.

АЛЬКЕРЫК, НАСТАЎНИЦА І ПЯЦЁРКА

У доме Крушынскага быў невялічкі пакойчык, перагароджаны ад спальні тонкімі дошкамі, з адным вакном у сад. Голандзкая кахлёвая печка знаходзілася топкай у спальні Крушынскіх і адваротнай сьценкаю ў гэтым пакойчыку. Усе ў хаце называлі пакой алькерыкам.

Ніхто ў пакойчыку ня жыў. Тут стаяў вялікі куфар, напакаваны бялізнай; на падлозе—пілы, малаткі, швэйная машына пані Ганны. На сьцяне—дзьве паляўнічыя стрэльбы, ягташ, розная мужчынская і жаночая вопратка. У адным кутку—цэлы стос старых малявідлаў ранейшага ўладара Курганішча, пана Семашкевіча. Некалькі гадоў гэта месца служыла гардэробным пакоем і словам розных гаспадарчых рэчаў, якія ня штодня ўжываюцца.

Часьцей за ўсіх у алькерык, які меў асобныя дзьверы з кухні, забягалі дзеці Крушынскага. Яны тут забаўляліся, ажыўлялі алькерык шчырым дзіцячым сьмехам і хаваліся пад вопраткай, што вісела на сьцяне, раскладвалі на падлозе старыя панскія малюнкi, або сядзелі ў кутку і ціха між сабою шушукаліся. Галоўным чынам яны тут забаўляліся на заход сонца, калі на дварэ гуляць ім ужо не дазвалялася.

Їх цягнула адгароджвацца ад «вялікіх», як ад нейкай варожай клясы людзей. «Вялікія», нават бацькі, былі для іх чужым народам, няспрыяючым і непажаданым у кампаніі.

Пад вечар, у сонечныя дні, праз адзінае вакно ў алькерык заўсёды зазірала сонца. Яно прарывалася праз галіны дрэў чырвоным золатам і аблівала сьцены, падлогу і столь кволымі, ружовымі адсьветамі. Хвілін дваццаць сонца гасьцявала ў альке-

рыку. У гэты час пакойчык жыў патаемнай, сваясаблівай радасьцю і лятученьнем фарбаў. Малінавыя колеры ў розных адценьнях і пералівах запаўнялі ўсе куткі і шчылінкі. Усё цвіло, гарэла—нават тварыкі дзяцей. Потым павольна, марудна ўсе рэчы ў алькерыку пачыналі гаснуць, бляднець. Сонечныя водсьветы звужаліся і пераходзілі ў адну яркую пурпуравага блеску паласу.

Дзеці станавіліся ў сонечную мяжу алькерыку, абложаную абапал шэрым змрокам. Сонечная палоска была ў дзяцей маленькай цудадзейнай краінай, дзе яны хаваліся ад розных страху, у якія шчыра верылі. Страхі яны сваімі вачыма бачылі ў лесе, калі знайшлі скарб...

Залатая сонечная краінка апрадала дзяцей у лёгкі мядовага колеру шоўк. Надавала іхным тварам урачысты выгляд. Яны былі тады загрымаваны ў казачных хохлікаў, асьветленых палаючымі паходнямі.

Дзеці самім сабе здаваліся іншымі істотамі. Змораныя за дзень бегатнёю па дзядзінцы і полі, яны заўсёды адчувалі сябе ў алькерыку стомленымі; прыемная зморанасьць разлівалася па жылах смачным дрымотным пітвом, матчынай пяшчотай.

— Настачка, прытулі мяне...—Шаптала тады Мзей ледзь чутным галаском.

Мзей клала Настачцы галоўку на калені і зараз-жа задрэмвала. Настачка жмурыла вочкі ва ўсе шэра-змрочныя куткі алькерыку. Адусюль глядзелі на яе сьмешныя фізыяномі вясковых дзяцей, з якімі днём забаўлялася. Бліскалі вачыма. Высоўвалі языкі. Хутка яны зьнікалі. Цені пакрывалі лёгкай коўдрай іх твары.

Настачка не баіцца: яна ў сонцы, у цудадзейнай паласе—ружовай, цёплаватай, дрыжучай, у якой пылінкі мітусяцца, нібы срыбныя камарыкі. Настачка можа і баялася-б надыходзячых змрокаў, калі сонечная паласа пачынала шарэць і ступшоўвацца, калі «залатая краінка» годалася ў змроках і тварык Мзей бляднеў ад таго, што сонца з яго выходзіла. Заўсёды ў гэты час нехта абвязваў Настачку тоненькай вяровачкай, абкручваў рукі, ногі. Нехта ткаў па яе твары лёгенькую павуціну, куды болей тонкую за тую, што Настачка бачыла часам на вакне. Настачка хацела вызваляцца з гэтай сеткі, але не

магла: рукі і ногі былі моцна зьвязаны. Хацела крычаць, таксама не магла: рот быў моцна склеены павуцінай. Тады яна пачынала тузгацца, рвацца і... ляцела, плыла ўгару з Мзэй на руках. Яна ўжо не ў алькерыку, а на дзядзішцы. Унізе тата і мама, усе равесьнікі—дзеці вясковыя. Крычаць, просяць, моляць:

— Настачка, не ўлятай ад нас...

— Настачка, апусьціся на зямлю...

Яна—вышэй і вышэй...

Ноч.

Зоркі перасыпаюцца па небе залатым гарохам.

Настачка ляціць да зорак...

Зоркі блішчаць, мігацяць, завуць...

Цёмная сінь выгінаецца, шалясьціць, як шаўковая спадніца.

А зьнізу раздаюцца галасы:

— Настачка, вярніся...

З кожным разам слабей:

— Настачка...

— Наст...

— На-а...

— Н...

— ...

Так чуваць у высокім небе з нізкай зямлі.

Настачку агортвае жаль па сваіх. Ажна плакаць хочацца.

Пасьля гэтага Настачка забываецца. Ніколі яна не ляцела ў паветры, ніколі зьнізу ня крычалі. Ніколі гэта не здаралася.

Сьвятлюткі дзень. Настачка з дзецьмі ў лесе. Туліць Мзэй да сябе, а тая шэпча:

— Настачка, баюся...

— Баюся...

— Баюся...

У алькерыку змрок. Даўно зьнікла «залатая краінка» заходнага сонца, скрозь зямлю правалілася. Даўно ў алькерыку дыміцца змрок. Ледзь прыкметны водсьвет лезе злодзеем праз вакно. А змрок такі, што, каб дзеці ня спалі, дык баяліся-б, анямелі-б ад страху на месцы, не адважыліся-б нават выйсьці

з пакою. Яны сядзелі-б, прытуленыя адно да аднаго, і крычалі-б:

— Мама!

— Ма-ма!

— Ма-ма-ма-а-а!!!

Усё галасьней і галасьней. У гэтым крыку знайшлі-б паратунак. Лягчэй стала-б. Страх быў-бы нават і цікавы. Пасья сьмяяліся-б... Але Настачка і Мзей сьпяць... Іх зусім на сьвеце няма, ніколі ня было. Бо нават сны спыняюцца, ня ткуцца ў маленькіх галоўках каляровай істужкай.

— Дзе-ж гэта дзеці прапалі,—пытаецца маці ў хатніх.

Яна добра ведае дзе, але па прывычцы пытаецца. Ёй прыемна лішні раз успомніць аб іх.

— Пэўна ў алькерыку сьпяць,—адказвае хто колечы.

Пані Ганна ідзе ў алькерык. Цёмна. Знаходзіць іх заўсёды ў адным месцы—у куточку ля сьцяны супроць вакна. Чаму заўсёды тут—маці ня ведае. Яна не дагадваецца, што якраз тут была гадзіна таму назад «залатая краінка». Тут дзеці знаходзілі сабе прытулак.

Дыханьне іх ледзь чутна. Маці ня будзіць малых. Па чарзе (раней меншую, а потым большую) выносіць іх з алькерыку, разьдзе, кладзе ў ложкак... Пры гэтым дзеці прачынаюцца. Меншая заўсёды трохі (для парадку) плача. Старшая мармыча нязвязныя словы.

Кожны раз маці іх трохі прабірае, што ляглі спаць без вячэры. Гэта такі злаўчынак, аб якім нельга маўчаць...

«Злачынцы» глядзяць на матку заспанымі вочкамі, задзіўленымі тварамі, жмурацца на лямпу. Нібы першы раз зьявіліся на няпрыемны, бязьлітасны сьвет, дзе прыдумалі на зьдзек добрым людзям нейкую вячэру. Дзеці просяць-моляць маму:

— Ня трэба вячэраць...

— Спаць...

— Спаць...

— Спа...

Назаўтра аб усім забываюць. Ня ведаюць, якім чынам папалі ў ложкак, разьдзетыя, прыкрытыя, у цяпле... Гэта само сабою робіцца. Дзіўная штука маленькі чалавек: вась ён гуляе, а раптам няма яго. Глядзіш раніцою—апшыуўся ў ложку,

разьдзеты. Сонца так блішчыць праз вакно, ажна вочы жмурыш. Нельга глядзець, а глядзець хочацца... А на падвакольніку белы кот грэецца... Лапкамі твар выцірае і соладка мурлычыць...

— Калі ў другі раз пойдзеце ў алькерык спаць, заб'ю, насьмерць прыб'ю!

Так крычыць маці кожны раз раніцою. Яна моцна злуецца. Такімі крыкамі яна ім напамінае, што трэба і сьгоньня туды пайсьці. Бо, калі няможна, значыць, там вельмі добра...

І гэтае незразумелае слова «алькерык» набывае вялікі сэнс у дзіцячых галоўках. І пад вечар, калі вясковыя дзеці разьбягаюцца па хатах, калі Настачка і Мзей застаюцца адзінокімі—іх вабіць ціхі прытул алькерыку. Іх заве «залатая краінка»...

Цяпер у алькерыку жыве настаўніца. Пакойчык мае зусім іншы выгляд. Ложак, стол, пара крэслаў. На вакне вазоны. Ад ранейшага нічога не засталася. Усё забралі. Мылі падлогу. Выціралі сьцены. Цяпер тут нават іншы пах. Прывабнасьць «залатой краінкі» скончылася. Дзецям забаронена сюды бегаць.

Пані Ганна вельмі рада гэтаму, бо дзеці пачалі вчэраць: першая карысьць ад настаўніцы. Другая карысьць—ад пакою: ён знаходзіцца побач са спальняй і, такім чынам, настаўніца будзе заўсёды пад кантролем гаспадыні.

Усё ідзе паводле раней намечанай праграмы: выбралі яшчэ трох дзяўчатак з вясковых дзяцей (хлопчыкаў пані Ганна забараніла), якім пашылі лепшую вопратку—і настаўніца пачала займацца з пяцёркай.

Лейцы выхаваньня перададзены выключна ў яе рукі. Крушыцкія ня маюць на гэта часу. Месцам для заняткаў—«салён», дзядзінец і поле.

Настаўніца, Стэфка, у вёсцы ніколі ня жыла. У першыя дні нават баялася адна пайсьці гуляць далей гумна. У гэтым выпадку яе выхаванкі, пяцёрка дзяўчатак, зрабіліся яе выхавальніцамі. Яны паказваюць «цёці» (так дзеці называюць настаўніцу) усе цікавыя куткі на полі, водзяць да рэчкі, у лес. З ёю не баяцца бываць і там, дзе раней знайшлі «скарб». У часе такіх гулянак дзеці шчабечуць:

— А гэта канюшына!

— А гэта авёс!

— А гэта віка!

— А гэта гарох!

— А гэта жыта!

— А гэта што? Прылады для гімнастыкі?—пытаецца «цёця».

— Не-э-э! Гэта азярод...

«Цёця» ніколі вёскі ня бачыла ў натуры. Кожны новы куток для яе—цікавая вынаходка. Яна знаёміцца з вакольнай прыродай, нібы з жывымі істотамі, з падругамі. Часам сама пытаецца ў дзяцей аб тым, аб сім.

— Што гэта за ўзгоркі вунь там?

— А гэта курганы.

— Што такое курганы?

— Узгоркі...

Дзеці палюбілі «цёцю», адчувалі ў ёй добрую сяброўку, такая з часам, калі падвучыцца, будзе вельмі карыснай у гульнях. Калі яны больш асвоіліся з настаўніцай, дык часам рабілі ёй заўвагі:

— Цёця нічога ня ведае...

«Цёця» чырванела і сапраўды ня ведала, што на гэта адказваць.

Пасля такіх заўваг яна перастала задаваць дзецям запытаньні такога роду, дзе магло выказвацца яе няведаньне. Пачала прыдумваць спосабы навучаньня і выхаваньня дзяцей, дзе сама магла быць ня ў ролі вучаніцы, а настаўніцы.

— Трэба будзе, апрача гульняў, вучыць чытаць і пісаць старэйшых дзяўчатак.

Уся ўвага Стэфкі была зьвернута на Настачку.

— Што ты, Настачка, умееш?—запыталася яна раз у дзяўчыпкі.

Настачка з задзіўленьнем зірнула на «цёцю».

— Усё ўмею...

— А што? Чытаць можа ўмееш?

— Не... Я ўмею ездзіць на кані. Часта татка садзіць мяне конна. Умею бульбу скрабаць, арфу круціць у таку, пацеркі з рабін на ніткі нанізваць. Усё ўмею: танцаваць, рыбу лавіць з хлопчыкамі, скарбаў шукаць. Усё ўмею!

Шчырая ўпэўненасць чулася ў голасе Настачкі.

— Настачка і сьпяваць умеє!—дадала Мзей.

— Вось гэта добра! Вельмі добра!

Настаўніца ўзрадавалася. Са сьпеваў грэба было і пачаць.

— Засьпявай што колечы!

Настачка запяяла:

Нашу вёску Курганішча
Можна горадам назваць.
Сорак хат і дзесяць вуліц—
Недзе з мілым пастаяць.

Настачка, як дарослая вясковая дзяўчына, зацягвала дрындушку. Рабіла пры гэтым розныя выкрутасы. Сьпявала гульлівым галаском. Паднімала плечыкі, махала ручкамі, быццам во-во пусьціцца скакаць, быццам ёй акомпануе гармонік.

— Засьпявай яшчэ!

Харашо цібе, каліна—
На цібе шырокай ліст.
Харашо цібе, падружка,—
Цібе любіць камуніст!

Другую дрындушку Настачка сьпявала на манер першай: працягла, на той самы мотыў. Галасок ад пісклівасьці пераходзіў да грубаватага сопрано. Відаць, што падраблялася пад дарослых дзяўчат.

— Што яшчэ сьпяваеш?

Мае глазкі, як каляскі,
Толькі не катаюцца.
Я—дзяўчына нехароша,
А за мной ганяюцца-а-а!

* * *

Сталі вутачкі купацца,
Пух па возеры пускаць.
Сталі дзеўкі задавацца,
Юбкі шоўкам вышываць.

Першы раз у жыцці чула Стэфка такія песні, ня глядзячы на тое, што сама ведала шмат «романсаў». Яна любіць сьпяваць. Ё яе ня кепскі голас. Песні Настачкі ёй падабаліся сваёй жвавасцю, гульлівасцю; таксама цікавае было выкананне: як Настачка падраблялася пад «вялікую дзеўку». Яна Стэфка, сама з прысмнасьцю гатова навучыцца так сьпяваць. Нават зайздросціць дзяўчынцы. Але адчувае, што для дзяцей такія сьпевы не падыдуць.

Яна ўжо некалькі дзён шукала патрэбнага тону, як гаварыць з дзецьмі. Толькі нялёгка ўдавалася яго знайсці. Цяжка было знаходзіць тое, чаго да гэтага часу ніколі ня шукала і ня ведала, як яно павінна выглядаць. Якім тонам ня пробвала гаварыць з дзецьмі—усё ня выходзіла: то вельмі па-панібрацку, а то праз меру строга. У першым выпадку дзеці не адчувалі ў ёй аўтарытэту, у апошнім—глядзелі на яе, як на чужую.

Яна абрабірала ў памяці тон сваіх настаўнікаў і настаўніц. Часам, лудучы адной, нават пробвала практыкавацца ўслых, пакуль не знайшла патрэбнага тону і выгляду твару пры гэтым. Самае лепшае—гэта тон шчырасці, тон старэйшага таварыша да маладзейшага.

Такім чынам, першыя крокі самастойнага жыцця прымушвалі Стэфку задумвацца, назіраць над людзьмі і падзеямі. Да гэтага часу яна ніколі сур'ёзна гэтай справай не займалася.

— Такія песні, Настачка, сьпяваць табе ня трэба!

«Цёця» пагладзіла дзяўчынку па галоўцы і глыбока зірнула ёй у вочы.

— Чаму? У нас усе сьпяваюць.

— Так сьпяваюць вялікія, а для маленькіх, як ты, ёсць зусім іншыя песні.

Тут Стэфка зацікавілася даведацца, што Настачка яшчэ ўмее сьпяваць. Магчыма, што ў яе «рэпэртуары» ёсць і для дзяцей добрыя песні. Большую частку ўвагі яна накіравала на Настачку. Хаця і дзяўчынкі з вёскі былі такога самага ўзросту і ня менш сталыя. Стэфка наогул дзівілася надзвычайнай сталасці і самастойнасці вясковых дзяцей у параўнаньні з гарадзкімі. Яна часта бачыла ў горадзе, як такіх

дзяўчатак маткі трымаюць на каленях і кормяць. Яна зноў напрасіла Настачку:

— Засьпявай цяпер новую песьню, але не такую, як ранейшыя. Не такую... Ну...

Яна шукала слова, якім можна было зразумела ахарактарызаваць дрындушку.

— ... Не такую вясёлую.

Настачка доўга думала.

— Ага...

Настачка ўсьміхнулася, як акторка на сцэне, і прыняла зусім новую позу. Нават выгляд вачэй зьмяніўся. У іх патух дзіцячы агоньчык сьмеху. Яна лёгка кашлянула і скоса зірнула па баках. Адна дзяўчынка высунула ў гэты час чырвоны вільготны язычок. Настачка ўскалыхнула плечыкамі і хіхікнула. Засьмяялася ўся падёрка.

«Цёця» маўчала. На яе твары ня было ні прыемнасьці, ні незадаволенасьці. Яна маўчала і назірала.

Настачка падняла на яе вочы. Засаромілася, пачырванела, змоўкла і апусьціла галоўку.

«Цёця» пагладзіла яе па валасох.

Настачка зноў прыняла позу. Вочы яе завалакліся туманам суму. Ручкамі то бралася за вопратку, то папраўляла валасы. Відаць было, што яна ня ведае, дзе падзець рукі. Нарэшце, апусьціла іх уніз. Яны віселі па абодвух баках: тоненькія, загарэлыя. Нават пальчыкі выцягнуліся, як няжывыя. Яна зацягнула новую песьню:

Капайце, капайце магілу

У вішнёвым саду.

Схавайце, схавайце міне маладу

І ўзнавайце каго я верна люблю-у-у...

Песьня была жаласьлівая, сумная да сьлёз, падобная мэлёдыяй да хаўтурных вясковых галошаньняў. Прыкра стала «цёці», да таго не па сабе, ажна яна нэрвова замахала рукамі і сказала:

— Досыць, Настачка... Змоўкні...

Дзяўчынка спыніла песьню і з дзівам зірнула на «цёцю».

— Я вас, дзеці, навучу прыгажэйшыя песьні сьпяваць!

— Навучэце! Навучэце!

— Вось будзе добра!

— І ў розныя гульні гуляць будзем!—дадала «цёця».

Дзеці ў вялікім захапленні білі ў ладошкі, выдавалі крыкі бяз слоў.

Такім чынам, павольна і асьцярожна, каб ня страціць аўтарытэту ў дзяцей, Стэфка ў іх саміх вучылася, што рабіць і як вучыць іх.

Трэба было запоўніць кожны раз працоўны дзень з дзецьмі, якія ніводнай хвіліны не маглі быць бяз руху. Кожны дзень пяць пар вясёлых вочак глядзела на «цёцю» з зацікаўленасьцю, з запытаньнем:

— Што мы будзем сягонья рабіць?

Гульні, песьні, маляваньне, пачаткі чытаньня з старэйшымі.

Стэфка была спачатку вельмі захоплена новай працай. Ня мела часу прыглядацца да дарослых людзей у Курганішчы. Ёй здавалася, што самая леншая для яе кампанія—гэта дзеці. З дарослымі яна і ня ведала аб чым гаварыць.

У хмурныя дні яна займалася з малымі ў «салёне», у пагодныя—на полі. Тады да іх далучалася грамада іншых дзяцей, хлопчыкі і дзяўчаткі, з якімі пяцёрка гуляла да прыезду настаўніцы. Цяпер яны былі разлучаны.

«Цёця» на жывых прыкладах паказвала сваім выхаванкам на тое, чаго няможна. Узорам усяго адмоўнага і нядобрага была вольная грамада вясковых дзяцей.

— Вось такіх брыдкіх слоў, як яны гавораць, вам гаварыць няможна!

— Няможна так, як яны, капацца ў пяску і палёжацца ў рэчцы!

— Глядзецце, якія яны брудныя. Вам няможна быць такімі!

— Во, як яны б'юцца! Вам гэта забараняецца.

— Няможна так бегаць бяз толку, як яны!

Кожны раз пры сустрэчы з грамадою вясковых дзяцей «цёця» паказвала ўсё новыя і новыя «няможна». Для выбранай пяцёркі іншыя дзеці служылі жывой лябораторыяй усялякіх «няможна».

Часам «цёця» наўмысьля старалася пры гульнях у полі прыбліжацца да грамады самапасных дзяцей, каб паказаць сваім

выхаванкам што колечы новае, чаго «няможна». Жывая кніга педагогікі захапляла яе. З гэтай крыніцы яна чэрпала настаўніцкія веды. Ёй здавалася, што чым больш «няможна» яна пакажа сваёй групцы, тым лепш. Але мэтад Стэфкі выклікаў зусім непажаданыя вынікі: дзеці падзяліліся на два лягеры. У гэтых лягерах спачатку вытварылася лёгкая ўзаемная няпрыязнь, якая павольна перайшла ў варожасць. Дайшло да таго, што нельга было ўжо блізка падпускаць гэту «вольную» грамаду дзяцей да пяцёркі. Тыя біліся. Кідалі на выбраных дзяўчатак пяском, а часам і каменчыкамі. Пяцёрка, з свайго боку, пранікнутая сьвядомасьцю аб тым, што «няможна», вельмі добра памятала некалькі дзесяткаў такіх «няможна». Кожнае такое «не» выклікала ў уяўленьні іх вельмі прывабныя рэчы. Зажадалася рабіць якраз усё забароненае, да такіх «злаўчынкаў» цягнула...

І вось патрохі пяцёрка пачынала ўжываць гэтае «няможна» якраз адваротна таму, чаму вучыла маладая настаўніца. Мала таго, Стэфка сваімі стараньнямі паказваць ім як найбольш «няможна» дала ім вельмі багаты каталёг цікавых учынкаў, аб існаваньні якіх пяцёрка раней і ня ведала, бо толькі цяпер яны вышукляліся перад дзецьмі, дзякуючы падкрэсьліваньню настаўніцы.

Паміж Стэфкай і дзецьмі пачалося змаганьне, часамі досыць вострае і няпрыемнае. Прыходзілася прасіць бацькоў на дапамогу. Дапамога была адна:

— Біць!

Білі дзяцей бацькі, запрапанавалі рабіць тое самае і настаўніцы. Далі ёй на гэта права.

І скончылася ідылія паміж Стэфкай і ее выхаванкамі—тая ідылія, якая захапляла настаўніцу пры першым знаёмстве з дзецьмі.

Бацькі дзяцей гэтага не заўважылі. Яны лічылі ўсё гэта звычайным і нормальным: дзеці ня слухаюцца, а іх лупцюць. Аднак, Стэфка адчувала сябе кешска. Ня ведала, што рабіць.

На шчасьце лякарства было знойдзена яшчэ да надыходу хваробы: яна адварнула сваю ўвагу ад дзяцей, і настрой яе паправіўся.

Чыстае паветра і добрыя харчы, аб якіх Стэфка дома, у Менску, і ня сьніла, зрабілі тое, што яна пачала адчуваць сябе так, як ніколі да гэтага часу. Тут, у Курганішчы, яна як-бы ў першы раз заўважыла сябе, прыкмеціла, што існуе...

Твар пачаў акругляцца. Калі раней ружовасьць на шчоках была не пастаянная, а выкліканая шывкім ходам або танцамі (яна любіла танцаваць), то цяпер ня зыходзіла з твару. Схаваліся косьці, якія дужкамі тырчэлі над грудзямі. Гладкімі сталі шыя і плечы. Сінія жылкі на рúках дэсьці зьніклі. Пальцы зрабіліся пухлымі і белымі.

Толькі цяпер Стэфка зьвярнула ўвагу на дарослых у доме Крушынскага. Усе ў Курганішчы звалі яе «паненкай», адносіліся з павагай і абыходліва.

Калі на яе глядзелі мужчыны, яна адчувала ў іх вачох ласку. Але часта блішчэлі ў мужчынскіх вачох такія агоньчыкі, ад якіх Стэфцы жудасна рабілася. І ў гэтай жудасьці была захаваная прыемнасьць...

Зусім ня тое было ў кабечых вачох. Калі кабеты сустракаліся з ёю, Стэфка ў іх вачох бачыла няпрыемную халоднасьць. Яна заўсёды апускала пры гэтым вочы, як вінаватая. У вачох кабет блішчэла зайздрасць да яе маладосьці і хараства.

Калі Стэфка пачала звярочваць увагу на сябе, справа выхаваньня дзяцей адышла на бок і мала яе непакоіла.

«ДАЙТЕ МНЕ ЗА РУБ З ПОЛТИНОЙ...»

Болей за усіх гарачымі вачыма глядзеў на Стэфку сам гаспадар Курганішча. Стэфка заўважыла, што ён інакш на яе глядзець пры людзёх і ня так, калі нікога няма. Пры людзёх вочы ў яго халодныя, звычайныя, часам і ня гляне на яе; а калі адзін—зусім іншае. Тады ў яго такія вочы, як у той час, калі яны ехалі з Менску. Усю дарогу карміў яе чакалядкамі. Чакалядкі так урэзаліся ў яе памяць, што кожны раз яна адчувае іх смак, як толькі Крушынскі на яе зірне.

Каб яна нявідзімкай апынулася ў Курганішча на некалькі месяцаў раней і прыглядалася-б да тутэйшых парадкаў, вывучала-б хатні быт, выведала-б усе драбніцы жыцця і суадносін сям'і Крушынскіх між сабой,—дык цяпер заўважыла-б тут вялікія зьмены. А яна думала, што так, як пры ёй, было заўсёды.

Зьмены былі. Спрактыкаванае вока магло-б гэта заўважыць. З хатніх рэчаў, з мэблі, часьцей, чым раней, сьціраўся пыл (каб гарадзкая паненка не скрытыкавала»). Людзі таксама стараліся вясковы пыл з сябе сьцерці: інакш трымаліся, інакш гаварылі, пановаму адносіліся да працы ў хаце.

Жонка Крушынскага, пані Ганна, пачала нават лепш адзьявацца ў буднія дні, каб хоць гэтым мець перавагу над настаўніцай. Яна саромілася ў прысутнасьці настаўніцы крычаць на хатніх працаўніц. Пры ядзе, калі вакол стала бывала ўся сям'я, гаспадыня сядзела моўчкі, або гаварыла шэптам, адрывістымі сказамі. Нібы на кагосьці злавалася.

Часта, няпрыкметна для іншых, гаспадыня паднімала падзроныя вочы то на мужа, то на маладую настаўніцу. Яна

шукала між імі хоць тоненькую нітку інтымнасці, сакрэту, прыязні. Расшыфроўвала кожную ўсьмешку. У словах настаўніцы шукала захаванага, іншага зместу. Напружнасць адчувалася нават у яе рухах, тестах, хадзьбе. Яна ўвесь час знаходзілася на варце. Калі нікога ня бывала ў пакоі, яна варожымі вачыма калода дзьверы алькерыку, дзе жыла настаўніца. Нічога пры гэтым ня думала, толькі адчувала сябе так, нібы стаіць голымі пятамі на гарачых вугольлях.

Настаўніца любіла сьпяваць. Калі часам з яе пакою чуліся сьпевы, пані Ганна пільна прыслухоўвалася, лавіла малейшыя пералівы мэлёды. Моршчылася ад няпрыемнага адчуваньня. Песьня трывожыла, упівалася ў яе клейкай п'яўкай. Гаспадыня ўваходзіла ў распач, калі настаўніца сьпявала «романсы».

Сьцяўшы зубы, пані Ганна старалася знаходзіць тое, чаго ўвесь час, пасля прыезду настаўніцы, шукала. Яна хацела ўпэўніцца, што паміж мужам і настаўніцай існуюць блізкія адносіны. Каб магла ў гэтым упэўніцца, дык аж палягчала-б на сэрцы, адпала-б вастрата сумненьня.

... Я ведала-б тады, што рабіць.

З гэтай мэтай яна часта перад мужам хваліла настаўніцу:
— Стараанна з дзецьмі займаецца. Прыгожая, разумная, да-лікатная, хораша сьпявае.

Паводле яе пахвальбы выходзіла, што лепшай за Стэфку на сьвеце няма. Крушынскі моршчыўся. Вочы яго глядзелі абы-якава, і ён часта бурчэў у адказ:

— Хвалі—перахваліш.

— Ня лезь у вочы рознымі глупствамі.

— Часу няма слухаць.

— Многа такіх ёсьць.

Пані Ганна збірала, нібы грыбы ў кашулку, заўвагі мужа, запам'ятавала інтонацыю яго голасу і выраз твару. Пасля, у адзіноце, старалася ў гэтым звычайным пяску слоў знаходзіць залатыя макавінкі: захаванае пачуцьцё мужа да настаўніцы.

... Нічога не знаходжу. Нічога...

Пані Ганна хрусьцела пальцамі ад непакою.

... Ён тоіцца, хаваецца. Наўмысьне так гаворыць. Ён любіць Стэфку...

Пры такіх думках гаспадыня радавалася, што знайшла захаваны ключ ад захаваных пачуццёў мужа.

... А можа я так сабе падазраю? Я-ж нічога пэўнага не заўважала... Няўжо яму палезе ў галаву рознае глупства? Ён-ж вечно заняты, працуе па гаспадарцы, або кудысь ходзіць з Рахмількай. Ат! Дурная я дый толькі...

Такому вываду яна вельмі рада. Чула адносіцца да мужа. Глядзіць на яго некалькі часу добрымі вачыма і лае ёса сябе за дурны розум...

Але варта ёй заўважыць, што Язэп болей старанна, чым звычайна, мыецца раніцой, надзяе новы пиджак, альбо блішчыць весела вачыма, як зноў упадае ў туманісты круг сумненьня і падазронасьці.

Крушынскаму і ня трэба хавацца ад жонкі. Стэфка яму зусім не падабаецца. Ён часта (у адсутнасьці жонкі) прыглядаецца да яе:

... Дзяўчанё, тоненькая, малая. Зусім не ў маім гусьце. Вось, каб рослая, поўная, круглая...

Яго расчуляе толькі яе гладкая, белая шыйка з кволенькімі завіткамі валаскоў, як у дзіцяці...

... У хаце ўсё-ж весялей цяпер: маладое жывенькае, рухавенькае...

Крушынскі і ня думае, што будзе захоплены маладою дзяўчынаю.

...Ці не старэць пачынаю? У мяне да Стэфкі проста бацькаўскія пачуцці. Трэба будзе даць ёй шэрсць на сукенку. А жонцы сказаць, што яна гэта ў Менску купіла. Не выпадае перад жонкай... Падумае чорт ведае што...

Ён зусім упэўнены:

... Так... бацькаўскія пачуцці. Карміў яе цукеркамі ў дарозе, як малое дзіцялё. Яна шчабятала ўсю дарогу. Я нават туліў яе да сябе, як сваю Настачку...

Гэта яму прыемна: адносіцца як бацька да маладзенькай дзяўчынікі. Але па сэрцы разьліваецца сум.

... Значыць, я ўжо старэю, расту ўніз... У мяне бадай такая, як Стэфка, дачка магла быць, каб раней на некалькі год жаніўся.

Раптам злосна круціць галавою:

... Дурныя думкі лезуць у галаву. Я і не стары. Глуцтва ўсё гэта! Давайце мне іншую дзяўчыну, у маім гусьце—і то доўга валаводзіцца няма калі. Шмат працы ў мяне.

Між волі пры гэтых думках у памяць Крушынскага ўсплывае песьня менская, дарэволюцыйная, кафэшантанная:

Дайте мне за руб с полтиной
Женщину с огнем, женщину с огнем!

Ён пачынае мармытаць гэту песьню. Яна падае гульлівасьць, бадзёрасць. Апошнія словы «жёнціну с огнем!» паўтарае многа разоў. Пераходзіць паволі ад высокага голасу да ледзь прыкметнага шэпту. Нібы кажа замову, робіць сабе амаладжэньне праз «жёнціну с огнём».

— Якое там «старэю»!

Кравец Мотка пашыў шлюбны гарнітур для парабка Крушынскага—Рыгора.

— Фрэпч і «філігэй» (галіфэ) пашыта як для монарха.

Так Мотка кажа аб сваёй рабоце.

Кравец Мотка вядомы «монархісты» у ваколіцы. Ён і ня ведае значэньня слова «монарх». Але паводле Моткі, чалавек, які носіць імя «монарх»—самы разумны, самы добры, самы элегантны.

Мотка трафнога ня есьць. Звычайна, калі ён працуе ў сялян на вёсках, дык там і корміцца: есьць печаную бульбу з малаком. Калі гаспадар жартам у яго запытае «ці смачна?» Мотка адказвае: «Вельмі смачна—і монарх 'еў-бы!» Усю вопратку, якую ён шые, «монарх мог-бы пасіць». Калі хто Мотцы падабаецца, ён гаворыць: «разумны, як монарх», «прыгожы, як монарх», «добры, як монарх». У суботу Мотка не працуе: «у шабэс і монарх не працуе!».

Крушынскі, пачуўшы такія выразы краўца, назваў яго «монархістым», напалохаў:

— Цябе, Мотка, за гэта могуць арыштаваць, як контррэволюцыйнара...

— Могуць. Калі бог захоча, дык і венік выстраліць, але за што?

— За монарха...

— Я-ж не монарх!

— Але ты монархісты! гэта яшчэ горш...

— А што такое «монарх»?—пытаецца Мотка трохі спало- ханы.

— Монарх—гэта цар!

— Ну?!—дзівіцца Мотка.—Няўжо той, хто пагромы рабіў?

— Так, так. Вось сам бачыш; якую контррэвалюцыю раз- водзіш!

Мотка шчыра конфузіцца, непакоіцца.

Але без «монарха» Мотка абыходзіцца ня можа... Кожны раз да яго гутаркі аддае «монархізмам».

Жаніх Рыгор, «монарх» у галіфэ, вельмі здаволены. Фрэнч бяз кішэняў яго трохі непакоіць, але-ж Мотка сам казаў, што кішэні—гарадзкое балаўство, што ад іх толькі вопратка рвецца. Затое-ж «філігэй» здаецца Рыгору ідэалам характа. Дзьве вялізныя торбы вышэй калень, а ніжэй тоненька, аж лыткі выпукляюцца. Ён часта бачыў такія штаны ў вайсковых. Зайздросьціў ім. Цяпер больш радуецца свайму элеганцкаму касцюму, чым жаніцьбе.

Вясельле было наладжана ў нядзелю ў Курганішчы. Сам Крушынскі заняўся гэтай справай. Усё рабілася па яго ка- мандзе.

— У нядзелю вясельле гуляць, дык не прападае працоўны дзень. Потым к жніву будзе яшчэ адна жнейка. Само вясельле таксама што-небудзь ды значыць, бо яно «чырвонае»—без цар- коўнага шлюбу.

Крушынскі на колькі дзён раней таварыў аб гэтым з айцом Дзімітрыем. Прасіў айца, каб ня ўмешваўся ў гэту справу. Нават даў яму некалькі рублёў «за шлюб», каб матэрыяльна не пацярапеў ад чырвонага вясельля.

Пасьля славы за культурную гаспадарку, пасьля таго, як пры вялікай грамадзе ў сельсавеце чыталі голасна аб ім арты- кул, надрукаваны ў «Беларускай Вёсцы», і людзі паднялі Кру- шынскага на «ура», называючы «гордасьцю сельсавесту»,— «чырвонае вясельле» парабка было далейшым трыумфальным ходам «рэвалюцыйнай» дзейнасьці і «культурнай» працы Кру- шынскага.

— Я ледзь угаварыў цёмнага вясковага чалавека жаніцца па-новаму,—хваліўся Крушынскі.—Хлопец упіраўся, артачыўся,

Многа Драздоў і Дзятлаў на Рыгравым вясельлі. Прасторны дзядзінец у Курганішчы бітком набіты людзьмі. Сталы рас-стаўлены на дварэ. На іх шмат самагону. З суседняй вёскі запра-сілі гарманістага. Пад сонцам на гладкім дзядзінцы рыхтуюцца да танцаў.

— Я не шкадую пакояў,—тлумачыць Крушынскі,—але на дварэ вальней, прастарней.

Ніколі да гэтага часу Курганішча ня бачыла такой гульні. Разам з вясковымі было ўсё «начальства» сельсавету. Гава-рыліся рэволюцыйныя прамовы аб новым быцце, аб новым жыцці, аб героічным учынку «таварыша жаніха» і «тава-рышкі нявесты», якія ўвайшлі ва ўзаемную сувязь праз «чыр-воную браму рэволюцыі» без дапамогі папа і царквы.

«Таварыш поп» таксама быў запрошаны на чырвонае вя-сельле, але ён адмовіўся, казаў, што галава баліць. Доўга ўга-варваў яго Крушынскі:

— Гэтым, айцец Дзімітры, дапаможаце рэволюцыі, павя-лічыце яе перамогі і славу.

— Ну, калі так, дык прышлеце мне што колечы чырвона-вясельнага сюды...

Крушынскі паслаў пару бутэлек віна.

А вясковыя кабеты—Дразьдзіхі і Дзятліхі—сypяваюць на «чырвоным вясельлі» вясельныя песьні на стары лад. У песь-нях «таварыш жаніх» і «таварышка нявеста» робяцца «кара-лём» і «каралевай», «месяцам» і «сонцам», «селязькем» і «кач-кай», «пеўнікам» і «куркай»; «дубам» і «калінай».

Гарманісты—вельмі важная пэрсона на вясельлі. Да яго прыслухоўваюцца ўсе хлопцы і дзяўчаты. Нават сталейшыя мужчыны і кабеты ловяць адным вухам гукі гармоніка.

Гармонік—то распускаецца, як вахляр, то сьціскаецца ў адно, а то абамлелы, разгінаецца поўкругам. Па клявішах скачуць пальцы гарманістага, перабіраюць адны тоны, другія, вяртаюцца назад, жонглююць, дрыжаць, мітусяцца.

Гарманісты як-бы ніякага ўдзелу ў гульні ня прымае, хоць ад яго залежыць уся гульня. Яму толькі час-ад-часу падносяць

чарку гарэлкі. Ён адным махам з сур'ёзным выглядам вышывае, нё закусвае, адкідае адной рукой сваю чорную чупрыну, якая лесе ў вочы, і зноў пачынае іграць. Ён не звяртае ўвагі на тое, што робіцца вакол. Апускае галаву ўніз, напалову схіляецца над гармонікам, нібы прыслухоўваецца да сваёй ігры, або зусім апусьціць галаву, схвае твар за шырокімі махамі гармоніка і грае... Грае пакуль-што так сабе: рэпэтыруецца: прабуе свае сілы. Ніхто жшчэ не танцуе.

Пробуюць госьці танцаваць па мяккім, пакрытым стоптанай травой, зялёным дзядзінцы і нічога ня выходзіць: ня чуваць такту, выстукваньня абсацамі. Прападае ўвесь форс танцораў.

Без «адбіваньня такту» нагамі і гарманістаму цяжка іграць. Ён пацее, зьбіваецца з ладу, тупае нагамі і адчувае сябе кепска. Выстукваньне нагамі аб цвёрдую падлогу на вечарынках звычайна дапамагае яго музыцы, як пісцу добры атрамант.

Хлопцы дадумаліся:

— Памост з дошак зробім! Пад паветкай ляжаць новыя дошкі!

Закішела «будаўнічая» праца: панацягвалі дошак, накацілі сюды некалькі бярвеньняў і на роўным месцы дзядзінцу палажылі памост.

Вось тут і пачаліся праўдзівыя танцы—з прыскокамі, з выгінаньнямі, з прыстукамі і іншымі аздобамі. Памост, нібы зроблены для сцэны ў аматарскім тэатры. Новы, белы, як сьнег, і гулкі, як барабан.

Аб жаніху і нявесьце забылі. Старыя займаюцца выпіўкай, маладыя—танцамі. Старыя сядзяць пры сталох. З аднаго боку—Дразды на чале з Сухарукім. З другога боку—Дзятлы пад камандаю свайго роданачальніка Галавы. Блішчаць на сонцы лысіны, кудлаццяцца пад пальцамі валасы, гучыць, пераліваецца гутарка—вясёлая, бадзёрая. Сягоньня Дразды з Дзятламі ня сварацца, або хочуць не сварыцца. Сухарукі стрымлівае сваіх, Галава—сваіх. У Курганішчы не дазваляецца ўзбуджаць і паказваць плямённую, узаемную варожасьць: Крушынскага шаваюць. Ёхная няпрыязнь прымае сягоньня зусім іншыя формы: прыстойныя, рыцарскія:

— Хто каго перап'е—ці Дразды Дзятлаў, ці Дзятлы Драздоў?

Такі міжплемённы паядынак наладжваецца сам сабою, без лішніх слоў, без аніякіх слоў. Кожнае племя толькі думае:

— Хто каго перап'е?

І сэкунданты тут не патрэбны. Хто раней зваліцца я ног ад вышпійкі—той лічыцца пераможаным. Хто астасца пры стане—таму пашана.

Але і ў гэтым ёсць блытаніна. Некаторыя тлумачаць якраз наадварот: хто раней зваліцца пад стол ад самагону—таму гонар.

Зьвіняць чаркі, пераліваюцца на сонцы ў розныя колеры. Булькае гарэлка з чаркі ў горла і налівае ў жылы Драздоў і Дзятлаў агонь і бадзёрасьць. Яны цалуюцца, абымаюцца. Некаторыя плачуць ад вялікай чуласьці. Іншыя рагочуць.

— І за што мы вечна сварымся між сабою?—пытаюць Дразды ў Дзятлаў.

— Праўда, завошта?—у адказ пытаюцца Дзятлы ў Драздоў.

— Вы—Дзятлы ў гэтым вінаваты!

— Вы—Дразды!

— Дзятлы!

— Дразды!

— Дзятлюгі!

— Дразьдзюгі!

Яны нічога ня маюць супроць таго, каб кулакамі вытлумачыць—хто вінаваты ў вечных плямённых непаразумееньях. Толькі ў гэты час (час вышэйшага імпульсу) абодва плямёны пераможаны, ці абодва перамагаюць: рукі ў іх слабеюць, вочы асалавелыя. Людзі адчуваюць сябе вельмі стомленымі. Сонца двоіцца і троіцца ў іх вачох. Нават чарка ў руках двоіцца і троіцца.

Дразды і Дзятлы ў перамешку без разбору соўгаюцца пад стол.

Яны сьняць дзіўныя сны згоды і супакою.

Сухарукі і Галава застаюцца пры стане. Сухарукі ніколі гарэлка ня п'е, колькі-б не сядзеў пры вышпійцы. Галаву ніколі гарэлка ня бярэ, колькі-б ня піў.

У гэты час маладыя танцуюць на памосьце з новых дошак. Многа пар кружыцца ў польцы. Пот льлецца ў іх з твараў.

Закончыўшы з сваімі плямёнамі, Галава і Сухарукі глядзяць на танцораў. Глядзяць доўга, смакуюць. Галава міргае да Сухарукага, Сухарукі—да Галавы.

— Чаму-ж бы і нам не паскакаць?

— Я гатоў!

Чравадыры Драздоў і Дзятлаў паднімаюцца з месца і накіроўваюцца парачкай (адзін нізкі, другі высокі) да белай дашчанай сцэны. Узьбіраюцца на памост. Маладыя танцоры з рогатам (хлопцы) і хіхатам (дзяўчаты) разьбягаюцца.

Гарманісты іграе цяпер толькі для Галавы і Сухарукага. Спецыяльна для іх смаліць «казачка».

Танцуюць Галава і Сухарукі. Кароткі выступае супроць доўгага. Доўгі дае адпор. То дробна перабіраюць нагамі, то робяць плаўныя поўкругі. Упрысядкі скачуць адзін супроць аднаго. Адзін абыходзіць другога бокам і вядзе далей свой танец вакол яго, сьмешна прыцмоквае губамі. Галава пляскае ў далоні і паднімаецца на цыпачках да Сухарукага. Сухарукі трымае здаровую руку над сваёй галавою, нібы кіруе цэлай арміяй.

Здалёк стаяць Крушынскія з настаўніцай. Сьмяюцца разам з усімі.

— Чаму вы, Стэфка, не танцуеце?—звярнуўся Крушынскі да настаўніцы.

— Я? Гэтых танцаў ня люблю. А танцаваць умею!

— Ідзеце, патанцуйце!—просіць Стэфку і пані Ганна. Яна пры гэтым крытычна аглядае настаўніцу з галавы да ног.

Стэфка чуе няпрыязнь у голасе гаспадыні, неспагаднасьць да сябе. З такой неспагаднасьцю пані Ганна сустрэла яе з першага дня прыезду. Яна-б у той-жа дзень паехала назад у Менск, каб не адчувала да сябе ветласць з боку гаспадара. З кожным днём расла ў Стэфкі злосьць да гаспадыні.

... Вось наўмысьне пайду танцаваць «казачка»!

Хуткімі крокамі Стэфка ідзе да памосту. Ніхто нават не заўважае. Толькі тады агледзеліся, як пачала танцаваць.

Галава і Сухарукі спынілі свой танец. Саскочылі з кофузам з памосту і разам з усімі з дзівам давай глядзець на танец «паненкі».

Спачатку яна перабірае нагамі дробненька, нібы гарох рас-сыпае на белых дошках. Потым павольна пачынае плысьці па памосьце. Робіць шырокія кругі. Пры гэтым здаецца, што ногі яе зусім не кранаюцца падлогі, а яна проста ў паветры носіцца. Белая кароткая спадніца паднімае яе, нібы скрыдлы матылька. Тэмп танцаў робіцца шывчэйшым з кожным новым кругам. Нават прымітыўная музыка як-бы апрыгожваецца. Здаецца, што кругі, якія робіць танцорка, мігацяцца ў вачох і застаюцца намаляванымі над белым памостам. З вачэй Стэфкі ня зыходзіць блеск і стомная, вясёлая ўсьмешка. Твар з кожным разам усё болей ружавее. Шчокі гараць. Тонкія губкі во-во зашэпчуць вабнае слова, паклічуць усіх на танец.

Ці танцорка на ўсіх глядзіць з прыzywам-клічам?

Ці толькі на Крушынскага паглядае?

А можа на нікога не глядзіць. А Крушынскаму толькі здаецца, што глядзіць на яго і нават падміртвае?

— Ну і скакуха!—чуе Крушынскі за плячыма зайздросны шэпт жонкі.

— Віхор носіць яе!—кажа шчыра здзіўлены Сухарукі.

— Чэрці ў яе нагах сядзяць!—цмокае губамі Галава.

Усе маўчаць. Усе лезуць бліжэй да памосту. Вяскоўцы ў нямым захапленні абкружаюць памост. Жывы вянец людзкіх вачэй сочыць за танцам Стэфкі, за кожным яе рухам, за ўзбрамі, якія яна тчэ на белых дошках. Ня ведаюць, на што болей зварочваць увагу—ці на фокусы ног, ці на рукі, якімі яна робіць плаўныя, зграбныя рухі і гесты, ці на выраз твару і вачэй.

Так людзі дзіваваліся-б на сямікаляровую вясёлку, якая апусьцілася-б на белыя дошкі памосту і пачала-б тут пераміргвацца з людзьмі.

Крушынскі ловіць вачыма ўсё, мерыць кожную частку яе цела сваёй уласнай меркай. Глядзіць як на скарб ім адным знойдзены, які яму аднаму належыць.

... І якая яна прыгожая... якая дзіўная, надзвычайная...

Думкі ў Крушынскага мігацяць, як іскры. Адна думка за-тапляе блескам другую. У сэрцы расьце надзвычайны сум—палючы, радасны, невядомы. І тое, што па дарозе з Менску частаваў Стэфку цукеркамі, расчульвае яго, павышае ў сваіх

уласных вачох. Ён ганарыцца гэтым. Яму прыемна, што некалькі сот вачэй глядзіць цяпер на «яго» Стэфку з захапленнем. Яе слава—яго слава. Сэрца гарыць, не знаходзіць месца. У памяць лезе песьня, ледзь ня зрываецца з яго губ:

Дайте мне за руб с полтиной
Женщину с огнем!
Женщину с ог..
Женщину с..
Женщ..

— Чаго ў цябе так вочы асалавелі? Чаго мармычаш?— злосна шэпча яму ў вуха пані Ганна і худымі халоднымі пальцамі сьціскае яго руку.

— Кінь, дай глядзець!

Твар гарманістага пакрыўся потам. Спачатку яму прыемна іграць над тэмп скокаў «паненкі», але з кожным разам яму робіцца цяжэй. Пальцы хадуюць, круцяцца, выкручваюцца. Гармонік млее на яго каленях. Апошні крык гармоніка хрышла булькае басавым водгульлем, выдае слабы стог і расьцягнутыя мякі гармоніка нямеюць, прызнаюць сваю слабасць.

І Стэфка спыняе танец на самым цікавым месцы. Правай рукой папраўляе растропаныя валасы і з пашкадаваньнем глядзіць у бок гарманістага.

— Не магу болей! Змарыўся!

Голас гарманістага саромлівы, вінаваты. Па яго твары ляецца пот.

— Эх, ты! Музыка!—крычыць з дакорам Галава.

— Іграй! Іграй! Ліха матары тваёй!—лаецца Сухарукі.

ПАДЛАСАЯ ДРУГАЯ І ЗНАХОДКА

Знаходка.

Такую мянушку далі суседзі старому Цыпруку за знаходку контрабанды на дарозе. У хаце садом. Трэба прадаць карову на штраф. Цыпручыха часта мерылася кулакамі на мужа. Некалькі дзён яе крыкі, лаянкі і плач чуваць былі па ўсёй вёсцы.

Рабфакавец Мікола, малодшы сын Цыпрука, хадзіў пануры і маўклівы. Ён толькі раз зьвярнуўся з дакорам да бацькі:

— Мала таго, што трэба прадаць карову на штраф, дык цяпер пагане імя контрабандыстага будзе пляміць нашу хату. Гэта можа і мне нашкодзіць.

Стары маўчаў, апусьціў галаву.

Першы раз у жыцці ён перад сям'ёю такі вінаваты.

... І за што? Я-ж нікому кепскага не рабіў... Няўжо-ж я павінен быў такое дабро пакінуць на дарозе, ці што?

Накоўт плямы і ганьбы для хаты, аб чым яму гаварыў сын, ён ня думае: гэта для яго пустая развага, якая розуму і сэрцу мала гаворыць. Ён толькі карову шкадуе.

Сам пехатой павёў у Менск.

Карове дзесяць гадоў, выгадавалася ад Падласай. Такія-ж белыя латачкі ў яе на чорным ілбу, як у яе маці. Такія-ж мутнаватыя, задумёныя, сумныя вочы. Ён добра памятае, як Падласая Першая вельмі непакоілася вясной, рыкала. Ён тады завёў яе да Антоновага бугая.

Слаўны быў бугай! Прыгожы, з буйнымі рагамі, рослы, і нейкая царская веліч была ў яго постаці. Усіх кароў ваколіды злучалі з ім.

Антон фанабэрыўся. Яго кожны раз гарэлкай паілі за такі гонар. І Цыпрук тады бутэльку самагону за пазухай нёс. З Антонам пілі. Як на хрэсьбінах гулялі.

Падласая Першая ацялілася на каляды. Жонка апоўначы прынесла ў хату маленькую цялушачку, мокранькую, кволенькую, дрыжачую ад холаду. Жонка грэла цялушку каля печы, як малое дзіцё...

І памятае Цыпрук:

У зімовыя месяцы, у лютыя маразы цялушка гадалася у хаце. Зрабілі ёй загародку ў кутку. А ўвясну, калі сонца добра прыгрэла, калі выган зазеленеўся, цялушку выпусьцілі на волю. Яна нюхала паветра, жмурыла вочы на сонца, мэкнула пару разоў і спалохалася. На адным месцы стаяла, нібы ўрасла нагамі ў вільготныя дзёрны выгану. Першы раз сонца пабачыла...

Так стаяла некалькі хвілін.

Потым няпрытомная радасьць заблішчэла ў яе выпучаных вялікіх вачох: закруціла хвастом, прыгнулася мордай да зямлі і пару разоў лізанула языком маладую траўку. Замэкала ў другі раз няпрытомна і трывожна, скокнула на месцы, як спружына, усімі чатырма нагамі. У паветры дугу зрабіла. Кружылася на адным месцы, як скакуха на вечарыцы. Пусьцілася на выгане бягом, нібы воўк за ёй гоніцца; пабрыквала, вырабляла розныя круць-верці—і ня ведала, дзе дзецца ад шчырай радасьці.

Цыпрук памятае. Ён глядзеў тады на цялушку і цешыўся ад усяго сэрца...

Вырасла Падласая Другая—у матку ўдалася, цюцелька ў цюцельку. А як Падласую Першую трэба было зарэзаць, калі нагу выкруціла на балоце, ён знайшоў уцеху ў тым, што Падласая Другая была ўжо рослая. Ён і дачушку Падласай Першай завёў да Антона, у якога тады быў другі бугай (таксама добрага заводу). І ў гэты раз з гарэлкай: пустых рук ня любіць Цыпрук—«не шанцуе».

Такі пераход ад Падласай Першай да Падласай Другой відавочна тлумачыў Цыпруку строгі і акуратны ход жыцця. Як-бы нехта нявідочны паказваў яму добрай, літасьцівай рукою

на генеолёгію Падласых. І той нявідочны гаварыў нячутна вушам, але чутна ўсяму нутру Цыпрука:

— Вось табе ўцеха ў жыцці. У гэтым і адвечнасьць на зямлі: Падласая Другая зьяўляецца працягам Падласай Першай, як і твае дзеці будуць працягам твайго ўласнага існаваньня. Ты бесьсьмяротны і ўсе жывыя істоты не прападаюць у хвалях сусьвету.

Не такімі словамі гаварыў Цыпруку гэтыя думкі той «нявідочны», але сэрц такі быў.

Падласая Другая даравала Цыпруку на кожныя каляды «сынкі».

Так Цыпрук называў бычкоў Падласай Другой.

Вельмі чуліла Цыпрука, што Падласая Другая кожны раз целіцца ў сьвятыя дні «ражства». У гэтым ён бачыў «божы знак», глядзеў на Падласую Другую набожнымі вачыма. Але вельмі шкадаваў, што ў яго не застанецца ад Падласай Другой насьледніцы—Падласай Трэцяй. Праўда, ад бычкоў, калі яны вырастаюць у бугаі, таксама ідзе працяг роду, толькі тут генеолёгія такая забытаная, што Цыпрук відавочна ня можа мець у сваім хлеве сымбольша вечнага быцця. Працяг роду павінен быць ад маткі. Магчыма і ў гэтым была для Цыпрука дзеля чагосьці новая адзнака ад «нявідочнага».

Ён часта прыглядаўся да Падласай Другой, вывучаў добра яе норавы: яна была спакойная, не пераборлівая ў ядзе, ня ішла ў шкоду і, наогул, мела шмат добрых якасьцяў у сваёй натуры, якія можна было параўнаць да вельмі добрага чалавека, якіх Цыпрук у жыцці мала бачыў.

І што болей за ўсё яго дзівіла—гэта вочы каровы: рахманьня, добрыя і такія разумныя, ажна часам, калі яна доўга пазірала на Цыпрука, якому здавалася, што во' зараз загаворыць... Часам, у халодную зіму, калі пад вясну з кормам прыходзілася жепска, і скаціна галадала,—у вачох Падласай Другой блішчэлі сьлёзы...

Цыпрук гэта многа разоў бачыў.

А, бывала, Цыпрук ідзе ўвосень за гумно, дзе Падласая Другая пасьвіцца, дык яна ціха рыкне да яго. Гэта Цыпрука вельмі цешыла і разьлівала па яго старых грудзёх цеплату...

Калі вёў Падласую Другую на продаж у Менск, ня мог у вочы ёй глядзець: вялікі злаўчынак. Толькі адзін раз у вочы ей зірнуў.

Яны былі, як заўсёды, рахманья і спакойныя. Але яму здавалася, што не такія. Ён бачыў у іх тое, што хацеў бачыць,— адлюстраваньне свайго ўласнага настрою.

Яму здавалася, што яе вочы падобны да вачэй «таго» («не раўнуючы» — падумаў пры гэтым Цыпрук), да вачэй «таго», які вісіць на крыжы, на «святым абразе». Да Падласай Другой яшчэ большая жаласьлівасьць была. «Той» («не раўнуючы» — падумаў Цыпрук у другі раз) — папяровы, а «гэта» — жывая...

На Траецкай гары, у вялікім людзкім тлуму падыходзілі да яго гандляры («драпежныя, паганья»). Мацалі Падласую Другую, аглядалі яе з усіх бакоў, кпілі з яе і здэкаваліся. З іх гутарак Цыпрук вынёс уражаньне, што...

... даплаці ім і падзякуй, тады яны забяруць карову.

Але Цыпрук разумее хітрыкі—ого!

Прадаў за сорок рублёў. Называў сябе здраднікам, паганцам.

Доўга правяраў грошы, глядзеў на іх супроць сонца, шукаў вадзяністых знакаў, паказваў міліцыянэру—ці не фальшывыя. Потым глыбока за пазуху запхнуў. Нават для малых унукаў абаранкаў ня купіў.

А заўсёды яны поркаюцца па яго кішэнях і ў торбачцы, калі здалёк прыходзіць ці прыжджае. Вочкі іхныя блішчаць:

— Дзядок, гасьцінца...

— Дзядок....

— Буйку...

— Абаянкі...

— Цукелькі...

На гэты раз сэрца дзеда акамянела, як у разбойніка...

— Эх...

«Эх» ён кажа ўголос. Потым таворыць у сэрцы—бяз голасу:

... Шасьціць Падласенькая за пазухай. Чатыры паперкі: паперка за кожную нагу. Чорту лысаму! Яшчэ прыдзецца наскрэбці пяць рублёў. (Пяць рублёў у старой захована)... Вось табе і пяцьдзсят! Вось табе і знаходка!

— Эх...

На дарозе дахаты часта мадае грошы. Ведае, што за казухай ляжаць. Але больш пэўна, калі намацаеш. Той, хто знаходзіць, можа і згубіць...

— Эх...

На старой прывычцы глядзіць удаль дарогі, зіркае па бакох. Мутна ўсюды. А, здаецца, сонца блішчыць. Няўжо бельмы на вачох выраслі?

Ён адчувае вільгаць на зморшчаным твары...

— Эх...

Выцірае сьлёзы.

Ясна вакол. Сьветла. Бярозка махае дзесяткамі рук, вітае яго.

А вунь бабы жыта жнуць. Мігацяць белыя хусткі, рознакаляровая вопратка. Калі-ні-калі блісьне серп на сонцы, так блісьне, нібы хто пырснуў з конаўкі чыстаю крынічнаю вадою. Хлапец зносіць снапы ў адно месца, ставіць мэндлікі. Вось сжаты шнур. Ёржышча роўпенькай шчацінай тырчыць, нібы надстрыжаная галава асілка.

— Ціў, ціў, ціў, ціў!—звініць жаўранак над зжатым полем.

Ня бачыць Цыпрук жаўранка ў празрыстым шкле паветра, але па голасу пазнае—стары, знаёмы...

— Памажы, божа!—крычыць Цыпрук бабам-жнейкам.

— Сам памажы!—жартуюць бабы.

Сьмяюцца. Граюць сярпамі, іскрамі зрэнкаў і белымі зубамі.

— Эх...

Нават жнейкі яго не разьвесялілі.

... Вось табе і знаходка! Усе на вёсцы, як глянуць на мяне, так і кажуць, так і шэпчуць: «знаходка! знаходка! знаходка!»

Няўжо-ж каменьце на дарозе разумее яго мармытаньне? Спачувае Цыпруку?

— Знаходка... знаходка...

Такі час.

Жнуць жыта і ў Курганішчы. Жніва на полі каля рэчкі многа. Сакочуць, як куры, шчабечуць, як птушкі.

І чаго ім так весела? Наірадаваліся за дзень, а ім хоць-бы што—сьмяюцца, жартуюць. Яны да-чырвана накалілі на сонцы рукі (галовы накрыты хусткамі). І куды не працікае сонца?

Падсмажвае ўсё цела чалавечае, як на гарачым бугольлі: у дзяўчат-жніек ногі таксама сьпечаны сонцам: цёмнабурыя, поўныя, пругкія і набітыя знутры нечым цвёрдым і круглым. А ступні—чорныя, патрэсканыя ад гразі і ветру, ад хлёўнага гною.

Сонца заходняе топіцца ў шырых валокнах хмар, бляднее. Гоняць з поля стада. Наперадзе бягуць сьвіньні—крычаць.

... Заўтра дождж будзе, ці што?

Ластаўкі кружацца над вадою, апускаюцца, беленькія камі-зэлькі ледзь не дакранаюцца да сіняй прохладзі вады; пішучь сталёвымі адшліфаванымі крыльлямі па вадзе; пішчаць, літасьці просяць, трывожацца.

... Заўтра дождж будзе, ці што?

Так варожыць на пагоду стары Цыпрук. Ён апынуўся ў Курганішчы. Не пашоў дамоў, а іншай дарогай сюды прышоў. Пацягнула... Яму трэба пагаварыць з Крушынскім аб вельмі важнай справе.

Не знайшоў гаспадара ў хаце. Пашоў на поле. І тут яго няма. Жабы пад нагамі скачуць.

... Заўтра дождж будзе, ці што?

Ён трывожыцца:

... Цяпер патрэбна пагода.

Цыпрук пашоў начаваць да старога селяніна, дзе быў у мінулы раз.

Неба было хмурае, калі раніцой Цыпрук стаяў на дварэ ў Курганішчы.

Прысеў на ганку. Ледзь дачакаўся гаспадара. Ветла, наваг з усмешкаю, сказаў Крушынскаму «дзень добры»!

— Маеце да мяне справу?—запытаўся Крушынскі і зусім у іншы бок глядзеў.

Цыпрук пацерабіў бародку і апусьціў галаву, як вінаваты. Яго голас быў трохі прыдушаны, шалатлівы і хрыплы:

— Памятаеце, як вы анэгды перагналі мяне на дарозе? Вы схапі тады з аграмонам, што ў мяне начаваў, ці што?

Крушынскі зірнуў на яго схаладзелымі вачыма.

— Памятаю.

— Я знайшоў ваш пакунак—сукно... У вас выпала з воза...

Крушынскі таргануў левай нагою.

— Што? Які пакунак?!

— Ну, кортрабанда, ці што?

— Ніякіх пакункаў ня ведаю і ня губляў!

— Адразу знайшоў пасьяля вас. Вы шыбка паехалі. Крычаў, хацеў дагнаць і ня мог,—склусіў Цыпрук.

Крушынскі ціскаў плячыма, круціў двума пальцамі правы вус і дзівіўся.

— Апамятайся, стары! Што ты?!

Ён палажыў Цыпруку руку на плячо і зацікаўлена запытаўся:

— Што ты зрабіў, дзядзька, з гэтым пакункам?

— Я то нічога не зрабіў, зрабілі чырвонаармейцы. Арыштавалі мяне.

Цыпрук усё расказаў.

— Мой сын Мікола—рабфакавец, кажа, што гэта ваша кортрабанда, што на вас напіша.

— На мяне?! Што ты, дзядзька! Апамятайся! Мала людзей ездзіць па дарозе. Гэта-ж сьмех. Вельмі шкода мне цябе, дзядзька, што карову прадаў на штраф, але прычым тут я?

Крушынскі гладзіў плячо старога і ўсё гаварыў:

— Шкода, шкода.

Цыпрук усхліпваў:

— Праўда, я і Міколе, сыну свайму, сказаў, што ня ваша віна. Хто будзе губляць такое дабро? Сьмех адзін, ці што?

— Зайдзі, дзядзька, пасьнедаць! А я бягу, часу няма.

Крушынскі пашоў і кузьню, скуль чуваць быў звон малатка.

... І чаго я валокся блізкі сьвет нямаведама куды?—пытаўся сам у сябе стары Цыпрук.

Ён ішоў з Курганішча дамоў. На дарозе нікога ня было. Толькі водаль па сьцежцы дыбаў чалавек.

... Нічога ня будзе з гэтага. Дарма прычачіўся да гаспадара Курганішча. Прыстаў, як бярозавы ліст да...

Кінуў вачыма на дарогу. Зьдзівіўся.

... Нячыстая сіла арудэе?

... Зноў д'ябал круціць?

... Ці не шаптунова работа?

Такія запытаньні задаваў сабе Цыпрук і спыніўся.

Каля самых яго ног ляжала невялічкая белая хустачка, зьвязаная ў вузлячок...

... Зноў знаходка, ці што?

У Цыпрука задрькэлі рукі. Ён азірнуўся па баках.

... Нікагусенькі няма... Той чалавек пашоў полем, у бок...

... Не! Пайду... Мабыць зноў кортрабанда...

Цыпрук зірнуў на маладую бярозку, што стаяла застыглая на мяжы, перажагнаўся, плюнуў і, адышоўшы на тры крокі ад знаходкі, адварнуўся тварам да белай хустачкі.

Рашуча падышоў, нагнуўся і падняў...

У хустачцы шуршаць паперкі.

Разьвязаў.

Вочы ў яго шклянныя—ад сполаху:

Пяць чырвонцаў па дзесяць рублёў...

... Божа літасьцівы! Няўжо гэта праўдзівыя грошы?!

Сунуў за пазуху, да «тых», што Падласая Другая на памятку пакінула, палажыў хустачку на тое самае месца і пашоў.

... Каб ведаў, што знайду грошы, дык Падласа ж дома асталася-б.

Ішоў хутка. Не аглядаўся. Адчуў вільгаць поту пад кашуляй каля пояса. Сэрца малаціла ў грудзёх, выстуквала:

— Знаходка!

— Знаходка!

— Знаходка!

На мяжы стаяла бярозка, шчупленькая, з тоненькімі галінкамі, з кволымі лісткамі. Каб яна мела вушы, жывой істоты, дык прыслухоўвалася-б да мяккага лапцёвага тупату Цыпруковых ног і пачула-б у яго кроках захаваную трывогу. Каб мела вочы, дык з цікавасьцю глядзела-б, як постаць Цыпрука драбнее-малее на дарозе, расьце ўніз і вось хаваецца за гліністым, рудым касарам. Схавалася.

Няма тут Цыпрука. Нібы не шліфаваў ён на гэтым месцы гасьцінцу стоптанымі лапцямі.

Жывыя вушы і вочы ў Рахмількі: ён чуе і бачыць.

Твар яго бяз голасу сьмяяўся, калі вярнуўся з поля на дарогу.

— Ну і дзівак Крушынскі! Сапраўды дзівак! Гэта-ж трэба

кідаць пяцьдзесят рублёў на дарогу, каб селянін потым не бра-
таў, што ён, Крушынскі, контрабандай займаецца!

Рахмілька сшыіўся каля бярозкі і здзівіўся:

— Вось чорт стары! Не падняў...

Белая хустачка ляжыць на тым самым месцы, нібы камок
сьнегу.

— А, здасца, доўга тупаўся тут стары шэльма. Здалёк
бачыў...

Рахмілька падышоў да хустачкі, апусьціў на яе руку асьця-
рожна, павольна, нібы ў глыб вады, і падняў парожнюю ху-
стачку.

Гучны і шчыры рогат Рахмількі калыхаўся ў паветры над
дарогай рознагалосымі выбухамі.

Аб знаходцы грошай Цыпрук расказаў толькі жонцы. Яны
абое трымалі гэты сакрэт за зубамі, нават дзецям не расказвалі.
Заплацілі пяцьдзесят рублёў штрафу і купілі другую карову.

Дзівіліся суседзі:

— Адкуль у Цыпрука грошы?

— Мо' сапраўды контрабандай займаецца?

Цыпрук маўчаў.

У яго быў такі настрой, нібы зусім забыўся аб контрабандзе
і штрафу. Ён быў рады, што ў яго цяпер маладая кароўка—ра-
бенькая, жвазенькая, на кароткіх нагах, вялікае вымя. Забыў
Цыпрук і пра Падласую Другую. Даўно-б розныя крыўды Цып-
рукова сэрца, як іржа, пераелі, каб стары не забываўся...

МІКОЛА

Толькі молодшы сын Цыпрука, рабфакавец Мікола, не забыў аб штрафе за контрабанду. Працаваў у полі хмурны і маўклівы. Яго шэрыя вочы закопваліся глыбей у падлоб'е, часта сыпалі вострымі голкамі злосьці, зарасьнікі броваў насаўваліся на іх грозна. Шырокі скуласты твар рэдка ўсьміхаўся, нібы на свой ранейшы вясёлы твар Мікола насунуў маску.

Цару разоў пробваў гаварыць бацьку аб сораме, аб пляме, якая асталася ад знаходкі сукна і штрафу за контрабанду. Стары не разумеў яго.

— Гэта можа мне пашкодзіць. Скажуць: бацька контрабандысты, прагоняць з рабфаку.

— Глуства гаворыш, ці што? Ніякай контрабанды тут ня было. Ты-ж, сыноч, хіба верыш мне...

У вольны ад працы час Міколе хацелася чытаць. (Хата-чытальня была ў суседняй вёсцы за восем вёрст). Браў кнігі выпадкова ў выпадковых людзей. Часта заходзіў да старога матроса Сьцяпана Солаха. Той быў матросам дзесяць год, ад 1906 да 1916 году. Потым яго збракавалі, і ён вярнуўся ў вёску на гаспадарку. Адзнакі матроса і «былой славы» засталіся ў Сьцяпана солаха і па сьгоньнешні дзень як у выглядзе і гутарцы, таксама і ў хаце наогул. У яго была яшчэ да гэтага часу матроская вопратка. Насіў штаны навыпуск, шырокія, з клёшам. А на нагах—лапці. Жыў бедна.

Ён часта расказваў Міколе аб ваколесветных плаваньнях на караблі, аб розных землях і народах. Паказваў паштоўкі з малюнкамі розных краёў зямлі: ілюстрацыі да сваіх апавяданьняў.

Паказваў прыгожыя медзяныя скрыпкі і шкатулкі, якія прывёз з сабою з карабля, і банкаўскую кніжку на шэсьць тысяч рублёў. Грошы сабраў за час службы, але яны прапалі ў банку.

У Сьцяпана Солаха была адна кніга—«Война и мир» Льва Толстага. Рабфакавец кожны раз пазычаў у былога матроса гэту кнігу і перачытваў яе. Князі і графы, княгіні і графіні, да лікатныя, прыгожыя, разумныя, стаялі перад ім, як жывыя. Як чытаў першы раз гэту кнігу, дык той час, тыя людзі здаваліся яму вельмі прывабнымі. Але з кожным разам «Война и мир» адчыняла перад ім новыя далягледы, будзіла новыя думкі. На гэты раз князі і графы таго часу пачалі выклікаць у пачуцьцях рабфакаўца агіду. Ён бачыў тут нешта чужое, далёкае.

Хадзіў ён да Сьцяпана Солаха яшчэ дзеля таго, што два чалавекі яго там цікавілі—дзед і сын матроса.

Дзеду—Мірону Солаху стукнула ўжо за дзевяцьдзсят гадоў. Дзед вечна, і зімою і летам, сядзеў на печы. Ён быў маленькі, згорблены. Валасы на барадзе калісьці (як памятае Мікола) былі белыя, цяпер жоўта-зялёныя і выглядаюць як сухі мох.

Дзед калісьці быў бортнікам. Меў каля пяці дзсяткаў калод пчол. Ён любіў лазіць на дрэвы.

— Я-б і цяпер лазіў,—ня раз гаварыў ён шамкаючы губамі,—але палякі знішчылі ўсе калоды. Мёд я прадаваў, а з воску сам сьвечкі рабіў і раздаваў па цэрквах за дваццаць або трыццаць вёрст. Пехатой у Менск хадзіў са сьвечкамі. Усе папы мяне ведалі. Заўсёды пехатой смаліў, каля шкадаваў, каня,—паўтараў дзед гэта слова.

Мікола ўжо ведаў, што далей будзе гаварыць дзед. Стары бортнік кожны раз паўтараў адно і тое самае:

— Надта каня любіў, каня. Ён быў гняды, разумны, як чалавек. Ды што я кажу?—Разумнейшы і лепшы за нашых дурняў!

У патухлых вачох дзеда блішчэлі агоньчыкі.

— Б'ала, пушчу Гнядога на пашу на цэлы дзень. Няхай сабе ў шкоду ідзе! Зямля была мая. Усе тутэйшыя Солахі—мае ўнукі і праўнукі. Цяпер у іх малыя палоскі зямлі—вечна дзеляцца і зямля драбісе. Гняды сам пасьвіўся. Выйду, б'ала, на двор і сьвісну тры разы...

Дзед складваў сухія зморшчаныя губы ў трубку.

... Сьвісну тры разы.—Як заіржэ Гняды, як пусьціцца бягом ладому, стане каля мяне і пачке, як сабака, рукі мне лізаць. Разумны быў конь! А потым... эт!

Стары бортнік махаў пажоўклымі кручкамі пальцаў правай рукі.

Дванаццаць гадоў жыў у мяне Гняды. Я на сваіх плячах пасіў дровы з лесу, зімой на саначках вазіў, а Гнядога шкадаваў. А потым палякі яго падстрэлілі. Не даваўся ім у рукі, як забраць у абоз хацелі. Нікому Гняды (апрача мяне) у рукі не даваўся—волю любіў. Сам яго закапаў на гумне. Эт!

Стары ківаў сухой галавою. Вочы ў яго патухалі і глядзелі на сьцяну ў нейкую аднаму яму відочную далеч.

Стары бортнік і сын яго—матрос царскай службы—жылі сваім мінулым. Зато ўшук, Саўка, жыў будучыняй.

Саўку семнаццаць гадоў. Ён высокі, як жэрдка, тоненькі, з доўгімі рукамі, румяны, бы яблыка, і сарамлівы, як дзяўчына. Сёлета скончыў сямігодку ў блізкім мястэчку. Саўка рыхтуецца быць пісьменьнікам. Ужо гады два як займаецца пісаньняй. Прыносіць чытаць Міколе-рабфакаўцу. Анэгды паскардзіўся, што бацька са злосьці (Саўка не павёў каня на начлег) парваў усе яго творы—працу за два гады. Праўда, яго творы яшчэ нідзе ня друкуюцца, але шкода...

Мікола, як мог, пацяшаў яго: ён яшчэ малады, многа новага напіша. Але Саўка быў смутны. Яго ўвесь час мучылі два пытаньні:

— Аб чым і як пісаць.

Мікола, які быў у яго крытыкам, «дазваляў» яму пісаць аб усім, што бачыць і чуе.

— Можна даваць пекныя малюнкi нашай прыроды. Гось «Гарадок» апісаў-бы. Таксама варта апісаць дзеда Мірона, бо такія людзі выводзяцца. Можна апісваць усё!

Але, галоўным чынам, Саўка мучыўся над пытаньнем, «як пісаць?»

— Вершам, апавяданьнямі, або проста ў форме артыкулаў?

Кожная з гэтых трох літаратурных форм цягне да сябе, мае перавагу над іншымі формамі.

Вершы вабяць рыфмамі, напеўнасьцю—той напеўнасьцю, якую Саўка чуе на кожным кроку: хлопцы і дзяўчаты частушкі сьпяваюць, гармонік грае. Усюды, дзе толькі ёсьць радасьць або сум, там галоўнаю госьцяй—песьня. Нават вада пад млынавым калясом сьпявае, выдае тахт.

Апавяданьне, аднак, лепш тым, што ня трэба галаву ламаць над рыфмамі, над якімі часта прыходзіцца Саўку пацець. Часам рыфма як закруціць яго, як замуціць, як пацягне на сваім павадку ў вір, дык усе думкі, усе настроі паімчацца зусім у новы бок. А ў апавяданьні ён можа тое самае сказаць, толькі без крутні, можа разгарнуць думку і маюнак велічынёю ў жытняе поле, у лес...

Артыкул мае таксама свае добрыя бакі: у той час, калі, пішучы апавяданьне, прыходзіцца нешта выдумваць і хлусіць, у артыкуле даеш толькі голую праўду, як яна ёсьць. Ці не даражэй і за вершы, і за прозу гэта «голая праўда»?

Пры такіх думках сьветла-шэрыя дзіцячыя яшчэ вочы Саўкі робяцца больш задумёнымі. Ён бянтэжыцца. Быццам тры дзяўчыны завуць яго да сябе, адна да адной непадобная, але ўсе яны красуні. Якую любіць? Быццам Саўка піць хоча, а перад ім тры крыніцы з чысьцюткай і смачнай вадою. З якой піць?

Піша ён і вершы, і апавяданьні, і артыкулы. Разрываецца на часткі. Пасылае ва ўсе рэдакцыі. Нідзе пакуль-што ня друкуюць...

Ён часам у роспач упадае. Тады яго дух падтрымлівае Мікола. Любіць Мікола гэту сям'ю. Часта сьвідруе Міколу контрабандная знаходка бацькі: пляма, якая цяпер на ім ляжыць і можа нашкодзіць. Але пойдзе да Солахаў і забывае.

У гэтай сям'і ён бачыць сымбаль трох пакаленьняў: мінулае, сучаснае і будучыню. Сымбаль розных пакаленьняў Мікола бачыць ня толькі тут у сям'і Солахаў, але ўсюды. Нават на рабфаку ў Менску. Паміж старымі настаўнікамі і студэнтамі часта пачынаюцца спрэчкі на лекцыях. Галоўным чынам пры выкладаньні гісторыі. Пры ім-жа выставілі аднаго настаўніка. Той тлумачыў розныя гістарычныя падзеі ня так, як трэба. Настаўнік ідэалізаваў расійскую інтэлігенцыю, «царя-освободителя», у гісторыі Беларусі ўсхвалялася «Наша Ніва», «Беларуская Соцыялістычная Грамада» і г. д.

Сустрадаўся Мікола і з студэнтам Ленінградзкага ўнівэрсытэту, які прыехаў сюды зьбіраць народную творчасць і вучаць быт вёскі.

Ня вельмі цягнула Міколу да гэтага чалавека, апранутага ў шэры элеганцкі гарнітур, за лішняю, прыкрую далікатнасьць. Ня любіў яго за гладкі, выпешчаны твар, за прыжмураныя вочы, у якіх заўважвалася пагарда да ўсяго вакольнага. З нейкай цынічнай пахвальбою студэнт расказваў Міколе аб тым, як цяжка было яму наступіць у унівэрсытэт за бацькавыя грашкі (за якія грашкі і хто яго бацька—не расказваў), але памог адзін выдатны профэсар унівэрсытэту—яго родны дзядзька.

Зусім не такога гатунку студэнты прыехалі сюды ў мінулым годзе. Іх было двое. Яны працавалі разам з сялянамі ў полі. Часта сялянам лекцыі чыталі, раілі пераходзіць на калектыўныя формы сельскай гаспадаркі, наладзілі гурток па ліквідацыі няпісьменнасьці і наогул пакінулі добрыя сялянскія месцы на гэтым месцы. Мікола ад іх вучыўся працаваць.

Аднаго разу Мікола з студэнтам сядзелі на гумне. Гутарылі аб новым быце.

Студэнт даказваў, што забабоны ў народзе, якія гадаваліся тысячагодзьдзямі, яшчэ моцна жывуць у псыхіцы сялян і будуць жыць.

Мікола горача спрачаўся, гаварыў адваротнае.

— А дзікія забойствы ўсюды?—пытаўся студэнт.—За той час, што я тут жыву (а жыву я тут усяго два тыдні) аж тры забойствы былі! На вечарындзе аднаго дзяцюка зарэзалі. За тры вярсты адгэтуль сын роднага бацьку прыстукнуў. І за пяць вёрст на хутары Зялёны Бор хлопец сваю каханку ў студні ўтапіў.

— Гэта пераходны час!—тлумачыў Мікола.—Культуры ў нас яшчэ мала. А тое, што вясковыя хлопцы, як галодныя, да навукі рвуцца, гэта, па-вашаму, нічога? Бадай кожная вёска мае свайго поэту, селькора. Мы, моладзь сялянская, ірвемся цяпер да навукі, да культуры, носячы ў душы тысячагадовую смагу... Сяляне вырываюцца цяпер з турмы цемры і забабонаў... Пры лучыне кніжкі чытаюць...

— Ваша захапленне падобна да захаплення Саўкі пісальнінай. Яго яшчэ ня друкуюць. А вашы мары аб лепшым жыцці пакуль-што яшчэ марамі застаюцца.

— Гэта ня мары, а сапраўднасьць. Трэба толькі змагацца, каб больш сялянскіх дзяцей у школе вучылася.

— З кім змагацца будзеце? Ваша змаганьне будзе падобна да змаганьня паміж вершам і прозай у Саўкі.

— Ён і вам раскажае аб сваёй творчасьці?—накіраваў Мікола гутарку ў новы бок.

— А як-жа! Сягоньня чытаў мне свае новыя рукапісы. Старыя яго творы бацька парваў.

Мікола і студэнт сядзелі на камні за тохам, на некалькі хвілін спынілі спрэчку.

Мікола расчуліўся ад сваіх уласных слоў. Студэнт курьў папяроску і задумёна пазіраў на шызы дымох, які струменіўся ледзь прыкметнымі тоненькімі істужкамі.

Быў заход сонца.

Дзесьці іграла труба пастуха. Выдавала гукі, нібы рог паляўнічага. Чырвона-кывавы дыск сонца стаяў нізка над зямлёй, відавочна апускаўся. Мікола заўважыў, як у студэнта ружавелі вушы, запаленыя сонцам. Тры высокія і тонкія дубочки стаялі сярод поля, як дзорцы. Стромкія, роўныя, з кучмамі зялёных лістоў вызначаліся на смугласінім небе. З поля чуваць была жніўная сумная песня.

— Баюся, што песня возьме верх над прозаю ў творчасьці Саўкі!—сказаў студэнт ні то жартам, ні то сур'ёзна.—Сотні гадоў нашых сялян падтрымлівала песня. Песняю Беларусь была адваявана.

Мікола гучна зарагатаў:

— А Кастрычнік? А чырвонаармейцы? А партызаны?

— Ёх усіх будзіла песня.

— А ці ня будзіла іх да змаганьня кепскае жыццё? зьдзекі над імі багатых людзей? Ці не аб панскіх зьдзехах гэтыя месні і складаліся?

Студэнт маўчаў.

Мікола на яго падазрона зірнуў. Вушы ўжо ня былі празрыстыя і ружовыя. Сонца зайшло.

Тры дубочки пацямнелі. Трышчэлі конікі. Пахла мёдам і скошанай травою. На блізкіх шнурах зелянелі аўсы.

Гаспадыня Цяцера,
Ці гатова вячэра?

Так сьпявалі жнейкі, ідучы з поля.

Зноў думкі Міколы накіраваліся да конфузу бацькі—да знаходкі контрабанды.

— Даўно ня бачыў такіх прыгожых пэўзажаў!—перабіў яго трывожныя думкі студэнт.—Шкада, што хутка трэба ехаць адгэтуль. Глядзецце, як неба цямнее, лес робіцца задумёным і пагрозным... Вунь «Гарадок» зусім ужо чорным ценем пакрыты. Быццам на яго цёмную дзяругу накінулі. Эх... Люблю старасьветчыну!

Мікола ўсхапіўся.

— Вы любіце старасьветчыну?! Вы—чалавек, які вучыцца ў савецкай вышэйшай школе?! Мабыць небясьпечная рэч—капаньне ў народнай творчасці. Вы пачынаеце, яе ідэалізаваць, поэтызаваць. Яна робіць на вас уплыў. А прыгледзьцеся добра да яе, дык пабачыце, што яна ўся прасякнута дзікасьцю, народнаю цемраю, старым бытам. На мой погляд няма чаго захапляцца нашай старасьветчынай—помнікам народнай няволі.

— Доўга аб гэтым гаварыць,—сказаў студэнт,—паводле вашага тону адчуваю, што вы самі яшчэ з сабою змагаецеся, ваюеце з рэшткамі старасьветчыны ў самім сабе.

На блізкім полі засьвяціўся агоньчык. Агнёвыя язычкі скакалі, выцягваліся, прымалі розныя формы. У паветры зьвінелі песьня:

Мядзьведзь кару дзярэць-у-у-у...
А дзяўчына дамоў ідзець-у-у-у...

Агоньчык скакаў па іржаньні. Неба цямнела, а полымя ярчэла. Здавалася, што сама зямля выдае гукі песьні. Здавалася, што там, дзе блішчыць маленькае вогнішча, зусім іншы сьвет—цікавы, вабны.

— Найначай, на нашым полі!—усхапіўся Мікола.—Ідзем глянем.

Яны шыйкім крокам пусьціліся да агню.

Вогнішча апусьцілася нізка. На выгарэлым іржышчы ляжала кучка шызага пошелу. Над агоньчыкам кружыліся матылькі.

Старая маці Міколы ўсё падкладала стружкі на агонь.

— Маці, што робіш тутака?!—здзівіўся Мікола.

Старая не адказала яму. Яна трасла сухім, старчым кулаком у бок вёскі і злосна гаварыла:

— Я ёй дам! Гэтай поскудзі, гэтай паганьніцы! Я ёй...

— Каму гэта?

— Гэта не работа! Яе—ведзьмы праклятай! Я ёй...

— Чья работа? Што яна зрабіла?—устрывожыўся Мікола.

— Гэта-ж Мар'яна! Ведзьма тая! Пэўна яна залом на жыцце заламала!

Мікола зарагатаў.

— Сьмейся, сьмейся, сыноч!—пакрыўдзілася старая.

Зацікавіўся студэнт:

— Дык што-ж вы, цётка, робіце?

— Як што раблю? Адрабляю залом!

— Так і трэба,—спагадна сказаў студэнт.—І добра робіце!

Чым-ж вы адрабляеце, цётка?

— Няўжо ня ведаеш?! Патрэбны стружкі ад труны і гняздо квактухі.

Студэнт выняў з кішэні блёк-ноут, аловак, адварнуўся ад старой і давай упоцёмках, наўгад запісваць.

— Дык гэта Мар'яна, кажаце?

— А як-жа, саколiк,—яна!

Мар'яну студэнт ведаў. Гэта была маладая, прыгожая ўдава. Суседкі разносілі аб ёй благую славу ведзьмы-шаптухі. Хаця вясковыя не карысталіся яе шэптамі.

Міколе было сорамна перад студэнтам, што яго маці такая цёмная.

— І Мар'яна, і ты, маці,—аднаго поля ягадкі!—казаў злосна Мікола.

— Я, па-твойму, сыноч, таксама ведзьма?—ускіпела на яго маці.

— І ты, і яна—дурныя бабы!

— Ідзем!—пазваў яго студэнт.

Яны пашлі далей полем.

— А гэта Мар'яна—бабец!—аблізваючыся, сказаў студэнт.—Я ад яе многа замоў запісаў.

— Шаптухі трымаюць, эдасца, у вялікім сакраце свае замовы.

— Я ўмею падступіцца і да шаптух.

— Як гэта вы робіце?

— Я абменьваюся замовамі: навучаю іх мне вядомыя замовы і запісваю іхныя.

— Дык вы-ж узмацняеце веру ў забабоны!

— А вы хацелі, каб я з іх сьмяяўся. Тады ніводнай замовы не ўдалося-б мне запісаць.

— Цемру сееце сярод людзей!

— Інакш я ня буду мець матэрыялаў да залікаў у унівэрсытэце! А яны, вясковыя, усёроўна цёмныя! Ад маіх замоў цяжэйшымі ня стануць.

— Гэта ня добра! Можна апрача цемры яшчэ што засеялі на Мар'янавай глебе? Суседкі гаварылі, што вы з Мар'янай у любошчы граеце.

Студэнт гульліва хіхікнуў.

— Глядзеце, каб нашы сяляне вас не пабілі за вядзьмарства. Добры з вас вядзьмар, новага фасону! Шкада, што ў вас дзядзька профэсар! Вельмі кепска, што такім, як вы, даюць месца ў унівэрсытэце. На вашым месцы лепш сын бедняка вучыўся-б.

Назаўтра студэнт-этнограф выехаў з вёскі. Нават не развітаўся з Міколай.

— Відаць, я здорава яго напалохаў!—падумаў Мікола.—Аб такім факце трэба будзе ў газэту напісаць!

Яму не ўпярышыню было супрацоўнічаць у газэтах. Першую школу літаратуры праходзіў у насыценнай газэце.

Дзень удаўся дажджлівы. Дробны, густы дождж барабаніў у шыбы. Якраз быў вольны час. У хаце пісаць нельга было і Мікола пашоў у стары ток.

Ток быў запушчаны. Дах прасьвечваўся, набрак гліняны памост. Калі Мікола праходзіў па гліне, дык ногі гразьлі і сьляды ад іх заставаліся на памосьце. Пахла трухляціаю і вільгацю. Пад дахам было шмат павуціньня. Ток яшчэ быў

пусты. Жыта было ў азяродзе. На сьцяне на калкох віселі граблі, вілы і цапы. У кутку стаяла пара кублаў, адзін парожны, а другі з леташнім сухім гарохам. Каля сьцяны пад цэлым кавалкам даху стаяла «машынізацыя» іхнай гаспадаркі—старая арфа. Мікола прымасьціўся да арфы і пачаў пісаць корэспондэнцыю ў газэту аб новым знахары. Кожны раз, калі яму прыходзілася пісаць для газэты аб недахопах у савецкім будаўніцтве, ён успамінаў словы свайго начальства:

— Ня трэба сьмецьця з хаты выносіць. Усё можна наладзіць сямейным парадкам. Кожны раз Міколе агідна рабілася ад гэтых слоў. Ён напісаў вельмі вострую корэспондэнцыю. Думаў—у якую газэту паслаць.

— Трэба было папрасіць Саўку што-колечы на гэту тэму напісаць!—пажартаваў у думках Мікола.—Але шкада хлапца, бо пачнецца ў яго творчасьці зноў блытаніна паміж вершам, апавяданьнем і артыкулам.

Як расьпісаўся, дык яшчэ захацелася пісаць.

— Аб чым-жа?

Успомніў знаходку бацькі і штраф.

— Ёсьць! Толькі не для газэты, а заява ў пагранатрад.

Мікола напісаў:

«Як усім вядома, у пагранічнай паласе арудуюць контрабанды. Каго трэба, таго ня зловяць. Часам пападаюцца зусім незімаватыя людзі. Нядаўна аштрафавалі і майго бацьку, Цыпрука Ярэмчыка, на пяцьдзесят рублёў за контрабанду. Каб зьняць пагане кляймо з нашай сям'і, паведамляю, што яму, бацьку майму, Цыпруку Ярэмчыку, гэта контрабанда (кавалак сукна) была падкінута на дарозе Язэпам Крушынскім з хутару Курганішча. Я гэта магу сказаць напэўна, бо ва ўсёй ваколіцы ведаюць, што ён гэтым займаецца. Я шмат дзе распытваўся—усе тое самае гавораць аб ім. Хаця яго цяжка злавіць. Калі бацька мой, Цыпрук Ярэмчык, ішоў на дарозе, то яго дагнаў і перагнаў на фурманцы Язэп Крушынскі з Курганішча. Ён ехаў з нейкім агрономам. Відаць, як пабачылі здалёк чырвонаармейцаў, дык выкінулі контрабанду з воза. А мой бацька, Цыпрук Ярэмчык, падняў гэта з дурасьці сваёй. Можа быць, што і я сам, яго сын, Мікола Ярэмчык, хоць і рабфакавец, таксама падняў-бы з зямлі такое дабро. Няўжо-ж мяне маглі-б за гэта судзіць і штрафва-

ваць? Мой грамадзянскі доўг паведаміць вас аб гэтым факце і прасіць зрабіць вобшыск у Курганішчы. Там, прэўна, шмат чаго забароненага можна знайсці».

Мікола падпісаўся пад заявай і быў вельмі здаволены.

Гудзеў дождж. Тонкая, мутная пража цягнулася з хмар і наўскос ударалася аб зямлю.

Мікола задумаўся над сваім апошнім учынкам. Было яму чамусьці няпрыемна. Спачатку сам не разумеў прычыны. «Здаецца добрую справу зрабіў, што напісаў заяву на Крушынскага... Ніяко-ж за гэта мяне могуць называць даносчыкам?»

Цэлы дзень Мікола хадзіў сам ня свой, адчуў нейкі несмак, была злосьць на самога сябе. Аб тым, што напісаў заяву, нікому не гаварыў, бо ведаў, што такіх людзей, як Крушынскі, трэба асьцерагацца.

І нарэшце, толькі праз некалькі гадзін, ён зразумеў чаму яму так няпрыемна. «Чаму раней гэтага заявы ня пісаў? Таму што гэта ня тычылася мяне і майго бацькі... Значыць, толькі скурніцкія інтарэсы, каб абараніць сябе, прымусілі мяне гэта рабіць... Доўга яшчэ прыдзецца перавыхоўваць сваю псыхолёгію, каб стаць сапраўдным савецкім грамадзянінам...»

ПА ВОЎЧЫХ СЬЛЯДАХ

На врыбярэжжы ракі распоўсься-распластаўся жоўты пясок—пружкі, падатлівы, як пытлёўка. Малыя дзеці тут часта забаўляюцца: печачкі робяць, булкі пякуць.

Пясок асьляпіў каля дзесьціны зямлі, ніводнай траўкі няма.

Нярэдка на гэтай маленькай «Сахары» людзі рашцою знаходзяць воўчыя сьляды. Тады вяскоўцы заводзяць гутаркі аб аблавах, аб паліваньні. Злуюцца і ядранымі слоўцамі лаюцца тыя з гаспадароў, каго воўчыя сьляды моцна торгаюць за сэрца—у каго са стада воўк авечку павалок. Ці будзе аблава ці не, а пакуль што хлопчыку-пастуху даюць з сабою ў поле старасьвецкую, паіржавелую стрэльбу—абарону ад драпежнікаў. Хлопчык рады, пухкае-страляе ў чыстым полі: дымок распылаецца, смурод ад пораху казлыча ноздры, сьлязіць вачы.—Адгалоскі разыходзяцца, распываюцца гукавымі хвалямі ў наветры і даносяцца да сьліб, да вушэй гаспадароў.

Радуюцца сяляне, што пастух ня дрэмле, стада вартуе. А ў той-жа час шкадуюць: многа набояў і пістонаў псуе «падшы-валец».

— Гэта-ж грошы каштуе...

Правандруе, прагойсае ведае па пяску і замьце воўчыя сьляды. Як-бы іх тут ніколі ня было. Пасьпеў за нейкі час селянін забыць пра авечку, не дае болей пастуху стрэльбы ў поле. Ён не памятаюць прасторы, што тут яшчэ колькі дзён таму назад водгаласкі-рэхі каціліся і палохалі неба.

А такая забава зусім не для дарослага чалавека: насья купаньня голым спацьраваць у гарачым ад сонца залацістым пяску.

Дарослы чалавек любуецца на адбіткі ўласных ног. Пясок гладкі і пяшчотны, як падушка. Чалавек ляжаў-граўся раней у гэтым пяску, раскідаў рукамі, нібы пльсці збіраўся, прыкладваўся тварам, як да прыску. Пясок, нібы п'яўка, высмактаў рэчную вільгаць з цела.

Ён стомлена падняўся на ногі, быццам не сваё ўласнае цела падымае, а цягне ўверх з гультаяватым крэкам і стогнам нейкі цяжар на сьпіне; абціёр, абтрос пясок з грудзей, рук і з усяго цела, прыплюснуў вочы на сонца, нібы кот, зьнізіў іх на зямлю, наставіў правую далонь над вачыма, як брыль, і давай шукаць на шліфаваным золаце пяску воўчых сьлядоў.

— Вось яны!

Абрадаваўся знаходцы.

Пярэднія лапы глыбока адклеймаваны. Каб цяпер улілі туды вадкі разведзены гіпс, дык воўчыя лапы вышлі-б жывюткімі.

Чалавек усміхаецца.

Доўга, з вялікай зацікаўленасьцю, глядзіць на воўчыя сьляды—і вось пачынае практыкавацца ў новым мастацтве: ён робіць спробы ўласнымі сьлядамі. Спачатку згібае і разгібае пальцы ног, робіць імі розныя выкрутасы як пальцамі рук.

Ён успамінае, што калі быў яшчэ хлапчуком, бачыў на Траецкай гары ў Менску ў балаганчыку чалавека зусім бяз рук. Той трымаў аловак правай нагою і пісаў, пальцамі ног уцягваў нітку ў голку. Усё гэта рабілася пад музыку губной гармошкі. Каб любавалца на гэты фокус ён тады заплаціў пяць капеек.

Ён ставіць цяпер уласнымі нагамі сьляды побач з воўчымі:
— Няхай і чалавечыя тут будуць!

Прайшоўшы так некалькі крокаў, чалавек спыніўся на месцы і давай прыглядацца да ўласных сьлядоў. Углыбленьні наўмысьне прыгнутых пальцаў паказваюць форму нагі не чалавека, а нейкага невядомага драпежнага зьвера побач з вядомымі воўчымі сьлядамі.

Чалавек застыў на месцы. Пачуў за плячыма мяккае шорханьне крокаў і стрыманы гарлавы сьмяшок, нібы не сьмяецца хтосьці за плячыма, а душыцца косткаю, стараецца выплюнуць яе.

Чалавек адварнуўся.

У сонечнай празрыстасьці летняй раніцы мітусілася чорная фігура.

— Дзень добры, Язэп Сымонавіч!

— Добрага дня, айцец Дзімітры!

— Як Адам біблейны ў раі, голы, пад сонцам.

Айцец Дзімітры мераў голае цела Крушынскага прыплюснутымі вачыма.

— Толькі Эвы няма. Вось, айцец, зноў воўчыя сьляды.

— Але-ж побач і чалавечыя. Кожнае жывое стварэнне, Язэп Сымонавіч, сьляды свае пакідае на зямлі. А жыцьцё— гэта той самы пясок, на якім відаць сьляды. Ёсьць сьляды, па якіх трэба хадзіць, а ёсьць сьляды грэшныя і шкодныя для чалавека. А некаторыя замятаюць свае сьляды, каб іх ня відаць было.

— Напрыклад, я і вы, айцец Дзімітры.

Айцец Дзімітры грозна зірнуў на Крушынскага.

— А ёсьць сьляды божыя, па якіх мы ня ходзім і ня бачым іх, хоць і шукаем. А вось воўчыя сьляды мы бачым і ходзім па іх...

Поп пакорліва зьвесіў галаву і ўтаропіўся на ўласныя ногі.

— Куды, айцец Дзімітры, ідзе цяпер па воўчых сьлядох?

— Іду да адной Эвы.

— Можа ка мне—к Адаму яе прыгарабаніце?

— Грэшныя думкі лезуць у грэшную галаву, Язэп Сымонавіч, д'ябальскія словы кажаце. А-я-яй!

Жаўтаваты палец духоўніка калупаў наветра чорнымі ад гразі ногцем.

— Эт, глупства,—адказаў Крушынскі,—можна ўсё рабіць, толькі каб самому сабе не нашкодзіць.

Ён засьмяяўся. Ад шчырага сьмеху дрыжэлі грудзі, моршчыўся і хвалямі хадзіў валасаты живот.

Айцец Дзімітры захаваў свой сьмех, які падрыхтаваў Крушынскаму ў адказ, і напусьціў на сябе смутак:

— Не захочаце Язэп Сымонавіч, такой Эвы і ня пойдзе яна да вас. Яна памірае—старая Міроніха з хутару. Іду спа-вядаць. Быжайце здаровы!

— Цьфу!—плюнуў Крушынскі ад усёго сэрца. Пясок рась-
цёр босай нагою.

Айцец Дзімітры пашоў роўнай вымуштраванай хадою вай-
сковата і разам з гэтым крокі яго былі ціхія, кашачыя. Ён пашоў
наўз бераг ракі, чорны ў сонечным зьзяньні воўчай сьцяжынкай
на душу старой Міроніхі.

У грудзёх Крушынскага засмактала. Нейкі чарвячок у сэрцы
капаўся. Надакучлівыя думкі, як камары, таўкліся ў мазгох—
думкі аб сьмерці.

Кожны раз, як толькі Крушынскі бачыў перад сабою роспач
сьмерці, дык адразу знаходзіў шчыт-абарону: радасьць, што ён
жыве.

... Гэта іншыя паміраюць. Я ніколі не памру.

Крушынскі пачаў апранацца. Яшчэ раз зірнуў на сьляды
сваіх босых ног у пяску, чамусьці растаптаў іх і пашоў на поле.
Веселя там было—штук пятнаццаць жнеек шорхалі сярпамі.
Калі-ні-калі перакідваліся жартамі, сьмяяліся.

... Даўгі выплачваюць. Тут і косы, і газэты, і пуды збожжа
вясною, і асьміны бульбы. На сьвеце ні адна краплінка не пра-
падае дарам...

На зжатым полі, на калючым іржышчы валюхалі спакойна
вароны. Як гаспадыні, яны нахілялі галовы то ў адзін бок, то
ў другі, поркаліся дзюбамі ў зямлі, клявалі і асьмялелі пры
людзях, быццам куры.

Крушынскі любаваўся на жытнія сьнапы. Яны ляжалі на
іржышчы, нібы заснуўшыя дзеці; залацілася калосьсе; гаспадар
нагінаўся над імі, пробаваў зерня зубамі, вокам мераў вярткае
пазжатае поле, сьлізгнуўся зрэнкамі па сьпінах сагнутых жнеек.
Тапіў зрок у сярповым срыбным імгненьні і па-дзіцячаму ўсьмі-
хаўся. У гэты час яго шырокія, бураватыя далоні то рассоўвалі
ад сябе пальцы ў розныя бакі, нібы хацелі загрэбсьці ўвесь
сьвет, то сьціскаліся ў кулакі, быццам усё жывое за нейкі нявы-
гладаны доўг схавана ў яго руках.

За яго плячыманца крапіся дзьве старыя кабеты. Крушынскі
пазіраўся да іх тварам, але не пасьпеў адскочыць: яны абкру-
цілі яго жытнімі перавясламі.

Зарагаталі жнейкі. Крыкнулі хорам на розныя галасы:

— Выкуп!

— Выкуп!

— Выкуп!

Крушынскі выняў бумажнік, адварнуўся ад баб (у яго вечная прывычка адварочвацца ад людзей, калі трымае ў руках грошы), пачаў поркацца ў бумажніку, шукаць дробнага серабра на выкуп з «палону».

У АПОШНІ РАЗ

Ноч—не такая, як усе.

Туман клубіцца па лагчынах, куродымам уецца над рэчкаю, зацягвае зямлю сьляпым бяльмом. Пяць крокаў вакол—нічагуткі ня відаць. Затое ёсьць прытул пад кожным кустом. Нібы гэта ня чыстае поле, або лес, а хата—невялікая висковая, прытульняя хата з цяплом ад бярозавага паліва. І старому дзеду ня было-б холадна.

Калі-ні-калі пераклікаюцца ночныя птушкі:

— Ціў-ціў-ці-і-іў!—так жаласна...

Рахмілька ня едзе звычайнай дарогой. Ён аб'яжджае лесам і глухім полем, мінае гасьцінец, нібы зачумленую паласу. Глушта, не шкадуючы, намазаў калёсы. Чуваць толькі мяккі тупат конскіх ног, нібы кулаком па падушцы. У апасьлівых мясцох, блізкіх ад чырвонаармейскіх пастоў, зыходзіць з воза, бярэ каня пад аброць і вядзе памаленьку-памаленьку—нічога ня чуваць. Калі зачэпіцца за куст або дрэва, яго абсыпае з лісьцяў ціхі дождж краплінак.

Прыемна язда па «сабачых дарожках» (як кажуць сяляне), дзе ніколі жывой душы няма. Ён ведае ваколіцу, як свае пяць пальцаў правай рукі, з зачыненымі вачыма трапіць куды толькі захоча. На кожным кроку ён абатканы цёплымі валокнамі вільготнага туману.

Ноч—не такая, як усе.

Яшчэ днём прыбег хлапчук да Крушынскага, прынёс цісульку ад спульнікаў «з таго боку»— з блізкага мястэчка. У гэту ноч на граніцы будуць дарагія тавары—падэшва, мэдыкамэнты і шоўк.

Хлапчук сядзіць на возе. Некалькі чалавек, кожны сваёй сьцежкай, пехатою ідуць на граніцу.

І здаецца Рахмільку, што ноч—не такая, як усе: туман-таямніца і харобрасьць.

... Чым ня гэтка адвага, як на фронце на першай лініі агню? Толькі там карысьці няма, а тут, калі ўдасца, у цябе будуць поўныя кішэні золата...

У лесе, бліжкім ад граніцы, людзі чакаюць Рахмільку. Яны асьцярожна здымаюць з воза шчаціну. На пустым возе застаецца хлопец. Людзі нясуць пакі з шчацінаю. Скачудь па балоце з купіны на купіну, часам па пояс у багно ўсунуцца.

На Рахмільку нападае страх—такі вялікі, аж на сэрца сьціскаеца ў грудзях. Сполах паўзе ў яго нутро нявідочным сямігаловым зьмсем, студзіць кроў, разьліваецца па жылах дурна-п'янай настойкай. Шапка расьце на галаве. Так заўсёды, калі ён тут бывае. Кожны раз клянецца самому сабе, што болей ня будзе ездзіць на граніцу, што гэта апошні раз. Сьведкам у яго—бог... Але «сьведка» маўчыць і, заўсёды пасля ўдачнага «паходу», Рахмілька забываецца і аб страху, і аб «сьведку». «Сьведку» ён ня бачыць, а страх надыходзіць заўсёды толькі на гэтым месцы—на балоце, недалёка ад рэчкі, а потым лезе ў шчыліну, нібы цень. Сягодня страх крадзецца да яго з-пад кожнага куста, змрочнай вольхі, ці дробнай скрыўленай бярозкі. Корч здаецца яму чалавекам. Лісьцяны шолах—пада-зроным шэптам.

— Ціха... чаго так сапеш?—кажа Рахмілька суседу.

— Асьцярожна...—шэпча другому.

Густы туман сьцелецца па рудаўках. Дзесьці з-пад карчоў выдае адрывістыя гукі бухала. З таго берагу рэчкі, з заграніцы, чуваць крыкі пеўняў і стрыманыя брэхі сабак.

Рахмілька спыняе людзей і пачынае пільна прыслухоўвацца. Брэшуць у пераменку два сабакі: адзін грубым працяглым басам з рознымі пералівамі, якія пераходзяць у жудаснае выцьцё, другі—з няпэўным хрыплым піскам. Як сьціхне адзін, пачынае другі. Па чарзе глушаць ноч няпрыемным гаўканьнем.

— Эт, глупства!

Ідуць далей.

... У апошні раз... Пыхай сам Крушынскі папробуе...

Вось і рэчка. Широкае плёса. З «таго» боку—высокая сьцяна тонкай лавы. Перайшлі ў брод. Іх чакаюць на «тым» баку за лавняком.

— Прэндзэй, панове псякрэв... Прэндзэй—прыганяе польскі жаўнер.—Зараз другая зьмена прыдзе!

І ў слове «прэндзэй», і ў лаянцы жаўнера Рахмілька адчувае спагаднасьць і спачуваньне. Знаёмыя гандляры з «таго» боку гавораць голасна, зусім не баяцца... Правяраюць тавар, запісваюць, даюць адны адным пісаньня рахункі.

Брэх сабак на польскім баку аддзе вясковым прытулам.

Рахмілька і ня думаў баяцца. Ён гэта жартаваў сам з сабою... Людзі, якія прынеслі шчаціну і цяпер узвальваюць на плечы лубянкі з загранічным таварам, апускаюць за пазухі бутэлькі «пілесудчыны».

Рахмілька нешта совае ў рукі жаўнеру.

Прыглушаны ў руках звон: мова залатых «імперыялаў» з двухгаловым арлом і галавою Мікалая.

— Прэндзэй! Прэндзэй!

Зноў дарога назад.

Той самы туман—той самы страх. Рахмілька прыпамінае цяпер выгляд жаўнера: чорныя вочы, чорныя, падстрыжаныя вусікі і бліскучы брылік шапкі. Вельмі прыемна Рахмільку робленая злосьць жаўнера, яго свойская лаянка.

... А нашы?.. Яны і ня злуюцца, а страх бярэ...

... Толькі да фурманкі дабрацца...

Фурманка ўляецца цяпер Рахмільку месцам паратунку. Там, у лесе, ляжыць на драбінах сьвежае сянцо. Можна расцягнуцца на сене, прытаіцца і ляжаць. Ён знае такія дарогі, дзе сам д'ябал яго ня знойдзе. У выпадку небяспекі, можна пры фурманцы пабыць. А пасля тавар схаваць, а фурманку з хлапчуком адправіць. Фурманка якраз з недалёкага адзінокага хутару, дзе шчаціна ляжала. Хлопец паедзе туды сам.

Парадзеў туман.

На цёмна-сінім небе блішчаць зоркі. Вызначаюцца ярчэй абрысы кустоў і дрэўцаў на балотным абшары. Туман прыціснуўся ніжэй да зямлі, пабялеў, як малако. Туліцца да яго Рахмілька, як дзіцё да маткі, прыгінаецца, і сябры з яго сьмяюцца.

— У апошні раз я тут,—шэпча ён.—Бог сьведка, у апошні раз... Няхай сам Крушыньскі...

Рахмілька ў зрокавай памяці бачыць усю дарогу дадому—да таго месца, дзе ўжо ніякая небяспека яму не пагражае.

... Яшчэ сто крокаў і мінем балота. Пасьяля вялізнай вывартні пакіраем налева. Некалькі вёрст лесам бяз сьцежкі пойдзем. А там полем. Хлопец з фурманкай паедзе дахаты. І ўсё...

— Стой!—грымнуў з боку лесу голас.

— Сто-о-о-ой! А то страляць буду!

— Пагранічная варта... Чырвонаармейцы... — здагадаўся Рахмілька.

Людзі паскідалі з плеч лубяжкі ў балота, прыгіналіся да зямлі і пачалі ціха і асьцярожна адсоўвацца ў розныя бакі. Прыходзілася брысьці па поясе у балотнай жывы.

У Рахмілкі сэрца ўскаланулася ад нязвычайнага страху. Сышожа пранізала яго да самых касьцёў.

— Браткі! мяне пачакайце!

Ён кінуўся, няпрытомны, назад убок граніцы.

Раздаўся стрэл.

Пошчакі разлягліся ў лесе. Нібы нехта вялізны ходзіць там і вецьце ламае. Нешта моцна стукнула ў сьпіну Рахмілкі. быццам хто кулаком грукнуў. Але зараз-жа палегчэла. Рахмілька забыўся, дзе ён і што з ім. Прапаў страх. Туман ірвануўся ўверх, панёсься ўгару—у неба з надзвычайнай шпаркасьцю, пакінуў на сваім месцы непрыглядны густы змрок.

Туман яшчэ дыміўся над рэчкай, але неба было ўжо ранічнае, сьветлае. Каля лесу ляжаў цень—маленькая спадчына ночы. Трава імжэла вільгацьцю расы. Самотная песьня жаўранка зьвінела жаласьлівай просьбаю на ўсход сонца. Перад тым, як падняцца над шапатлівай сьцяною лесу, сонца акрывавiла шырокую паласу неба. Зашастала крыльлямі дзікая качка. Яна ціха плыла ў бяздоньні павестра, колеру віна, за ёю—другая, трацяя, і хутка цэлае стада лятуноў вісела над рэчкаю, над лесам. А вось утонула ў вышынні стада качак—піколі іх там ня было.

Усход сонца афарбаваў вакно ў спальні Крушыньскага. Магчў цьвет гойдаўся на сьцяне. Аб гладкае шкло вакна біўся тонень-

кімі, як папяросная папера, скрыдлачкамі сіні матытёк. Ледзь чутны былі яго датыканьні да празрыстай шыбы. Крушынскі ўжо ня спаў. Яму здавалася, што гэта нечья палцы асьцярожна дакранаюцца да шкла: яго нехта заве.

Ён асьцярожна, каб не разбудзіць жонку, сеў на ложку.

Паводле ўгавору, Рахмілька павінен быў зараз прыйсьці, каб паведаміць аб выніках гэтай ночы, расказаць, як удалася справа.

— Чаму Рахмількі яшчэ няма? Ён павінен быў прыйсьці сюды ўжо гадзіну таму назад.

Крушынскаму неадчэпна лез у галаву вясёлы твар Рахмількі, яго зычны голас, інтонацыя. Часам Рахмілька гаварыў сьмешна. Гэта было тады, калі стараўся хутка гаварыць. У такіх выпадках ён сам замест «з» гаварыў «ж», замест «с» — «ш», замест «ц» — «ч» і наадварот. Напрыклад, «шагоньня пойджам на шаназач» замест «сягоньня пойдзем на сенажаць».

Крушынскі ўспомніў гэты сказ, пачаў мармытаць Рахмільчыны словы. Яму ніяк не ўдавалася выгаварыць так, як Рахмілька. Потым яго думкі пераскочылі на тыя пяцьдзсят рублёў, што выкінуў на дарогу для селяніна, каб той не брахаў аб контрабандзе. Рахмілька яго за гэта прабіраў, але ён, Крушынскі, ведае што робіць; засееш канейку—і вырасьце рубель. Трэба толькі ўмець сеяць.

Ён падлічваў напамяць, колькі яму каштавалі косы, газэты, выпіўкі і розныя падарункі суседзям. Падвёў агульны падрахунак. Потым давай лічыць тое, што на жніве бабы адраблялі, сенакос і іншыя такія адробкі. Вышла, што яго выдаткі вярнуліся назад удвойчы, утройчы...

Ён усьміхнуўся. Каб усьмешка ня была захавана пад вусамі, дык выглядала-б усьмешкай бога—дабрадушнай, выбачлівай і спакойнай. Так прынамсі маляваў-бы господа-бога той маляр, у ўяўленьні якога бог—ня грозны месьцівец за грахі людзкія, а спрытны, хітраваты і не заўсёды кепскі.

За тонкай сьцяною спальні чуваць былі шалахі і ціхае мармытаньне. Там спала ў алькерыку настаўніца Стэфка.

Крушынскі, у кожную ноч, тоячыся ад жонкі, прыслухоўваецца да таго, што робіцца ў алькерыку. Гэта з тых часоў, калі Стэфка танцавала, на вясельлі. Спачатку ён стараўся

рознымі спосабамі ўгаварваць самога сябе, што ня трэба яму цікавіцца гэтай дзяўчынай. Па-першае, пачуцьцё да яе адарве яго ад працы. Аднак, гэта «па-першае» было зараз-жа адкінута—ён з яшчэ большым імпэтам імкнуўся зарабляць грошы, бо яны яшчэ больш патрэбны ў сувязі з гэтай дзяўчынай. Па-другое—у яго жонка і дзеці. І «па-другое» было скасавана: «Няўжо-ж, калі ў мяне ёсьць сям'я, я не павінен мець тэй аса-лоды, якую сям'я даць ня можа? Гэта сям'і не зашкодзіць і, галоўнае, каб ніхто ня ведаў». Па-трэцяе, па-чацьвертае і г. д. Чаго-чаго ён не прадумваў супроць гэтага! Розныя сьмешныя довады лезлі ў галаву: «яна» звычайная дзяўчонка, якіх ён тысячамі бачыў і не звараचाў на іх увагі; «яна» дачка такіх няпрыемных бацькоў: сьляпой маткі і вар'ята бацькі, у іх нейкія жудасныя рысы твару, а «яна» да іх падобна; «яна», калі будзе старой, дык стане такой брыдкай, ажна агідна будзе; «яна», калі памрэ, дык згіне, паветра будзе такое, што прыдзецца нос затыкаць. Кахаць трэба тое, што надзвычайна, вечна, а іначай—ня варта.

Але ўсе яго довады супроць Стэфкі разьбіваліся, нібы хвалі аб каменне. У той час, калі да іншых дзяўчат ён адносіўся проста і сьмела, калі «браў» іх не задумваючыся, Стэфка зрабіла на яго нейкае новае ўражаньне. Ён сароміўся яе, губляўся. Яму было цэлы дзень прыемна пасяля таго, калі пагаворыць з ёю некалькі слоў, калі «яна» яму ўсьміхнецца.

Па начох ён кожны раз чуе згукі і шолахі ў алькерыку. Наўмысьля кладзецца рана ў ложку, каб прыслухоўвацца, як Стэфка распранаецца. Заўсёды пры гэтым яна ціха сьпявае, напявае бяз слоў незнаёмыя Крушынскаму мэлёды. І тым самым, што мэлёды незнаёмы, яны робяцца яшчэ вабней, водзяць яго за руку ў нейкія невядомыя і вельмі прыгожыя мясціны. Кожны раз перад сном ён мерыцца вухам да асьцярож-нага стуката маленькіх завостраных абсацаў яе «лодачак». Пры гэтым, калі Стэфка праходзіць недалёка ад вакна, ледзь скрышне падлога. «Яна», відаць, глядзіць у вакно і думае. «Аб чым яна думае?...» А вось скінула цацкі-«лодачкі». Мякка сту-пае па падлозе босымі нагамі. Яе ножкі, нібы гумаластыкавыя, шчыльна прыстаюць да падлогі, лашчаць падлогу гладкай ску-рай пятак і пальцаў. Крушынскі пачынае пільней прыслухоў-

вацца: нібы ўзмахі крыльляў—яна зьнімае лёгкую летнюю вопратку. «Якое ў яе, мабыць, прыгожае, маладое цела...» Абрысы яе цела яму знаёмы з тых часоў, калі яна танцавала. Вось яна лягла на ложкак. Ляжыць у пуху, як птушка ў гнязьдзе. «Жонка палажыла на яе ложкак пуховую пярыну».

Заўсёды доўга прыслухоўваецца. Ня сьпіць. Стэфка сьпіць ціха, зусім не храпе. Гэта толькі ён і ўся яго сям'я храпе ўночы.

Ён засыпае позна.

Пані Ганна прачынаецца часта. Даўно муж яе не ласкаў, а бось, сплючы, абымае яе, песьціць, лашчыць, цалуе, так палка і горача, ажна ёй чамусьці няпрыемна ад гэтага.

... Ці ня думае ён, што я—чужая? Ці ня сьпіць Стэфку?

Пані Ганна доўга ня сьпіць, непакоіцца.

... Можа ён спрасоньня гаварыць пачне? Можа пачую заха-ванья сакрэты яго думак?

Так кожны дзень.

У гэту раніцу Крушынскі даўно ня сьпіць. Сядзіць на ложку. Сіні матылёк прыліп крыльлем да вільготнага вакна.

... Чаму яшчэ Рахмількі няма?

Раптам пачуў крокі ля вакна. Ускочыў, узрадаваўся:

... Нарэшце дачакаўся...

Нечая рука падсунулася да шыбы і пачала барабаніць. За-звішчала шкло.

... Ах, які ён неасьцярожны—гэты Рахмілька! Зусім не вы-падае шуму рабіць...

Ён пляснуўся цёплым носам аб халоднае шкло вакна, каб прабраць Рахмільку за такую неасьцярогу.

Каля вакна на дзварэ стаялі два чырвонаармейцы. Адзін кіў-нуў яму рукою, каб вышаў да іх.

У Крушынскага такое адчуваньне, нібы яго ашпарылі варам. Ён пачаў хутка апранацца. Жонка моцна спала, не прачнулася нават тады, калі рыпнулі дзверы.

Крушынскі вышаў на ганак.

— І халодная-ж раніца сягонья.

Дрыжэў...

— Зусім няхоладна. Гэта вы ад сну, таварыш Крушынскі. Выбачайце, што мы вас разбудзілі.

Тон чырвонаармейца быў лагодны. Крушынскі супакоіўся. Дрыжыкі скончыліся.

— У чым справа?

— Трэба запрэгчы каня і ехаць на граніду. Контрабандыстага застрэлілі. Мы крычалі «Стой», а ён уцякаў. Ну, і бухнулі... Чаго-ж ён, дурань, уцякаў? Эх і забілі чалавека...

... Рахмільку забілі... і давай прыглядацца да простага сялянскага твару чырвонаармейца. Шчырае пашкадаванне сьвязілася ў яго шэрых вачох. Вопратка запэцкана ў гразі па пояс.

— Дзе вы так выкупаліся, таварышы?

— На балоце. Ледзь не ўтапіліся ў подемках. Там некалькі чалавек было. Уцяклі. Толькі адзін ляжаць астаўся. Мы яго выцягнулі на сухое месца.

Да Крушынскага вярнулася ранейшая спакойнасць. Запрагаючы каня, ён прыдумваў плян, як самому выйсці сухім з гэтай гісторыі.

Сонда ўсплыло яркае і цёплае. Пад лесам з кожнай хвілінай драбнеў і радзеў цень. Ехалі па роснай траве. Усю дарогу Крушынскі горача лаўў контрабандыстых.

— І ёсць-жа такія людзі! Пэўна, калісьці хаваўся, каб не паласьці на фронт, а вось тут пагібель знайшоў: на фронце золата. Эх шэльма! Ды чорт яго бяры! Сабаку—сабачая сьмерць! Вось жыў-бы спакойна, працаваў-бы, дык не! багатыром хоча стаць, сукін сын!

Крушынскі ўваходзіў у газарт:

— І я, і конь—цэлы дзень мы на полі працавалі. А вось цягайся цяпер! Дзеся гэтай праклятай контрабанды і спакойнаму чалавеку супакою няма.

Чырвонаармейцы на яго спачувачага глядзелі, згаджаліся з яго словамі.

— Ма-мойму, улада вельмі мякка абыходзіцца з імі, з контрабандыстамі,—разважаў далей Крушынскі пад акомпанімант жалёс,—папаўся такі ў рукі—і прыкончыць яго! Іншага паратунку няма ад гэтай драпежнай саранчы. Расстралялі-б у нас некалькі такіх адважнікаў і граніца ачысьцілася-б.

— Мы на гэта права ня маем.

Крушынскі наступаў яшчэ больш строга:

— Як гэта права ня масце?! Цяпер улада ў нашых руках— у рабочых і сялян!

— Вельмі вы строгі, таварыш Крушынскі,—адказваў адзін з чырвонаармейцаў і шырока з апэтытам зяўнуў.

Зусім горача стала як даехалі да таго месца, дзе ляжаў забіты. Пахла хвойй. Чырвоныя мурашкі паўзлі па сухім моху, па пнёх.

Крушынскі толькі адным вокам зірнуў на забітага.

Ён...

Калючая, драцяная шчотка праходзіла па ўсім целе Крушынскага. Да скрыгату сьціснуў зубы, каб ня ляскалі адзін аб адзін і адварнуўся ўбок, зірнуў на расшчэпленую, каравую хвою. Хваля страху мінула. Ён спакойна прывітаўся з чырвонаармейцам, які стаяў тут, чакаючы фурманкі.

— Гэта-ж ён... Рахмілька!...—сказаў Крушынскі з робленым здзіўленьнем. Здзіўленьне яго здавалася шчырым.—І хто-б мог падумаць? Каваль, спакойны хлопец, можна сказаць—рабочы. Працаваў гэтулькі часу ў мяне ў кузьні, а вось па начох контрабандай займаўся!

Абурэньне і злосьць кіпела ў яго голасе, сыпалі іскрамі з вачэй.

З вершаліны хвоі паглядала на яго вавёрка. Крушынскі падняў з зямлі шпылку, кінуў у зьвярка і сьвіснуў.

Ён трохі супакойўся, зірнуў на рэчку, заўважыў на балоце сьляды некалькіх пар лапцэй, якія разыходзіліся ў розныя бакі. У тонкіх месцах сьляды заплывалі тлустай калярозай вадю. На больш цвёрдым грунце пляцёнкі лапцэй вызначаліся вельмі добра, як-бы выціснутыя пячаткаю на мяккім мэталі. Крушынскаму ўспомніліся воўчыя сьляды ў пяску побач з яго ўласнымі, неадчэпна лезлі ў галаву словы айца Дзімітрыя: «ёсьць сьляды, па якіх трэба хадзіць, а ёсьць сьляды грэшныя і шкодныя для чалавека». Сухі корч вываратня, які адкідваў ад сябе цень, наломніў Крушынскаму постаць айца Дзімітрыя ў чорнай вопратцы насупроць сонца.

— Дайце, таварышы, добра пашукаем па балоце па гэтых сьлядох. Тут пэўна контрабанда ляжыць.

У яго голасе чулася надзвычайная рупатлівасьць.

— Ды там лубянкі ляжаць у балоце!

Зараз вынесем.

— Я сам! Я сам!—Хваляваўся Крушынскі.

З захапленнем і зацікаўленасьці ён выносіў на сухое месца адну за адной лубянку, запэцканья ў гразі, клаў недалёка ад Рахмількі. Забіты ляжаў на правым баку са скорчанымі нагамі ў ботах з доўгімі халывамі. Над пасіненым тварам з выпучанымі ў застылым страху вачыма гудзелі авадні. З боку сьпіны куля прабіла невялікую дзірку, якая на левай часьці грудзей была шмат большая і вопратка сьпераду была заліта крывёю.

Крушынскі выняў з кішэні белую насаваю хустачку і закрыў твар Рахмількі.

Труп забітага палажылі на воз. Побач паставілі лубянку з контрабандаю. Як кранулі каня, дык у возе нешта задзынкала, зазьвінела. Спынілі фурманку. «Залатыя гузікі»—у дзесяць рублёў кожны—сыпаліся з воза ў траву. Монэты былі клейкія, запэцканья крывёю... На грудзёх у Рахмількі быў прастрэлены мяшочак з золатам і монэты рассыпаліся пад вопраткай...

Крушынскі выціраў успацелы лоб.

... Вось табе і мая праца...—падумаў ён.—Гэта-ж прададзеная шчаціна крывёю абліваецца...

— Ліха яго матары! Зусім не заўважыў, што ў яго золата,—сказаў чырвонаармеец, які вартаваў тут забітага, пакуль прыехала фурманка.—Трэба паглядзець тое месца, дзе ён ляжаў, можа і там насыпана золата. О, чорт!

У чырвонаармейца быў спалоханьні від. Ідучы назад на балота, ён прыціснуў правую руку да шыі і на тым месцы, дзе знаходзіцца кішэня ад штаноў... Ён плез у балота, доўга круціўся каля дрэўцаў і карчоў.

— Ёсьць!—крыкнуў ён здалёка.—Знайшоў, ліха яго матары! Во!

Ён нёс у шапцы кучу залатых монэт. Густы чуб чорных, як вугаль, валасоў спусьціўся на лоб, лез у вочы. Валасы накінуты на вочы, каб ніхто з таварышоў не пабачыў, што таіцца ў зрэнках.

— Во, ліха яго матары, прынёс!

Чырвонаармеец палажыў на воз шапку.

— А чаму «гузікі» чыстыя?—строга запыталіся яго таварышы.

— Я... в іх выпёр. Няўжо-ж шапку буду пэцкаць?

Яго вочы хаваліся над чорным чубам власяў.

— Глядзі, Панашчук!..

— Можаце мяне абыскаць, таварышы! Во, ліха вашай матары!

Ён пачаў выварочваць свае кішэні. З іх сыпалася махорка.

— Добра! У кардоне пагаворым аб гэтым!

Чырвонаармейцы злосна глядзелі на Панашчука.

ЗІРНЕЦЕ НА ГЭТАГА ЗЛАЧЫНЦА

Перад кардонам сабралася многа народу. У той-жа дзень уся ваколіца ведала, што Рахмілька забіты. Многія пакідалі працу і прыходзілі глядзець. Кардон знаходзіцца ў доме былога паліцэйскага вурадніка, які з усёй сям'ёю ўцёк у Польшчу яшчэ ў 1918 годзе пры немцах. Хоць дом яго ў самым мястэчку, але выглядае абасобленым хутарам. Стаіць глыбока ў дварэ за высокім частаколам, які цягнецца ўдоўжкі на палавіну вуліцы. Некалькі дзесяцін займае вурадніцкі сад, абсаджаны з боку вуліцы густымі ліпамі.

Рахмілька ляжыць на дзядзінцы: абанал стаяць лубянкі з контрабандаю, а золата так і засталася ў чырвонаармейскай шапцы.

Начальнік кардону—высокі жуды чырвонаармеец, успацелы ад гарачыні, настаўляе на Рахмільку фотоапарат.

— Аддайце мне шапку, таварыш начальнік!—просіць той самы чырвонаармеец Панашчук, які на балоце ўсыпаў золата Рахмількі ў сваю ўласную шапку.

— Потым аддам!

Чорная чупрына Панашчука блішчыць на сонцы, лезе птушыным крылом на вочы, на твар. Усёй загрубелай бурай пярнёю ён заграбае чупрыну і адкідвае назад, вызваляючы з-пад валасоў шырокі лоб, які да палавіны буры, загарэлы ад сонца, а вышэй таго месца, дзе заўсёды прыкрыта шапчай, мігціцца белая паласа. Каля ног круцяцца куры, капаюцца ў ляску.

— Акыш! Ліха вашай матары!

Чырвонаармеец правай нагою разгадзе кур.

Крушынскі ў задуменьні круціць вусы і пазірае то на апарат, то на Рахмільку.

... Палавіну майго багацьця фотографуе гад гэты, ды што майго багацьця! Гэта-ж народнае! Для Драздоў і Дзятлаў дабрабыт рыхтаваў. Мне добра жылося-б—было-б ня кепска і ім.

Крушынскі ўсьміхаецца. Яму прыемна хоць тое, што і ў сваіх уласных думках ён апраўданы: «не яго дабро, а народнае».

Завостраны сіні нос Рахмількі ў неба глядзіць. Вочы такія, што жудасна на іх зірнуць.

Крушынскі ўспамінае гучны сьмех і вясёлыя жарты Рахмількі. Яму шкода гэтага маладога дзяцюка, так балюча шкода, аж на нешта ў сэрцы шчаміць. Ён глядзіць на грамаду людзей, што стаіць водаль на дзядзінцы.

... Здаецца, з нашых тут няма. Вёрст пятнаццаць будзе сюды ад Драздоў і Дзятлаў. І бацькі Рахмількі яшчэ ня ведаюць. З тэй пяцёркі ніхто ня скажа, нават сваім... і гайдачань няма. Ня відаць паганага Антося Драчыка...

Падыходзяць да групы бабы. Ківаюць галовамі, шапочуць:

— Бедненькі...

— Такі малады...

— А-ей, колькі золата...

— Глядзецце, вунь кроў...

Пачала падсоўвацца бліжэй уся грамада.

— Ідзеце адгэтуль!—крыкнуў начальнік.

— Пачакайце, таварыш,—шапнуў яму на вуха Крушынскі.—

Трэба гэты момант выкарыстаць.

— А што?

— Я хачу сказаць цёмнай масе некалькі слоў.

— Аб чым?

— Аб чым-жа? Агітнуць трэба супроць контрабанды.

— Няўжо яшчэ малая агітацыя супроць контрабанды труп контрабандыстага.

— Так то яно так, але вось бачыце, таварыш начальнік, несьведомая грамада шкадуе забітага. Варта некалькі слоў сказаць, растлумачыць...

— Сьшце!

Заўсёды, калі Крушынскаму прыходзілася гаварыць перад грамадою, нават у «сваім» сельсавеце, ён ня ведаў, што рабіць з рукамі.

Ён для іх тады месца не знаходзіў. Пры гутарцы рукі ў яго або віселі, або рабілі рухі зусім недапасаваныя да слоў. Рукі як-бы выступалі супроць слоў, аднеквалі іх і ілюстравалі яго захаваныя думкі.

Ён глянуў на грамаду людзей. Пабачыў перад сабою шмат твараў сялянскіх, местачковых, старых, маладых, дзіцячых. Некаторыя стаялі, іншыя сядзелі на бярвешнях. Людзкія твары мітусіліся перад яго вачыма, надавалі яму бастрою.

— Таварышы,—пачаў ён хрыплаватым голасам і давай шукаць месца для рук,—таварышы!

Спыніліся шэпты. У цішыне прамоўца пачаў адчуваць сонечную сьнякоту і голад. Ён сягонья яшчэ нічога ня еў. Певень, які дыбаў сьпераду вялікай сям'і курэй разбойніцкай хадою, раптам ускочыў на плот, зірнуў на людзей, выцягнуў шыю і закрычаў перад усім народам трозна і строга:

— Ку-ка-ра-к-г-г-гу-у!

— К-г-г-гу-у-у!—раздаўся водгалас пеўня з яго ўласнага горла.

У грамадзе нехта хіхікнуў.

Чырвонаармеец з самым сур'ёзным выглядам падскочыў да плоту і сагнаў пеўня, які перашкодзіў прамоўцу.

Крушынскі быў рады спынцы: ён у гэты час набраўся сьвежых думак. Падняў угару задумёныя вочы.

— Таварышы!—пачаў ён больш цвёрдым голасам і забыўся, што ў яго ёсць рукі. Пад сьпевы пеўня ён паверыў у тое, што будзе таварыць—і словы ў яго зьвінелі шчырасьцю і рукі ў тахт словам рабілі гесты якраз на ўзмацненні ўражаньня ад слоў.—Таварышы! Мы бачым вась відавочна, да чаго даводзіць контрабанда, таварышы! Вось малады чалавек быў добрым кавалём, мог быць карысным працаўніком для рабочых і сялян, а што ён рабіў? Што ён рабіў, таварышы?

Крушынскі абвёў вачыма грамаду з шчырым запытаньнем.

— А вось што ён рабіў—акрываўіў савецкае золата, дабро рабочых і сялян, сваёй уласнай крывёю. Ганебнай справай займаўся—контрабандаю. У той час, калі мы, таварышы, зма-

галися за рэволюцыю, у той час, калі мы крывавілі рукі мазаннямі (ён паказвае на свае рукі), каб падняць нашу зруйнаваную гаспадарку, калі мы ў голадзе і холадзе, у сыпякоце і пад дажджом, гнуліся над сахою,—вось гэты чалавек шукаў сабе лёгкага хлеба! Зірнеце вы на гэтага ганебнага злачынца! Зірнеце!!

Крушынскі крыкнуў тнеўным голасам.

Вочы ў яго блішчэлі. Твар быў у чырвоных плямах. Ба ўсёй позе яго відаць была цвёрдасць і злосьць разгневанага «правадыра».

Грамада—спалоханая, зьбянтэжаная; усе, як адзін чалавек, нейк між волі паглядзелі на труп Рахмількі.

Прамоўца упэўніўся; што ўсе зірнулі на труп паводле яго. Крушынскага, загаду, і пачаў далей:

— Вось бачыце, таварышы, якую адплату дастаў гэты контрабандыст. Вось такі лёс сустрае ўсіх, хто толькі будзе займацца контрабандай, хто будзе ў агульнай нашай беднаце старацца вялікае багацце нажываць! Гэтае багацце, гэтае золата, таварышы, украдзена ад нас! (ён стукнуў сабе кулаком у грудзі і вытарашчыў вочы, поўныя болі і пашкадаваньня, на грамаду). Гэтае багацце ад нас украдзена—народнае дабро! Мы працуем-гаруем, а чорт нейкі хоча нашу кроў і пот выкарыстоўваць.

Ён адсапнуўся. Палажыў адну руку ў кішэнь штаноў, а другою пачаў махаць у паветры, нібы клічучы да сябе і неба. Ён зямлю, і ўсіх жывых істот на дапамогу:

— Таварышы! (ён захлэбваўся ўласнымі словамі). Таварышы! Вельмі добра, калі чалавек свайго жыцця не шкадуе, калі не баіцца вась, як гэты чалавек, праліваць сваю ўласную кроў. Вельмі добра! Але гэта правільна тады, калі ён пралівае сваю кроў у змаганьні з сусьветнай акулай імперыялізму, калі ён стаіць на рабочым фронце супроць капіталу!

Прамоўца пачаў хадзіць, тупацца туды і сюды па траве, нібы адбівае нагамі вайсковы марш. Цяпер яму ўжо ня есьці хацелася, а піць. Ён глытаў сваю ўласную сьліну, якая пенілася на губах, і выціраў рот рукою.

— Мы павінны, таварышы, багацець! Калі зробімся багатымі, дык уся наша пролетарская дзяржава багатай будзе.

Толькі не такім чынам, як гэты злачынец! Мы павінны весці па-культурнаму сзаю гаспадарку, тады ў нас усё будзе добра! Ёсць, праўда, у нас культурныя гаспадаркі, яны ў пашане ў рабочых і сялян. Ём дзяржава памагае. Аб такіх слаўных людзях нават у газэтах пішуць, партрэты іхныя друкуюць побач з партрэтам таварыша Леніна! Але такіх людзей, таварышы, пакуль што ў нас няма.

У Крушынскага пры гэтых словах загарэўся твар. Ён адчуваў сябе так, нібы яго аблілі бэнзынай і прыткнуліся запаленай сярнічкай.

— Толькі ня думайце, таварышы, што мы, гэта значыць, наша ўлада і яе прадстаўнікі, такія жорсткія,—што-небудзь, дык адразу страляць... Не! і гэты чалавек ня быў-бы застрэлены, каб не ўцякаў. Мы яму крычалі «стой», а ён наўцёкі.

Хоць пры гэтым простым тлумачэнні ў Крушынскага тон быў ужо не ранейшы ўрачысты, аднак, ён думаў яшчэ гаварыць і доўга гаварыць, але на няшчасьце той самы певень зноў ускочыў на плот, зноў выцягнуў шыю і крыкнуў:

— Ку-ка-рэ-к-г-г-г-у-у!—Кг-г-г-у-у...

Зноў падбег той самы чырвонаармеец, кінуў у пэўня шапкэй. Але ў прамоўцы пралала натхненне і патухла вогнішча красамоўства. Змораны і ўспацелы ён зьвярнуўся з просьбай да начальніка пагранатраду:

— І гэтак далей, таварыш начальнік! Ваша чарга казаць прамову!

ДУБ ЛОМІЦЦА, А ТРАЎКА ЗАСТАЕЦЦА

— Бог даў і бог забраў,—пацяшаў Крушынскага айцец Дзімітры.—Вы кажаце, што каля чатырох тысяч рублёў вашых прапала? У бога нязлічоныя багацьці, калі толькі ён захоча! А што-ж было-б, каб, не ў блягі час кажучы, з вамі здарылася так, як з Рахмількам? Гэта таксама знак божы! Ня трэба наракаць. Трэба радавацца, што вышла так, а ня горш. Вучэцца ад біблейнага Іёва. У яго бог адняў і дзяцей, і багацьце, абсыпаў яго цела нейкай страшнай каростай, аднак, няшчасны не падаваўся. Скроб цела сваё чарапком, быў бадзёрым, а потым зноў разбагацеў, бо вытрымаў экзамін у бога...

Пры гэтых словах айцец Дзімітры глядзеў на Крушынскага рахманымі вачыма і гладзіў яго пяшчотна па правай рудэ.

— Я не бядую аб тым, што прапала—адказаў Крушынскі,—але аб тым, што яшчэ можа прапасьці. З кожным месяцам гандаль на граніцы пагаршаецца! Шмат людзей сядзіць пад арыштам. Арыштавалі нават знамянітую Сою. Страх напай на ўсіх. З Менску многа паважаных людзей выслалі чорт ведае куды, на самую поўнач Расіі, дзе бадай круглы год сьнег і маразы.

— Перачкайце гэту буру, не займайцеся пакуль-што гандлем, Язэп Сымонавіч. У часы вялікай завірухі траўка гнецца да зямлі. Дуб крушыцца і ломіцца ў трэскі, а траўка застаецца цялюткая. У гэтым і моц яе, што яна гнуткая траўка.

Айцец Дзімітры гаварыў кволым, лагодным галаском, упраснаў Крушынскага як бацька роднага сына.

Такая гутарка адбылася між айцом Дзімітрыем і Крушынскім якраз на тым самым месцы каля рэчкі на няску, дзе на некалькі дзён раней поп гаварыў аб сьлядох, зрэштых і шкодных для чалавека.

Крушынскі ў сумнай задумёнасьці паглядаў перад сабою ўбок Курганішча, слухаў адным вухам нацяшальную гутарку папа, а другім—лавіў гукі ваколіцы.

Па зжатым жытнім полі гудзелі конікі, скакалі над іржышчам. Ёх было так многа, што здавалася, нібы гэта буйныя зерні самі сабою перасыпаюцца з месца на месца. Пасьля касьбы і жвіва абшар ваколіцы як-бы папрастарнеў. Калі раней у гэтай нізіне каля рэчкі толькі коміны Курганішча і вёскі відаць былі, дык цяпер выступалі дахі, гумны з азяродамі. Дзённі-дзе на полі высоўваліся курганы. Стаяла цяплынь раньняй восені і па яркай зеляніве лёну прабягаў ледзь прыкметны ветрык—ціхі і лагодны, як гутарка айца Дзімітрыя. Толькі па сямейцы дубоў на курганох ветрык гуляў болей смела, кратаў тонкія галіны, шаласьцеў лісьцем і намякаў на магчымасьць надыходу грозных, дажджлівых і ветраных вясеньніх дзён—няпрытульных і сьцюдзёных.

Але такуль-што блішчэла яркае сонца.

Крушынскі плюшчыў вочы ў бок Курганішча, адтуль ішоў сьпешнымі крокамі чалавек. Спачатку відаць была толькі маленькая кропка. Праз пару хвілін чалавек усёй постацю вырысаваўся на даяглядзе. Сьмешна махаў рукамі, сьпяшаўся і рухі яго вызначаліся на фоне прастораў так ярка і выпукла, што Крушынскі адчуў у ім трывогу пасланца з няпрыемнай весткай.

Крушынскі ў гэты момант чуў толькі хрыплы гуд напоўскага голасу, словы не даходзілі да яго вушэй.

— Гэта-ж Рыгор, маладажон, найначай, ка мне бяжыць. Нешта ў хаце здарылася!—спыніў ён казаньне айца Дзімітрыя пра біблейнага Іёва.

Рыгор падбег успацелы.

— Скарэй, гаспадар, дахаты ідзеце, бо да нас прыехалі пагранічнікі. Вобыск робяць. На гумне шукаюць, калі хаты варта стаць.

— Якраз Іёўскія пасланцы!—спалохаўся айцец Дзімітры.—Бягу і я дадому. Траба схаваць тое ды сёе.

— Ня бойцеся, да бацюшкі ня пойдучь,—супакойваў яго Крушынскі,—а ў мяне нічога ня знойдуць.

Крушынскі сьпешна пашоў у Курганішча з Рыгорам. Айцец Дзімітры пацягнуўся дахаты іншай дарогай.

Хоць і горача зрабілася Крушынскаму ад гэтай весткі, але ён сам сябе супакойваў:

— У хаце і на дварэ нічога ня знойдуць. На шчасьце і гарэлка ўся вышла. Кавалкі шэрсьці і іншая дробязь з загра-ніцы, нават гатовая вопратка, усё схавана ў айца Дзімітрыя. Што ў хаце могуць знайсці? Ага... ледзь не забыў... Дзеве тысячы золатам закапаны ў таку, а вось у кюфры ляжаць до-ляры—тры тысячы пяцьсот... (у яго калечі задрыжэлі). Ці дагадаецца жонка дастаць іх адтуль і палажыць дзе колечы ў іншае месца? Ня так шкада грошай, але запытаюцца, адкуль іх у мяне так многа? (сэрца пахаладзела і ў вушох зьвінела). Пэўна данос... Чыя-ж гэта работа? Старога каваля, бацькі Рахмількі? Ня можа быць! Тады-ж яго самога могуць арыш-таваць, ня глядзячы на тое, што сына забілі. Няўжо той чалавек, які знайшоў мой кавалак сукна на дарозе? Ці-ж тыя пяцьдзсят рублёў, што Рахмілька падкінуў яму, не зьмякчылі яго крыўды? (ён ад злосьці патрос кулаком у паветры). Су-седзі падказалі. Здаецца, атрача дабра ад мяне ніхто з іх нічога іншага ня мае... (у яго твар скрывіўся, шэрым стаў ад нечаканай крыўды). Ды як падкажуць, калі самі ўдзел пры-маюць? А можа Антось Драчыз з Гайдачаны?

Пры такіх меркаваньнях ён дайшоў да Курганішча.

На дварэ былі прывязаны да плоту ад гумна двое асядла-ных коняў. Каля ганку стаяла пустая фурманка. Конь раске-заны, з распушчанай падпругай нагібаўся над сьвежым сенам. Ён ляніва перабіраў пахучае сена мяккімі губамі, скоса пазіраў на бакі і пры кожным шолаху на дварэ падымаў галаву ад купкі сена і вастрыву вушамі.

На ганку пры дзьярах чырвонаармеец са стрэльбаю ў ру-ках. Крушынскі зірнуў на яго дрымотны, застыглы твар. Калі Крушынскі ступіў на ганак, чырвонаармеец зірнуў кудысь над яго галавою халоднымі шэрымі вачыма і сказаў глухім голасам:

— Няможна! так прыказана! марш!

— Я-ж сам гаспадар...—пробаваў тлумачыць Крушынскі
вяўпэўненым голасам і давай лезьці да дзвярэй.

Доляры надавалі яму сьмеласьці.

— Ухадзі!—крыкнуў чырвонаармеец і вочы ў яго бліснулі
злосьцю.—Ато!

Чырвонаармеец узяў стрэльбу на перавес і намерыўся шты-
хом.

Крушынскі саскочыў з ганку і павярнуў да чорнага ходу з
боку кухні. І там стаяў чырвонаармеец.

— Відаць, што яны не жартуюць са мною!—пажартаваў
сам з сабою Крушынскі. Зірнуў на асядланых коняў з варо-
жасьцю, плюнуў і пашоў на гумно.

... А можа гэта бандыты, пераапанутыя ў чырвонаармей-
цаў? Яны тады-б забілі мяне на месцы, або адразу ў хату
пусьцілі, каб задушыць там.

На дварэ ніводнага чалавека. Як-бы павыміралі ўсе людзі.
Толькі куры капаліся на скотным дварэ каля хлявоў, а на
пагорачку грэўся стары кот. Пучок сонечных праменьняў абсы-
паў рэдкія, калючыя вусы ката мэталёвым блескам.

— Пойдзем на гумно, яны там шукаюць!—услужліва шап-
нуў Рыгор.

— А чаму ваўначоска не працуе? Тут-жа сягонья многа
народу было!

— Як толькі чырвонаармейцы зьявіліся сюды з вобыскам,
дык загадалі выбрацца адгэтуль усім чужым.

Ніколі ў Курганішчы ня было так ціха, як цяпер. Дзядзі-
нец, на якім заўсёды мітусяцца заклапочаныя людзі, дзе чуваць
галас і крык дзяцей, быў цяпер пусты і нямы. Адны толькі
конікі снакалі на дробнай траве. На Крушынскага цішыня зра-
біла больш цяжкае ўражаньне, чым вобыск. Нібы Курганішча
разам з сваім гаспадаром задумалася цяпер над усімі ўчынкамі,
якія тут адбываліся; нібы нейкі чараўнік напусьціў сон на гэты
тумлівы хутар.

... Гэта-ж некаторыя пагранічнікі мае знаёмыя. Яны-ж ве-
даюць, што ў мяне культурная гаспадарка...

У будынінах са збожжам, дзе пагранічнікі шукалі контра-
банды, стану садом. Усе работнікі і работніцы Курганішча
перакідвалі з месца на месца твары жыгга паводле загаду пагра-

нічнікаў. Яны шукалі пад снапамі, між снахамі, а калі які сьоп быў таўсьцейшы, дык разьвязвалі яго. Шукалі з упэўненасьцю, уважліва перайшлі пасья да вялізнай пуні з сенам, адтуль—да хлявоў і да ўсіх іншых будынкаў.

... Закапанае ў зямлі золата не знайшлі.

Успадельныя змучаныя пайшлі ў хату.

Тут закалацілася сэрца гаспадара:

... Ці жонка забрала доллары з кюфра?

Ён глыбока зірнуў у вочы пані Ганны.

... Усё ў парадку!—адказалі яе вочы.

На сэрцы палягчала.

Якраз з кюфра і пачалося шуканьне ў хаце. Павыкідалі адтуль усё. Нічога не знайшлі. У салёне нават пад падлогай глядзелі, шукалі ўнутры старога піяніна, у печцы, пад партрэтамі і абразамі на сьценах. На ложках пад падушкамі і матрацамі. Падзрона мацалі падушкі, адзін матрац распаролі нажом.

Спалоханыя дзеці маўчалі, туліліся да цёці Стэфкі ў яе пакоі.

— А хто ў гэтым пакоі?—запытаўся старшы ў гаспадара.

— Тут настаўніца жыве.

— Мы і туды пойдзем!

Пані Ганна пабялела як палатно.

Крушынскі дагадаўся:

... Жонка ў гэтым пакоі, у алькерыку сказала доллары...

Як падышлі да вялікага люстэрка каля сьцяны, пані Ганна сьдзіснула руку Крушынскага.

— Ай—крыкнула яна і схапілася за галаву.

... Пад люстэркам доллары...—мільганула ў яго галаве манкай трывожная думка.

Нічога не знайшлі і тут.

Стэфка песьціла дзяцей, гладзіла па галоўках, супакойвала маленькую Мзей, якая плакала ў яе на руках.

— Гэта-ж дзядзі, цукеркі дадуць,—угаварвала настаўніца дзяцей.

— Цукелькі?—зацікавілася Мзей і перастала плакаць.

Высокі чарнявы «дзядзя»—пагранічнік, гладзіў яе па галоўцы. Малая скоса, як зьвярок, зірнула на яго.

«Дзядзя» сапраўды выняў з кішэні жмут цукерак і пачаў частаваць дзяцей. Ён пры гэтым шчыра ўсьміхаўся. Дзеці асьмялелі.

Мзей зьлезла з кален Стэфкі, падала дзядзі руку і сказала «дзень доблей»,—як маці навучыла яе рабіць заўсёды, калі прыяжджалі госьці.

«Дзядзя» зусім расчуліўся. Зірнуў на ўсіх такімі вачыма, што Крушынскаму лёгка на душы зрабілася.

Але ўчынак Мзей на гэты раз не спадабаўся пані Ганьне. Мзей затрымлівала такім чынам чырвонаармейцаў у небяспечным пакоі, дзе цяпер ляжаць доляры, якія, відаць, Стэфка схавала ў іншае месца.

— Дачушка, дай дзядзі спакою, ён часу ня мае.

— Ты-ж, мамка, сама навуціла мяне дзядзям люцку* даваць,—з дзівам у вачох сказала Мзей.

Пані Ганна нічога не сказала на гэта. Яна толькі падумала свой адказ:

— Няпрошаным гасьцям рукі падаваць ня трэба.

На яе думку адказаў са сьмехам сам «дзядзя»:

— Праўда, я няпрошаны госьць. Можна сягоньня ваша дачка не павінна была і вітацца са мною.

Мзей зноў умяшалася ў гутарку:

— Дзядзя доблей, цукелькі даў. Мы, дзядзя, скальб** знасці ў лесе...

— Ціка ты, дурная, не лапачы глупства—закрычаў Крушынскі. Ад страху мурашкі заёрзалі па яго сьпіне.

— Што яна сказала?—зацікавіўся «дзядзя».—Я нічога не зразумеў.

— Ат! дурное і малое!—«вытлумачыла» пані Ганна.

Крушынскі злосна круціў вусы і маўчаў.

— Няможна гаварыць, дурненькая!—пацягнула яе за спаднічку старшая сястра, Настачка.

— Дзядзя, няможна гаварыць аб скальбу, а то польт*** зьсьць!—сказала Мзей і заплакала.

* Ручку.

** Скальб.

*** Чорт.

— Па што малых дзяцей чортам палохаць?—запытаўся «дзядзя».

— Ат, наслухаліся розных баек ад вясковых і блявузгаюць.—сказала пані Гаяна.—Вось дзеля гэтага і настаўніцу панялі. Тут і вясковыя дзеці разам з нашымі вучацца.

— Гэта добра! Вельмі добра!—пахваліў «дзядзя».

— Зусім добры чалавек!—падумаў Крушынскі і адпала ў яго злосьць за вобыск. Усе чырвонаармейцы здаваліся яму цяпер ветлымі, уважлівымі, і тое, што ўсюды раскінуты хатнія рэчы, вопраткі, было яму прыемна. «Раней магла быць падазронасьць на яго, што контрабандай займаецца, а цяпер і гэтага ня будзе—пасья вобыску»...

— А вы адкуль?—запытаўся «дзядзя» ў Стэфкі.

— З Менску,—шапнула яна ціхім голасам.

У яе вачох быў сполах і сорам.

— Дзяцей вучыце?

— Але!

— Колькі-ж вам гаспадар плаціць?

— Мы не таргаваліся.

«Дзядзя» ў адзін міг аглянуў Стэфку з ног да галавы. Яна моцна пачырванела.

Уся суровасьць «дзядзі» прапала.

— Выбачайце, што мы вас занепакоілі,—сказаў ён мяккім голасам.

— У якіх пакоях мы яшчэ ня шукалі? запытаўся «дзядзя» ў чырвонаармейцаў.

— А вось, таварыш, у тым бакавым пакоі!—адказаў Крушынскі.—Пойдзем туды.

Старшы пры вобыску адразу зьвярнуў увагу на выразку з газэты «Беларуская вёска» з партрэтам гаспадара.

— Гэта вы?—звярнуўся ён да Крушынскага.

— Гэта я сам!—горда і ўпэўнена адказаў гаспадар.

Старшы чытаў уголас газэтны артыкульчык і ківаў галавою. Пры кожным новым сказе ён адварочваўся ад сьдзяны да Крушынскага з запытаньнямі:

— Дык вы прымалі ўдзел у партызанскім руху пры польскай окупацыі?

— Вы рэволюцыянэр з 1905 году?

— Рацены?

— Вы грамадакі дзесяч?

— У вас культурная гаспадарка?

Кожнае з гэтых запытанняў сьцябала Крушынскага на галаве шаўковай пугай. Сьцёбаньне было прыемнае, нібы ласкі матчынай рукі.

З кожным запытаньнем твар вайскоўца мяняўся, з яго зыходзіла строгасьць, пахмурнасьць, акамацеласьць і шчырыя зморшчыны сьмеху праменілі твар; вочы зрабіліся добрымі; свойскасьць адчувалася ў яго рухах.

З кожным запытаньнем у яго мяняўся голас ад ранейшых, пры вобыску, сталёвых нотак да сямейнай мяккасьці, да братэрскасьці. Вайсковец цяпер глядзеў на Крушынскага такімі вачыма, гаварыў такім голасам, нібы знае яго многа гадоў, нібы яны старыя сябры.

Крушынскі ў гэты час з удзячнасьцю ўспамінаў агронома, які напісаў гэты артыкул, успомніў «Беларускую вёску», чорна бародага рэдактара, і ўвесь сьвет зрабіўся яму прыемным і добрым. Ён выняў з шуфлядкі стала другі талісман—пахвальны ліст з сельска-гаспадарчай выстаўкі за бугая. Да гэтага ліста быў прышпілены фотаздымак бугая. На картачцы бугай быў падобны да зубра.

Пасьля такіх яўных доказаў рэволюцыйнасьці Крушынскага, вайсковец падаў яму руку, падаў шчыра, моцна паціснуўшы руку гаспадара, і сказаў сваё прозьвішча:

— Лявончык.

— І рукавітаньне, і прозьвішча былі Крушынскаму на гэты раз прыямнейшымі за ўсё на сьведзе: ён выгнаў з вады сухім.

Вобыск спыніўся.

— Прабачайце мяне, тав. Крушынскі, што так вышла з вобыскам...

— Калі ласка, калі ласка. Я вельмі рады. Добра ўсё тое, што добра канчаецца.

— А для даносчыка будзе кепска. Кепска ўсё тое, што кепска канчаецца,—гарачыўся вайсковец.—Можна будзе яго пакараць за брахню.

— Ня варта,—аднекваўся Крушынскі.—Мы ўсе павінны рэвізаваць адзін аднаго. Калі на рэволюцыянэра, на бальша-

віка зьяўляецца падазронасьць у тым, што ён нечым кепскім займаецца, дык трэба вельмі строга адносіцца да яго, трэба яго правяраць. Я ад душы дзякую таму чалавеку, які на мяне даносіў. Прынамсі, цяпер мы вась пазнаёміліся. Увесь час гэтага стараннага вобыску я гардзіўся вамі—абаронцам нашай гра-ніцы. Шчыра выконваеце свае абавязкі. Вам мой падзякуй за цяжкую працу лоўлі контрабанды ня толькі ад мяне, але ад усяго нашага сельсавету.

Крушынскі паціснуў руку вайскоўца.

— А цяпер, таварышы, будзем абедаць. Вы, шэўна, пра-галадаліся.

Ніколі ў Крушынскага ня быў такі посны абед, як на гэты раз. Ня было гарэлкі, ня было смачных закусак. Абед быў «рэвалюцыйны», «ідэолёгічна вытрыманы».

КРЫЖОВЫ ПАХОД

Стэфка выратавала на гэты раз.

Гэта яна схавала доляры. Зараз-жа, як толькі паехалі пагранічнікі, аддала пачку грошай Крушынскаму.

Як ні дапытваўся Крушынскі ў настаўніцы, дзе яна схавала грошы, яна не сказала. Толькі перад тым, як аддаць грошы, зацёрлася ў алькерыку і гаспадар чуў шорханьне яе вопраткі. Каб дастаць грошы, ёй прышлося распрануцца.

Стэфка была героем дня, ціхім героем з ціхаю славаю, аб якой ніхто не павінен быў ведаць, аб якой нават самі Крушынскія прымушаны былі маўчаць.

— Вось і карысьць ад настаўніцы!—сказаў Крушынскі пані Ганьне.—Мы павінны яе на руках насіць. Яна так многа грошай выратавала нам і зьняла падазронасьць з мяне, бо каб знайшлі грошы, дык упэўніліся-б, што я контрабандай займаюся.

Неспадзявана нахлынула на Курганішча хваля няпрямнасьцяй, неспакою і страху, раптоўна надыйшла і радасьць. Пасьля вобыску, які так удала скончыўся, Крушынскі перастаў шкадаваць вялікую грашовую страту, якую меў у сувязі з забойствам Рахмількі.

... На стрыжаным баране новая шэрсць нарасьце!—думаў ён і думкі свае выказваў айцу Дзімітрыю.

Цяпер і пані Ганна зусім іншымі вачыма глядзела на настаўніцу. На некаторы час у пані Ганны прапала зайздасьць да маладосьці і прыгожасьці Стэфкі.

— Такая настаўніца нам і патрэбна,—сказаў Крушынскі жонцы.—Пагранічнікі глядзелі на яе, як кот на сала.

Пані Ганна паддавалася. Толькі з адной справай мірыцца не магла: настаўніца ня вучыла дзяцей богу маліцца, гаварыла ім часта, што Бога няма. На гэтым грунце адбываліся няпрыемныя стычкі між настаўніцай і гаспадыняй.

Стэфка ў гэтым выпадку кіравалася інструкцыямі гаспадара.

— Рыхтуйце дзяцей маіх у комсамол,—прасіў ён Стэфку.

— Да комсамолу ім яшчэ прыдзецца чакаць многа гадоў. Яны-ж малыя.

— Вось і добра, што малыя. З маленства і трэба іх падрыхтоўваць. Шыякіх жончыных багоў вы ім у галовы ня ўбівайце.

А ў гэты самы час пані Ганна яшчэ з большай гарачнасцю бараніла багоў. Кожную раніцу і перад сном яна чытала малітвы з сваімі дзецьмі.

Вайна за бога і супроць бога вялася паміж гаспадыняй і настаўніцай дзень-у-дзень. Гэты «крыжовы паход» адбываўся ціха. Пад пагрозай Крушынскага пані Ганна перастала гаварыць аб гэтым з настаўніцай. Пасля вобьску, калі настаўніца, магчыма, не разумеючы значэння свайго ўчынку (схаваньне доляраў ад пагранічнікаў), вярнула Крушынскім доллары, гаспадыня баялася ўтнявіць яе.

Уся энэргія абедзвюх жанчын была накіравана выключна на дзяцей.

У дзень дзеці знаходзяцца пад нагодам Стэфкі. Да антырэлігійнай барацьбы яна была «падрыхтавана» яшчэ ў Менску. Яна бачыла ў рэлігійных сьвяточных дні на вуліцах гораду комсамольскія карнавалы. Поп, рабін, ксёндз, буржуй, бог, чорт і іншыя фігуры былі вельмі сьмешны і карыкатурны ў гэтых карнавалах. Перааправутыя, загрымаваныя комсамольцы жывым паказам бога і яго прыслужнікаў рабілі на маладую Стэфку моцнае ўражаньне, пераконвалі яе ў шкодзасьці веры і забабонаў больш, чым газэтныя артыкулы ў часы антырэлігійных кампаній. Ды газэт яна ніколі ня чытала («нудныя»). Яна паверыла ў неіснаваньне бога, як у зграбнасць новамодных жаночых вопратак. Такого характару веды аб рэлігіі яна перадавала і дзецям. Яна часта зварочвалася да малых:

— Бачылі папа айца Дзімітрыя?

— Бачылі!—адказвалі дзеці на розныя галасы.

— А ксяндза бачылі?

— Бачылі!

— Адзін кудлаты, другі голены. Страшныя нейкія, у чорных халамідах. Праўда?

— Праўда!

— Аб чым яны гавораць—поп і ксёндз?

— Яны кажуць, што трэба богу маліцца.

— Ня трэба богу маліцца, бога няма!—«тлумачыць» Стэфка.

— Яшчэ лепш, калі яго няма,—радуюцца дзеці.—Мы і ня хочам маліцца. Тата казаў, што трэба слухацца цёці...

Пані Ганна бярэ дзяцей пад сваю ўладу з вечара да раньня. Яна мае такое ўваўленьне аб існаваньні бога, як Стэфка аб неіснаваньні яго... У яе вера ў бога таксама неабходная мода, праўда, старая, але пані Ганна моцна трымаецца ўсяго старога і нічога новага не прызнае. Яна бароніць бога, як толькі можа: «Каб ня было бога, дык няўжо-ж гэтулькі касьцёлаў было-б на ўсім сьвеце? Няўжо-ж сьвет увесь звар'яцеў?!—думае яна. Яна ўпэўнена, што ёсьць бог, а то, навошта былі-б напісаны сьвятыя кнігі? Хто мог-бы прыдумаць сьвятыя абразы, на якіх матка божа, пан Езус і ўсе апосталы, як жывенькія намаляваны... А хто дае хлеб усім людзям, калі ня бог? Ледзь не ад матчынага малака пані Ганна прывыкла да малітваў. А пры малітвах у лепшых абставінах, у залітым блеску касьцёлу, пры раскошы тэатральных набажэнстваў, яна гатова вочы бліжняга выдрапаць у гонар і славу пана бога...

Дачуркі пані Ганны, Настачка і Мзей, увечары перад сном шапочуць незразумелыя словы малітвы пад нявыразнае суфлёрства маці:

— Ва імя айца, сына і духу сьвянцэга. Аман!—кажа маці.

Мейца, сына і дмуху тэго. Гам!—паўтараюць за ёю дзеці.

Незразумелае бармытаньне робіць на дзяцей такое моцнае ўражаньне, як замова шаптуна на цёмную старую бабулю. Дзеці паюхаюцца і ад шчырага страху туляцца да маткі.

— Ня бойцеся,—пацяшае іх маці,—божанька добранькі. Ён вас абароніць ад рознай злыбеды. Толькі маліцеся яму.

Пры гэтым яна дае дзецям бліскучы абразок і загадвае цаляваць «божаньку».

Дзеці жывуць падвойным жыцьцём.

Удзень, пад яркім блескам сонца—у хаце ці на полі,—калі яны не адчуваюць ніякіх страхуў пад абаронай цёці Стэфкі, яны шчыра вераць, што вера ў бога—глупства, што няма бога.

Уночы, калі яны сьняць часам страшныя сны аб чэрцах, ваўкох, калі выпадкова пачутая казка старых сялян інсцэнізуецца ў каляровай карціне сну, дзеці шчыра вераць, што ёсьць бог. Яны ахвотна шэпчуць малітвы і, пакуль не засыпаюць, маці павінна сядзець на іхным ложку.

Кожны раз удзень дзеці прызнаюцца Стэфцы:

— А мы ўночы маліліся. Болей ня будзем. Мамцы скажам, што бога няма.

Уночы яны гавораць з тэй-жа самай упэўненасьцю пані Ганьне:

— Мамка, мы заўтра запросім цёцю, каб яна з намі таксама зьявілася...

ПАМІРАЕ МЯСТЭЧКА

Пасьля сьмерці Рахмількі яго бацька, стары каваль Лейба, выбраўся з вёскі ў блізкае мястэчка. Хоць ён добра ведаў, што Рахмілька загінуў дзеля Крушынскага, але прымушаны быў маўчаць, бо іначай яго, Лейбу, маглі-б арыштаваць, як удзельніка. Ён у мястэчку зрабіўся яшчэ больш набожным, чым раней. Тры разы ў дзень хадзіў у сынагогу богу маліцца, казаць «кадэш» *) за душу сына і адчуваў сябе грэшным перад богам і людзьмі. Рахмілька загінуў, «зарабляючы сабе на хлеб». Але можа гэта была божая кара за Мэру? Няхай-бы лепш дачка Мэра памёрла, чым мець «гоя» за мужа...

Стары Лейба згорбіўся за гэты час, моцна пасівеў, яго вочы памутнелі. У іх зьявілася пастаянная палахлівасьць, зьблнтэ-жанасьць і сорам. Яму было сорамна перад усімі, што яго родная дачка за «гоем» замужам. У яго ня выходзіў з памяці дзень выезду з вёскі. Тры вазы з бэбахамі тарахталі па дарозе. Ён ішоў тады сумны за апошнім возам. Яго нехта нагнаў, нехта схваціў дрыжучымі пальцамі за кавальскую, яшчэ моцную, руку. Ён адчуваў на сваёй цвёрдай, загартаванай працай, руцэ мяккія, гарачыя пальцы. Ён пазнаў гэту руку... Пробаваў вырываць сваю, але ня мог: другая чужая рука, мяккая і цёплая, у гэты час моцна абхапіла яго шыю.

— Татэ...—пачуў ён шэпт Мэры,—татэ...

— Ухадзі ад мяне, паганая, чужая...

— Татышке...

* Кадэш—спэцыяльная малітва за душу нябожчыка.

— Авэк! *—крыкнуў ён і вырваўся.

— Выбачай мяне, татынке, я не магла іначай... Люблю Марціна. Усе людзі цяпер роўныя.

Яна плакала, ішла побач з ім, усхліпвала і гаварыла:

— Шкада мне цябе, татынке, што ты так блізка да сэрца гэта прымаеш, але ў мяне свая дарога ў жыцці. Я не магла іначай.

Ён у той час стараўся не глядзець на яе, бо каб зірнуў, дык пэўна сэрца разарвалася-б...

— За твае грахі бог Рахмільку пакараў.

— Калі бог твой такі мсцівы, дык ведаць яго не хачу,— адказала Мэра і перастала плакаць.

— Авэк, чужая ты мне, а не дачка! Чужая ты і богу нашаму. Тваё дзеці, нібы-то мае ўнукі, «пархатым жыдам» назавуць мяне. Над маімі братамі пагромы рабіць будуць...

— Татынке, гэта ня будзе. Я-ж ім дам выхаваньне. Пры Савецкай уладзе няма пагромаў. Мой Марцін такі добры чалавек.

— Авэк!—Будзь проклята навекі-вечныя...

Пры гэтых словах бацькі вочы Мэры высахлі ад сьлёз, твар набялеў, губы сьціснуліся і выпрастаўся яе стан.

— Чужы ты мне, а ня тата! Не хачу такога жорсткага тату!

Ні Мэра, ні ён не заўважылі як у гэтую хвіліну маці абхапіла Мэру... Маці тады затрымалася было ў вёсцы. Толькі цяпер ён дагадаўся, што старая пашла пабачыць перад выездам родную дачку і вось тут знайшла яе пры ім, пры бацьку...

Маці з Мэрай доўга цалаваліся і плакалі. За гэта самае ён з жонкаю праз усю дарогу да мястэчка не гаварыў.

Часта Лейба да рабіна ходзіць, раіцца, што яму рабіць. Стары каваль даўно ведае рабіна. Памятае яго маладым з жаўтаватай бародкай, з бліскучымі вачыма невядомага колеру, маленькага, сухога, з жылістымі рукамі. Ён сам састарэўся разам з рабінам. Да рэволюцыі рабін, апрача пасады духоўніка, якая мала яму давала прыбытку ў невялікім мястэчку, меў яшчэ іншыя заробкі: яго жонка прадавала дрожджы, свечкі на «шабас» і мела скураны гандаль.

* Авэк—ухадзі.

— Мне самому мала трэба!—гаварыў заўсёды рабін.—До-
сць таго, што кагал дае. Рабініха скардзіцца, што мала на
сям'ю. Ну няхай займаецца гандлем. Я тут ні прычым. Гэта
ўсё—рабініха!

Лейба так і зразумеў:

— Рабін мае справу з богам. Рабініха—з людзьмі.

У кожную суботу, калі ў мястэчку панавала цішыня адпа-
чынку, калі на гапках скакалі козы і пасярод вуліцы гуляла
гуртамі местачковая моладзь, тады старэйшыя збіраліся ў сы-
нагозе паслухаць казаньне рабіна.

Больш за ўсё рабін у казаньнях напіраў на тое, што трэба
шчыра богу маліцца, сьвяткаваць шабас. Паводле рабінскага
рэгламанту, маліцца трэба чужыя цэлымі днямі, а глядзець за
сям'ёю—галоўны абавязак жонкі! Яна за гэта ў раі будзе
сядзець на падножжы крэсла «цадыка» *—мужа.

На казаньнях рабіна звычайна было вельмі мала людзей:
некалькі старых мужчын і кабет. Моладзь прадавала і ў «ша-
бас» у розных саматужніцкіх арцелях. Крамы адна за адной
зачыняліся: зьехала іх коопэрацыя. І крамнікі зазлаваліся на бога
і таксама ў сынагогу не хадзілі. «Амэрыканцы»,—якія атрым-
лівалі сродкі на жыцьцё з Амэрыкі ад сваякоў, таксама не ха-
дзілі ў сынагогу. Яны верылі толькі амэрыканскаму богу...

— Памірае мястэчка,—скардзіўся рабін у сваіх казаньнях.

А ў той-жа час у саматужніцкім клюбе таксама гаварылі аб
сьмерці мястэчка.

— Памірае мястэчка!—даўно пара... Зробім тут вялікі кол-
гас, фабрыку.

Радавалася моладзь сьмерці мястэчка.

Акуратна хадзіў ў сынагогу каваль Лейба. Ён бянтэжыўся,
калі з галёркі сынагогі, дзе сядзелі кабеты, раздаваўся, у аком-
панімант рабінскаму казаньню, жаночы плач. Пры такіх ка-
заньнях заўсёды здавалася, што сьвет канчаецца, што божаа
кара зьнішчыць за грахі ўсё мястэчка... Але, на шчасьце,
кожны раз, як толькі міне шабас, рабінскае казаньне забыва-
лася да другога шабасу...

* Цадык — праведнік.

Цяпер стары Лейба ходзіць да старога рабіна на парады: што яму, старому Лейбе, рабіць...

— Нічога тут рабіць ня зможаце,—пацяшае яго рабін.— Гэта боская кара на вас за грахі. Гэта «Магэйфэ» * у сэрцах дзяцей нашых. Яны з «гоямі» братацца пачалі. Паглядзеце, раб Лэйбэ, уся моладзь нашага мястэчка ахоплена пажарышчам бязбожжа і шмад **. Няма хаты, дзе ня было-б «мэс» ***, бо бязбожнік усёроўна, што мерцьвяк. Няма сям'і, дзе сын або дачка не пажаніліся-б з «гоямі». Гэты час напамінае мне бабілёнскае выгнаньне, калі ў працягу некалькіх дзесяткаў гадоў яўрэі пазабывалі, што яны яўрэі. Яны браталіся з бабілёнцамі. Большавікі—тыя самыя бабілёнцы... Пры цары кожны з нас памятаў, што ён яўрэй. Цяпер, нажаль, многія аб гэтым забываюць... Дух «апікурсэс»**** запаланіў моладзь.

Ад рабіна стары Лейба выходзіць кожны раз з цяжкасьцю на душы. Большавікоў ён называе бабілёнцамі. На суседзьях, у якіх дзеці таксама пажаніліся з «гоямі», ён глядзіць, як на крэўных. Яму гэта служыць палёгкаю... Аднак, нейкі болеч вечна шчэміць яго сэрца нават пры рабоце ў кузьні.

У мустэчку ёсьць ужо многія, якія ня слухаюцца старога рабіна... Зьбяднелыя крамнікі і беспрацоўныя гандляры пачалі гаварыць аб зямляробстве. Яны расказваюць навіны адзін аднаму, што нібы яўрэям зямлю даюць.

— Памірае мястэчка,—скардзіцца рабін.— Коопэрацыя зьядае яго, як ва сьне цара Фараона худыя каровы зьелі сытых.

* Магэйфэ—эпідэмія. чума.

** Шмад—калі яўрэй кідае сваю рэлігію.

*** Мэс—нябожчык.

**** Апікурсэс—бязбожніцтва.

М Э Р А

Мэра, дачка каваля, адчувае, што самы блізкі ёй чалавек—Марцін, муж яе. Ад бацькоў Марцін аддзяліўся зараз-жа пасля вяселья. Ён цяпер будзе новую хату. Хоць Марцін не дазваляе, але Мэра памагае яму ў рабоце. Рознымі спосабамі стараецца забыць, што яна «жыдоўка». Не гаворыць з бацькамі Марціна і рэдка сустракаецца з імі: яны называюць яе «жыдоўкай». Да збудаваньня хаты Марцін з жонкай перабраўся жыць у апусьцелую хату яе бацькоў. Мэра палюбіла Марціна цяпер яшчэ больш чым раней: ён—ўся яе апора. Сьветлавалосы і сінявокі Марцін ёй падабаецца яшчэ дзеля таго, што выглядам не падобны да яе крэўных, да яе самай—чорнавалосай і чорнавокай. Яна сьвяткуе цяпер дзень адначынку ня ў суботу, а ў нядзелю. Яе вабіць усё новае і чужое, непадобнае да яе ранейшага жыцця. Узрадавалася яна таксама, што бацькі выехалі з вёскі: «неяк лягчэй»... Ня будзе бачыць цяпер таго вечнага суму ў бацькавых вачох пры сустрэчы з ім. Ня будзе матка плакаць над ёю, як над нябожчыцай. Ды, наогул, вёска стала для Мэры вальней пасля выезду бацькоў. Раней Мэра бадай з хаты ня выходзіла, каб не сустракацца з бацькамі, якія глядзелі на яе, як на злачыньніцу. Аднак, абразок разьвітаньня з сваімі, пракляцьце бацькі зрабілі на яе моцнае ўражаньне. Выгляд бацьці, плач маткі ня выходзяць з яе памяці. Часьцей за ўсё яна ўспамінае аб гэтым уночы і хавае ад мужа свае сьлёзы, свой жаль... Яна стараецца ўгаварваць сябе, што перад бацькамі невінавата, што кожны чалавек мае волю жыць так, як яму падабаецца. Якое права маюць бацькі над

ёю? Ніякага выхаваньня яны ёй не далі. Яна ледзь умее чытаць і пісаць па-яўрэйску. На хлеб яна зарабляла ўласнаю працаю—шыцьцём з пятнаццаці-гадовага ўзросту. Праўда, бацькі не выгадавалі, але-ж і іх выгадавалі іхныя бацькі... Чаму-ж гэта яна павінна цяпер рабіць тое, што ім прыемна?

Мэра пры гутарцы з мужам або з суседзямі гаворыць па-вольна, расьцягла, бо яна думае па-яўрэйску, а гутарыць па-беларуску. Часам, калі чыста слова ня выгаварыць, чырванее, саромсецца. Яна старзецца і думаць не на-свойму, але спачатку ёй гэта не ўдаецца. Горш за ўсё з лічбамі; калі ёй часам прыходзіцца лічыць, дык прымушана шаптаць: «эйна, цвэй, драй, фір» і г. д. Тады яна не памыляецца і яе «матэматыка» беспамылковая, стройная і жывая. А як толькі пробуе гаварыць: «раз, два, тры, чатыры», дык да дзесяці ідзе гладка, а пасьля пачынае блытацца, бо гэтыя словы зьяўляюцца для яе чужымі гукамі без усялякага сэнсу...

Мэра доўга змагаецца сама з сабою, з сваёю падвойнасьцю: думаць на аднэй мове, а гаварыць на другой. Змаганьне вельмі цяжкае—трэба вышкіхаць, вырываць з карэньнем назаўсёды сваё захаванае, прытоенае «я», якое яно ад маленства носіць у сабе; трэба вытруіць усё ранейшае, выпаліць агнём.

Яе муж, Марцін, ад яе гэтага не вымагае. Яму якраз прыемна адчуваньне, што жонка не такая, як усе вясковыя жанчыны. «Чужое», якое вабіць Мэру ў Марціне, надабаецца Марціну і ў Мэры...

Дзеля гэтага ў іх адносінах заўсёды адчуваецца празьмерная далікатнасьць, уважлівасьць і абыходлівасьць.

Бывае, Марцін, лічачы грошы пры Мэры, каб зрабіць ёй прыемнасьць, гаворыць: «эйн, цвэй, драй».

— Ты з мяне жартуеш?!—крыўдзіцца Мэра.

— Не. Я хачу па-твойму гаварыць навучыцца...

Мэра з балючай падазронасьцю паглядае тады на мужа.

Мэра сябе перамагае: пачынае хутка і вольна гаварыць па-беларуску. Словы яе як-бы адшліфоўваюцца ў роце, апраўнаюцца ў яскравую напеўнасьць, як у вясковых суседак і высьлізгіваюцца, выскокваюць на вольны сьвет яскравыя, ядранныя, як сьпелыя сьлівы. Думаць на роднай мове яна перастае. Часам толькі павдзіночныя яўрэйскія словы лезуць ў галаву,

але яны растуць у «мужыцкай» гутарцы, як сьпяжынкі ў вадзе. Яна прыслухоўваецца да акцэнтацыі слоў пры гутарцы з суседкамі і, як акторка, стараецца падрабляцца пад іх. Вуха яе надзвычайна абвастрылася, улаўлівае самыя малейшыя нюансы вымовы, сьпеўнасьці і расьцягласьці гукаў. І нібы музыка, які наладжвае скрыпку, яна кожны раз перад тым, як пачаць гутарку, падрыхтоўвае сябе... Напружваецца ўсім целам, губы і барада пры гутарцы болей чым у іншых кабет рухаюцца. Здаецца, глухі чалавек толькі паводле рукаў яе губ мог-бы адчуваць яе словы. Нават гестамі рук і выразам вачэй яна падрабляе суседак. Выходзіць так, нібы яна не гаворыць, а дэклімуе, падкрэсьлівае асаблівасьці вымовы вясковых і стараецца такім чынам стаць такою, «як усе»... Яе ідэал—да таго зьмяніцца, каб ніхто ня мог і падумаць, што яна калісьці «жыдоўкай» была... Толькі адзін «каінаў знак» ёсьць у яе—тыповыя яўрэйскія вочы (з выразам сваяасаблівага суму) і чорныя валасы. Хаця ня вёсцы бадай палова сялян мае чорныя вочы і валасы, але на тых ніхто-б не гаварыў, што яны яўрэі: у выразе вачэй, ва ўсёй постаці відаць зусім іншае. Ня тое ў яе, у Мэры...

— Колькі гадоў таму назад, калі палякі прышлі, калі яны здэкаваліся над яе бацькам, адрэзваючы яму бараду, яна пабегла да суседа-каталіка. Жаўнеры яе адразу пазналі. «Ходзь жыдовэчка, але сьлічна паненэчка»,—гаварылі яны.—«Жыду ня цернім, а жыдовсчэк—о-го-го!...»

Ня любіць Мэра, калі яе называюць «Мэрай».

— Марылей мяне завэце!—просіць яна.

У слове «Мэра» яна адчувае да сябе ганьбу, насьміханьне. І да розных насьміханьяў, з прычыны яе яўрэйскага паходжанья, яна вельмі чулая. Вельмі часта западазрае насьміханьне над сабою, як над «жыдоўкаю», нэват там, дзе гэтага зусім няма...

— Мэра крыўляцца пачала,—гавораць часта суседкі, пасля гутаркі з ёю, калі заўважаюць яе «акторскае» падрабленьне пад сьлянак.

Марціну гэта таксама ня зусім падабаецца: Мэра з кожным днём траціць тую розьніцу да іншых вясковых кабет, якая забіць яго, вельмі падабаецца яму...

Выходзіць так, што не яна, Мэра, робіцца падобнай да ўсіх вязковых кабет, але, з прычыны яе стараньняў у гэтым падобстве, яна згушчае фарбы да шаржаваньня і нібы вязковыя кабеты трохі да яе падобны...

Ад вечнага празьмернага вырасходваньня энэргіі на такую рэч, каб зрабіцца гэткай, як усе вязковыя, нэрвы ў яе заўсёды напруджаны. Яна раздражлівая, траціць часта контроль над сабою, над сваімі ўчынкамі. Даходзіць да таго, што нават мужу забараняе называць сябе Мэрай.

— Каб я болей ад цябе гэта ня чула,—кажа яна гнеўна.— Заві мяне Марыляй! Чуеш? Я сама жыдоў ня люблю!..

— Калі так,—гіронізуе над ёю Марцін,—дык скажы гэта майму бацьку. Ён вельмі абрадуецца, прыгорне цябе, як родную дачку...

— Адыйдзі ад мяне разам з сваім бацькам! Калі жыды табе падабаюцца, дык ідзі да майго бацькі, будзеш у яго сынам...

— Досьць, Мэр... Марыля, глуштва гаварыць! Усе людзі роўныя. Няма цяпер ні жыдоў, ні мужыкоў. Ты, мабыць, такія выбрыкі робіш таму, што пачала салонае есьці... Усе цяжарныя бабы злосныя.

Цяжка Марціну... Ён успомніў другую яўрэйку ў суседняй вёсцы. Соркай завуць яе. Тая таксама жыве з беларусам. Сорка імя свайго не саромецца, не ламаецца, не стараецца мяняць свайго аблічча. Навучыла мужа гаварыць па яўрэйску і ніякіх пакут не адчувае з таго, што яна яўрэйка. Усе вязкоўцы любяць яе. Тая жартуе, што і муж яе яўрэем зробіцца.

І цікавая рэч, выглядам сваім Сорка зусім да яўрэйкі не падобна: сінія вочы, сьветлыя валасы. Яна кожнаму пры любым выпадку напамінае аб тым, што яна яўрэйка...

Вось гэткай Марцін хацеў-бы бачыць і сваю Мэру...

— Можа з часам зробіцца такой,—думае ён.—А пакуль што трэба цярпець, трэба маўчаць і чакаць.

А Мэра, з прычыны змаганьня з самой сабою, сапраўды, чужь не антысэміткай зрабілася.

За апошні час Мэра стала яшчэ прыгажэйшаю, чым раней. Пастаянная напружанасьць, настарожанасьць падаюць яе твару новы выраз. Твар трохі схудаў і нэрвовая ружовасьць гарыць

на яе шчоках. Новыя тэсты, сялянская вопратка, каляровая ў яркіх кветках, якую яна носіць замест ранейшай чорнай або белай вопраткі, стрыжаныя чорныя валасы надаюць ёй нямат арыгінальнасьці і сваясаблівай прывабнасьці. Яна хоча гэтым усім зрабіцца падобнай да іншых тутэйшых кабет, не вызіг чацца. Выходзіць наадварот...

Такой сустрэў яе аднаго разу Язэп Крушынскі ў лесе, дзе ён выбіраў пні на новы сьвірак.

Мэра ішла па сьцежцы ўстрывожаная, гаварыла сама з сабою на... яўрэйскай мове і не заўважыла Крушынскага.

— Мэра!—клікнуў ён.

Яна ўздрыгнулася ад неспадзеўкі і запытала па-яўрэйску:

— Вос? *

— Што ты, Мэра, адна ходзіш па лесе?

Мэра спынілася.

— Уцякаю, пане Крушынскі.

— Куды? Ад каго?

— Куды—сама ня знаю. Ад мужа ўцякаю. Не магу тут жыць. Стары, бацька яго, назваў мяне «жыдоўкай». Яны між сабою доўга сварыліся і Марцін свайго роднага бацьку пабіў.

— Ат! Глухства! Мала што бывае ў сям'і. Не зварочвай увагі, Мэра. Усё наладзіцца.

Квапнымі вачыма Крушынскі аглядае яе прыгожую постаць. Яе новая манера гаварыць яму вельмі падабаецца.

Яны селі на старым вываратні—бярозе. Вакол расьцілаецца мяккі мох. Хоць сонца няма, але дзень удаўся цёплы, лагодны. Пахне вільгацю і грыбамі. Блізка ад іх дзяцел длубае асіну. Мэра моршчыцца ад няпрыемнасьці. Яна ўспамінае стук малатка ў кузьні, роднага брата Рахмільку... Агортвае такі вялікі жаль, аж ня яна пачынае голасна плакаць. Крушынскі пробуюе не пацяшаць. Нічога не памагае. Яшчэ мацней плача. Прыкра. Ня ведае, як супакоіць яе. Пробуе ласкаць, гладзіць па галаве і шыі, як маленькую дзяўчынку. Гэта памагае. Мэра ад голаснага плачу пераходзіць да ціхага ўсхліпваньня і туліцца да Крушынскага... Яе цёплае дыханьне, мяккія белыя ручкі ўста-

* Чаго?

рачылі яго кроў. Ён пачынае яе далаваць. У яго ў гэтыя хвіліны выгляд агіднага зьвера.

Доўга змагаецца з ёю...

Яна застаецца ляжаць на пухкім моху каля бярозы. Крушынскі аглядваецца па баках, хуткімі крокамі выходзіць з лесу. Пах грыбоў казлыча ноздры.

З гадзіну ляжала Мэра на адным месцы, як няжывая. Потым пачула галасы. У лесе пераклікаліся людзі.

... Грыбы зьбіраюць,—была першая думка Мэры за ўвесь час. Да гэтага моманту галаву ахапіла пустата, нібы яе хтосьці аглушыў, нібы яна ўпала з вышыні і моцна пабілася.

Мэра ляніва паднялася з зямлі, паправіла валасы, вопратку, атрасла з сябе мох і ціха, каб ніхто не заўважыў, пашла з лесу.

У вушох зьвінела. Здавалася, што гэта стукат Рахмількавага малатка аб кавадла.

«З-з-з-з!—раздаваўся вакол ціхі звон.

Гэта каля рэчкі гудзелі чмялі, мухі, шумелі конікі.

Мэра ішла да рэчкі, не аглядвалася па баках. Ззаду з лесу да яе даляталі галасы:

— Марыля! Марыля! У грыбы пойдзем! Сёньня баравікоў многа.

Мэра не адварочвалася.

... Усёроўна...

Ні аб чым ня думала. Страшна было думаць. Толькі ў вушох зьвінела. «Дззын-ц». Нібы водгаласак моцнага ўдару.

Яна падышла да рэчкі. Ведала, дзе глыбокае месца пад назваю «Вір». Не заўважыла, што за ёю ўсьлед ідуць хлопцы і дзяўчаты з кошыкамі, поўнымі баравікоў.

Мэра кінулася з высокага абрыву.

Яе выцягнулі адразу. Яна стаяла ў мокрай вопратцы і дрыжэла ад холаду. На людзкі крык прыбегла многа народу. Зьявіўся і Марцін, які ўжо даўно яе шукаў.

ЗАВЯРЦЕЛАСЯ, ЗАКРУЦІЛАСЯ

Та-та-та, та-та-та.—Гэта дождж па шыбах. Ён аплёў вільготнай сеткай увесь абшар. Нізка над зямлёй вандруюць мутныя хмары. Бяроза пад вакном стаіць у вялікай лужы. У хаце «Льва Талстога» у цёплы поўдзень змрочна. Гэта яшчэ невялікая бяда, але мухі старому супакою не даюць. Яны гудуць над стольлю. Паўзуць па сьценах, па сталі. Іх усюды. Лезуць старому на твар, у вочы. Яны вельмі надакучлівыя і кусьлівыя сягоньня.

«Леў Талстой» пры сталі з акулерамі на насу ў палоне ў мух і ня ведае дзе дзецца.

Нарэшце ён рашуча падняўся з месца, зьняў з паліцы свой твор пад назваю «Летапіс вёскі Гайдачаны», накінуў на плечы сьвітку, вышаў на двор і пабег у пуню.

Дождж быў цёплы. Нават прыемна было старому пастаяць пад дажджом, але ён баяўся, каб кніга ня змокла. Ён расчыніў вароты пуні, сеў на маленькім зэдлічку, які тут заўсёды стаў спецыяльна для яго «летняга габінэту» і разгарнуў на каленях кнігу. Кроплі дажджу папалі на белыя лісткі. Ён старанна выцер і адсунуўся на больш сухое месца.

Рупіла яшчэ раз прагледзіць, што ўпісаў сюды нядаўна.

«Леў Талстой» пачаў ціханька чытаць:

Часам апусьціцца на зямлю такая раніца, якая прыносіць усяму дню нешта новае і нячаканае. Ня толькі аднаму дню, але тыдням, месяцам, а нават і гадам. Так. Ня толькі для аднаго чалавека, а для цэлай грамады. Трэба прызнацца, што на раніца сама па сябе гэтаму прычынай, а новыя людзі. Так.

Такая раніца ўбачыла мяне сваімі ўласнымі вачыма. Раніца была вясёлая, сонечная, з расою на траве, з кароткім ценем пад маёй бярозай—беланогай і зялёнакудрай, як цяперашнія выражаюцца. Так.

Я стаю сабе пры вакне і трымаю гэту самую кнігу ў руках. І вось на суседнім марцінавым дварэ пачуліся гучныя галасы, жвавая гаворка. У такіх справах я заўсёды прымаю ўдзел. Можна трапіцца матэрыял для маёй кнігі. Так.

Выскачыў я на двор з кнігай у руках, акуляры пасунуў на лоб, і пабег да суседа. Бачу—чырвонаармейцы (двое іх) стаяць на дварэ. Я сур'ёзна на іх паглядзеў: чаго ім тут? Яны на мяне спачатку таксама сур'ёзна паглядзелі, а пасля ня вытрымалі сур'ёзнасці і засьмяяліся.

— Не пазнаеш нас, «Леў Талстой»?

Па голасу я іх адразу пазнаў.

— Гэта-ж Марцінаў сын?

— Той самы!

— А другі Барысёнак?

— Ён!

Тады я з імі вітаюся. Гутару. Бяру іх на цыгундар. Жвавыя хлопцы.

Яны жартуюць з маёй, па-іхнаму жартаўлівай, асобы:

— Наш дзівачок!

— Наш мудрачок!

— Наш сівабароды Талстой!

— У яго чатыры вокі!

Я ня крыўджуся. Яны-ж гэта не са зла. Так.

І скуль у іх гэтулькі радасці бярацца? Жартуюць, сьмяюцца. сышнуць туды слова, сюды слова, аднаму, другому, трэцяму. А ў вачох такія гарачыя іскрачкі, а зубы блішчаць. Гайдачан шмат палезла. Кожнаму цікава. Каб не пакрыўдзіць суседзяў, трэба нешта кожнаму сказаць. Так.

Разам паехалі гэтыя хлопцы два гады таму назад, разам вярнуліся. Папаўнелі, пазграбіелі. Зусім іншыя людзі. Як-бы дзесяць год іх ня было дома. Паехалі хлапцамі, а вярнуліся мужчынамі—сталымі, разумнымі людзьмі. Так.

Не пасьпеў я добра аб гэтым пакумекаць, як адзін пайшоў у хату, а другі, Барысёнак, ускінуў чамадан на плечы і дамоў

з бацькамі. Людзі—хто куды. Дзень толькі што пачаўся. Трэба працаваць. Так.

Мне, як я ня раз успамінаў, стукнула за шэсьцьдзесят год. Бачыў я часта, як з царскай салдатчыны варочаліся дамоў нашы гайдачане. Некаторыя варочаліся ня людзьмі, а нейкімі мардасамі. Многія сталі такімі бзікатавымі, што ліха іх ведае. Салдатчына людзей калечыла, тоісь, іхныя характары. Доўга чухаліся гайдачанскія салдаты, пакуль уваходзілі ў ранейшы чалавечы стан. Так.

А нашыя чырвонаармейцы?—Не!

Я да іх пасья добра прыглядаўся.

Так яны, здаецца, засталіся такімі самымі. Пайшлі ў той-жа дзень працаваць, як усе іншыя гайдачане. Так.

Два чалавекі прысталі да іх адразу і не адставалі ні на крок. Я і Антось Драчык.

Я збіраў матэрыял для «Летапісу». Так.

Антось Драчык скардзіўся ім на тое, што праўда ў загоне. Так.

Чырвонаармейцы, Хвёдар і Зьмітрок, рубанулі адразу, як сякерай:

— Мы цябе «Леў Талстой», шануем за граматысьць, хоць ты і ў зямскага пісарам быў. Каб не такая твая кручаная галава, дык гайдачане маглі-б выкарыстаць тваю граматысьць для вобчаства. Думаем, што рэволюцыя выветрыла зямшчыну з тваёй сівой балбэшкі.

Трэба прызнацца, доўга думаў я над гэтай псыхолёгічнай характарыстыкай. Так.

А вось што сказалі яны Драчыку:

— Твая шчырасць рэч добрая. Гарачнасьць, але ў меру, так-сама карысьць прыносіць. Толькі ўся твая бяда ў тым, што ты адзін як пень. Ты бяз масы. З усімі вечна ў сварцы. А змагацца з такімі Крушынскімі трэба грамадою. Тады нешта выйдзе.

Чырвонаармейцы, Хвёдар і Зьмітрок, пачалі прыглядацца да гайдачан, да іхняй працы, да іхняга марнага жыцця. Так. Трэба прызнацца, выглядала, нібы яны ня бачылі гайдачан ня два гады, а дваццаць. Я сваёй псыхолёгіяй зразумёў іх. Хвёдар і Зьмітрок да Чырвонай арміі самі былі, кажучы из-

прыклад, як сьляпыя. Цяпер толькі відушчымі сталі. Вось і ўгледзілі гайдачанскую цемнату. Так.

Як угледзілі, дык не адступіліся. Першым крокам яны пачалі ладзіць сходы. Тлумачылі яны, тоісь, ня сходы, а чырвона-армейцы на сходах, што аднымі раздумамі і скаргамі тут нічога ня зробш.

— Трэба організаваць масы, трэба нешта рабіць,—гаварылі вышэйпамянёныя. Так.

Я быў сакратаром на сходах, а Антось Драчык гарачыў сходы сваім «карактарам» і шчырасьцю. Ён, аб чым-бы не гаварылі Хвёдар і Зьмітрок, першым выступаў у спрэчках. Каб ня Драчык, сходы ня былі-б такімі цікавымі. Ён быў для іх як-бы хмелем для піва, запалкамі для сухой саломы. Так.

Гайдачане пачалі ўсё больш і больш цікавіцца гэтымі сходамі. Хітра (у добрым сэнсе гэтага слова) Хвёдар і Зьмітрок вялі сходы. Спачатку абдуманая выступалі з дакладамі, а я абдуманая запісваў. Цэлую кучу протаколаў напісаў. Так. Трэба прызнацца, на паперы земскага начальніка. Часам і земскага контррэволюцыйнага начальніка рэволюцыя можа выкарыстоўваць. Так.

З аднаго боку сходы служылі нейкім моцным клеём для склейваньня разрозьненых гайдачан у адну склееную масу. Так.

З другога боку сходы служылі нейкім вострым склютам, які расьсяркаў гайдачанскіх грамадзян на кучы і кучачкі. Так.

Хвёдар і Зьмітрок так лоўка вялі сходы, так слаўна цягнулі людзей за языкі, ажно проста любо было. І прыцелю і ворагу давалі слова. Так.

Калі я пытаўся ў іх—навошта даваць слова ворагам рэволюцыі і працоўных, яны, Хвёдар і Зьмітрок, тлумачылі:

— Каб ведаць чым чалавек пахне, чым дыхае.

У «словах» нашых грамадзян на сходах выяўляліся фізіяноміі розных асоб, тоісь, іхнія псыхолёгічныя погляды на рэволюцыю і яе дзеянні. Так.

У «словах» вызначаліся людзі.

Як кулак, вызначаліся Янка Фалькевіч, Сымон Гарбочык, Антон Сініца і яшчэ некалькі гайдачан. Гэтыя з першага сходу склеіліся ў адно і ніяк іх не разлучыш. Яны пачалі перацягваць

людзей на свой бок рознымі хітрымі (у кепскім сэнсе слова) слаўцамі, гарэлкай, пазыкамі збожжа і грошай на адрабаванні. Так.

На чале беднякоў супраць кулакоў стаяў Антось Драчык і, вядомая справа, Хвёдар і Зьмітрок. Так.

Часам кулакі былі саломай, а беднякі запалкамі, а часам наадварот. Псыхолёгічны пажар, трэба прызнацца, быў аднолькавы: гайдачане крычалі на розныя галасы, сварыліся, лаяліся, гарэлі вочы рознымі вагнямі (і рэволюцыйнымі і контррэволюцыйнымі), далоні згібаліся ў кулакі і ледзь другую нагу ня выкруцілі Антосю Драчыку. Так.

Калі я часам пытаўся ў Хвёдара і Зьмітрука, навошта такі тарарам, дык яны мне на гэта:

— Гэтага не абмінеш. Такім чынам выяўляецца хто нашы, а хто ня нашы. У рэволюцыі заўсёды гэтак.

Выйшла, што маладыя мяне, старога, вучылі. Я на іх ня крыўдзіўся. Яны падабраце вучылі мяне. Хацелі граматынага чалавекі ў справу ўцягнуць. Так.

У выніку ўсяго гэтага з'арганізавалі спачатку малочнае таварыства, рыхтаваліся да арганізацыі меліорацыйнага таварыства, гаварылі пра пажарную каманду і яшчэ шмат аб чым. Так.

Каб апісаць падрабязна як з'арганізавалася малочная арцель, дык на гэта патрэбна спецыяльная кніга земскага, але мне ўжо сёмы дзесятак пайшоў і не паспею.

Многа было клопатаў з начальствам, пакуль дасталі лесу на будову, рубка, возка, будаваньне і г. д. і г. д. Гуртам збудавалі невялічку хатку для малочнага т-ва, купілі машыну, розныя прылады, нанялі майстра і давай фабрыкаваць масла. Так.

Люба было глядзець як па некалькі разоў на дзень гайдачанкі насілі малако ў таварыства, як адзін малады дзяцюк (у мястэчку вучыўся) мерыў малако, правяраў на аналіз і запісваў. Я памагаў яму сваёй граматынасьцю рахункі правяраць. Павесялелі бабы і дзяўчаты. Зьбіраюцца каля новай хаткі, гу-га! гу-га! кепікі строяць і туды і сюды. Раздабрухаліся і нашы мужчынкі. Лагода ў вачох з'явілася. Старшынёю таварыства ніхто іншы, як Антось Драчык. Так.

Трэба прызнацца, кулакі не насілі малака ў таварыства. Яны хадзілі навокал новай хаткі панурья і злосныя, як ваўкі, высьмейвалі людзей і трывожылі, як толькі маглі:

— Вас абкрадуць. Ні самі малака есці ня будзеце, ні грошай мець ня будзеце.

Аж пазелянелі яны, пад назваю кулакі, за гэты час.

Хвёдар і Зьмітрок тымчасам сваё робяць: пачалі гаварыць пра хату-чытальню з кнігамі, газэтамі і радыё, пра колгас. Так.

Сходы, як сходы. А вось адзін сход, трэба прызнацца, варта тут хоць трохі апісаць.

На гэтым сходзе ў Марцінавай хаце Хвёдар зрабіў даклад аб тым, каб арганізаваць у Гайдачанах колгас. Судакладчыкам выступіў Зьмітрок. Я выступіў, тоісь, запісваў як сакратар. Так.

Потым выскачыў Антось Драчык. Ён гаварыў коратка, але моцна. Кожнае слова лезла ў галовы гайдачан, як жалезны цэвік. Трэба прызнацца, што я запісваў слова ў слова. Драчык так крычаў:

— Таварышы! Даўно пара! Чаму мы дагэтуль марнелі? Чаму? Правільна сказаў таварыш Хвёдар! Шчыра гаварыў таварыш Зьмітрок! А я, таварышы, люблю правільнасьць! Люблю шчырасць! Люблю і да сьмерці любіць буду!

Тут з гайдачанскага натоўпу бухнулі галасы:

— Ведаем тваю гультайскую шчырасць!

Голас Антона Сініцы.

— За шчырасць нагу табе выкруцілі!

Голас Янкі Фалькевіча.

— І галаву адкруцяць!

Голас Сымона Гарбачыка.

— Ціха вы там! Вывядзем са сходу!—пагражаў крэздыумскі Хвёдар.

Калі трохі супакоіліся, зноў грывнуў Драчык:

— Гэтым кулаком-крывапійцам не падабаецца, што мы лепшаму жыць захацелі? Ём хочацца, каб нашыя бабы вечна ім задарма жыта жалі? Ём хочацца, каб за пазычаны вясною пуд бульбы ім вечна касілі?

Драчык стукнуў сабе кулаком у грудзі і з яшчэ большым азартам закрычаў:

— Ц-ис! Больш гэтага ня будзе! І мы па-людзку жыць хочам! І мы!..

Тут яго голас пагануў у кулацкіх галасох. Кулацкія вочы гарэлі ненавісным контррэволюцыйным агнём ворагаў Савецкай улады. Так. Яны скрыгалі зубамі і перакрыквалі адзін аднаго:

— Гульгай!

— П'яніца!

— Паншчыну вярнуць хочаш!

— Ты-ж сам на каленях жыта прасіў вясной!

— Не няволім! Ня хочаш, не бяры!

— Вось і падзяка за дабро!

— Мы працуем, дык і маем!

Тут прэзыдыумскі Хвёдар загадаў:

— Вывесьці іх адгэтуль!

Кулакі вышчарыліся:

— Ты малакасос, ня брыкайся!

— Старэйшыя мы за цябе!

— Самі пойдзем!

І шапнуўшы нешта двум-тром, Фалькевіч, Сініца і Гарбочык выйшлі са сходу.

Зноў Драчык узяўся за сваё слова:

— Таварышы! Ня слухайце, што свалата брэшыць! Кулакі баяцца, каб у іх зямлі не адрэзалі. Ім неспадручна, каб у нас быў колектыў. Яны ня хочуць траціць дармавых парабкоў! Сягонья-ж трэба пісацца ў колектыў! Зараз! Чакаць няма чаго! Хвёдар і Зьмітрок кажуць, што ў нас будуць машыны! Лягчэй будзе жыць! Пішэцеся!

Проста ён гаварыў і коратка. Гаварыў ад усяго сэрца. Так.

Цікава было ў тых хвіліны глядзець на яго самага (я глядзеў). Ён увесь як-бы новым, іншым чалавекам стаў. Вочы наліваліся полымем рэволюцыі. Іскры сыпаліся з яго вачэй ва ўсе бакі, на ўвесь гайдачанскі сход. Людзі гарэлі, тупаліся ў цеснай хаце і таксама ірваліся гаварыць. Постаць Драчыка ў той час выпрасталася. Няпрыкметна была яго крывая нага, выкручаная за шчырасьць. Босыя, чорныя, патрэсканыя ногі стаялі моцна. Так. Пават парваная кашуля яго выглядела прыгожым убраньнем. Вось як чалавека перай-

начвае шчырасьць. Вось калі яго шчырасьць, над якою з малых год зьдзекваліся людзі, знайшла водклік у сэрцах гайдачанскай беднаты.

Гайдачане крычалі:

— Ура, Драчык!

— Правільна!

— Малайчына Антось!

— Сыл яшчэ!

— Во так!

— Лоўка!

Драчык больш гаварыць ня мог. Усхваляваўся, успацеў.

— Дайце мне сказаць!—прасіў адзін з грамады.

— Слова просіце, таварыш Лаўронак?—запытаўся прэзыдымскі Хвёдар.

— Ня слова, а сказаць хачу! Многа слоў! Адным словам апрача кароткай лаянкі нічога ня скажаш!

Хіхікнулі па кутох людзі.

Прэзыдымскі Хвёдар тонка ўсьміхнуўся.

Тут я ня выцярпеў, паправіў акулеры на носе, падняўся з сакратарскага месца і давай пэдагогічна тлумачыць Лаўронку, што такое за яно—«слова» на рэволюцыйных сходах:

— Слова ня значыць адно, тоісь, слова, а, трэба прызнацца, многа слоў. Так. Я гэта, каб іншыя ведалі з пэдагогічнага і адваротнага боку. Так. Калі прэзыдым дае слова, дык...

Прэзыдымскі Хвёдар пацягнуў мяне за рукаво. У мяне ў горле перасохла і я сеў. Так.

Увесь сход зарагатаў. Сьмяяліся ўсе і ў прэзыдыме. Толькі я адзін сур'ёзна маўчаў і ўзяўся рукою пацягваць сваю сіваю бараду, нібы яна была вінавата...

Прэзыдымскі Хвёдар ледзь супакоіў сход і сказаў:

— Слова даецца таварышу Лаўронку!

Я заўважыў раней, што з гэтым Гаўрылам Лаўронкам вёў каля дзвюх пашаптушачкі Антон Сінца. Я цяпер навастрыў вушы і нацэліўся пяром у паперу. Так. Тым часам Гаўрыла Лаўронак соўваўся бліжэй да прэзыдымскага стала. Ён праціскаўся сьпешна адным бокам і другім, туды і сюды. Ён прабіваў сабе дарогу праз жывы густы і камлісты лес гайдачан і гайдачанак. Так. Яго чырвоныя ад натугі вочкі былі вільготныя.

Здаецца, зараз плацаць пачне. Зморшчаны твар маленькі, рэдзенькія вусы і бародка скалмачаныя, сьмешныя. Сам у залатаным кажуронку, у лапцёх на босыя ногі. Адсапнуўся ён, як пасля цяжкай працы, і пачаў гаварыць ціханька, як сакрэт, мурлычачы па кацінаму:

— Браткі. Мы ўсе добра ведаем, што савецкая ўлада хоча нам добра.

А тут крыкі:

— Нічога нячуваць!

— Галасьней!

— Не гаўрыль, Гаўрыла!

Лаўронак аглядаўся па бакох, разьняў рукі як для бласлаўленьня народу і змоўк. Пры гэтым зірнуў на прэзыдыумскі стол жаласьлівымі вачыма. Трэба прызнацца, яму дапамог прэзыдыумскі Хвёдар:

— Гавары ў голас, моцна гавары, таварыш Лаўронак! А вы там цішэй!—зьявруў Хвёдар да масы.

Гайдачанская маса навастрыла вушы. Над людзкімі галавамі стаяў снім воблакам махорачны дым. Было душна. Усе так разапрэлі, што пот цурком ліўся па тварах.

Лаўронак выцер пот з твару рукавом і давай настаўляць свой галасавы струмэнт: хмык-хмык-хмык. Гэта ён так кашлянуў. Ад хмыканьня ён перайшоў у рэзкі пісклівы крык. Так. Вось ён пачаў:

— Браткі! Савецкая ўлада дбае аб нас! Мы ёй вельмі ўдзячны! Колектыў, гуртам, талакою працаваць можна і добрая рэч гэта. Але хто яго ведае? Жонкі нашы пачнуць сварыцца між сабою, не падзеляцца. Раз! Ды мужчыны самі, хто іх ведае, адзін направа паверне, другі налева. Два! Ды наогул можа будзе зайна. Гавораць-жа аб гэтым, што Польшча на нас ідзе. Усіх, кажуць, колгаснікаў перарэжуць. Тры!

— Маніш!—крыкнуў Драчык.

— Лаўронак правільна кажа!—запішчэла некалькі баб.

— Дык вось, браткі, я і кажу. Пачакаем з колектывам! Набачым, як іншыя будуць рабіць. Гэта чатыры! Мы-ж, ды нам, ды гэта-ж ёсьць людзі разумнейшыя за нас! Ніхто-ж сабе кепскага ня хоча. А то кажуць, ды мала што кажуць? Я чалавек цёмны. Гавораць, што паншчына вернецца да нас.

Раз! Ды там бабы будуць агульнымі ў колектывах. Два! Ды я... што я? А вось, што выгналі са сходу нашых суседзяў, кепска зрабілі. Тры! Што-ж яны? Яны працуюць, дык і маюць. Пры савецкай уладзе так не палагаецца выганяць людзей. На то слабодна нам дана, каб кожны мог слабодна казаць. Раз! А з колектывам, я кажу, трэба пачакаць. Два! Пасьпеем! Зямля ад нас не папыве з-пад ног, а будынкі не ўцякуць, як стада авечак. Тры!

Увесь час прамовы Лаўронка Антось Драчык і яшчэ хтосьці крычалі:

— Сволач!

— Падкулачына!

— Кулакі падкупілі!

— Вон яго, Гаўрылу!

— Вон!

А Лаўронак, як увайшоў у стос, дык мог-бы гаварыць і да раніцы. Ён гаварыў.

— Браткі! Зноў кажу, трэба пачакаць. Раз!

— Два»...—грымнуў Драчык над самай галавою Гаўрылы, схапіў прамоўцу за каўнер і павалок да дзвярэй. Той драпаўся рукамі, брыкаўся нагамі—нічога не памагло.

Трэба прызнацца, шум стаяў вялікі. Хто сьмяецца. Хто лаецца. Хто за Лаўронка. Хто за Драчыка. Крычалі ўсе. Як-бы на гайдачан шаленства напала, нейкі дурнап'ян. Як ні стараўся прэзыдыумскі Хвёдар, а гайдачан супакоіць ня мог. Колектыўную справу адлажылі да чарговага сходу.

Пасьля гэтага гайдачане былі ўзварушаны некалькі дзён. Крычалі, спрачаліся. У людзей раскруціліся языкі. Нават самыя маўклівыя загаварылі. Нібы здарылася нешта такое, што бывае раз у сто год. Так.

Толькі я стараўся ня блытацца ў гісторыю. Мая хата з краю і гэтак далей. Трэба прызнацца, я толькі зьбіраў матэрыял для сваёй кнігі. Цёплыя дні, пагодныя і ясныя, як люстэркі, ішлі павольным крокам. Падсоўвалі другі сход аб колектыве. Так.

У гэтыя дні ні Антон Сініца, ні Сымон Гарбочык, ні Янка Фалькевіч, ні Гаўрыла Лаўронак людзём на вочы не паказ-

валіся. Кожная з вышэйуспамянёных асоб сядзела ў сваёй
пачыліне, скрыгатала зубамі ды толькі думала аб адным: як
апомяцьціць гайдачанскай беднаце. Так.

На куткох вёскі разлягаліся тры хутары-павучкі. Добрыя
дамы з вэрандамі, з бэзам пад вокнамі, садочки. Сытая ма-
лочная скаціна, добрыя коні, у стайні, маляваныя брычкі.
Кожны хутар—каля дваццаці дзесяцін зямлі ў адным кавалку.
Падобны былі гэтыя тры хутары адзін да аднаго, як тры даж-
джавыя кроплі. Так.

Трэба прызнацца, гэтыя хутары належалі да трох вышэй-
памянёных, тоісь, Фалькевічу, Гарбочыку і Сініцы. Заўсёды
ў госьці хадзілі яны толькі адны да адных. З вяскоўцамі мелі
выключна гаспадарчыя справы: касьба, жніво, служанка, пастух,
парабак, адработак за розныя пазыкі—і ўсё. Так.

З даўных часоў вяскоўцы прывыклі да хутаран. Як вёска,
так і хутары, называліся Гайдачаны. Так.

Спачатку рэволюцыі я наглядаў за гайдачанамі. У адносінах
паміж вяскоўцамі і хутаранамі ўгледзіў цікавую рэч. Ня было
ніводнага вышадку, каб вяскоўцы з хутаранамі разам радава-
ліся-б, альбо разам сумавалі. Калі хочаш ведаць хто з кім у
прыязні, якія людзі злучаны ў адну масу, глядзі хто з кім
разам радуецца, хто з кім разам сумуе. Так.

Гэта бывае тады, калі шчасьце адных зьяўляецца шчась-
цем другіх, калі гора адных—гора другіх. І вось паміж вяс-
коўцамі і хутаранамі было з адваротнага боку: шчасьце адных
было горам другіх, гора адных—шчасьцем другіх. Так.

Вяскоўцы і хутаране ўпадзіліся старасьвецкім шалям: адзін
канец у гару, другі ўніз—і наадварот. Так.

Дайце лічыць на пальцах.

Першы палец. Бальшавікі забралі ўладу ў свае рукі—рада-
валіся вяскоўцы, сумавалі хутаране.

Другі палец. Прышлі немцы—радаваліся хутаране, сумавалі
вяскоўцы.

Трэці палец. Бальшавікі зноў вярнуліся—радаваліся вяскоў-
цы, сумавалі хутаране.

Чацьверты палец. Прышлі польскія паны—радаваліся хута-
ране, сумавалі вяскоўцы.

Пяты палец. Прагналі паноў—радаваліся вяскоўцы, сумавалі хутаране.

Вось і пяць пальцаў выйшла—адна рука. У гэтай руцэ вы знойдзеце неаднолькавыя радасці і смуткі людскія.

Але вернемся да трох хутароў. У летнія ночкі пасля сходу ня спалася хутаранам. Ад хутара да хутара вастрыў пяткі Гаўрыла Лаўронак. Падміргне чырвонымі вочкамі аднаму, шапярне слаўцо другому, лезе намазаным языком да трэцяга і зноў спачатку. Так.

Ціхія былі гэтыя ночкі, тоісь, у прыродзе.

Заўсёды з лета на восень у нас такія ночы бываюць. У гэты час я ня сплю. Вылезу белаю барадою ў цёмную ноч і сяджу пад бярозай. А ноч цямнюткая, што проста на самага сябе наткнешся і не заўважыш. У вокнах даўно няма сьвятла. Людзі сьпяць. Сьпяваюць пеўні. Калі-ні-калі брахне сабака. А цяп-льнь такая, што проста на костачках соладзь праходзіць. Так.

Вось сяджу я, гляджу перад сабою і нічога ня бачу. Толькі слухаю, як шапочуць лісьця на бярозе.

Гляджу я так і раптам сярод цемры бачыць пачаў. Толькі што быў сьляным, а вось відушчым стаў...

У канцы вёскі нешта сьвеціцца...

— Што гэта?—крыкнуў я сам сабе.

Працёр вочы, зірнуў у другі раз...

Сьвеціцца... Падняўся ва ўвесь рост і вышаў на вуліцу.

Сьвеціцца...

А тут чую нехта крыкнуў:

— Пажар! Пажар!

Я разбудзіў хатніх і бягом на пажар, у бок малочнага таварыства. Тут толькі я ўспомніў, што ў гайдачанак няма яшчэ пажарнай каманды. (Хвёдар і Зьмітрок, праўда, аб гэтым гаварылі). Гайдачане бягуць у канец вёскі. Я тупаю разам з іншымі.

— Пажар! Пажар!

Страшныя гэтыя крыкі спалоху на вёсцы. Жудасныя вясковыя пажары. Людзі ня ведаюць што рабіць. Схопіць чалавек старыя лапці, а новы кажух пакіне агню. Выцягне старыя санкі, а ў хлеме застаецца скаціна. Бабы галосюць, гаспадары

рвудь сабе валасы і ня ведаюць што рабіць. Тым часам агнёвыя каршуны перакідваюцца ад страхі да страхі...

— Пажар! Пажар!

У мяне стрымліваецца дыханьне. Сэрца тук-тук-тук. Бось зараз выскачыць. Млеюць вочы. Рот у мяне разяўлены. Грудзі—кавальскія мяхі. Мне цяжка. Барада і то здаецца пудовай кудзелай. На маім карку ня шэсьцьдзесят, а сто шэсьцьдзесят год...

— Пажар! Пажар!

Гайдачане лямантуюць, войкаюць. Хто лаецца матам, хто чортам, хто богам. А хто скруціць гэтае психолёгічнае дабро чалавечай злосьці і страху ў адно цэлае.

— Пажар! Пажар!

Галасы хрыплыя. Я нібы сплю, а гэта ўсё сон. Хутка прачнуўся. Ва ўсіх дварох выюць сабакі. Папаў у паласу пажару, у крываваяркі круг... Гэта-ж калі пачнецца вецер, ды кінецца на вёску, тады... Страшна...

— Пажар! Пажар!

Крык слабы, слабы. Мне здаецца, што гэта нехта крычыць за вярсту адгэтуль. Крычу я сам... Галасы людзей зьліты ў адзін нясупынный дзікі лямант:

— Гу-гу-гу! У-у-ух-ух!

Слоў тут не разьбярэш. Але прыслухоўваюся ўсё пільней і чую каманду. Трэба прызнацца, зноў-жа Хвёдар і Зьмітрок верхаводзяць.

— Багром за бярвеньне!—крычыць Хвёдар.

— Яшчэ вады! Яшчэ!—грыміць Зьмітрок.

Полямя шугае. У людзей твары чырвоныя ад бляску. На вопратках грае водсьвет агня. Гайдачане мігусяцца, раскідваюць будыніну.

Я сеў воддаль ды гляджу. Трэба прызнацца, пакуль прыбег, надта змарыўся. Магу толькі адно рабіць—глядзець на пажар і зьбіраць матэрыял для кнігі...

Раптам я падскочыў на сваім месцы, нібы зямля пада мной ускалыхнулася.

Што-ж гэта такое?

У яркую чырвань агня рэзануў такі жудасны, нечалавечы крык, ад якога кроў у жылах стыне, валасы дуба становяцца і сэрца замірае.

— А-а-а-ай!!!

Усе кінуліся на гэты крык.

Чалавек ляжаў няпрытомны на зямлі, раскінуўшы рукі крыжам. Яго галава была акрываўлена. З аднаго вуха лілася кроў. Вочы зачынены. Твар да жудасьці белы.

Гэта-ж Антось Драчык.

Трэба прызнацца, у гэту хвіліну нехта кінуўся ад пажару найцекаў ўбок поля. За ім уздагон пусьцілася некалькі чалавек. Злавілі і прывялі. Другі чалавек быў ня менш белы за Антосю Драчыка. Вочы ў яго вылупленыя, нейкія пустыя.

Накінуліся гайдачане на чалавека і хацелі адразу кончыць з ім. Людзі аж пеніліся ад злосьці і абурэння. Хвёдар і Зьмітрок ледзь іх стрымалі.

— На гэта суд будзе!—сказаў Хвёдар.

— Савецкая ўлада з ім расправіцца!—тлумачыў Зьмітрок.— Самасудам ня можна.

Чалавека трымалі за рукі, а ён мармытаў:

— Я не наўмысьне... Памагаў тушыць пажар...

— А навошта ўцякаў?

— Спа-па-па-лохаўся...

— Можа ты і падпаліў?

— Не... не... н-н-не...

Яго ўсяго трасло. Дрыжэлі рукі, ногі. Увесь калаціўся, ляпаў зубамі. Так.

— Скажы, хто цябе падвучыў? Хутаране?

А чалавек усё тлумачыў:

— Я калом хацеў раскінуць тую сьцяну, а вось падкруціўся пад кол Драчык.

Ніхто яго тлумачэнням не верыў.

Добра ведаюць гайдачане Гаўрылу Лаўронка. Хаця ніхто раней ня думаў, што ён, такі слабун, здолен на гэтакі злаўчынак.

Тут я пакуль што спыню сваё апісаньне. Да другога разу. На пажары я так напалохаўся, што мне яшчэ і цяпер цяжка. Кожны дзень жонка халодныя кампрэсы да маея галавы прыкладае. Яна вельмі непакоіцца за маю галаву. Так.

Трэба прызнацца, я хачу тут падумаць, тоісь, выказаць адну думку. Вось яна. Язэп Крушынскі заўсёды любіць (і умеє) заграбаць жар чужымі рукамі. Ён вельмі рад, што з Антосем Драчыкам так здарылася паміма яго і на яго, Крушынскага, карысьць. Але гэта яшчэ ня ўсё.

Так.

«Леў Талстой» зачыніў кнігу і вышаў з пуні на гумно. Дажджа ўжо ня было. Неба праясьнілася. Сьвяціла сонца. Высока над лесам красавалася шматкаляровая вясёлка. Пасярод гумна, недалёка ад азяроду стаяла лужына—бліскучая, яркая. Нібы маленькі шматок неба адарваўся і ўпаў на зямлю. Водаль пасьвілася цялё.

Стары засунуў кнігу за пазуху, падняў акуллары на лоб, падшоў да лужыны і давай, як малое дзіця, цёпкацца па цёплай вадзе босымі нагамі і ў гэты-ж час любаваўся прыгожай, на паўнебе, вясёлкай. Жонка гэта заўважыла і крыкнула на ўвесь голас:

— Прастудзішся, памяло старое!

— Га?—адазваўся «Леў Талстой» і зірнуў у бок жонкі.

У яго вачох сьвяцілася надзвычайная лагоднасьць.

Вясёлка грала колерамі.

ТЭАТР У КУРГАНІШЧЫ

— Я пачаў ехаць уніз,—гаварыў аднаго разу Крушынскі айцу Дзімітрыю.—Страціў многа грошай. Трэба кінуць гэты рызыкаўны занятак. Хоць з вобыскам пашанцавала, нават і не падазраюць, але гэта ўсё да часу. Трэба асьцерагацца.

— Так, так. Асьцярожных і Бог сыцеражэ!

Крушынскі доўга раіўся з айцом Дзімітрыем.

Пасьля гэтага ў Курганішчы пачалася новая праца: з вялізарнага току выносілі снапы ў другі будынак і пад камандай гаспадара майстравалі ў такую «тэатр». Пашоў у ход вялікі запас дошак, які ляжаў на гумне пад паветкамі.

Архітэктурна і будова «тэатру» была лёгкая—з дошак зрабілі падмошкі для сцэны, будку для суфлёра. Было нарэзана многа кароткіх калодак, на якіх накладвалі дошкі. Такім чынам, былі гатовы крэслы для публікі: доўгія лавы.

Усё было зроблена ў два дні.

Крушынскі паехаў у блізкае мястэчка і згаварыўся там з драматычным гуртком, каб паставіць у Курганішчы спэтакль для сялян. Павінна была прыехаць і пажарніцкая духавая оркестра. Усё ішло як па масьле. Гаспадар зьездзіў у Менск і прывёз адтуль многа піва, гарэлкі і закусак для гасьцей. Ён сам пашырыў праграму вечару танцамі Стэфкі і дэкламацыяй вершаў стрыечнага брата, пролетарскага поэта Антона Цярэшкі. Стрыечны брат даў на гэта згоду.

Спэтакль павінен быў адбыцца ў нядзелю, калі ўсе суседзі вольныя ад працы. Пагалоска аб спэтаклі была пушчана шырокая. Па ўсёй ваколіцы Крушынскі разаслаў запрашэньні.

Рыхтаваліся цэлы тыдзень. Сам гаспадар нічым іншым не займаўся. Таксама настаўніца была на гэты час зволена ад працы з дзецьмі. У падрыхтоўцы да спэтаклю яна была галоўнай памочніцай Крушынскага. Яны разам меркавалі, разам аглядалі работу, разам апрацавалі програму. Стэфка была гэтым усім шчыра захоплена. А гаспадар захапляўся Стэфкай... Ён гатоў быў кожны тыдзень ладзіць спэтаклі, але разам з ёю без контролю жонкі.

Крушынскі любаваўся кожным рухам Стэфкі, кожным яе словам, выконваў усе яе проекты. Ён і тут займаўся агітацыяй. У гэтыя дні завірухі і дзейнасці ён часта гаварыў Стэфцы аб новай, вольнай жанчыне:

— Адно з найвялікшых дасягненняў савецкай улады—гэта вызваленне кабет. Не вызваленне яе ад працы, бо яна цяпер працуе ня менш мужчыны, займаецца часам такой працай, якой раней толькі мужчына займаўся,—але тут ёсць большае: вызваленне духу кабет. Яна цяпер вольная рабіць такія ўчынкі, пры якіх раней называлі-б яе брыдкімі імёнамі. Цяпер муж ані пікні! Захацела жонка—і кідае мужа, і жыве як хоча і з кім хоча. Цяпер дзяўчыне ня жыцьцё, а рай. Вы можаце рабіць, што хочаце—і ніхто вам слова ня скажа. Каб мы вась палюбіліся, дык ніхто нам, Стэфка, не забараніў-бы жыць, як нам хочацца.

— Ого!—засьмяялася Стэфка.

Крушынскі заглядаўся на яе беленькія, дробныя зубкі. Гладзіў яе па валасох. Пробваў абнімаць, але яна высльізнула з яго рук, твар яе зрабіўся строгі, і яна чужым голасам гаварыла:

— Толькі бяз рук.

Калі аднаго разу пацалаваў яе, дык яна пачырванела і злавалася на яго некалькі гадзін.

— Папробуйце ў другі раз так зрабіць, Язэп Сымонавіч, дык пані Ганьне скажу!—пагразіла яна і махнула на яго пальцам, нібы дарослы чалавек на малое дзіцё.

Тады ён пачаў «агітацыю» трохі іншага характару:

— Трэба ўмець уваходзіць у новае жыцьцё, многія гэта ўмеюць, а яшчэ большая частка ня ўмее. Напрыклад, вы, Стэфка, хоць і маладая дзяўчына, хоць выгадаваліся, можна

сказаць, на агні Кастрычніка, аднак рэволюцыя вам нічога не дала. Вы—адсталы элемент...

«Адсталы элемент» на гэта яму нічога не адказваў, але калі Крушынскі пацалаваў Стэфку другі раз, яна ня была ўжо такая строгая, толькі зьлёгка шлёпнула яго на губах.

Яна не ўваходзіла ў спрэчкі супроць яго разважаньняў і толькі ціха напявала песенькі.

Крушынскі пачаў надаваць песням вялікае значэньне. Ён адчуваў, што песні Стэфкі адносяцца да яго.

Стэфка часта пела:

Понапрасну, мальчик, ходишь,
Понапрасну ножкі бьеш...

Тады Крушынскі хмурыўся, быў вельмі незадаволены. Але зтое рабіўся бадзёрым, калі яна пераходзіла да другой песні:

Если красавица губки надует,
Тот не мужчина, кто не поцелует.

Пры такіх сьпевах ён пераконваўся, што «адсталы элемент» ня вельмі ўжо адсталы. Усё наладжвалася як лепей ня трэба. Але Стэфка зараз-жа аблівала яго ружовыя надзеі халоднай вадою новай песні, якая канчалася словамі: «Кого люблю, того здесь нет». Тады ў Крушынскага твар рабіўся пахмурным, незадаволеным, строгім. І Стэфка, каб паправіць кепскае ўражаньне, зацягвала ўрываак з іншай песні:

Как люблю я вас,
Как страдаю я...

Пад чарамі гэтых слоў у Крушынскага вочы зноў задаволены зьзялі і ён дамагаўся абняць Стэфку.

Тады Стэфка давай свой «рэцэртуар» спачатку...

За гэтыя дні Стэфка пачала адчуваць у сябе нейкую захаваную сілу—уладу над такім чалавекам, як Крушынскі. Дзівілася яна гэтай «сіле», як той казачны асілак, які сіднем сядзеў на адным месцы трыццаць тры гады і ня мог увесь час крануць ад слабасьці ні рукой, ні нагой, а раптам пачаў падкідаць у неба жалезную булаву ў сто пудоў.

... У мяне нешта такое ёсць... Нешта такое, што кідае Крушынскага ў гарачку і холад.

Ёй вельмі прыемна, што знайшла ў сябе такі цікавы, незразумелы ёй самой скарб. Ігра з Крушынскім ёй спадабалася. У працягу кароткага часу яна налаўчылася «граць» ня горш за сталую «красуно», якая «зубы зьела» у фліртах.

Кожны яе рух, кожны сьмяшок, кожны бліск вачыма і зубамі быў разьлічаны на эфэкт.

Яна ведала, што Крушынскаму падабаецца яе тонкая ножка—і як-бы незнарок выстаўляла ножку.

Аб спэтаклі ў Курганішчы была прыслана ў газэту «Савецкая Беларусь» корэспондэнцыя «Льва Талстога». Яна была напісана на поўаркушах паперы, разьлінаванай на вузкія слупкі:

СВЯТЛО ў ГЛУХІМ КУТКУ.

Спэтакль для сялян на хутары Курганішчы.

Так. З кожным годам наша культура на вёсцы расьце і пашыраецца. Так. Калі пры окупацы Беларусі белапалякамі нават у Менску беларускія спэтаклі адбываліся вельмі рэдка, бо цензура забараняла бадай усе беларускія п'есы, лічачы іх небяспечнымі для паноў, бачачы ў іх зьмесьце прызывы да паўстаньня супроць белаі шляхты і белых магнатаў, заўважаючы паміж радкоў беларускіх п'ес рэволюцыйнасьць і бунтарскасьць беларускіх працоўных мас, дзяды і прадзеды якіх адбывалі прыгон у тутэйшых паноў (як вядома з нашых газэт. Так.), цяпер, дзякуючы савецкай уладзе і камуністычнай партыі, беларускія п'есы ставяцца ня толькі ў Менску, дзе працуе такая вялікая культурная адзінка, як Беларускі акадэмічны тэатр (у Маскве ёсць і беларуская тэатральная студыя, з газэт. Так.), з беларускімі п'есамі знаёмяцца ня толькі на розных гарадох і мястэчках нашай рэспублікі, але нават на глухіх вёсках. Так.

Беларускія партызаны, якія пры польскай окупацы хаваліся на лясах, пераймалі на дарогах польскіх паноў і жандараў, змагаліся з імі, дапамагалі Чырвонай арміі выганяць іх з межаў многанакутнай краіны, ведалі за што змагаліся: за свой добра-

быт, за развіццё культуры працоўнага люду. Партызаны не дармо працавалі. Так. Вось і вышкі. Так. Гэтымі днямі на хутары Курганішчы (адна з самых паказальных культурных гаспадарак) быў наладжаны для ваколільных сялян вечар. Так. Спачатку выступіў з чытаньнем сваіх працоўных вершаў беларускі паэта Антон Цярэшка. Многа гучных воплескаў ён зарабіў за сваю ўдалую пролетарскую проклямацьцю. (Тоісь, дэкламацьцю. Так). Я-бы ўставіў сюды яго вершы, але газэтны артыкул не дазваляе. Так.

Пасьля дэкламацыі прайшоў нумар танцаў менскай вядомай балярыны, настаўніцы ў Курганішчы—тав. Стэфкі Вярбіцкай. Пад гучныя воплескі працоўнай публікі яна танцавала працоўную «лявоніху» і «казачка». Так. Пры гэтым выконвала танцы на сваіх музычных інструмантах духавая оркестра пажарнікаў мястэчка N. Дзякую ім, музыкам—яны працавалі, не пакладаючы рук, часам, празьмеру стараючыся, нават перашкаджалі працоўнаму выконваньню. Так.

Пасьля музыкальна-люльнай часткі вечару была пастаўлена вядомая п'еса Ф. Аляхновіча «Калісь». Выбар п'есы вельмі ўдалы. Так. Гэта частка, тоісь, п'еса «Калісь», вельмі спадабалася працоўнай, комуністычнай і пролетарскай публіцы. Яна тоісь, публіка, не, гэта значыць, п'еса, маюе рэволюцыю 1905 году. Так.

Таварышы з рэдакцыі «Савецкая Беларусь»! Няўжо-ж вы ня ведаеце, што гэты слаўны 1905 год на зямельцы нашай быў афарбаваны крывёю рэволюцыянэраў? Я пэўны, што ведаеце і што некаторыя з таварышоў, як і я, памятаюць той слаўны і трагічны час, калі змагаліся за волю ўсе пакрыўджаныя. Так. Потым цар Мікалай крываваы, але газэтны артыкул не дазваляе слыніцца на гэтым.

П'еса «Калісь» выконвалася пад гучныя воплескі. Так. Гэта сьведчыць аб тым, што публіка з сялян успомніла тыя часы і ім, тоісь, ёй, працоўнай публіцы, вельмі спадабалася. Так. Інчай, чаго ёй было ў далоні ляскаць? Так. Некаторыя нават скардзіліся, што ад лясканьня рукі папухлі. А іншыя казалі, што лясканьне перашкаджала ігры. Артысты з мястэчка N, скуль і пажарнікі, тоісь, пажарніцкая духавая оркестра (вы там, таварышы з рэдакцыі, не наблытайце, прапускаючы мой

артыкул праз машыну). Так. Артыстыя вельмі добра выконвалі пастаноўку. Гралі, што называецца! Тоісь, яны былі так апра- нуты і нафарбаваны ў тварах, што ня толькі мы, але і яны— артыстыя—самі сабе не пазнавалі напэўна. Так. Пасля спэ- таклю Язэп Крушынскі, гаспадар, тоісь, Курганішча, зазваў і працоўную публіку, і працоўных артыстаў на сытнюю, працоў- ную вячэру. Так. Было і таварыскае працоўнае піва. Гулянка скончылася аж пад раніцу, калі ўжо на ўсходзе чырванела зара, паламянела, як наш слаўны чырвоны сыцяг над чырвонаю зя- мелькай нашай. Так. Пісаў-бы яшчэ, бо аб гэтым вечары, тоісь, аб культуры на вёсцы, можна пісаць на цэлыя томы, але га- зэтны артыкул не дазваляе. Так.

Пры гэтым маю гонар, тоісь, я маю гонар, пераслаць вам, таварышы «Савецкай Беларусі» першы том сваіх новых твораў на белмове. Перайшоў з расійскай мовы на беларускую, ня гле- дзячы на розныя жарты і кпінкі белай контррэвалюцыі. Я ўпэў- нены, што як яны, тоісь, мае творы, праскочаць праз вашу рэ- дакцыйную пролетарскую машыну друку, яны зробіцца гладкія і цікава іх будзе пачытаць. Так. Гавораць-жа, тоісь, ёсьць такая пагаворка: «адна скаціна руб і палціна». Так. Гонарару я не патрабую. Можаце аддаць гонарар рабоча-сялянскай інспэк- цыі, тоісь, на розныя там дабрафлёты. Так. Толькі надрукуйце як найхутчэй, бо многія з маіх чытачоў кажуць, што яны ахво- ней будуць чытаць мае творы на друкаванай паперы, чымся на пісанай паперы. Так. Нашы вёскі кніг ня маюць. І прашу вас, паважаная цётка Рэдакцыя, тоісь, таварышка Рэдакцыя, звяр- неце ўвагу на маю пісаніну. Я пішу не на сваю карысьць, а на карысьць Рэспублікі. Так. Надрукаваную кнігу вы мне пры- шлеце па адрасу: Вёска Гайдачаны. Мірону Гарбочыку. Мары- наўскі сельсавет. Так. Гарбочыкаў, тоісь, такіх прозьвішчаў у нас многа, дык патурбуйцеся прыпісаць і маю клічку «Леў Талстой». Я не саромлюся гэтага імені. Не саромцеся і вы. Ча- каю. Мірон Гарбочык, або, як людзі кажуць, «Леў Талстой».

У газэце была надрукавана гэта корэспондэнцыя ў перароб- леным і скарочаным выглядзе. Газэтны працаўнік, відаць, не нашкадаваў свайго часу, каб выправіць стыль «Льва Талстога». Рэдакцыі важны быў той факт, што па глухіх мясьцінах Бела- русі ёсьць сялянска-культурнікі, якія пакладаюць шмат энэргіі

дзея нашырэння культуры сярод працоўных. Буйным шрыфтам красавіўся новы заглавак:

ЯК НАЙБОЛЕЙ ТАКІХ ЯЗЭПАЎ КРУШЫНСКІХ!

Дзея заахвочвання ў культурнай працы на вёсцы газета не пашкадавала яскравых выказаў і шчырай пахвальбы па адрасу Крушынскага.

У гэтым напрамку была перапрацавана карэспондэнцыя «Льва Талстога» за подпісам «Селянін Мірон Гарбочык».

Была цёплая ноч.

Стэфка сядзела на ганку і глядзела перад сабою. Ад стомленасці на спектаклі яна не магла спаць ужо другую ноч. Думкі хадыром хадзілі. Трэба як найхутчэй напісаць ліст да цёці, якая жыве ў адной з расійскіх губэрняў у правінцыі.

А вось Стэфка ўсё ня можа пісаць. Як толькі бярэцца за пяро, дык зараз-жа сьлёзы туманяць вочы, пачынае хваляцца і пяро выпадае з рук. Яшчэ і цяпер зьвініць у вушох бравурная музыка местачковай пажарнай оркестры. Яшчэ і цяпер, як задумаецца, дык здаецца, што вакол чуваць п'яныя галасы «публікі», якая пасля спектаклю вячэрала ў Крушынскага.

Сьвецяць зоркі. Міргаюць задумёнай ціхай ночы, нібы тысячы вачэй. Пяюць пеўні. Цераклікаюцца між сабою павуны з вёскі з павунамі на хутары. Яны граюць на поўнач птушыны марш. Зноў ціха. Так ціха, нібы ўся зямля застывае ад вялікай зморанасці за летні дзень. Пасярэдзіне неба блішчыць накалёная да чырвона падкова. Месячны водсвят сьцелецца яркімі палосамі між будынкаў. Пахне кміпам і жытняй саломай.

Трэплюцца непакорлівыя валасы Стэфкі. Яна іх кожную хвіліну напраўляе на лоб, а яны казлычуць вочы, ня могуць супакоіцца. Ветрык носіць па дзядзінцы саломінкі. Ледзь чутна шуршаць яны, і здаецца Стэфцы, што хтосьці ходзіць па-за сьценамі будынкаў, крадзецца сюды, бачыць яе на ганку...

Стэфка паднялася, асьцярожна і павольна адчыніла дзьверы, каб ня рыпелі, засунула жалезны засаў і праз цёмную кухню прабіралася ў алькерык. Каля дзвярэй свайго пакоіку спынілася. З спальні Крушынскіх чуваць было храпеньне гаспадара. Яго сон—здаровы і спакойны.

Стэфка ўвайшла ў пакоік, запаліла невялічкую газавую лямпачку і села за стол.

Тут, праз тонкую дашчаную сьценку, якая аддзяляла яе пакоік ад спальні гаспадароў, храпеньне Крушынскага яшчэ больш глушыла цішыню дому. Гэта храпеньне надавала настрой ціхай, сытай, спакойнай прытульнасьці.

Яна пачала пісаць. Пісала доўга. Каб атрамант хутка высыхаў, Стэфка кожны сьвежа-напісаны лісток трымала над шклом лямпачкі, ад чаго папера прыпякалася, жоўтыя плямачкі выступалі на пісаніне і пах атраманту і прыпечанай паперы казляталі ноздры. Пачало ёй здавацца, што гісторыя, якую яна апісвае ў лісьце да цёці, здарылася колькі год таму назад, што гэта толькі ўспамін з тых часоў, калі яна была яшчэ малечкай.

Стэфка ўсьміхнулася, пасля ўздыхнула і давай нячутным, нутраным голасам чытаць напісаны ліст:

Дарагая цёценька, Аграфена Макараўна!

Выбачайце, што я вам так доўга ня пісала, мая любая, мая добрая, мая цяплявая... Апошні ліст я вам пісала, калі яшчэ была з бацькамі. Цяпер я ў Менску ня жыву. Я цяпер самастойная асоба. Зрабілася настаўніцай. Жыву на хутары, займаюся з дзецьмі. Гэта я-то жыву ў глухім месцы! Я-ж да гэтага ня прывыкла... Але што-ж рабіць! Бацькі цярпелі годлад. А вось нядаўна я ім 20 рублёў паслала. Я вам у тым пісьме ня пісала, што маці ўжо зусім асьлепла. Доктары сказалі, што ніякай надзеі няма на тое, каб яна выздаравела. Бацька такі самы. Доктары кажуць, што ён ужо назаўсёды вар'ятам застаецца. Маці часта гаворыць, што лепш было-б, каб ён памёр. А мне так шкода папы, што я вось пішу вам, цёценька, і плачу. Ня плачу, а сьлёзы неяк самі коцяцца па шчоках. Вось і атрамант расплыўся ад салонай кроплі. Выбачайце, цёценька, што я вам такія сумныя рэчы пішу. Вам-жа самой так цяжка жывецца...—бяз дзядзі. Цяпер у бацькоў адна Бронька бедная працуе, бо маці нічога рабіць ня можа. Бронька пісала мне, што сёлета ў нашым садзе вялікі ўраджай на яблыкі. Груш ані няма. Можа як прададуць яблыкі, дык будзе ёй на зімовае паліто. Пакуль што я ў сваім лісьце

да мамы прасіла, каб Бронька сабе ўзяла 5 р. з тых 20 р., што я ім паслала. Прозьвішча майго гаспадара—Крушыцкі, а хутар завецца—Курганішча.

І ведаеце, мілая цёценька, мне тут зусім ня нудна. Я вельмі паправілася на добрых харчох, бо яны людзі багатыя і не шкадуюць яды. Сам гаспадар вясёлы чалавек, часта жартуе са мною. Затое гаспадыня крывіцца, вечна незадаволена. Ці можа яна зайздросьціць мне? Я лічу сябе яшчэ малой дзевачкай. Два дні таму назад у нас тут, у Курганішчы, адбыўся спэтакль. Было так весела. Я выступіла на сцэне з танцамі. Памятаеце, цёця, я з самых малых гадоў любіла танцаваць. Вы самі гаварылі, што з мяне выйдзе балерына. У Менску ёсць пры тэатры балетмэйстар Аляксютовіч, дык ён, пабачыўшы, як я танцую, тое самае сказаў. Тут, у глушы, я праславілася сваімі танцамі на ўсю ваколіцу.

Цяпер, цёценька, я вам раскажу вельмі цікавую гісторыю. Толькі слухайце, не палохайцеся, ня дзівіцеся і паверце мне, паверце ўсяму таму, што я вам пішу. На спэтакль прыехала з ваколіцы шмат народу. Прыехаў і агроном з раёну. Вельмі цікавы, інтэлігентны чалавек. Франт, хораша адзеты. Круглы, голены, гладкі твар. Завецца ён Іван Мацьвеевіч. Барады ранейшай у яго няма. Але, выбачайце, цёценька, што я забягаю наперад... Цярплівасьці няма, а вас прашу, мілая, майце цярдліваць. Я пазнаёмілася з агрономам. Ён буркнуў мне сваё прозьвішча. Шапавалаў,—сказаў ён. У мяне ў вачох пацямнела, як зірнула на яго. Вочы яго мне паказаліся такімі знаёмымі. Над левай брывёю невялічкі шрам... Я толькі здзівілася, што ён так растаўсьцеў. Ён на мяне скоса зірнуў і рукі ў яго задрыжэлі. «Дзядзя»,—крыкнула я.—«няўжо-ж гэта вы?!» «Не! Ня я»...—сказаў ён і язык у яго блытаўся. «Ці не памятаеце вы, Антон Сяргеевіч, як вы мяне на руках гоўдалі?»—запыталася я ў дзядзі (гэта быў ён). Памятаеце, цёценька? Кожны раз, калі я да вас у госьці прыяжджала, дзядзя любіў забаўляцца са мною.

Дзядзя пры маіх словах зьбялеў і ня ведаў, дзе дзецца. Хутка яго ня стала на спэтаклі. За ім было пагнаўся адзін сівы селянін, падобны выглядом да Льва Толстага і кры-

чаў: «Таварыш агроном! Мае рукапісы! Тоісь, ці друкуюцца?» Але дзядзя нібы і ня чуў гэтага крыку. Мой гаспадар, Крушынскі, вельмі хваляваўся, думаў, што агроном за штосьці на яго пакрыўдзіўся!

Дык вось, мілая цёценька, дзядзя жыве. Ён цяпер Іван Мацьвеевіч Шапавалаў. Колькі вам і нам усім каштавала сьлёз раптоўная яго «сьмерць». Вот-жа ён, злы чалавек, прыдумаў хітра. Памёр і кончана! Каб ня было ў вас дзяцей, мілая, дык раіла-б плюнуць на яго і ня шукаць. Але-ж вам цяжка жывецца, дык прыдзецца дастаць у яго сродкаў на ўтрыманьне малых. Спачатку думала паслаць Вам тэлеграму, каб зараз прыехалі сюды, але не хацелася, палохаць Вас. Сваім я пакуль-што ня пісала. Бывайце здаровенькі, мілая цёця! Чакаю вас! Прывітаньне ўсім! Цалую!

С. Вярбідкая.

У ГАРАЧЦЫ

Марцін не дапытваўся ў сваёй жонкі Мэры аб прычынах, чаму яна кінулася ў рэчку. Прычына яўная: яго бацька назваў яе «жыдоўкай».

Аб учынку Крушынскага Мэра яму не сказала. Яна баялася, каб Марцін, даведаўшыся аб гэтым, ня кінуў яе. Тады яна, анапапеная ўсімі, нідзе прытулку мець ня будзе. Аб падзеях у Марцінавай хаце болей не гаварылі яшчэ дзеля таго, што Мэра захварэла на гарачку.

У той самы дзень яна лягла ў ложка. Вечарам у яе пачаўся брэд. З яе нязвязных слоў на яўрэйскай мове Марцін нічога ня мог зразумець. Толькі час-ад-часу чуў зразумелыя для яго два словы:

«Рахмілька, Крушынскі».

Мэра ад гарачкі скідала з сябе коўдру. Твар яе гарэў, вочы блішчэлі чужым, няпрытомным блескам. Цяпер, калі жонка ляжала хворая і нават часам яго ёе пазнавала, Марцін не адыходзіў ад яе. Часта мяняў халодныя кампрэсы, якія прыкладаў да яе галавы.

Надзвычайная чуласьць, няпрывычная для простага селяніна, зьявілася ў Марціна да Мэры. Ён адчуваў, што цяпер, яшчэ болей, чым раней, любіць сваю жонку. Яна такая прыгожая... Раней ён гэтага не заўважаў... «Можа ня выжыве»... Стараўся выкінуць гэту думку з галавы.

— Няўжо-ж узрадуюцца яе сьмерці і мае, і яе бацькі?

Марцін выскачыў на некалькі хвілін да суседа і прасіў заарэгчы каня і ехаць па фэльчара ў мястэчка. Каля ног кру-

ціўся сабака. Ён зазлаваўся і ўдарыў сабаку нагою ў бок. Сабака заскавытаў, падкруціў хвост і адышоў. І раптам шкода зрабілася сабакі, і брыдка неяк.

Падышла суседка...

— Як жонка?

Марцін нічога не адказаў. Пабег у хату.

Суседка яму ўслед кінула галавою і завалюхала да другой суседкі з гатовай, сьвежанькай навіною:

— Марцін галаву страціў дзеля гэтай жыдоўкі...

Мэра нават ня чула, як Марцін мяняў кампрэсы на яе гарачым лобе. У хаце было змрочна. Да Марціна прышла яго малодшая сястра.

— Як бацька?—шэнтам запытаўся Марцін.

— Злудца, лае цябе, кляне...

— Зьбегай да Крушынскага, пазыч газы. Бачыш, мне прыдзецца сядзець пры ёй усю ноч. Газы няма. Во бутэлька! Хутчэй!

Дзяўчына пашла.

... А Мэра і ня ведала, ці сьветла ў хаце, ці цёмна. Перад яе вачыма нешта мітусілася. Яна сама хутка насілася нямаведама куды. Ёй здавалася, што яна—маленькая дзяўчынка.

Лета. Гарачы дзень.

Яна бегае па вуліцы недалёка ад кузьні.

«Мэра!» «Мэрка!»—крычыць з кузьні тата,—«скажы маме, што трэба паставіць самавар. Я зараз канчаю працу!»

Мэра ведае, што сьгоньня пятніца. Мама рыхтуе на шабас смачную халу. Цэлы тыдзень яны белай булкі, што заведца «хала», не каштуюць. А на шабас заўсёды ёсьць хала—смачная, жаўткам памазаная, чарнушкай абсыпаная.

У кожную пятніцу мама пячэ маленькія «халкі» для Рахмількі і Мэры. Яна, Мэра, кожны раз сварыцца з Рахмількам за «халку». Ёй усё здаецца, што ў яго большая і смачнейшая «халка».

Кожны раз у пятніцу тата раней канчае працу ў кузьні, каб пайсьці ў лазню. Пасьля лазні п'е гарбату і вельмі пацее. Успацелы тата такі сьмешны, нібы плача...

Марціян глядзіць на Мэру. Яна бармоча незразумелыя словы:
«Майн халэ! Майн халэ!» *.

— «Мэркелэ!»—заве тата,—«хадзі, тохтэрке **, сюды! На-
бярэш гарачых вугольляў і занясеш маме. Няхай самавар на-
ставіць».

Бацька загаварыўся з селянінам, які прывёз каня каваць,
і не глядзіць, як малая «Мэркелэ» бярэ гарачае вугольле
з горну. Яна сыпле гарачае вугольле сабе ў спаднічку і нясе
праз вуліцу з кузьні ў хату. Спадніца (зусім новая) наскрозь
прагарэла. Вугольле высыпалася на зямлю. Угледзеў тата
і крычыць:

— Ой, нарышэ Мэркелэ ***, новую спаднічку спаліла!

Селянін, які гаворыць з татам, зарагатаў так гучна, аж на
куры на вуліцы спалохаліся.

Мэрка заплакала горкімі сьлязьмі. Яе агарнуў жаль. Мама
кожны раз, калі Мэра выходзіла з хаты ў новай спадніцы,
чытала ёй доўгія чытанкі, як асьцерагацца, каб новую спад-
нічку—«крывавы пот таты»—не запэцкаць і не парваць. Мэрка
стаіць пасярод вуліцы і горка плача:

«Майн клэйдэлэ... Майн клэйдэлэ» ****

Дзьве старыя бабы заглядаюць у вакно Марцінавай хаты.
Як толькі Марцін зірне ў вакно, яны адскокваюць. Мэра ў гэты
час горка плача. Марціну жудасна. Ён прыкладвае ёй да га-
лавы сьвежы кампрэс. А яна праз сьлёзы бармоча: «клэйдэлэ,
клэйдэлэ».

... А вось і Рахмілька прышоў з хэдэра ***** у яго акрываў-
лены твар. Усе,—і тата, і мама, і суседзі,—спалохаліся.

— Хто цябе, Рахміэль, так параніў?—пытаецца мама.

— Рэбэ мяне біў,—кажа Рахмілька.—Я кепска маліўся ся-
гонья, дык рэбэ кіпцюрамі падрапаў мне твар.

— Рэхт!—сказаў на гэта бацька.—Вэрт! Ня будзь гоем,
дык рэбэ біць ня стане! Ты шчыра зарабіў!

* Майн халэ—мая хала.

** Тохтэрке—дачушачка.

*** Нарышэ Мэркелэ—дурная Мэрачка.

**** Майн клэйдэле—мая спаднічка.

***** Хэдэр—школа.

Маці абмывае Рахмількаў твар вядою, плача і шэпча:

— Зунэлэ... зунэлэ... *

Мэра ва ўсім спагадае маме: плача разам з ёю!

— Ціха вы!—крычыць тата.—У вас вочы на мокрым месцы!

Мэра сьлёз сваіх стрымаць ня можа: плача, шэпча разам з мамай:

— Зунэлэ... зунэлэ...

Сястра Марціна прынесла газы. Запаліла лямпу і пашла да хаты. Марцін адзін з хворай Мэрай, няпрытомнай ад гарачкі. Ён завесіў вокны тканінамі, каб зацікаўленыя бабы не заглядалі. Лямпа стаіць на сталі. Бледны водсьвет падае на твар Мэры: палова твару ў ценю, а палова асьветлена. Яна быццам двухістотная. Вока, што на асьветленай частцы твару, прыплюснута. Нібы вастрыя важа, спаміж прыпухлага ружовага вейка блішчыць чарната зрэнка. Другое вока—у ценю, у палахлівай таемнасці. Дзеля гэтага Мэра здаецца Марціну надзвычайнай істотай са сваімі незразумелымі словамі. Яна чужая. Таму ён яшчэ больш любіць яе... Яго бацька лаяў Мэру, назваў яе «жыдоўкай». «Бедная»—шэпча Марцін. Сьціскае кулак і ад злосьці.

... Мэра варочаецца з боку на бок. Ня ведае, дзе дзецца ад гарачыні. Скідае з сябе коўдру. Ёй здаецца, што сунулі яе ў гарачую печ. Яна смажыцца на вугольлях. Але вось дэзмухнуў ветрык—прыемны такі, з халадочкам. Так добра, ажна Мэра ўсьміхаецца. Яна—Мэра—малюсенькая, лёгенькая пярынка. Вецер нясе яе над мястэчкам, над старымі імшальнымі дахамі мещчковых хат. І Мэры зусім ня дзіўна, што яна не чалавек, а пярынка. Гэта звычайная рэч. Яна многа такіх пер'яў бачыла каля рэчкі, дзе гусі пасьвяцца—і яна такая. Яна ведае толькі, што калісьці яна была Мэрай. Тады галава яе была гарачая, а ўсё цела дрыжэла ад холаду. Яна ажна зубамі ляскала. Цяпер яна пярынка. І сьмешная рэч—Крушынскі гоніцца за ёю—за пярынкаю. Вось даганяе. Яна крычыць у вялікім спадоху.

«Крушынскі! Мужу скажу!»

... Чаго яна Крушынскага ўспамінае?

* Зунэлэ—сынчак.

Накрывае яе коўдрай і кладзе на галаву свежы компрэс.

Даўно мінула поўнач. Марцін стомлены. Ходзіць па пакоі, каб не заснуць. Вельмі спаць хочацца... Па сьцяне рухаецца яго цень—вялікі і пязграбны.

... Так. Бацька яе «жыдоўкай» назваў. Нічога страшнага няма ў гэтым слове, але бацька сказаў-жа так наўмысьне, каб вылаяць яе... маю любую жонку.

Марцін пабачыў на сьцяне аграмадны вялікі гаршчок: цень уласнага кулака. Гэтым самым кулаком ён хляснуў па твары роднага бацьку... А той, бацька яго, спачатку здзівіўся. Потым пахіснуўся, ледзь ня ўпаў...

— На старасьці лет зарабіў ад роднага сынка...— усхліпнуў ён, як малое дзіцё, і неяк сьмешна прысеў...

... Ён маленькі... сівенькі...

... Што-ж там, калі сказаў «жыдоўка», ня зьвеў ён жонку маю гэтым словам...

Ад злосьці на самога сябе Марцін голасна вылаяўся і стукнуў аб тапчан кулаком. Талерка, якая стаяла тут-жа, падскочыла на месцы і разьбілася на дзьве роўныя часткі.

У Марціна пры гэтым адпала злосьць.

Ён узяў у рукі абедзьве палавіны талеркі і, як-бы апраўдваючыся перад талеркай, сказаў спакойным, пацяшальным голасам:

— Заўтра склею.

Вось знаёмая дарога ў мястэчка. Мэра едзе да бацькоў у госьці. У яе на руках маленькі сыноч—ад Марціна.

— А можа ад Крушынскага?.. Не.

Яна добра памятае лік месяцаў...

Бацькі памірыліся з ёю. Нават тата стары глядзіць на яе добрым, хоць сумным вокам. А маленькі хлопчык на яе каленях перабірае ножкамі і ручкамі. Ён плача жаласьлівым галаском:

— Квэ-э-э... квэ-э-э...

— Усё добра,—кажа бацька,—толькі ня шкодзіла-б каб нарыхтаваць «аідышн брыс»...

* Яўрэйскія хрэсьбіны.

Адзін абразок з дзіцячых гадоў неадчэпна лезе Марціну ў галаву. Яму ўсяго пяць год. Бацька вядзе каня на пашу. За бацькам бяжыць ён, Марцін, і крычыць, просіцца-моліцца:

— Татачка, пасадзі на каня!

Бацька лёгка падымае яго на рукі («о, які моцны быў тады тата») і садзіць конна.

— Баюся, татачка, баюся...—крычыць Марцінка, гледзячы ўніз са сьпіны каня.

Яму здаецца, што сьпіна каня вельмі высокая ад зямлі. Калі ён, Марцін, зваліцца ўніз, дык будзе ляцець да зямлі некалькі дзён... Але тата—магутны і смелы—трымае яго і кажа лагодным голасам:

— Ня бойся, сынку!

Марціну прыкра ад гэтага ўспаміну. Яго правая рука ўздрыгвае. Гэтай самай ёй ударыў роднага бацьку—сівенькага, малечкага...

Бярэцца пад дзень. Мэра заснула. За адну ноч завастрыўся во твар.

Марцін падаслаў сабе кажух пад бок, загасіў лампу і лёг на лаве пры стаде.

Яму сьніцца надзвычайна прыгожая музыка. Грае на вуліцы сьвабароды музыка. Трымае ў руках смешны музычны інструмант—паліўны конік. Дзівіцца Марцін, што такая дзіцячая цацка прыгожыя гукі выдае.

Зайграе на паліўным коніку сівы чалавек і ад музыкі расплываюцца па зямлі абрусы. Ледзь прыкметна мяняецца колер абрусоў: спачатку яны чорныя, пасля робяцца сінімі, у канцы сьвятлеюць. На абрусох пачынаюць скакаць агоньчыкі, скачуць і коцяцца, а абрусы ад іх не запальваюцца.

Прачнуўся.

Праз рэдкую тканіну на вокнах іранізваецца ранічны водзьвет. Грае на бяроставай трубе пагук.

Марцін ускочыў.

— Хто карову сягонья падоіць?

Яго сястра ўжо даўно стучыць у дзьверы. Яна схваціла дайшціцу і бягом у хлeў.

Марцін зьняў тканіны з вокаж.

Сонечная раніца льлецца ў хату, запаўняе ўсе куткі, нібы пасудзіну невідомым пітвом.

Мэра прачнулася.

З дзівам глядзіць па бакох. Слабымі рукамі папраўляе валасы, яны склеенымі чорнымі пасмамі лезуць у вочы.

— Марцінка... Яшчэ не пацямнела?

Яе голас слабы, шапатлівы, пяшчотны, цёплы...

— Гэта-ж ты ляжала ў гарачцы ўсю ноч. Я халодныя кампрэсы прыкладваў табе да галавы. Цяпер раніца.

— Нічога ня помню... нічога...

Загрукацелі на дварэ калёсы.

Праз пару хвілін рышнуў дэзьвярыма фэльчар. Левым бокам наперад усунуўся ў хату. У левай руцэ ён трымаў невялічкі ручны чамаданчык. Паставіў на стол.

— Новы фэльчар,—падумаў Марцін.—Ранейшы быў тоўсты, стары. А гэты малады, высокі, з акулярамі на носе.

Але зараз аб гэтым забыўся.

Фэльчар зьняў успацелыя акуляры і давай выціраць шкелкі белаай новай хустачкай, зложанай акуратна, як пакет.

Ён выцірае старанна, павольна, спакойна, нібы робіць хірургічную апэрацыю.

Пры гэтай рабоце ён цягне носам наветра, моршчыцца, глядзіць на Марціна падсьлепаватымі, без акуляр, вачыма і цэдзіць праз зубы заспаанае «дзень добры!»

Марцін з цікавасьцю прыглядаецца да яго носа, намуденага дачырвана дротам ад акуляр.

— Дзе хвораа?—пытаецца фэльчар і зноў насоўвае на нос бліскучыя акуляры.

ПЕРШЫ ГОНАРАР

— Трэба ўмець расплюшчанымі вачыма глядзець на сьвет божы. Часам перад табою ляжыць скарб, бадзьяецца ў сьметніку золата, а ты думаеш, што гэта брудныя, старыя чарапкі. Тады чалавек сьляшы, бо вочы яго бачаць ня тое, што ў сапраўднасьці ёсьць. Чалавек павінен мець духоўны ўзрок.

Айцец Дзімітры гаварыў гэта тонам ні то настаўніка ні то прарока. Ён упіраўся асалавелымі ад лікёраў вачыма ў дзьверы, адкуль пані Ганна часта прыносіла ўсё новыя закускі; замасьленым з чорным пазногцем пальцам поп паказаў на столь, «дзе знаходзіцца бог», і доўга разам з ядою разжоўваў свае навучаньні.

Такое каштоўнае казаньне, вартае таго, каб сотні людзей слухалі яго з царкоўнага амбону, лілося мёдам у вушы толькі аднаму чалавеку.

Язэп Крушынскі слухаў уважна. Каб у яго было дваццаць вушэй, дык яны ўсе былі-б накіраваны да гэтых сьвятых слоў айца Дзімітрыя.

— Прыкладам кажучы,—гаварыў далей айцец,—наш такі сьмешны чалавек пад назваю «Леў Талстой». Ён часта, здаецца, і раней гэтага спэтаклю бываў у Курганішчы, а вы, Язэп Сымонавіч, на яго ніколі ўвагі не зварачалі.

— Што вы, бацюшка! Заўсёды жонка карміла яго на кухні.

— Не на кухні трэба трактаваць такога чалавек, а пры сваім стане, паць найлепшым пітвом, карміць найсмачнейшай ежай. Возьмем, напрыклад, заганіцай. Там кожны вялікі чалавек мае сваіх журналістых, свой орган друку. У асобе «Льва Талстога» вы таксама маеце такога.

— Песе, бацюшка, во гэтае салодкае! Яшчэ напоім і органа друку «Льва Талстога»!

Крушынскі наліў у чарку айца Дзімітрыя з новай бутэлькі.
— Не мяне павінны вы паіць і карміць, а «Льва Талстога». Ён для вас скарб, ён для вас золата!

Голас айца мяняўся. Бас і альт змагаліся між сабою ў яго хмельных словах. То браў верх тоўсты, як гук трубы, голас, то панаваў галасок тоненькі, нібы флейта ў самых пісклівых сваіх нотках.

Пры выпіўцы некалькі разоў перачытвалася корэспондэнцыя аб спэтаклі ў Курганішчы ў газэце «Савецкая Беларусь». Кожнае слова бралася на смак, нібы цукерка.

— У сельсавеце чыталі?—дзелавым тонам запытаўся поп.

— А як-жа! Чыталі! Уся Беларусь, увесь Саюз Рэспублік, уся заганіца чытала!—выкрыкваў, нібы лезунгі, Язэп Крушынскі.—Толькі ня поўнасьцю надрукавана ў газэце. А «Талстой» не шкадаваў паперы, падробна апісаў спэтакль. Тут былі і з райвыканкому, і пагранічнікі. Можна сказаць, усё начальства было.

Крушынскі зірнуў у вакно.

Дзень быў сонечны, трохі з ветрам. Па дзядзінцы насіліся саломінкі і пажоўклыя кляновыя лісты. На дварэ мітусіліся людзі. Рабілі «траску» на пакрыцьце сьвірну і току. Конь быў запрэжаны, як пры малацьбе. Падганяў Рыгор, а яго маладуха надхоплівала з-пад нажа аблупленую ад яловых калодак белую, як сыр, «траску» і складвала побач ля плоту роўнымі клеткамі. І Рыгор, і яго жонка спрытна спраўляліся з сваёй працай. Конь ішоў роўнамерным крокам, ня рваўся наперад і дрэва лущылася акуратна, бяз глуму, з-пад нажа высьлізгваліся гладкія палоскі, нібы папера.

— Што так заглядзеліся, Язэп Сымонавіч?

— Гляджу, як машына мая працуе. Я сам зрабіў гэту прыладу.

— У поце ліца твайго будзеш ты есьці хлеб свой. Гэта вядомая рэч. А што, ня відаць яшчэ «Льва Талстога»?

— Мабыць, зараз прыедзе. Я-ж фурманку паслаў.

— Во, во. Гэта разумна! Шануй бліжняга свайго і цябе шанаваць будуць!

Айцец Дзімітры падмацаваў гэтыя словы падсмажаным бліш-
цом. Блінец плакаў паміж яго пальцаў кроплямі масла.

— Блінцы павінны плакаць, а людзі—сьмяяцца!—заўважыў
поп глыбокадумна.

— І аб гэтым напісана ў сьвятых кнігах?—з ледзь прыкмет-
най усмешкай запытаўся Крушынскі і заёрзаў вусамі.

— Хоць не напісана, але я гэта прачытаў, Язэп Сымонавіч,
духоўным вокам.

— А можа, бацюшка, духоўным вокам бачылі Мэру, жонку
Марцінаву? Ня ведаеце, яна памірае ці папраўляецца?

— Каб нават пры сьмерці была, дык мяне на споведзь усё-
роўна не пакліча. Няхрышчоная.

— Але можа так чулі?

З валасатага твару папа зірнулі на Крушынскага жартаўлі-
выя вочы. Айцец кінуў на яго пальцам і строга-ласкавым гола-
сам сказаў:

— Н-н-н-у-у-у!

Крушынскі адвирнуўся тварам да вакна і прагаварыў халод-
ным тонам:

— А «Льва Талстога» яшчэ ня відаць!

Ён адчуў на твары чырвань. У памяці жыва ўсплыў лес, пах
трыбоў. Мэра, пухкі, як пярына, мох. У гэту хвіліну яму вельмі
хацелася, каб яна памёрла:

... Будзе спакайней... А то Марцін...

— Мэра папраўляецца. Я ўжо бачыў яе на вуліцы,—адка-
заў як-бы на яго думкі поп.

— А вось і «Леў Талстой»!—устрапянуўся Крушынскі.—
Прыехаў!

— Вельмі добра. Вы зрабеце яго сваім прыцелем. Тады не
адну хвалебную корэспондэнцыю аб вас у газэты пашле.

«Леў Талстой» усунуўся ў пакой роўнай, упэўненай хадою.
Паглядзіў бараду.

— Дзень добры людзям добрым!

— Добрага дня!

Ён прывітаўся з айцом Дзімітрыем і Крушынскім.

— Сядайце!—папрасіў Крушынскі і паказаў рукою на
крэсла.

— Акі пастыр духоўны!—заўважыў айцец Дзімітры.

«Леў Талстой» павольна сеў на кончык крэсла, аглянуўся на бакох, зноў паглядзіў бараду і запытаўся:

— Ня так сабе, тоісь, не на гулянку хіба прыслалі па мяне фурманку, пане Крушынскі?

— А гулянка што, кепская справа? Якраз на гулянку і праціў вас!

— Пры такой асобе, тоісь, пры духоўным прадстаўніку рэлігійнага культу ня шкодзіць і опіум для народа пакаштаваць з гэтых бутэлек. Гэта значыць, з чарак. Так.

— Правільна!—пахваліў Крушынскі.

Айцец Дзімітры ўсьміхнуўся, падсунуў бутэльку да Крушынскага і сказаў:

— Дык налейце госьцю сівабародаму вільготны опіум з гэтай бутэлькі, бо ад майго папоўскага ён не павесялее і галава ў яго ня пойдзе хадыром.

— Я папізму не прызнаю, але што-ж! Можна з паднесенай духоўнай рукою, тоісь, з гэтай бутэлькі напрабаваць. Так.

Крушынскі наліў усім у чаркі. Гаспадыня прынесла чарговую закуску. Выпілі.

— Дык вы папізму не прызнаеце, сівабароды мой парафіянін, пад імем «Леў Талстой»?

— Тоісь, вы мяне не зразумелі. Самы антырэлігійны чалавек мае сваю асобу, гэта значыць, духоўную. Так. Кожны, хто і ня верыць у бога, моліцца камусьці і чамусьці. Але я супроць патэнтаваных папоў! Да вас, айцец Дзімітры, нічога ня маю. Калі жыве яшчэ рэлігія, дык чаму вам ня жыць? Так.

Выпілі яшчэ.

— Нашто цяпер аб гэтым гаварыць? Будзеце сто гадоў спрачацца і кожны пры сваім застанецца!—сказаў гаспадар.— Дзякую вам, даражэнькі суседзе, за такую харошую корэспондэнцыю ў «Савецкай Беларусі».

«Леў Талстой» зазьзяў вачыма.

— Няма за што дзякаваць. Дзякуй належыць вам, пане Крушынскі, ад усяго працоўнага сялянства нашай ваколіцы за спэтакль. Так. Пролетарскае прывітаньне за тое, што насеялі, тоісь, ня збожжа, а культуру! Я сваёй працоўнай корэспондэнцыяй выканаў сваю абвінавачанасьць, тоісь, свой доўг перад працоўнай рэспублікай. Так. Я тут зусім на старане. Так.

— Вы—наш летапісец (айцец Дзімітры падняў угару палец). Ад вас залежыць паказаць добра ў пісанінах сваіх нашае жыццё перад чытачамі газэт. На гэты раз добра паказалі. Будзьце заўсёды такім! Вось маё благаславенне!

«Леў Талстой» гладзіў бараду, выцер рукавом потны лоб, глыбей расьсеўся ў крэсьле і голас яго стаў млявым і як-бы вільготным:

— Дваццаць гадоў быў я пісарам у земскага начальніка, і ён мяне гэтым самым словам, тоісь, летапісцам, абзываў! Дзякуй яму, у мяне цяпер вялікая кіпа кніг і блянкаў ад яго ў спадчыну засталася. Як ён уцёк у 1917 годзе ўвосень, я нічога не чапаў з яго кватэры, толькі чыстую паперу. Так. І вось на паперы, якая была прызначна для контррэвалюцыі, я цяпер праводжу рэвалюцыю. Пішу, тоісь, свае творы. Так. У канцылярыі земскага я першы зрабіў пераварот. Так.

— Дык вы-ж заслужаны перад рэвалюцыяй?—уставіў Крушынскі сваю заўвагу.

— Ну, так.

— Дык чаму-ж вы аб гэтым маўчыце?

— А чаго мне крычаць? Мне-ж нічога не баліць. У мяне ёсьць кніга, мая ўласная, сваёй рукою напісаў на паперы земскага начальніка, дык там аб усім гэтым напісана. Так. Завецца гэта кніга «Аповесьць аб тых часох, аб якіх некаторыя хацелі-б, каб вярнуліся». Так. Кніга гэта была на спэтаклі, я хацеў сказаць, што я быў на спэтаклі, а яна, тоісь, кніга, была са мною. Так. Я хацеў яе даць на прагляд аграному, але ён не пасьпеў са мною пагаварыць, тоісь, я з ім не пасьпеў, як ён раптам уцёк...

Пры гэтых словах Крушынскі ўздрыгануўся.

— Ён уцёк, як толькі пару слоў прагаварыў з вашай настаўніцай,—гаварыў далей «Леў Талстой».—Я выскачыў за ім на двор. «Пачакайце,—кажу яму,—аддайце мне мае рукапісы, альбом, тоісь». А ён на кані (конна прыехаў) ды як дасьць каню па вушах, ды як шугане з двара. Проста чэрці яго панеслі. А вось мая новая кніга! Так.

«Леў Талстой» вільняў з кішэні аркуш паперы.

— Я вам пачытаю вось адну пісаніну, тоісь новую карэспандэнцыю для газэты. Так.

— Чытайце! Чытайце!

«Леў Талстой» выняў акуляры. Замест адламаных аглобляў была прывязана да загнутых дроцікаў тоўстая нітка. Ён насунуў акуляры на нос, і ніткай замадаваў на галаве. Монотонным голасам пачаў чытаць:

«Сяляне вёскі Гайдачаны стукаюцца ў чырвоныя дзьверы «соцыялізму».

— Гэта толькі назва колектыву, тоісь, артыкулу,—тлумачыць «Леў Талстой».

— Чытайце! Чытайце!

«Леў Талстой» настаўляе акуляры на паперу і кажа ў сваю бараду: «Та-ак!»

Потым пачынае чытаць ранейшым голасам:

«Савецкая ўлада вельмі трапна ўзбудзіла працоўнае сялянства, якое спала соткі і тысячы працоўных гадоў. Так. Сяляне рвуцца да лепшага жыцця, да сьветлага жыцця пасья Кастрычнікавай рэволюцыі. Так. Такія прыклады бачым усюды, тоісь, не за межамі, дзе імперыялістычная акула душыць бедныя масы, няма такіх добрых прыкладаў, а толькі ў нас, дзе пануе камунізм. Так. А цяпер да самай справы, тоісь, да вёскі Гайдачаны. Так. Вёска гэта знаходзіцца ў абкружэньні контрабанды і контррэволюцыі, усяго пяць вёрст ад культурнай гаспадаркі Курганішча, дзе праводзіць працоўную культуру вядомы па газэтах Язэп Крушынскі. Так».

Пры гэтых словах «Леў Талстой» спыніўся і кашлянуў.

Крушынскі заёрзаў на сваім месцы і міргнуў айцу Дзімітрыю.

«Так,—пачаў далей чытаць «Леў Талстой».—Многа ёсьць беднякоў у памянёнай вёсцы, тоісь, у Гайдачанах. І вось вярнуліся ў вёску два хлопцы з Чырвонай арміі. Так. Тоісь, чырвонаармейцы з гэтай-жа вёскі, сыны гэтай-жа беднаты. На адным сходзе чырвонаармейцы гаварылі аб цемнаце вясковай, тоісь, аб тым, што гайдачане ня ўмеюць жыць, ня ўмеюць гаспадарыць на сельскай гаспадарцы, гэта значыць, ня ўмеюць быць працоўнымі. Вось дзеля чаго яны, гайдачане, бедныя. Так. Вось дзеля чаго ў іх рэдка хлеб бывае на стале. Трэба, казалі чырвонаармейцы, наладзіць колектыўную працоўную гаспадарку. Так. Тады, значыць, калі яны гуртам, працоўнай чырвонай талакою будуць усе разам працаваць, будзе шмат

лягчэй. Гэтай зімою сяляне думаюць рыхтавацца да колектыву. Тоісь, думаюць організаваць організацыю з арганізаванай сьвя-
домай беднаты памянёнай вёскі Гайдачаны. Так. Трэба, каб
рэдакцыя сама зьвярнула на гэта ўвагу і зьвярнула-б увагу тых,
каго яна знойдзе патрэбным, каб прыслалі агітатараў у гэтую
вёску. Так. Патрэбны кніжкі на сельска-гаспадарчыя патрэбы.
Патрэбны машыны на сельска-гаспадарчыя патрэбы. Так. Па-
трэбен каморнік, патрэбен сумленны агроном. Бо наш раённы
агроном, Іван Мацьвеевіч Шапавалаў, ялімэнт няпэўны. Анэгды
я з ім аб гэтым хацеў пагаварыць, дык ён ад мяне ўцёк. Так.
Гэта было на вядомым па газэтах спэтаклі ў Курганішчы. Так-
сама гэты ялімэнт, тоісь, агроном Шапавалаў, сконфіскаваў мне
рукопісы і не дае іх да друку. Так».

У час чытаньня пані Ганна прынесла міску гарачай стравы,
паставіла недалёка ад «Льва Талстога». Ад пары шкелкі яго
акуляр адразу спацелі. Ён прымушаны быў іх зьняць з носа,
каб выцерці.

— У гэтым выглядзе нельга друкаваць вашу корэспондэн-
цыю,—сказаў айцец Дзімітры.—Навошта гэтыя абгаворы вакол
справы. Трэба гаварыць адразу аб справе.

— Там рэдакцыі відаць будзе. Я пішу толькі тое, што ве-
даю. Так. А рэдакцыя надрукуе так, як яна ведае. Так.

— А навошта вам чапаць нашага агронома?—запытаўся
Язэп Крушынскі, увесь чырвоны ад выпіўкі і злосьці.—І пры-
чым тут контрабанда, якой у нас няма?

«Леў Талстой» зьбянтэжыўся. Ён зусім не рыхтаваўся да
такой строгай крытыкі.

— Я-ж пішу, суседзі толькі тое, што ёсьць, толькі тое,
тоісь, што я прызнаю для друку. Так.

— Вам можа за гэта так уляцець,—пагрозьлівым тонам
сказаў Крушынскі,—што самі пасья шкадаваць будзеце. Што
напішаш пяром—ня вырубіш тапаром!

«Леў Талстой» ня так спалохаўся пагрозьлівага тону Кру-
шынскага, як блеску яго вачэй. У іх замільгалі аганькі, ад якіх
у летапісца холад заёрзаў па сьпіне.

Айцец Дзімітры маўчаў. Ён толькі барабаніў аб стол двума
пальцамі і многазначна паглядаў на Крушынскага.

— Вы закранасце ў вашым артыкуле контрабанду. З гэтага відаць, што вы выказвалі, можа і ня хочучы, контррэволюцыйныя думкі. Бо, калі была-б тут сапраўды контрабанда, дык значыць, што пагранічнікі ня пільнуюць. Вы, такім чынам, наводзіце паклёп на вартаўнікоў граніцы нашай Рэспублікі! Далей: вам не падабаецца наш агроном толькі дзеля таго, што ён не хацеў з вамі пагаварыць. Зноў паклёп на савецкага працаўніка. Ён можа на вас падаць у суд за брахню. Пісаць трэба факты. Газэты друкуюць толькі факты, а ня тое, што хтосьці думае. Гайдачане толькі думаюць наладзіць калектыўную гаспадарку, а вы ўжо аб гэтым пішаце. Вось калі ўжо будзе зроблена, тады можаце пісаць. Вы-ж аб маім спэктаклі ў Курганішчы напісалі толькі тады, калі ён быў ужо наладжаны, а не тады, калі я думаю яго ладзіць. Вось дзеля гэтага і надрукавалі!

«Леў Талстой» прыслухоўваўся да кожнага слова крытыкі Крушынскага. Зноў-жа яго непакоілі ня словы, а вочы Крушынскага—вострыя, з халодным блескам, з нямой нежартаўлівай пагрозай.

Летапісец вінавата паглядаў навакол.

— Дык я не пашлю ў рэдакцыю. Я ўсёроўна платы за гэта не бяру.

— Плата? Глупства плата!—ажывіўся Крушынскі і тон гутаркі ў яго зрабіўся болей лагодным і мяккім.—Я магу вам заплаціць за тую надрукаваную карэспондэнцыя і за гэту ненадрукаваную. Вы яе парвецце.

— Вось гэта дык правільна!—згадзіўся і айцец Дзмітры.—Кожны раз, калі што-колечы напішаце для газэты, давайце раней на прагляд мне або Язэпу Сымонавічу. Тады, будзьце пэўны, ніякіх няпрыемнасцяў у вас ня будзе. Вельмі разумна зрабілі, што прывезьлі сюды пачытаць вашу пісаніну!

— За гэта і я хвалю суседа!—сказаў Крушынскі.—За гэта самае мы цяпер і вып'ем!

Зусім п'янага «Льва Талстога» адвёз дахаты сам Крушынскі. «Леў Талстой» на дарозе сьпяваў «Оружием на солнце сверкая». Ён глядзеў на бакі—на лес і поле, пазіраў уверх—на сонца. І ўсё, што ён бачыў, дваілася і траілася ў яго вачох. Пад ім ляжаў мяшок з жытам: гонорар за яго друкаванымі і недрукаванымі карэспондэнцыямі.

— Бачыце, суседзе з высокаю назваю «Леў Талстой»,—гаварыў яму Язэп Крушынскі,—кожная сумленная чалавечая праца ў савецкай рэспубліцы павінна быць сумленна аплачана. Інакш, за што-ж мы ваявалі? Каб вы часам ня скардзіліся на нашу рэспубліку, каб не казалі, што ваша пісаніна не дае вам карысці, я насыпаў для вас мяшок жыта. Вы анэгды скардзіліся, што ў вас хлеба скупавата.

— Дзякую, дзякую! «Аруж'ем на сонцы...»

— Вы пастарайцеся адгаварыць гайдачан ад іхнага неразумнага проекту. Скажэце старэйшым, што вось трымаліся іхныя гаспадаркі дагэтуль і далей трымацца будуць. А то рассыпацца яны на ўзьвей вецер, калі пачнуць мудрагеліць.

— Я з вамі згодзен, зусім згодзен, пане Крушынскі!
«Аруж'ем на...»

— Скажэце гайдачанам, што дагэтуль яны былі гаспадарамі сваіх кавалкаў зямлі, а калі яны пойдучь у колектыў, дык прападуць. Нават ніхто ня будзе гаспадаром уласнай кашулі, ня то што кароўкі. Яны парабкамі паробяцца.

— Усё скажу, пане Крушынскі! Усё ім гаварыць буду.
«Аруж'ем на...» Магу нават у газэту аб гэтым напісаць...
«Аруж...»

— Не, не, суседзе! Ня лішэце аб гэтым. Няможна!

Крушынскі абняў яго правай рукою так моцна, ажна дух захапіла ў «Льва Талстога».

— Ну і ня буду пісаць. Так. Ліха з'імі! «Аруж'ем на...»

— Вось гэта разумна. А то, калі напішаце, дык шкоду рэспубліцы нашай і ўсяму працоўнаму люду зробіце...

— Ня буду. «Аруж'ем...»

«Леў Талстой» задрымаў на возе. Яго белая барада тырчэла ўгару, нібы пук сіўцу. Крушынскі пусьціў каня павальней, каб ня дрогаць старога на возе.

НАВОШТА ПЯЦЬСОТ РУБЛЁЎ?

«Шаноўны Язэп Сымонавіч!

Ёсьць вельмі пільная справа. Вазьмеце з сабою пяцьсот рублёў і едзьце ка мне зараз-жа. Магчыма для Вас гэта важней, чым для мяне. Чакаю.

Ваш І. М. Шапавалаў».

Такую пісульку Язэп Крушынскі атрымаў ад агронома праз спэцыяльнага пасланца. Крушынскі адразу запрог каня і паехаў. Ніколі агроном раней лістоў яму не прысылаў. Кароценькая пісулька яго вельмі напалохала.

... Што гэта за справа? Няўжо-ж Марцін падаў у суд за зьдзекі над Мэрай? Ді можа гэта тычыцца контрабанды? А магчыма нешта ў сувязі з вёскай Гайдачаны, якая хоча пераходзіць на колектыўную гаспадарку. Можа Антось Драчык ліха нарабіў?

Яму, Крушынскаму, вельмі не хацелася мець у блізкім суседстве такую гаспадарку: небясьпечнае для яго суседства.

... І чаму гэта Іван Мацьвеевіч тады са спэтаклю ўцёк?

Крушынскі гнаў каня як толькі мог. Няпрытульнай здавалася на гэты раз дарога ў мястэчка. Бярозавыя прысады былі жоўтыя. Лісьцё плаўна і ціха сыпалася на дарогу, нібы маленькія паперкі ад цукерак. Сонца стаяла нізка над лесам.

... Што гэта за справа? Навошта пяцьсот рублёў?

Асеньні дзень быў спакойны. Пахла сьвежай узаранай зямлёю і дымам. Выбіралі бульбу каля дарогі. На мяжы дыміў корч. Пасьвілася карова і босаногі хлопчык старанна тупаўся каля агню, кійком пераварочваў печаную бульбу.

... Чаму Іван Мацьвеевіч не напісаў ясьней?

Пасярод дарогі наперадзе нехта ішоў. Крушынскі яшчэ зда-лёку заўважыў яго. Той выглядаў спачатку маленькай кропкаю, а потым, з кожным крокам каня, кропка расла і вырасла ў чалавечую фігуру.

... Здаецца, знаёмы...

Чалавек адварнуўся, паглядзеў на яго, адышоў у бок. Крушынскі спыніў каня. Давай прыглядацца да сівога чалавека. Глядзеў на яго пільна, хоць было няпрыемна глядзець.

— Дзень добры, Лейба! Садзіся! Падвязу!

Голас Крушынскага быў салодкі, ільсьцівы.

Лейба маўчаў.

— Няўжо злуешся на мяне?

Спачатку вочы Лейбы былі мутныя, туманістыя, а пасля ў іх заблішчэлі аганькі. Хацелася Крушынскаму сьцебануць каня і ўцячы ад старога, як ад страшнай здані, але нешта не дазваляла гэта зрабіць.

— Садзіся, падвязу!

— Разбойнік ты! Забіў Рахмільку!

— Апамятайся, Лейба! У цябе мазгі не на месцы!

— Твая контрабанда выкапала магілу майму сыну.

— Лейба, суседзе... Ён-жа сам займаўся. Ніхто нікога не прымушаў. Лепш садзіся, пагаворым...

Холад прайшоў па сьціне Крушынскага.

— Не магу сядзець побач з разбойнікам. Няхай цябе бог заб'е!

Крушынскі паехаў. «Бог» яго трохі супакоіў.

... Калі Лейба пагражае толькі богам, дык яшчэ поўбяды.

Ужо сонца было на заходзе, калі Крушынскі пакіраваў каня на двор, дзе жыў агроном.

Звычайна, калі ён прыяжджаў да агронома, той, угледзеўшы яго праз вакно, адразу выходзіў на двор насустрач. На гэты раз Іван Мацьвеевіч толькі праз вакно кіўнуў яму галавою: ня вышаў.

... Нешта нядобрае...

Такога «нядобрага» набралася ў Крушынскага за апошнія дні многа. Ён іх збірае цяпер у адно—усе няпрыемнасьці, каб

вылавіць з іх нешта болей выразнае і яркае ў сувязі з агрономам і яго пісулькай.

Крушынскі адчыніў дзверы ў пакой Івана Мацьвеевіча.

— Дзень добры, Іван Мацьвеевіч! Вось я і прыехаў!

— Ня дзень добры, а вечар добры, Язэп Сымонавіч! Садзецца!

— Атрымаў вашу пісульку, Іван Мацьвеевіч.

— Ведаю. Іначай вы так раптоўна ка мне ня прыехалі-б.

— У чым справа?

— Зараз раскажу, Язэп Сымонавіч. Будзьце цярылівы.

Адзін раз толькі Крушынскі кінуў вокам на халасьцяцкі пакой Івана Мацьвеевіча і зразумеў, што сапраўды нешта сур'ёзнае задумаў агроном. Пакой увесь бадай быў пусты. Толькі два чамаданы запакаваныя, відаць, туга набітыя рэчамі, стаялі на пустым не засланым ложку. Але ня гэта здзівіла Крушынскага, а выгляд самога Івана Мацьвеевіча. Усяго толькі тыдзень, як яны ня бачыліся, а агроном за гэты час вельмі памізарнеў. На яго заўсёды гладкіх шчоках цямнелася кароткая густая шчаціна. У выразу вачэй, у голасе, у гестах і ва ўсіх манерах яго Крушынскі заўважыў нешта новае, — незнаёмае, чужое.

— Што з вамі, Іван Мацьвеевіч? Вы так змяніліся за гэтыя дні. Каб сустрэў вас ня ў вашай кватэры, дык, мабыць, не пазнаў-бы.

— Праўда?!

Іван Мацьвеевіч усміхнуўся задаволенай усмешкай. Але і ўсмішка ня была падобная да ранейшай: затаёная, асьцярожная і робленая.

— Я вельмі рады, Язэп Сымонавіч, што так змяніўся. Я ўжо наогул ня той. Ня той з таго часу, калі раптоўна ўдзёк з вашага спэктаклю.

— Чаму-ж вы ўцяклі тады? Я так занепакоіўся. Увесь гумар у мяне быў тады сапсуты.

— Што-ж, Язэп Сымонавіч, мне здаецца, што «Леў Талстой» сваёй карэспандэнцыяй у газэце «Савецкая Беларусь» направиў ваш гумар...

Іван Мацьвеевіч зірнуў на Крушынскага калючымі чорнымі вачыма.

— Ня менш добры быў у мяне гумар і тады, калі ў «Беларускай Вёсцы» адзін добры прыцель напісаў аб культурнай гаспадарцы ў Курганішчы, паважаны Іван Мацьвеевіч!

— Вось дзеля гэтых сваіх глупстваў, дзеля таго, што вы мяне ўвесь час абманвалі, Язэп Сымонавіч, я ўцёк і ад вашага спэктаклю. Вы мяне абманвалі заўсёды. Бачыце, я ўжо не нашу вопраткі з вашых матэрыялаў. Я толькі нядаўна даведаўся, што гэта контрабанда; даведаўся пасля таго, калі Рахмілька быў забіты на граніцы...

У кожным слове агронома Крушынскі адчуваў нешта жорсткае, няпрыемнае. Словы калолі яго, нібы вострыя шпількі, аддалялі ад ранейшага прыцеля на вёрсты, на мілі.

— Не разумею, што на вас раптам найшло, Іван Мацьвеевіч? Вы зусім ня той чалавек, якога знаў апошнія два гады.

— Ня той, кажаце?

З вялікай напружнай зацікаўленасцю Іван Мацьвеевіч чакаў адказу на гэтыя словы.

— Зусім іншы чалавек...

— О, які я шчаслівы! Гэта мяне так радуе!

Іван Мацьвеевіч засьмяяўся гучна і шчыра. У яго быў такі выгляд, нібы ён па-дзіцячаму пажартаваў над Язэпам Сымонавічам, а цяпер хацеў сказаць, што гэта толькі жарт, што нічога сур'ёзнага тут няма, што ён зараз на гэту тэму раскажа цікавы, вясёлы анекдот.

Ад яго сьмеху Крушынскаму стала лягчэй на душы.

— Вы жартуеце нада мною, Іван Мацьвеевіч. Цяпер я вас пазнаю. Цяпер бачу ў вас свайго старага прыцеля.

— Што? Я такі самы, як і раней? Я не змяніўся?—устрыожана запытаўся Іван Мацьвеевіч.

— Вы толькі скудалі і няголены.

Язэп Крушынскі заўважыў, што агроному прямней, калі гаварыць, што змяніўся. І ён дадаў:

— Вы зусім ня той, але мы па-ранейшаму з вамі прыцелі, Іван Мацьвеевіч? Я-ж вам нічога кепскага не рабіў...

— Кепска тое, што вы мяне абманвалі.

— Я вас не абманваў. Вось і пяцьсот рублёў прывёз...

Агроном ажывіўся.

— Мы, канечне, застанемся ранейшымі прыцэлямі. Я быў нездароў апошнія дні, дзеля гэтага я так выглядаю. Вы мяне выбачайце, Язэп Сымонавіч, што я з вамі гавару такім тонам. Ведаеце, у мяне нэрвы трохі расшрубаваліся ў часе хваробы. Я сябе кепска адчуваў тады на спектаклі. Вось дзеля чаго я зараз-жа ўцёк, каб вам клопатаў лішніх не рабіць у такі вечар. Вельмі мне няпрыемна прасіць у вас, каб вы мне пазычылі пяцьсот рублёў, але я прымушаны. Мне трэба раптоўна паехаць адгэтуль на некалькі тыдняў. Аб прычынах паездкі я вам раскажу тады, як вярнуся і аддам вам доўг. Я вельмі, кажаце, зьмяніўся?

Крушынскі адчуў, што калі дасць цяпер грошы агроному, дык яны ўжо ніколі ня вернуцца.

— Калі ласка, Іван Мацьвеевіч! Але больш двух сот рублёў даць вам не магу. У мяне цяпер вельмі скрутнае грашовае становішча. Мне трэба аддаць тут аднаму чалавеку доўг якраз у трыста рублёў.

— Язэп Сымонавіч, мы з вамі, як вы самі толькі-што казалі, старыя прыцэлі. Калі вам так цяжка з грашыма, дык я ў вас нічога не вазьму. Я меркаваў раней, што вам ня так цяжка. Я зусім не падумаў, што, апрача мяне, яшчэ можа хто ведае, чыё золата знайшлі ў забітага Рахмількі... Можа прыдзецца каго-колечы падмазваць, а я лезу цяпер да вас у гэкі час са словамі: «пазычай грошы!» Я-ж не разбойнік, а ваш прыцэль...

Крушынскі зноў адчуў у словах агронома нешта такое чужое і няпрыемнае, ад чаго на душы цяжка зрабілася.

— Калі вам так патрэбны грошы, дык я вам пазычу, Іван Мацьвеевіч, усе пяцьсот рублёў. Я так-сяк абыйдуся...

— Не, не!—Іван Мацьвеевіч замахавуў рукамі.—Я ў вас нічога не вазьму.

— Іван Мацьвеевіч, прашу вас! Вы мне не адмовіце, возьмеце ў мяне грошы!

Раптоўнае аднекваньне і адмаўленьне ад грошай напалохала Крушынскага яшчэ болей.

— Не вазьму... Так можа будзе лепей...

— Іван Мацьвеевіч...

Крушынскі выняў з кішэні грошы і палажыў на стол.

Змрочна было ў накой. Зайшло сонца. Крушынскі адчуваў сябе нібы ён адзін. Заўсёды гутарлівы Іван Мацьвеевіч цяпер упарта маўчаў. Ён сядзеў на пустым ложку, прыпёрты да сьцяны, закрыў твар абедзвюма рукамі, нібы збіраецца заплакаць.

— Іван Мацьвеевіч...

Агроном маўчаў.

... Мабыць, ня хоча, каб я тут заседжваўся,—падумаў Крушынскі.

— Бывайце здаровы, Іван Мацьвеевіч, еду дамоў.

— Бывайце...—ледзь чутным голасам шагнуў агроном і не крануўся з месца.

— Дык вы кажаце, што я да сябе непадобны?—шагнуў ён уздагон Крушынскаму.

Той ня чуў і не адказаў на гэта запытаньне.

АКУЛЯРЫ І БАКЕНБАРДЫ

На Харкаўскім вакзале. У цырульні.

— Вось тут усюды абгаліць і пакінуць бакенбарды.

— Ага. Добра!

Пасажыр, які галіўся, глядзеў у люстэрка і камадэваў цырульнікам:

— Яны павінны быць вузенькія, гэтыя бакенбарды.

— Вусы па-ангельску прыкажаце?

— Па-ангельску.

Малады цырульнік у белым халаце спрытна працаваў: за твар браўся далікатна і брытвы на шчоках ня чуваць было. Яна не скрабла, а пяшчотна гладзіла.

— Одэколёнчыку прыкажаце?

— Можна.

Ветрык ад салфаткі прыемна казлытаў голены, гладкі твар, асьвяжаў вочы.

— Пудры дазволіце?

— Будзьце ласкавы!

Цырульнік працаваў над яго тварам так старанна, з такім захапленьнем, нібы скульптар, які наводзіць апошні глянд на сваім творы.

Пасажыр сядзеў у забыцці з зачыненымі вачыма. Заглушаны гуд людзкіх галасоў слаба даносіўся сюды з агульнай вялізнай залі.

— Гатова!—сказаў цырульнік прывычна-ласкавым голасам і пакланіўся з усмешкай аўтамату на твары.

— Дзякую!

Пасажыр глянуў у люстэрка.

Са шкла на яго пазіраў мужчына гадоў пад сорок, у круглых чарапахавых акулярах з тонкімі бакенбардамі і маленькімі вусікамі. Праз акуляры вочы здаваліся вострымі і бліскучымі, а твар чужы, незнаёмы і інтрыгуючы.

— Першы раз у сваім жыцці акуллары надзеў. Доктар прысісаў. З няпрывычкі нос муляюць. Калі ласка, за працу!

— Дзякую!—цырульнік цьфукнуў на серабро.—Вы ў мяне сягонья першы кліент. Вядома, з няпрывычкі яны трохі непакояць—акуллары. Звыкнеце.

Пасажыр аглядаў сябе ў люстэрка з усіх бакоў. У фрэнчы, у галіфэ і жоўтых ботах ён быў падобны да савецкага франта часоў вайсковага камунізму, а тварам—да паштовага дарэволюцыйнага чыноўніка.

Пасажыр вышаў у залю і сеў пры століку. Ён загадаў сьняданьне ў чорнавусага офіцыянта. Часта мацаў двума пальцамі бакенбарды і вусікі, нібы яны былі прыклеены. Часта браўся за акуллары і пробваў, ці яны на месцы. Ад гарчай кавы спацелі шкелкі. Ён пачаў выціраць акуллары белай хустачкай.

Каля яго мітусілася шмат народу: офіцыянты насілі на тацах гарбату, закускі, спрытна падавалі на столікі. Адны пасажыры паўставалі з месц, новыя садзіліся. Насільшчыкі з бляшкамі на грудзях, у белых палатняных хвартухох ёрзалі туды і сюды. У вялікім людзкім тлуме саракагадовы пасажыр з маленечкімі бакенбардамі адчуваў сябе вельмі добра. Спакойна аглядаў усіх. Час-ад-часу гладзіў бакенбарды і напраўляў акуллары.

Каля століка пасажыра прайшла кабета ў чорным капялюшы, у абшарпаным дэмісэзонным паліце, з старым чамаданчыкам у рудэ. Кабета праплыла па ім сінімі вачыма і пашла далей.

Пасажыр уздрыгануўся, пабялеў і заёрзаў на месцы. Ён пазваніў лыжачкай аб шклянку. Падскочыў офіцыянт.

— Дайце рэшту!

Кінуў трохрублёўку і ледзь чутна прашаптаў гэтыя словы. Нібы асьцерагаўся, каб ніхто ў шумлівай вялізнай залі не пачуў яго голасу.

Прыкметна была яго нецярплівасьць. Ён палажыў рэшту ў кішэню паліта, не азіраўся на бакох і сьпешнымі крокамі вышаў з залі.

Падаў дробны дожджык. Пасажыр ішоў памалу, не зважаючы на дожджык. Відаць было, што яму ўсёроўна куды ісьці.

На выкрык хлапчука «пачысьць бацінкі» ён махінальна паставіў нагу на падстаўку, потым нават ня зірнуў, якія срыбныя монэты кінуў хлопчыку за чыстку. На прапанову газэтчыка ён

узья газету, сунуў у кішэню і таксама даў яму срыбную монэту. Кінуў дробязь жабраку, які сядзеў на мокрым памосьце бя шапкі і гнуў голую галаву да самай зямлі, нешта мармычучы скавытлівым голасам.

Відаць было па ўсім, што пасажыр зусім далёк ад таго, што робіцца вакол. Часам ён з захаванай пад акулерамі апаскай аглядаўся назад, нібы хтосьці за ім гоніцца. Ён сутуліўся, ішоў бокам, як-бы стараўся праціскацца па пуставатай вуліцы сярод нявідочнага натоўпу, каб схвацца як найхутчэй ад пагоні.

... Яна такая самая...—прамармытаў ён.—Не пазнала мяне. Мабыць, і Крушынскі мяне-б цяпер не пазнаў.

Гэта быў агроном, цяпер—Сямён Пракопавіч Мікалаеў, раней—Іван Мацьвеевіч Шапавалаў, нараджоны Антон Сяргеевіч Мятлоў.

Пад новым выглядам і новым дакумантам ехаў на Каўказ. Ён быў вельмі ўсхваляваны. На вакзале сустрэў сваю жонку, Аграфену Макараўну. Яна зірнула яму ў вочы і не пазнала.

Даўно ня было ў яго такіх хваляваньняў, як у апошнія дні: ад сустрэчы з пляменьніцай на спэтаклі да сустрэчы з жонкаю.

... Куды гэта яна едзе? Няўжо Стэфка напісала ёй? Прэўна напісала.

Агроном спыняўся на вуліцах каля вітрын, дзе былі люстэркі, глядзеў на сябе з замілаваньнем, часта мацаў свой бумажнік з новым дакумантам і шаптаў сваё новае імя і прозьвішча, нібы замову супроць зубнога болю:

— Сямён Пракопавіч Мікалаеў...

— Сямён Пракопавіч...

— Сямён Прак...

— Сям...

На тратувары цікавалі за ім два чалавекі: Антон Сяргеевіч Мятлоў і Іван Мацьвеевіч Шапавалаў.

Новы чалавек у яго выябражэньні яшчэ ня быў аформлены ва ўсіх дэталех. Вырысоўвалася перад ім толькі верхняе аблічча Сямёна Пракопавіча: пушыстыя бакенбарды, вусы, акулеры і няпрывычная для яго вопратка. Абнутраным зьмесьце Сямёна Пракопавіча ён яшчэ добра не памазгаваў. Аб гэтым пастанавіў падумаць у вагоне. Аднак, думкі аб гэтым і цяпер пакою не давалі.

... Мабыць, прыдзеца выкінуць анекдотную частку. Самае лепшае—вострая сатыра. Глядзець на ўсё вакольнае з едкай кпінай. Гаварыць вострыя слоўцы аб кабетах. Аб політыцы зусім не гаварыць. З начальствам трымацца як роўны з роўным. Часам і памылкі паказваць, а часам з халоднай пашанай слушаць загады начальніка. Ня ільсьціць. На людзей староньніх глядзець незацікаўлена, але адносіцца да іх уважліва. Тады і мяне будуць шанаваць. Абавязкі выконваць акуратна. Быць строгім да самога сябе. Ні з кім лішне ня дружыць, ня быць ні з кім бліжнім, як быў з Крушынскім, каб ня трэба было пасля ўдзякаць з новага месца.

Сямён Пракопавіч сам не заўважыў, што на Харкаўскіх вуліцах ён творыць новага чалавека: новы мастацкі твор, вышэйшы,—болей каштоўны за ўсе формы мастацтва.

Сямён Пракопавіч успамінаў герояў з літаратуры, з тэатру, з кіно, уяўляў сабе бачаных на розных музэях партрэтаў людзей, прыглядаўся да людскога тлуму на вуліцах і браў для свайго новага твору па адной рысцы, па кавалачку з кожнага вартага ўвагі тыпу і героя. Спачатку яго твор—новы, жывы чалавек—выйдзе трохі ў стылі мозаікі, але з цягам часу гэта зробіцца няпрыкметным і яго новы чалавек заваюе поўнае права ня толькі на існаваньне, але нават на посьпехі ў жыцьці.

Ён быў ад гэтых думак у захапленьні, нібы кампозытар у экстазе творчасьці, калі гукі новай сымфоніі вандруюць у яго выябражэньні і яшчэ не ўвайшлі ў жыцьцё праз музычныя інструманты і сьпевы.

Ён адчуваў сябе шчаслівым, але шчасьце яго было трагічнае. Нібы цень чорных крыльляў вялізнага птуха ўрываўся ў сонечныя блікі: перад яго вачыма мільгалі строгія вочы жонкі. Галоўкі дзяцей—яго родных, любых—связаціліся перад ім, як анёлы на малюнку Рафаэля.

Сямён Пракопавіч часта выціраў акуляры...

Вечарам ён паехаў чыгункай у бок Раствову.

У поездзе, у вагоне зноў людзкі тлум.

... Трэба быць напружным, трэба быць на варце...

Сямён Пракопавіч ляжыць на верхняй лаўцы, адчувае, як імчыцца поезд. Бяжыць наперад разгарачаны жалезны зьмёс, і няведама, скуль ён зьявіўся і дзе ён спыніцца.

А за вокнамі—ноч.

Часам зірне яна праз вакно каляровым вокам ліхтара, заміг-цяць іскры ад паравозу і эноў асьлепне шкло сіння сьлэпатою. Такваюць калёсы, будзяць стэп:

— Тах-тах-тах-тах.

— Так-так-так-так.

Мабыць, стэп падбірае розныя словы і мэлёды пад рытм жалезных калёс.

Мабыць, адзінокі падарожнік, які цяпер вандруе па стэпу, радуецца, што ён не адзінокі, яго вітае жалезны зьмей цягніка часам тонкім сьвістам, часам басавым іржаньнем з чыгунным клёкатам калёс па рэйках...

— Добры вечар, дабрадзею! Тах-тах-тах!

— Добры вечар, казача! Так-так-так!

Мабыць, заўтра стэп будзе сонечны. Па яго аграмадных абшарах вецер будзе сьцежкі пратоцтваць і шукаць сьлядоў сівавусых бандурыстых, якія чаломкалі задумёнаму Дону перад тым, як націцца.

Заўтра будзе сонца і вецер.

Часам праз вакно ўзіраецца ў вагон круглы, яркі месяц...

Ён цяпер у Доне купаецца, срыбрыць хвалі, чэша залатым грэбнем прыбярэжныя чубы кавылёў.

Часам жалезны зьмей зьбянтэжыцца ў ночным стэпу, таргавецца, сьвісьне і стане на месцы.

Сямён Пракопавіч абуджаецца. Праз вокны вагону сьвеціцца станцыя. Шумна. Новыя пасажыры лезуць у вагоны. Пасажыры заклапочаны, шукаюць месцы. Спрэчкі. Піскі і хіхат жанчын.

Сямён Пракопавіч прыслухоўваецца да людзкіх галасоў:

... Можа ў гэтым шуме і знаёмы голас пачую.

... Ці толькі здаецца? Галюцынацыя слуху?..

... Басок...

... Мала ёсьць падобных галасоў?..

... Каб кожны чалавек быў адораны прыродай сваяасаблі-вым голасам, які ня быў да яго і пасья яго ня будзе, дык гэта-ж было найвялікшым багацьцем тонаў...

... Няўжо галасы людзей ня могуць быць падобнымі адзім да аднаго?..

... Вось багаты музычны інструмант—людзкія галасы...

Так філэзофствуе Сямён Пракопавіч.

Ён прытаіўся, ляжыць на лаўцы, прытаіліся і думкі яго. Прыслухоўваецца. Хочацца зірнуць на суседнюю лаўку. Баіцца.

Адтуль два галасы—мужчынскі і жаночы.

... Мужчынскі вельмі знаёмы.

Мужчына часта кашляе.

... Ён ці ня ён...

Горача робіцца Сямёну Пракопавічу. Цягне паглядзець.

Жмурыць вочы. Паказвае незнаёмаму акуллары і бакенбарды.

... Можа галюцынацыя зроку...

... Таварыш, аднакашнік... Высокі лоб. Тыя самыя вочы, валасы. Зусім не зьмяніўся за такі доўгі час. Яна, мабыць, яго жонка...

Цяпер для Сямёна Пракопавіча ня існуе ні стукат калёс, ні вагон, ні пасажыры—апрача аднаго... Апрача гутаркі гэтага аднаго...

Ён ловіць кожны гук «таго». Той да жонкі гаворыць:

— Тры дні пабудзем у Растове і назад. Тры дні.

Моцна кашляе.

— Ня кашляй так. Вось чакаляда.

— Надта, думаеш, памагае.

— Папрабуй.

«Той» есьць чакаляду. Зноў кашляе.

— Вось бачыш!

Гаворыць гэта з такім тонам, нібы рад свайму кашлю.

— Ссылка табе ня хаханкі!—тлумачыць «той» жонцы.

Сямён Пракопавіч затаіў дыханьне і слухае...

... Ён... Грышка...

І вось на пацьвярджэньне:

— Чаму, Грышутка, партыя цябе не пасылае лячыцца?

«Той» злуецца:

— Вечна лячыцца! Працаваць трэба! Штогод лячуся і што з таго?

Зноў кашаль.

— Вось, каб знайшоў таго провокатара, Мятлова, дык яго-б

палачыў! Швагра роднага ў магілу ўвагнаў. Той памёр ад сухот яшчэ ў турме. Пісаў колькі разоў, дык відаць провокатар лісты пералаўліваў.

— Кінь ты! Вечна ўспамінаеш...

Сямёну Пракопавічу здаецца, што гэта сон—страшны і разам з тым цікавы.

— Гэта я! гэта я!!—хоча ён крыкнуць.

Губы гараць. Ён сьціснуў зубы. Халодны пот прыклеіў кашулю да сьпіны. Няпрыемна.

Ён забыўся пра Сямёна Пракопавіча і Івана Мацьвеевіча. Застаўся выразны, вядомы Антон Сяргеевіч—здрайца, трусьлівы, агідны самому сабе.

— А я не хачу быць трусьлівым!—крыкнуў ён на ўвесь вагон.—Не хачу! Вось я!

Падняўся з лаўкі. Стаў супроць старога таварыша, Грышы...

Падняўся і Грыша...

— Няўжо-ж гэта вы? Мятлоў?

Голас надзіва мяккі і ветлы. Вочы празрыстыя, бліскучыя. Грыша тыкае на яго пальцам, закашляўся.

— Рукі я вам не падам!—кажа Грыша строгім голасам.

— Па-па-мылка м-моладасьці...—зайкаецца Мятлоў.

— Добрая памылка! Зраднік! Провокатар! Сволач! На першай станцыі вы будзеце арыштаваны!

— А я хацеў стаць новым чалавекам,—ляпеча Мятлоў.— Вось бачыце: бакенбарды, акуляры...

І рагоча хрыплым, грудным сьмехам сухотнага яго даўнейшы таварыш Грыша. Сарваў у провокатара акуляры, кінуў на падлогу так моцна, ажна шкелкі рассыпаліся ў дробныя кавалачкі.

— Новы чалавек!

Грыша закашляўся. Занепакоеная жонка дае вышціць вады з бутэлькі ад нарзану.

— Грышутка, супакойся!

Яе вочы спалоханыя і надзвычайна добрыя. Яна глядзіць на Мятлова з балючай жальбой.

Як прагнуўся Сямён Пракопавіч, сонца сьвяціла праз вокны вагона. Стэп залаціўся.

... Так і ёсьць! Сонца і цёплы ветрык. Б-р-р-р, які гадкі сон

Я, здаецца, аб гэтым ня думаў. А вось ва сьне... Магавыя
клеткі, нібы фотонэгатыў, зноў надрукавалі, гэта назаўсёды
будзе ў маёй памяці.

Мігаціцца стэп.

У Растове ён чакаў другога цягніка некалькі гадзін. Паехаў.

Зноў стэп.

А вось Азоўскае мора клінам у стэп урэзалася—бліскучым
клінам мутнай сталі.

Армавір.

Каўкаскія горы—грозныя, чужыя і вабныя, нібы руіны вя-
лічэзных замчышч. У даляглядзе пад яркім сонцам горы ко-
леру паленай цэгля лезуць адна на адну, выступаюць у небе
мутнаватымі воблакамі ў розныя ўзоры. Месцамі нагадваюць
чарнёнае серабро.

... Будзь благавёна, новая зямля...

... Прымі ў свае абоймы новага чалавека...

Твар Сямёна Пракопавіча змучаны, бледны. Ён часта мацае
мяпрывычныя бакенбарды і папраўляе на носе такія-ж няпры-
вычныя круглыя акуляры...

— Так-так! Так-так!—згаджаецца цягнік.

АГРАФЕНА МАКАРАЎНА

Стэфка паглядае на дождж з вакна. Ён лье ўжо другія суткі: васеньні, густы, нудны, без пяруноў і грывотаў. Яго доўгія мутнаватыя валокны цягнуцца з шэра-змрочных воблакаў да самай зямлі. Глеба набухла, як порхаўка. Трава прыбіта да зямлі, нібы градам. Лес,—які ў летнія дні так вабіў Стэфку, зваў у свой зялёны і шапатлівы прытул,—цяпер выглядае чужым, грозным і няпрытульным. Не хацела-б Стэфка апынуцца цяпер за курганамі, за мутнай рэчкаю.

Дождж у перамешку з ветрам сьцёбае па дрэвах, зрывае лісьце і барабаніць аб шыбы вакна, нібы сотнямі тонкіх пальцаў.

Па дзядзінцы, калі-ні-калі, прабяжыць босая кабеціна. Толькі Крушыцкі ў бразэнтным плашчы з капюшонам на галаве не зварачае на дождж ніякай увагі. Ён увесь час на дварэ па гаспадарчых справах. Нават учора езьдзіў у мястэчка другі раз. Ён за апошнія дні аж тры разы езьдзіў туды.

...Ніякага надвор'я не баіцца,—думае Стэфка.—Гэта такі чалавек, што, здаецца, жалезную сьцяну прабе, калі толькі яму трэба будзе.

Стэфка паважае яго за энэргію, за руплівасьць. Але ёсьць у ім нешта такое, чаго яна баіцца, што адпыхвае ад яго. Яна сама ня можа сабе вытлумачыць прычыну такога адчуваньня.

...А ён, здаецца, такі далікатны і добры.

А вось і фурманка пэйкая прыехала. Кабета зьлезла з воза

— Цёця!—крыкнула Стэфка ў дзікім захапленьні.

— Цёця!—раздаўся яе голас у другі раз з прарэзьлівым віскатаньнем, з пералівамі на самых высокіх нотах.

Яна кінулася на двор з такім імпрэтам, нібы трэба было кагосьці выратаваць ад страшнай сьмерці.

З цёцяй сустрэлася на ганку. Хацела кінуцца ёй на шыю.

— Пачакай, Стэфачка! Я ўся мокрая!—супакоіла яе цёця, Аграфена Макараўна.

Праз пяць хвілін усе хатнія ведалі, што да Стэфкі прыехала цёця, што гэта жонка Івана Мацьвеевіча, што сапраўднае імя агронома—Антон Сяргеевіч.

— Я ня ведаю, чаму ён ад мяне схаваўся, чаму выкінуў такі фокус з тэлеграмай. Гэта-ж цяпер бачу, што ён сам тэлеграну прыслаў аб сваёй сьмерці,—гаварыла Аграфена Макараўна.— Мы з ім увесь час так добра жылі...

Аграфена Макараўна плакала. Здавалася, што плач яе ня шчыры. Вочы часта высыхалі. Сінія і бліскучыя, з выразам за-тоснай крыўды, вочы жанчыны былі вельмі прыгожыя. Стэфка туділася да яе, нібы малое дзіцё. Часта цалавала цёцю і плакала разам з ёю. Сьлёзы Стэфкі выглядалі чамусьці болей шчырымі, чымся ў цёці.

— Перастань плакаць, Стэфачка!—гаварыла з чужь пры-кметнай кплівасьцю Аграфена Макараўна.—Ня думай, што я шкадую яго. Не шкадуў і ты свайго дурнога дзядзю. Вельмі блягі жарт ён нада мною ўчыніў. Тады, як атрымала тэлеграну аб яго сьмерці і яго рэчы, думала ехаць адразу хоць магілу яго паглядзець. Але нешта мяне стрымлівала. Чамусьці не хацелася ехаць. Як атрымала, Стэфачка, твой ліст, дык так спалохалася, як-бы нябожчыка з магілы пабачыла.

— А дзецям і дзядуні вы, цёценька, паказалі мой ліст?

— Не. Не хацела іх трывожыць. Няхай сабе думаюць, што памёр, што няма яго на сьвеце. Так будзе лепей. Я ім гаварыла, што еду ў госьці да тваіх бацькоў.

— Я-б ня вытрымала. Я-б ім сказала...

— Эт, дзіцё ты! Навошта гаварыць? Дык ён, кажаш, круглы, тоўсты? Гэта ў магіле ён адкарміўся! І навошта ён гэтак уздумаў рабіць? Няўжо-ж я-б яго пры сабе гвалтам тры-мала?

Аграфена Макараўна сьмяялася праз сьлёзы.

— Відаць, што дзядзя ад некага іншага хаваецца,—сказала Стэфка.—А магіла была тут някепская.

Стэфка шчыра зарагатала.

— Няма, Стэфачка, чаго сьмяядца!—пакрыўдзілася Аграфена Макараўна.

Стэфка закусіла губы.

— Вы, цёця, засьмяяліся, дык і я стрымадца не магла.

— Ну, добра, дзетка, лепш сьмяядца, чым плакаць.

Аграфена Макараўна зноў заплакала.

— А жыве ён адзін ці жонку мае?—запыталася яна.

— Ня ведаю. Я бачыла яго толькі адну хвіліну.

Крушынскі, які да гэтага часу маўчаў, умяшаўся ў гутарку:

— З кабетамі, як я ведаю, ён не валаводзіўся. Жанчын у яго ня было. Ён трымаўся вельмі прыстойна—Іван Мацьвеевіч.

— Ня Іван Мацьвеевіч, а Антон Сяргеевіч!—паправіла са злосьцю ў голасе Аграфена Макараўна.—А дзе-ж яго цяпер шукаць?

— Ён удёк. Я сам ня ведаю куды. Я вось гэтыя дні езьдзіў да яго на кватэру. Ён і мяне абшустаў. Пазычыў яму пяцьсот рублёў.

— Пяцьсот рублёў!? Навошта было даць?

— Мы з ім дружылі. Я лічыў яго прыстойным чэсным чалавекам. Апошнія грошы аддаў. Вы, жонка яго, павінны мне аддаць гэтыя грошы,—пробаваў ён жартаваць.

— А можа вы ня хочаце мне гаварыць дзе ён? Вы, пэўна, ведаеце... А грошы вы-ж далі ня мужу майму Антону Сяргеевічу, а нейкаму Івану Мацьвеевічу.

Аграфена Макараўна пільна, з падазронасьцю зірнула Крушынскаму ў вочы.

— Нічога ня ведаю. Няма ў мяне ніякай патрэбы таіць ад вас.

— Усе мужчыны адзін аднаго бароняць ад нас, жанчын.

Аграфена Макараўна не адрывала вачэй ад Крушынскага.

Пані Ганна ўвесь час толькі рукі ламала. Слухала ўсю гэту дзівосную гісторыю і шаптала:

— А божа-ж мой! А божа-ж мой! Вось які сьвет настаў. А-я-яй!

— Скажэце, калі ведаеце!—не адставала ад Крушынскага Аграфена Макараўна.—Дзе ён?

— Ну, чэснае слова, ня ведаю!

— Скажы, Язэп, калі знаеш, што табе!—ня стрымалася і пані Ганна.

— Во! Усе кабеты адна за адну гарою. Маўчы, Ганна, а то і я ад цябе паеду і дам тэлеграму, што памёр.

— Каб я больш бяды ня мела. Гаспадарку з сабою не забярэш! Падумаеш! Мала такіх па сьведзе бадзьецца. Едзь сабе да Івана Мацьвеевіча!

— Да Антона Сяргеевіча!—спячуваюча напавіла памылку Аграфена Макараўна.

— Жарты—жартамі, а я ня ведаю, дзе ён дзеўся!—апраўдваўся Крушынскі.

— А навошта вы яму грошы далі на дарогу?—тонам сьледчага допыту запыталася Аграфена Макараўна.

Такое запытаньне на адну хвіліну зьбіла яго з панталыку. ... Нельга-ж вытлумачыць ёй, што я баяўся агронома, каб маіх сакрэтаў не раскрыў.

— Даў, бо адмовіць ня мог.

Ён глядзеў на Аграфену Макараўну «шчырымі вачыма».

— Ён рабіў на мяне ўражаньне чэснага чалавека, ваш Іван Мацьвеевіч.

— Антон Сяргеевіч!—напавіла Аграфена Макараўна.—Што-ж мне цяпер рабіць?

— Надрукуйце аб гэтым у газэтах! Я шмат такіх абвестак чытала. Жонка шукае мужа. Аб усім напішэце!

Так параіла ад шчырага сэрца пані Ганна.

— Ты, Ганна, толькі такой літаратурай і цікавішся ў газэтах: то жонка мужа шукае, то муж жонку!

Крушынскі сказаў гэта са злосьцю ў голасе.

— Саромлюся аб гэтым у газэты даваць...—як-бы сама з сабою гаварыла Аграфена Макараўна.

Стэфка заплакала.

— Ціха ты, дурная!—крыкнула на яе цёця.—Хадзем лепш у твой пакой. Раскажы, як ты жывеш? Адгэтуль паеду ў Менск да тваіх бацькоў.

ДА ДОКТАРА

Крушынскі быў выбіты з каляі рознымі няпрыемнымі весткамі.

... Які будзе цяпер агроном у гэтым раёне? Чаго добрага, новы агроном пазнаёміцца з маёй «культурнай» гаспадаркай... Непакоіла яго і вёска Гайдачаны.

... Як трымацца? Ці ня варта ладзіць калектыўную гаспадарку сярод сваіх Драздоў і Дзятлоў? А то чаго добрага пры новым агрономе мая «культурная» гаспадарка пераскочыць да гайдачанскага калектыву. З кім параіцца аб гэтым? Айцец Дзімітры сказаў ехаць у Менск і пагаварыць з сваім стрыечным братам—з поэтам Антонам Цярэшкай. У яго добрыя знаёмствы.

... І яшчэ адна справа:

... Толькі ўчора даведаўся, што з Менску высылаюць кудысьці далёка многа контрабандыстых. Таксама з пагранічнай паласы высылаюць падазроных асоб.

— Ці не папаў і я ў гэты сьпіс?

Учынак агронома накіраваў яго на арыгінальную ідэю:

— Я пушчу погаласку, што захварэў на рак, што хутка памру. Буду ляжаць некалькі месяцаў, пакуль усё супакоіцца. У Менск еду цяпер нібыта да доктара.

Не зважаючы на дождж, Крушынскі запрог ваю і паехаў.

Мутныя, заплаканыя далягяды вясеньніх палёў і лясоў няпрыветна сустракалі Крушынскага на дарозе ў горад. Дождж сьдэбаў у твар. Брэзэнтавы плашч намок. Пранізваў холад. На

тым месцы, дзе з старых часоў увесь час была грязь, дзе тапіліся коні і каламі прыходзілася выцягваць калёсы, была паложана новая грэбля. Абапал грэблі пракопаны канавы. Пахла сьвежым дрэвам і яловымі лапкамі.

Добра было ехаць на гэтым месцы. Але Крушынскага гэта чамусьці ня радавала.

Вось маленькая вёсачка. З двара выскачыў селянін.

— Дзень добры!

— Дзень добры!

— Не пазнаеце, ці што? Гэта-ж я!

— А як-жа, пазнаю!—мармытнуў Крушынскі, успомніў пяцьдзесят рублёў, якія Рахмілька падкінуў гэтаму селяніну на дарозе.

— Пачакайце, адну хвілінку, ці што!

Крушынскі затрымаў каця.

— Як маецца?

— Дзякую, ня зусім добра. Нездароў. Да доктара еду.

— Ну?!—здзівіўся стары.—Што рабіць. Трэба лячыцца.

Як вам падабаецца наша грэбля?

— Вельмі добра было ехаць.

— Гэта-ж мой сын падгаварыў суседзяў і вось за некалькі дзён наладзілі.

— Малайчына ваш сын!

— За тое, што ён малайчына, завязеце яму торбачку. Зараз вынясу!

— Давайце. Толькі скарэй!

Цыпрук пабег у хату. Праз дзвярэ хвіліны вынес торбачку.

— Тут два сыры і кавалак сала. Старая запакавала. Тут і адрас у торбачцы ляжыць. Не забудзьце, ці што?

— Добра! Перадам!

— Калі ласка, у сене пад сядзеньнем запакуйце. Але я сам запакую, ці што?

Стары Цыпрук рупатліва ўкапаў торбачку ў сене.

Радаснымі вачыма зірнуў на Крушынскага. Па кажуронку старога кроплі дажджу расплываліся ў цёмныя плямы. На скомканай бародцы блішчэлі паадзіночныя, поўныя кроплі.

— Бывайце здаровы, ці што!

— Бывайце!

— Не забудзеце?

— Не забуду!

Крушынскі паехаў.

Стары Цыпрук стаяў яшчэ на дарозе пару хвілін, бараніў свой твар ад дажджу далоньню правай рукі. Трымаў яе, нібы брылік, над вачыма, як ад сонца ў летні дзень.

Фурманка Крушынскага аддалялася і мутнела ў дажджлівых туманістых валокнах.

1928—1929.

Менск.